

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000200666

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ**

(108)

ΚΙΜΩΝ ΛΟΥΪΖΙΑΣ

**Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΕΣΒΟΣ
(330-1355)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

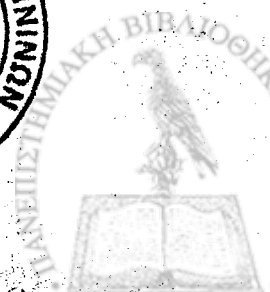
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2003

Στη Μαρίνα και τη Μαριάννα,
στη μνήμη της Θάλειας.

AQ. 816:.....229.....2617

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6 - 9
2. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	10 - 11
3. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	12 - 21
4. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ	22 - 63
5. ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ	
A. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	64 - 65
B. ΠΗΓΕΣ	65 - 68
Γ. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ	69 - 82
Γενικές παρατηρήσεις	83 - 84
Δ. ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ	
I. ΚΟΛΠΟΣ ΤΗΣ ΓΕΡΑΣ	
α) Ανατολική πλευρά του κόλπου	85 - 87
β) Πεδιάδα του Ιππείου	87 - 89
γ) Δυτική πλευρά του κόλπου	89 - 92
δ) Ανατολική πλευρά του όρους Όλυμπος	92 - 93
ε) Γενικές παρατηρήσεις	93
II. ΚΟΛΠΟΣ ΤΗΣ ΚΑΛΛΟΝΗΣ	
α) Ανατολική πλευρά του κόλπου	93 - 103
β) Δυτική πλευρά του κόλπου	103
γ) Πεδιάδα της Καλλονής	103 - 107
δ) Γενικές παρατηρήσεις	107 - 108
III. ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΛΙΑ	109 - 110
Ε. ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ	
α) Νοτιοδυτικός τομέας	111 - 114
β) Βορειοδυτικός τομέας	114 - 117
γ) Γενικές παρατηρήσεις	117 - 118
ΣΤ. ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ	119 - 124
Γενικές παρατηρήσεις	124 - 125
Ζ. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	126 - 130
6. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	131 - 147
7. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	148 - 162
8. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	
A. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	163 - 164
B. ΠΗΓΕΣ	164 - 165
Γ. ΓΕΩΡΓΙΑ	165 - 171
Δ. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	171 - 173
Ε. ΟΡΥΚΤΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ	173 - 175
ΣΤ. ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	175 - 176

Ζ. ΕΜΠΟΡΙΟ	176 - 178
Η. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	178 - 180
9. ΚΟΙΝΩΝΙΑ	
Α. ΠΗΓΕΣ	181
Β. ΠΟΛΕΙΣ	181 - 183
Γ. ΥΠΑΙΘΡΟΣ	183 - 186
10. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	187 - 193
Πληθυσμιακές μειονότητες	193 - 195
11. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ Γ' ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΙΣΤ' ΑΙΩΝΑ	
Ι. Οικισμοί που απαντούν στις πηγές από τον Γ' μέχρι τον ΙΣΤ' αιώνα και εξακολουθούν να υπάρχουν μέχρι σήμερα.	196 - 222
ΙΙ. Οικισμοί γνωστοί μέχρι τον ΙΣΤ' αιώνα, που εγκαλείφθηκαν ή μετακινήθηκαν.	223 - 244
12. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	245 - 284
ΧΑΡΤΕΣ	

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αιγαιακός χώρος από τις αρχές του αιώνα βρέθηκε στο κέντρο του ενδιαφέροντος τόσο των αρχαιολόγων όσο και των ιστορικών. Η έρευνα όμως του χώρου αυτού παρέμεινε για αρκετά μεγάλο διάστημα επικεντρωμένη στην προϊστορική και αρχαία εποχή, ενώ αντίθετα η βυζαντινή περίοδος είχε μείνει στο περιθώριο. Το κενό που είχε δημιουργηθεί άρχισε να καλύπτεται τα τελευταία χρόνια και ο χώρος αυτός έχει τραβήξει το ενδιαφέρον των μελετητών της βυζαντινής εποχής, οι οποίοι βλέπουν τον σημαντικότερο ρόλο που έπαιζαν τα νησιά του Αιγαίου στην άμυνα και τη διατήρηση μίας αυτοκρατορίας, που αγωνιζόταν συνέχεια για την επιβίωσή της.

Δύο σημαντικότερες μελέτες είδαν το φως την τελευταία δεκαπενταετία, θέτοντας τις βάσεις για την περαιτέρω διερεύνηση μίας περιοχής εξαιρετικά ευρείας σε έκταση και πολύ ευαίσθητης από στρατηγική άποψη. Είναι οι έρευνες της Elisabeth Malamut, *Les îles de l'empire byzantine (VIIIe-XIIe siècles)*, Paris 1988 και του Johannes Koder, *Aigaion pelagos (Die nördliche Ägäis)*, Wien 1998, Band 10 στην εξαιρετική σειρά *Tabula imperii byzantini*.

Στο έργο της Malamut εξετάζονται όλα τα νησιά της αυτοκρατορίας, μικρά και μεγάλα στο Αιγαίο και το Ιόνιο από τον Η' ως τον ΙΒ' αιώνα. Στο έργο του Koder η έρευνα περιορίζεται στα νησιά του βορείου Αιγαίου, τα οποία κατά κάποιο τρόπο αποτελούσαν ένα σύνολο τουλάχιστον διοικητικά μεταξύ Η' και Ι' αιώνα. Η φύση των έργων αυτών δεν επέτρεπε, όπως είναι φυσικό, την αναλυτική παρουσίαση των ιδιοτεροτήτων του κάθε νησιού. Ο Koder επιχείρησε να ξεπεράσει εν μέρει αυτή την αδυναμία με την παρουσίαση μιας πολύ σύντομης ιστορίας του κάθε νησιού, μαζί με την αναλυτική καταγραφή όλων των οικισμών του (μικρών και μεγάλων), ενώ η Malamut προσπάθησε να εντάξει τις ιδιοτερότητες του κάθε νησιού μέσα σε γενικά πλαίσια χωρίζοντας τα νησιά σε μεγάλα και μικρά.

Βέβαια το κάθε νησί πέρα από το μέγεθός του παρουσιάζει και άλλες ιδιοτερότητες, που έχουν σχέση με το ιστορικό του παρελθόν, τη γεωγραφική του θέση, την ποιότητα του εδάφους αλλά και τη νοοτροπία των κατοίκων του. Μάλιστα οι ιδιοτερότητες αυτές σε αρκετές περιπτώσεις έπαιζαν καθοριστικότερο ρόλο στην ιστορική του πορεία, σε σχέση με τις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, δημογραφικές και στρατιωτικές ανακατατάξεις της ευρύτερης του περιοχής.

Στα πλαίσια αυτού του νέου ενδιαφέροντος που έχει δημιουργηθεί τον τελευταίο καιρό για τον νησιωτικό χώρο κινείται και η λεπτομερής παρουσίαση της ιστορίας της Λέσβου κατά τη βυζαντινή εποχή.

Το νησί δεν είχε τραβήξει μέχρι σήμερα το ενδιαφέρον της έρευνας και οι εργασίες για τη βυζαντινή Λέσβο ήταν ελάχιστες. Οι

περισσότεροι έβλεπαν τη Λέσβο σαν έναν τόπο εξορίας υψηλών προσώπων ή την πατρίδα σημαντικού αριθμού αγίων, σύμφωνα με εγκώμιο του ΙΑ΄ αιώνα προς τιμήν της αγίας Θωμαΐδας. Μάλιστα από ορισμένους διατυπώθηκαν και υπερβολικές γνώμες, που μιλούσαν για μία χρόνια ακινησία και ερημοποίηση του νησιού κατά τα βυζαντινά χρόνια, προφανώς εξ αιτίας της ελλείψεως σημαντικών βυζαντινών μνημείων αλλά και των περιορισμένων πηγών. Οι απόψεις αυτές δυστυχώς ακολουθούσαν και τις γνώμες κάποιων βυζαντινών συγγραφέων, όπως του Ιγνατίου Διακόνου, ο οποίος τον Θ΄ αιώνα μιλούσε για κατάληψη της Λέσβου από τους Άραβες αλλά και του Δημητρίου Κυδώνη, ο οποίος τον ΙΔ΄ αιώνα μιλούσε με λόγια υποτιμητικά για το νησί, το οποίο όπως έλεγε δεν προσέφερε τίποτε το πνευματικό.

Το περιορισμένο ενδιαφέρον που έχει επιδειχτεί μέχρι τώρα για τη βυζαντινή εποχή στη Λέσβο, σε συνδυασμό με την έλλειψη επαρκών και αξιόπιστων πηγών, τόσο γραπτών όσο και μνημειακών καθιστούν το έργο της έρευνας της βυζαντινής περιόδου στη Λέσβο αρκετά δύσκολο. Η έλλειψη βέβαια αυτή σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να μας καταστήσει άρνητικούς απέναντι στην εξέταση της ιστορίας ενός τόσο μεγάλου νησιού, που έπαιζε καθοριστικότατο ρόλο στην άμυνα και την τροφοδοσία της ίδιας της βυζαντινής πρωτεύουσας και το οποίο μάλιστα το 823 ο Θωμάς ο Καρπαδόκης και το 1091 ο εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς χρησιμοποίησαν ως βάση εκκινήσεως και ανεφοδιασμού για την κατάληψή της. Στο σημείο αυτό θα πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί ότι η κεντρική αυτοκρατορική διοίκηση σε δύο περιπτώσεις αντέδρασε ακαριαία στην απώλεια μητροπολιτικού εδάφους. Και οι δύο περιπτώσεις αφορούσαν τη Λέσβο. Η πρώτη το 1090 και η δεύτερη το 1333 όταν έχομε κατάληψη του νησιού από τον Τσαχά και τον Γενουάτη Δομένικο Καττανέο αντίστοιχα.

Αναλαμβάνοντας το έργο της παρουσιάσεως της ιστορίας της βυζαντινής Λέσβου, κατέφυγα αναγκαστικά εξ αιτίας της ελλείψεως επαρκών και αξιόπιστων πηγών σε πάρα πολλές υποθέσεις, οι οποίες πιστεύω ότι θα αποτελέσουν σημείο εκκινήσεως για τον μελλοντικό ερευνητή, ο οποίος ελπίζω να έχει στα χέρια του πολύ περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία, προκειμένου να τεκμηριώσει καλύτερα τις απόψεις του. Επίσης κατέφυγα σε πηγές της ρωμαϊκής εποχής, της εποχής των Γατελούζων αλλά και της τουρκοκρατίας, όπου αυτό κρίθηκε αναγκαίο, με δεδομένο ότι τα νησιά εξ αιτίας της απομονώσεώς των βιώνουν τις αλλαγές που συμβαίνουν στον περιβάλλοντα χώρο τους με αρκετή καθυστέρηση.

Ως χρονολογική αφετηρία της έρευνας έχω τοποθετήσει τις αρχές του Δ΄ αιώνα, με αρκετές αναφορές στην όψιμη ρωμαϊοκρατία, η παράδοση της οποίας εξακολουθούσε να παραμένει ζωντανή κατά την

πρωτοβυζαντινή περίοδο στους τομείς της διοικήσεως, της οικονομίας αλλά και της κοινωνίας. Εξ άλλου στα ελληνιστικά και κυρίως στα ρωμαϊκά χρόνια η Λέσβος γνώρισε μία από τις λαμπρότερες περιόδους της ιστορίας της. Ως τέλος της ιστορίας της βυζαντινής Λέσβου έχω θεωρήσει το 1355, δηλαδή το έτος που το νησί πέρασε στα χέρια της γενουάτικης οικογένειας των Γατελούζων. Παρά τις πολύ καλές σχέσεις των Γατελούζων με τη βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων, στην εκατονταετή διάρκεια της κυριαρχίας των, διαμορφώθηκαν θεσμοί, συμπεριφορές, πολιτικές και οικονομικές λειτουργίες, που δεν ήταν δυνατόν να συμπέσουν με αντίστοιχες άλλων τμημάτων της παραπαίουσας πλέον αυτοκρατορίας.

Στην εργασία μου προσπάθησα να αποφύγω την αναλυτική παρουσίαση των λιγοστών βυζαντινών μνημείων του νησιού, επειδή θεωρώ ότι αυτό είναι καθήκον των αρχαιολόγων. Η έρευνά τους είναι σε εξέλιξη και ήδη ο καθηγητής Γ. Γούναρης έχει εκδόσει δύο σημαντικότερα έργα για τις τοιχογραφίες της μονής Λειμώνος και τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες της Λέσβου, που συμπληρώνουν τις εργασίες των Α. Ορλάνδου, Δ. Ευαγγελίδη, Ι. Κοντή, Σ. Χαριτωνίδη και Β. Πετράκου σχετικές με τα παλαιοχριστιανικά μνημεία του νησιού. Επίσης δεν κάνω εκτενείς αναφορές στα μοναστήρια του νησιού παρά μόνο όταν η λειτουργία τους συνδέθηκε με κάποια ιστορικά γεγονότα. Εξ άλλου το θέμα των μονών της Λέσβου έχει ήδη αποτελέσει το αντικείμενο της εκτενέστατης εργασίας του Ι. Μουτζούρη για τον μοναχισμό της Λέσβου, ενώ εκτενείς αναφορές στα μοναστήρια έχομε στο πολύ πρόσφατο έργο των Δ. Καρύδη και Μ. Kiel, «Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία».

Οφείλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή Ταξιάρχη Κόλια, με πρόταση του οποίου ξεκίνησα την έρευνα της βυζαντινής Λέσβου και στάθηκε πολύτιμος συμπαραστάτης ολόκληρο το μακρύ διάστημα, που απαιτήθηκε, προκειμένου να ολοκληρωθεί η παρούσα μελέτη. Επίσης ευχαριστώ τους καθηγητές Κωνσταντίνο Κωνσταντινίδη, Μιχαήλ Κορδώση, Αθανάσιο Αγγέλου και τον επίκουρο καθηγητή Στέφανο Ευθυμιάδη για τη συμπαράσταση αλλά και τις επισημάνσεις των, όπου αυτό κρίθηκε αναγκαίο. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή του ΕΜΠ Δημήτριο Καρύδη, με τον οποίο είχα μία εξαιρετικά γόνιμη συνομιλία σχετικά με το οικιστικό τοπίο της Λέσβου στη διάρκεια της τουρκοκρατίας, αλλά και τους ανώνυμους Λεσβίους, τους οποίους σε αρκετές περιπτώσεις συμβουλευτήκα, προκειμένου να καταλήξω σε ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία, χωρίς τη βοήθειά τους, θα παρέμεναν αόριστες υποθέσεις.

Τέλος ευχαριστώ τον πρόεδρο και τα μέλη του διατμηματικού προγράμματος μεσαιωνικών σπουδών του πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τα οποία μου έκαναν την τιμή να με δεχθούν ως υποψήφιο διδάκτορα, ενώ

τις ευχαριστίες μου οφείλω και στις υπεύθυνες της γραμματείας του προγράμματος, των οποίων η βοήθεια στη διάρκεια της συγγραφής της διατριβής μου ήταν αμέριστη.

Το
από
Αθήνα, 10/12/2010
Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος
Εκπαιδευτικός
Π. Δ. Σχολείο Αγίου Γεωργίου
10132 Αθήνα
αίτηση έγκρισης διατριβής
Μονάδα
Διεύθυνση

2. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ABME	Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ACO	E. Schwartz, Acta Conciliorum Oecumenicorum
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA	American Journal of Archaeology
Ann. Boll.	Annalecta Bollandiana
ASLI	Atti della Società ligure di Storia patria
ASS	Acta Sanctorum
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BZ	Byzantinische Zeitschrift
Byz. Forsch	Byzantinische Forschungen
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DOP	Dumbarton Oaks Papers
EEBS	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΘΣΠΑ	Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
EO	Échos d' Orient
GGM	C. Müller, Geographi Graeci Minores
IG	Inscriptiones Graecae
JHS	Journal of Hellenic Studies
Mansi	Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio
MEE	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια
MM	Miklosich-Müller, Acta et Diplomata Medii Aevi
MIET	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
Notitia	J. Darrouzes, Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae
ΠΑΑ	Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών
PG	Patrologia Graeca
PL	Patrologia Latina
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
RE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
REB	Revue des Études byzantines
RIS	Rerum Italicarum Scriptores
ROC	Revue de l' orient Chretien
RHO OCC	Recueil des Historiens des Croisades Occidentaux
T-T.	G.L.F.Tafel-G.M.Thomas Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venetig
TIB	Tabula Imperii Byzantini

3. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ένα απαραίτητο σημείο εκκινήσεως για τον ερευνητή, που προσπαθεί να περιγράψει τον γεωγραφικό χώρο ενός νησιού, είναι η εξέταση του γενικότερου φυσικού πλαισίου μέσα στο οποίο εντάσσεται το νησί, επειδή μέσα από αυτήν την εξέταση και κατανόηση του γεωγραφικού περιγύρου θα είναι σε θέση να κατανοήσει καλύτερα και τις σημαντικότερες διαδικασίες που καθόρισαν την ιστορία του¹.

Στην περίπτωση της Λέσβου ο φυσικός γεωγραφικός της χώρος είναι το Αιγαίο πέλαγος. Στον «Συνεχιστή του Θεοφάνους» Αιγαίο θεωρείται η θάλασσα πριν από τον Ελλήσποντο², ενώ κατά τον Νικήτα Χωνιάτη η θάλασσα μεταξύ ακρωτηρίου Μαλέα και Ελλησπόντου³. Ο χώρος αυτός από την αρχαιότητα εμφάνιζε αρκετά κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά⁴, ενώ ως ανεξάρτητη διοικητική μονάδα εμφανίστηκε στα βυζαντινά χρόνια και συγκεκριμένα στις αρχές του Η' αιώνα με την εμφάνιση της «Αποθήκης Αιγαίου πελάγους» το 711⁵ και αργότερα με τον δρούγο και το θέμα του Αιγαίου πελάγους⁶. Όσον αφορά δε τις ονομασίες του χώρου αυτού κατά τα βυζαντινά χρόνια έχουμε αρκετούς

¹ Γ. Κόλιας, Ιστορική γεωγραφία του ελληνικού χώρου, Αθήναι(2) 1969, σελ. 1-9.

² «...καὶ πάντα τὸν Αἰγαῖον καταληζόμενοι...καὶ μέχρι τῆς ἐν Ἑλλησπόντῳ Προικοννήσου ποιούμενοι ἔπλεον», Συνεχιστῆς του Θεοφάνους, Χρονογραφία, εκδ. I. Bekker (CSHB), Bonn 1838, σελ. 299.

³ «Μαλέαν ἑπικάμψας καὶ τὸν Αἰγαῖον κόλπον παραλλάξας», Νικήτας Χωνιάτης Ιστορία, εκδ. I. A. Van Dieten (CFHB), Berlin 1975, σελ. 99. Σύμφωνα με τον M. Columba (Richerche storiche, Palermo 1935, σελ. 57) και τον A. Pertusi (Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων, εκδ. A. Pertusi, Città del Vaticano 1952, σελ. 155), ως αιγαιακός χώρος θεωρούνταν τον Θ' αιώνα η περιοχή που βρίσκεται μεταξύ της νήσου Ευβοίας και της μικρασιατικής Τρωάδας.

⁴ Παρά τις όποιες φυλετικές κυρίως διαφορές, το εύρος των ανταλλαγών εξ αιτίας των μικρών αποστάσεων μεταξύ των νησιών αλλά και της μικρής αποστάσεως από τις ηπειρωτικές ακτές διαμόρφωσαν αρκετά κοινά πολιτιστικά στοιχεία τόσο στη διάρκεια των προϊστορικών χρόνων, όσο και των κλασσικών και ελληνιστικών. Στη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, με την ενοποίηση πλέον του χώρου υπό μία ενιαία διοίκηση και την εκρηκτική ανάπτυξη του εμπορίου, αρκετές από τις διαφορές που υπήρχαν μειώθηκαν, χωρίς βέβαια να μπορούμε να μιλάμε για απόλυτη πολιτιστική ενοποίηση του χώρου, αφού πάντα στις νησιώτικες κοινωνίες, όπως θα εξηγηθεί και παρακάτω, υπάρχουν στοιχεία που διαμορφώνουν και διαφορετικές πολιτιστικές συμπεριφορές. Για το θέμα R. Treuil- P. Darque-J. Poursat-G. Touchais, Les civilisations égéennes et de l' age du bronze, ελλ. μετ., Αθήνα 1996, H. Van Effenterre, Les Égéens. Aux origines de la Grèce, Chypre, Cyclades, Crète et Mycènes, Paris 1986.

⁵ G. Zacos-A. Vegler, Byzantine Lead seals, Basel 1984, no. 211.

⁶ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων, σελ. 43. 5-7.

τύπους, όπως Αιγαίον πέλαγος¹, Αιγαίον², Αιγαίος πόντος³, Αιγαία θάλασσα⁴, Αιγαίος κόλπος⁵, Αιγεία θάλασσα⁶, Αιγαίος⁷. Στα υστεροβυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια εμφανίζονται από δυτικούς κυρίως και οι ονομασίες Αγιοπέλαγος το 1244⁸, Αρχιπέλαγος το 1268⁹ κ.α.

Το Αιγαίο πέλαγος αποτελεί την καρδιά του ελληνικού χώρου. Αυτός είναι και ο λόγος της χρήσεως του όρου Αιγίς, όταν αναφερόμαστε στη μορφολογική (τεκτονική) αλλά και ιστορική ενότητα του Ελληνισμού¹⁰. Το βασικότερο στοιχείο του είναι η πολυμορφία. Το πέλαγος περιβάλλεται από μία ηπειρωτική χώρα με ψηλά βουνά, μεταξύ των οποίων διεισδύουν πεδινές ζώνες και ήμερες πλαγιές. Χαρακτηριστικό τους σε αρκετές περιπτώσεις οι κλειστές ποτάμιες λεκάνες, συχνά μάλιστα ελώδεις, περιοχές απομονωμένες από δάση, ποτάμια και βουνά, οι οποίες προσφέρουν μία επαρκή βάση για

¹ «Αἰγαῖον πέλαγος ὠνόμασται» Γεώργιος Κεδρηνός, Έργα, εκδ. I. Bekker (CSFB), Bonnæ 1838-39, I, σελ. 215, «στρατηγῶ Αἰγαίου πελάγους» Κων/νος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων, σελ. 43.

² «τὰς ἐν τῷ Αἰγαίῳ νήσους» Γεώργιος Κεδρηνός, II, σελ. 227.5, «Αἰγαῖον οὖν πέλαγος τὸ φοβερώτατον. Ἀττικώτερον δὲ τὸ Αἰγαῖον» Σούδας λεξικόν, εκδ. A. Adler, Lipsiæ 1928-1938, II, σελ. 157, σειρά 23.

³ «καὶ πέλαγος οὕτως Αἰγαῖον πέλαγος λέγεται καὶ ἄρσενικῶς Αἰγαῖος πόντος» Στέφανος Βυζάντιος, εκδ. A. Westermann, Lipsiæ 1839, σελ. 18.

⁴ Ιωάννης Τζέτζης, Χιλιάδες, εκδ. P. Leone, Naples 1968, σελ. 596.

⁵ «Αἰγαῖος κόλπος» Σούδας, σελ. 157, σειρά 26. «τῶν κόλπων... ἑβδομος ὁ Αἰγαῖος» Ευστάθιος, Σχόλια εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Περιηγητήν, Geographi Graeci minores (GGM), εκδ. G. Müller, Paris 1855-1861, (νεωτ. ανατ. Hildesheim 1990), 429b, ἐπίσης Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 99.

⁶ «Αἰγεία θάλασσα», Σούδας, σελ. 157.

⁷ «Ἡ δὲ θάλασσα οἶμαι Αἰγαῖος ἦν» Φωτίου Βιβλιοθήκη, εκδ. I. Bekker, Bonnæ 1829, A, σελ. 369, «πάντα τὸν Αἰγαῖον καταληϊζόμενον» Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, σελ. 199, 20.

⁸ Acta Innocentii IV, εκδ. Th. Haluscynckyi-M. Wojnar, Citta del Vaticano 1968, σελ. 22, no 13.

⁹ T. Th., III, σελ. 96, no 358. Περισσότερα για το Αιγαίο πέλαγος, Ε. Βουραζέλη, Αρχιπέλαγος-Αιγαῖον πέλαγος, Αθήναι 1941, Κ. Άμαντος, Αιγαῖον πέλαγος-Αρχιπέλαγος, Ελληνικά 10(1937-38) 130-132, Δ. Μαυρογιάννης, Το Αρχιπέλαγος, Καλυμνιάκα χρονικά ΙΔ (2001) 131-146 (στη μελέτη αυτή έχουμε και την πύο σύγχρονη ελληνική κυρίως βιβλιογραφία), Δ. Βαγιακάκος, Το Αιγαῖον και η ονομασία των νήσων αὐτοῦ κατὰ τοὺς αρχαίους συγγραφείς, Παρνασσός 32(1990) 152-165. Hirschfeld, «Αἰγαῖον πέλαγος», RE, 1/1 (1893) 937 κ.ε. J. Koder, Aigaion Pelagos, Die nördliche Ägäis, Tabula Imperii Byzantini, Band 10, Wien 1998, σελ. 50-54

¹⁰ Κόλιας, Ιστορική γεωγραφία, σελ. 13, Γ. Πλουμίδης, Γεωγραφία της ιστορίας του νεοελληνικού χώρου, Ιωάννινα 1993, σελ. 32-33.

αυτόνομη αγροτική ανάπτυξη και την εγκατάσταση αυτόνομων κοινοτήτων¹.

Όμως το Αιγαίο πέλαγος χαρακτηρίζεται από τις συχνές τρικυμίες αλλά και την ύπαρξη των πάρα πολλών νησιών, τα οποία είναι διασκορπισμένα σ' ολόκληρο το μήκος και πλάτος του². Στην περίπτωση του ανατολικού Αιγαίου, τα νησιά που βρίσκονται στον χώρο αυτό θεωρούνταν ως προέκταση των μικρασιατικών ακτών. Γεωλογικά μάλιστα αποτελούσαν τμήμα της ασιατικής ηπείρου, από την οποία και αποκόπηκαν στη διάρκεια της πλειστοκαίνου περιόδου, όταν και διαμορφώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του ο αιγαιακός χώρος³.

Η Λέσβος, το μεγαλύτερο από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, είναι το τρίτο σε μέγεθος νησί του Αιγαίου πελάγους μετά την Κρήτη και την Εύβοια⁴. Έχει εμβαδόν 1614 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Το σχήμα του νησιού είναι τριγωνικό, με την κορυφή του προς τον Βορρά. Στη νότια πλευρά, με τη διείδυση της θάλασσας, σχηματίζονται δύο μεγάλοι κόλποι. Ο ένας είναι ο κόλπος της Καλλονής, συνολικού μήκους 21 περίπου χιλιομέτρων, ο οποίος στην αρχαιότητα ονομαζόταν «Πυρραίων εύριπος», εξ αιτίας της παρουσίας της πόλεως Πύρρα στην ανατολική πλευρά του και ο άλλος είναι ο κόλπος της Γέρας, μήκους 14 περίπου χιλιομέτρων, που πήρε το όνομα από την αρχαία και μεσαιωνική πόλη Ιερά⁵. Οι δύο αυτοί κόλποι χωρίζουν το νησί σε τέσσερις

¹ Την εξαιρετική πολυμορφία του μεσογειακού τοπίου παρουσίασε με εναργέστατο τρόπο ο F. Braudel στο έργο *la Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, Paris(4) 1979, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, Α', σελ. 29-203, επίσης για το ίδιο θέμα και ειδικότερα για τον ελλαδικό χώρο, Κόλιας, *Ιστορική γεωγραφία*, σελ. 10-19.

² «τὸ δὲ Αἰγαῖον πέλαγος ἔστι δυσπέραστον καὶ κύματα μακρὰ καὶ ὕρεσιν ἑοικότα προσαναγείρον τοῖς πλέουσιν, εἴτε καὶ διὰ τὸ ρεῦμα τοῦ Πόντου τὸ καταβαῖνον εἰς Ἄβυδον καὶ προσαρασόμενον ταῖς νήσοις μετὰ μεγάλου ροιζήματος», Κων/νος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, σελ. 17, 30-34.

³ Για τις γενικότερες γαιωτεκτονικές αλλαγές στον αιγαιακό χώρο J. Angelier, «Sur l' evolution tectonique depuis le Miocène supérieure d' un arc insulaire méditerranéen: l' arc égéen», *Revue de Géographie physique et de Géologie dynamique* 19(1977), σελ. 271-294. Δ. Μουντράκης, *Γεωλογία της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1985 σελ. 191-203, επίσης Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 57-62, R. Treuil- P. Darque-J. Poursat-G. Touchais, *Les civilisation égéennes et de l' age du bronze*, ελλ. μετ. Αθήνα 1996, σελ. 90-107. Για τη βορειοανατολική Μικρά Ασία, P. Birot, «Esquisse géomorphologique du sud-ouest de l' Asie Mineure», *Méditerranée* 2(1968) 97-138.

⁴ Το νησί στα αρχαία κείμενα εμφανίζεται με διάφορα ονόματα δηλωτικά κάποιων ιδιοτήτων ή μυθολογικών ιστοριών, όπως, Ιμερτή, Λασσία, Πελασγία, Αιγίρα-Αιγείρα, Αιθιόπη, Μακαρία, Ίσσα, Αιολίς, Μυτωνίς, Μυτιλήνη.

⁵ Για ένα διάστημα μετά τον ΙΓ' αιώνα ο κόλπος της Γέρας ονομαζόταν κόλπος των Κεραμειών από την κωμόπολη Κεράμεια και το ομώνυμο κάστρο που βρισκόταν στο

χερσονήσους. Η νοτιοανατολική έχει κέντρο τη Μυτιλήνη, η βόρεια τη Μήθυμνα, η νοτιοδυτική την Ερεσό και η νοτιοανατολική το Πλωμάρι.

Οι δύο μεγάλοι κόλποι μαζί με άλλους μικρότερους συντελούν ώστε το μήκος των ακτών του νησιού να φτάνει τα 370 περίπου χιλιόμετρα. Εξ αιτίας των κολπώσεων σχηματίζονται και πολλά ακρωτήρια με σημαντικότερα του Κοράκου στα βορειοανατολικά, του Μολύβου στα βόρεια, του Σιγρίου στα δυτικά, του Κοπάνου, των Μακάρων και της Γεροράχης στα νοτιοδυτικά, του Αγίου Φωκά στα νότια, των Αφτελιών και του Μαλέα (Αγριλιά, αρχ. Μαλία Άκρα) στα νοτιοανατολικά του νησιού¹. Γεωγραφικά το νησί ορίζεται από τις συντεταγμένες 39° 21' 20'' (ακρ. Κόρακας) ως 38° 57' 30'' βορείου πλάτους(ακρ. Μέρικας). Επίσης 25° 49' 30'' (ακρ. Σίγρι) ως 26° 38' (ακρ. Αγριλιάς) ανατολικά του Γκρήνουιτς².

Σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Λέσβου έπαιζε πάντοτε η εγγύτητά της προς τις μικρασιατικές ακτές. Μάλιστα όπως λέγει και ο Στράβων «οἱ δὲ καὶ τὴν Λέσβον τῆς Ἰδης ἀπερρωγένοι πεπιστεύκασιν»³.

βάθος του κόλπου, όπου βρίσκεται η πεδιάδα του Ιππείου. Η ονομασία αυτή βαθμιαία εγκαταλείφθηκε.

¹ Ο Στράβων γράφει για την περίμετρο του νησιού, «οὔσης δὲ τῆς περιμέτρου σταδίων χιλίων ἑκατόν, ἦν ἡ σύμπασα ἑκπληροῖ νῆσος, τὰ καθέκαστα οὕτως ἔχει· ἀπὸ Μηθύμνης εἰς Μαλίαν τὸ νοτιώτατον ἄκρον ἔν δεξιᾷ ἔχουσι τὴν νῆσον...στάδιοι τριακόσιοι τετταράκοντα· ἐντεῦθεν δ' ἐπὶ Σίγριον, ὅπερ ἔστι τῆς νήσου τὸ μῆκος, πεντακόσιοι ἑξήκοντα· εἴτ' ἐπὶ τὴν Μήθυμναν διακόσιοι δέκα. Μυτιλήνη δὲ κεῖται μεταξὺ Μηθύμνης καὶ τῆς Μαλίας ἡ μεγίστη πόλις διέχουσα τῆς Μαλίας ἑβδομήκοντα σταδίου». Στράβων, Γεωγραφικά, εκδ. Α. Meineke (Strabonis Geographica), III, Lipsiae 1913 (Νεότ. έκδ. ἀπὸ G. Auzag, R. Baladie, F. Lassette, Strabon, Geographie, Paris 1969).13. 2. 2 (C 617).

² Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1931, τόμ. ΙΖ', σελ.921. Ο αστρονόμος Κλαύδιος Πτολεμαῖος, τον Β' αιώνα μ. Χ., καθόρισε τη θέση της Λέσβου με το γεωγραφικό πλάτος και μήκος των πόλεων Μυτιλήνη, Μήθυμνα, Ερεσός, Πύρρα και Άντισσα καθώς και των τριών ακρωτηρίων, δηλ. του Σιγρίου, του Μαλία και του Αργέννου. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Ἐν δὲ τῷ Αἰγαίῳ πελάγει Λέσβος Αἰολίς, ἧς ἡ περιγραφή ἔχει οὕτως:

Σίγριον Ἄκρον νε μ,

Πύρρα νεδ' λθ γο',

Ἐρεσός νε γβ' λθ κ

Μαλία Ἄκρον νε λθ γβ',

Μυτιλήνη νε γο' λθ κ

Ἀργεννον Ἄκρον νε γο' λθ κγ,

Μήθυμνα νεκ μ γβ',

Ἄντισσα νεδ' μ γ',

Κλαύδιος Πτολεμαῖος, Γεωγραφική Υφήγησις, εκδ C.F. Nobbe, (Claudi Ptolemaei, Geographia), I-III, Lipsiae 1843-1845(ανατ. Hildesheim 1966), II, Βιβλ. 5, κεφ. 2, παρ. 29, σελ. 15.

³ Στράβων, 1.3.19 (C. 60)

Η μικρότερη απόσταση που σημειώνεται βρίσκεται μεταξύ του ακρωτηρίου των Μιστεγνών και του ακρωτηρίου Σαρμουσάκ της Μικράς Ασίας και είναι 4,75 μίλια. Κατά συνέπεια η Λέσβος διέθετε το σημαντικό στρατηγικό πλεονέκτημα να ελέγχει την είσοδο του κόλπου του Αδραμυττίου, αλλά και τη θαλάσσια αρτηρία που οδηγούσε από την Αφρική, την Κύπρο και το νότιο Αιγαίο προς τον Ελλήσποντο και τη Θράκη.

Το νησί είναι κατά βάση ορεινό. Ο ορεινός όγκος του Ολύμπου, που βρίσκεται στη νότια χερσόνησο, διαθέτει και την υψηλότερη κορυφή, ύψους 940 μέτρων. Το ορεινό αυτό συγκρότημα επεκτείνεται προς το κέντρο του νησιού και συναντά το όρος Τσαμλίκι (Πυρραϊόν όρος) και στη συνέχεια προχωρά προς τα βόρεια όπου κυριαρχεί το ορεινό συγκρότημα του Λεπέτυμνου με την υψηλότερη κορυφή στα 838 μέτρα.

Ο Λεπέτυμνος απλώνεται σ' ολόκληρη την χερσόνησο της Μηθυμναίας και επεκτείνεται προς τα δυτικά όπου υπάρχουν μία σειρά από οροσειρές, όπως ο Κουρατσώνας (περιοχή του βυζαντινού Λιβάνου, στην οποία ήκμασε και σημαντική μοναστική πολιτεία), του Προφήτη Ηλία και του Ορδύμνου, όπου βρίσκεται η μονή του Υψηλού. Μικρότερα βουνά υπάρχουν στην νοτιοανατολική χερσόνησο, όπως η Αμαλή και ο Προφήτης Ηλίας.

Ανάμεσα στους ορεινούς όγκους υπάρχουν μικρές πεδιάδες και κοιλάδες, ορισμένες από τις οποίες ενώνονται με τις πεδινές εκτάσεις, που βρίσκονται κατά μήκος των παραλίων σχεδόν σ' ολόκληρο το νησί. Κάποιες από αυτές τις πεδινές εκτάσεις καταλαμβάνουν αξιόλογη έκταση, όπως είναι οι πεδιάδες της Καλλονής με έκταση περίπου 100 τετραγωνικά χιλιόμετρα και του Ίππειου. Επίσης αξιόλογες είναι οι πεδιάδες που βρίσκονται στην ανατολική και δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας, καθώς και στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Πάντως, αντίθετα με το ανατολικό τμήμα του νησιού, η δυτική πλευρά κυριαρχείται από πετρώματα κυρίως ηφαιστειογενή και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η λιγότερο παραγωγική περιοχή της Λέσβου.

Το εύφορο έδαφος του νησιού, παρά την παρουσία των βουνών, εξασφαλίζει ένα ικανοποιητικό εισόδημα στους κατοίκους του¹. Η παρουσία του νερού συμβάλλει στη δημιουργία μιας δυναμικής γεωργίας, ενώ στις ορεινές περιοχές έχουν αναπτυχθεί αξιόλογες κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις. Βέβαια η αυτάρκεια του νησιού σε τρόφιμα δεν ήταν πάντα δεδομένη, ειδικά μάλιστα σε περιόδους που οι

¹ Ο Κικέρων είχε μιλήσει με ικανοποίηση, επειδή οι Ρωμαίοι είχαν γίνει κύριοι της Λέσβου, η οποία διέθετε πλούσιους και εύφορους αγρούς « *agri iucundi et fertiles nempe eodem capite iclusi continentur* » Cicero, *De lege agraria*, εκδ. A.C. Clarc, Oxford 1966, II, 16.9-10.

καιρικές συνθήκες δεν ευνοούσαν τη γεωργική παραγωγή, οπότε και αναγκαστικά γίνονταν εισαγωγές τροφίμων. Μέχρι μάλιστα τις αρχές του Κ' αιώνα η βασική πηγή τροφοδοσίας του νησιού ήταν η Μικρά Ασία.

Η γεωλογική σύσταση της Λέσβου είχε συνέπειες και στο οικιστικό της τοπίο. Έτσι, όπως είναι φυσικό, έχουμε μεγαλύτερη πυκνότητα πληθυσμού στο ανατολικό και κεντρικό της τμήμα και μικρότερη στο βόρειο και δυτικό. Ειδικά η δυτική της πλευρά, αν εξαιρέσουμε την περιοχή της Ερεσού και του Σιγρίου, παρουσιάζει την εικόνα μιας σχεδόν έρημης ζώνης.

Το νησί βρίσκεται σε μία περιοχή εξαιρετικά ευαίσθητη σε σχέση με τα ενεργά σεισμικά ρήγματα στον αιγαιακό χώρο¹. Δυστυχώς δεν έχουμε μία ολοκληρωμένη γνώση σχετικά με τους σεισμούς, που έπληξαν το νησί κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων. Οι πληροφορίες μιλούν για την καταστροφή της Πύρρας από σεισμό, που συνοδεύτηκε και από παλirroιακό κύμα το 231π.Χ.², τον μεγάλο σεισμό στη Μυτιλήνη το 151μ.Χ.³, ενώ το 726 μ.Χ. μεγάλη έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας τάραξε ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο και ο Θεοφάνης αναφέρει ότι οι συνέπειες της έφτασαν και στη Λέσβο⁴. Για τον σεισμό που έχουμε και τις περισσότερες πληροφορίες είναι εκείνος της 6ης Αυγούστου του 1384, στα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας των Γατελούζων. Ο σεισμός αυτός ήταν ιδιαίτερα ισχυρός, αφού κατέστρεψε το κάστρο της Μυτιλήνης, ενώ κάτω από τα ερείπιά του βρήκε τραγικό θάνατο ο τότε αυθέντης του νησιού Φραγκίσκος Γατελούζος καθώς και αρκετά μέλη της οικογένειάς του⁵.

Η έντονη ηφαιστειακή δραστηριότητα, που εκδηλώθηκε στο νησί κατά το παρελθόν, είχε ως συνέπεια τη δημιουργία άφθονων θερμών πηγών⁶. Οι γνωστότερες απ' αυτές βρίσκονται στην περιοχή της Θερμής, από τις οποίες μάλιστα ο οικισμός πήρε και το όνομά του, στην περιοχή Πολιχνίτου και Λισβορίου, όπου μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα υπήρχε

¹ Γ. Χουτζαίος, Συμβολή στη μελέτη της σεισμικότητας της νήσου Λέσβου και της περιμετρικής περιοχής, Μυτιλήνη 1998.

² Πλίνιος, εκδ. L. Jan-K. Mayhoff, Lipsiae 1892-1909, 5. 31, I. Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, Αρχαίες ελληνικές πόλεις 24, Αθήνα 1975, σελ. 345, M. Paraskevaidis, «Πύρρα», RE XXIV.1(1963) 1404 κ.ε.

³ Αΐλιος Αριστείδης, Ιεροί λόγοι, εκδ. W. Dindorf, Lipsiae 1829, 3. 38, Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 16.

⁴ Θεοφάνης, Χρονογραφία, εκδ. C. De Boor, Lipsiae 1883, σελ. 404.

⁵ Βραχεία χρονικά (KleinChroniken), εκδ. P. Schreiner (CFHB), Vienna 1976-1978, 1, χρον. 30/2, σελ. 219-220, G. Dennis, The short chronicle of Lesbos, 1355-1428, Λεσβιακά Ε' (1966) 125. Για το θέμα W. Müller, Οι Γατελούζοι της Λέσβου, μετ. Μ. Αναγνωστοπούλου, Λεσβιακά Ε' (1966) 71 και Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Σεισμοί στο Βυζάντιο, Αθήνα 1993, σελ. 77-83.

⁶ Μ. Περτέση, Τα μεταλλικά ύδατα της νήσου Λέσβου, Αθήνα 1932.

οικισμός με το όνομα Θερμοπηγή, στη θέση Εφιαλού κοντά στη Μήθυμνα, στον μυχό του κόλπου της Γέρας και συγκεκριμένα στην περιοχή η οποία σήμερα ονομάζεται Θέρμα κ.α.. Είναι πολύ πιθανόν οι πηγές αυτές να ήταν εν χρήσει κατά τα βυζαντινά χρόνια, δεδομένου ότι στις περιοχές των πηγών αυτών υπήρχαν οικισμοί, που παρουσίαζαν συνεχή κατοίκηση ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή¹, αν και είναι δύσκολο οι θερμοπηγές αυτές να γνώρισαν τη δόξα των ρωμαϊκών χρόνων².

Το κλίμα του νησιού χαρακτηρίζεται εύκρατο, όπως και στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου³. Μάλιστα ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει «αἱ δὲ νῆσοι Λέσβος, Χίος, Κῶς, Ρόδος, διαπνεόμεναι καὶ τὸν ἄερα παρεχόμεναι τοῖς ἐνοικοῦσιν, ὑγιεινόν, ἔτι δὲ τοῖς καρποῖς ἐπιτυγχάνουσιν μᾶλλον, εὐπορίας ἔγεμον, καὶ ταχὺ τοὺς κατοικοῦντας αὐτὰς μακαρίους ἐποίησαν»⁴. Ο Τάκιτος εξ αιτίας του ωραίου κλίματος ονομάζει το νησί ευγενές και τερπνόν⁵. Βέβαια τον χειμώνα οι βόρειοι άνεμοι εναλλάσσονται με τους νοτιάδες και ο Αριστοτέλης μιλά για τον θηβάνα, που ταραίζει το βόρειο λιμάνι της Μυτιλήνης⁶, ενώ ο Βιτρούβιος αναφέρει τους ανέμους που επηρεάζουν την υγεία των κατοίκων της Μυτιλήνης⁷.

Οι μέσες ετήσιες θερμοκρασίες κυμαίνονται μεταξύ 17° και 26° βαθμούς Κελσίου, με τον χειμώνα να παρουσιάζει τη χαμηλότερη θερμοκρασία των 8,4° βαθμών⁸. Η συνήθεις θερμοκρασίες τον χειμώνα είναι μεταξύ 8° και 12° βαθμούς και το καλοκαίρι μεταξύ 23° και 27° βαθμούς⁹. Βέβαια κάποιες φορές παρατηρούνται και χαμηλότερες θερμοκρασίες. Έτσι στο μυθιστόρημα του Λόγγου «Τα κατά Δάφνιν και

¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 97-98. Αναφορά στις θερμές πηγές έχουμε και στην περιγραφή της Λέσβου από τον μητροπολίτη Μηθύμνης Γαβριήλ στις αρχές του ΙΖ' αιώνα, Ι. Φουντούλης, Η «Περιγραφή της Λέσβου» του Μητροπολίτου Μηθύμνης Γαβριήλ, Αθήνα 1960, σελ. 32. 8

² Για τις σημαντικές λουτρικές εγκαταστάσεις που ευρίσκονταν στη Θερμή κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, Γ. Διγζίκης, Θερμή, Μυτιλήνη 2000, σελ. 82-92.

³ A. Philippson, Die griechischen Landschaften IV. Das Aegeische Meer und seine Inseln. Mit Beiträgen zur historischen Landeskunde von E. Kirsten, Frankfurt-Main 1959, σελ. 236 κ.ε.

⁴ Διόδωρος Σικελιώτης, εκδ. F. Vogel-C. J. Fischer, 1-20, Lipsiae 1888-1906 (ανατύπ. 1964), 5, σελ. 82.

⁵ «insulam nobilem et amoenam». Τάκιτος, Annales, εκδ. C. D. Fisher, Oxford 1909 (ανατ. 1966), VI, 3.14 (Νεοτ. έκδ. H. Drexler, Heidelberg 1955-1957, VI, 31).

⁶ «Κακίας οὗτος ἐν μὲν Λέσβῳ καλεῖται Θηβάνας· πνεῖ γὰρ ἀπὸ Θήβης πεδίου τοῦ ὑπὲρ τὸν Ἐλαιατικὸν κόλπον τῆς Μυσίας· ἐνοχλεῖ δὲ τὸν Μυτιληναίων λιμένα, μάλιστα δὲ τὸν Μαλόεντα», Αριστοτέλους, Περί σημείων, ανέμων θέσεις καὶ προσηγορίαι, εκδ. A. Firmin-Didot, Paris 1878, τομ. 4, σελ. 45.9-12.

⁷ Vitruvius, De Architectura, εκδ. F. Krohn, Lipsiae 1912, 1.6, 1.

⁸ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 69.

⁹ Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 21.

Χλόην» γίνεται λόγος για τον βαρύ χειμώνα που ενέσκηψε στο νησί, ενώ τον βαρύ χειμώνα στη Λέσβο τον Θ' αιώνα αναφέρει και ο βιογράφος των οσίων πατέρων Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου¹. Τον ΙΘ' αιώνα έχουμε τον φοβερό χειμώνα του 1850-51, που είχε μάλιστα και αρκετά ανθρώπινα θύματα². Πάντως τα ακραία καιρικά φαινόμενα είναι σπάνια στο νησί, όπως εξ άλλου συμβαίνει και σ' ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο³.

Όσον αφορά τη θέση της Λέσβου στη βυζαντινή γεωγραφική γραμματεία, τα στοιχεία που υπάρχουν είναι ελάχιστα. Αυτό βέβαια δεν οφειλόταν στην αδιαφορία των βυζαντινών γεωγράφων για το νησί, αλλά όπως τονίζει ο H. Hunger αυτή η ίδια η βυζαντινή γεωγραφική γραμματεία ήταν εξαιρετικά αδύναμη και περιοριζόταν κατά βάση σε σχόλια σε αρχαίους προδρόμους⁴.

Στον «Συνέκδημο του Ιεροκλή», έργο του ΣΤ' αιώνα, αναφέρονται απλά οι δύο μεγαλύτερες πόλεις της Λέσβου, δηλαδή η Μυτιλήνη και η Μήθυμνα, η δε Λέσβος αναφέρεται ως τμήμα της «Επαρχίας τῶν Νήσων»⁵.

Αναφορές για τη Λέσβο υπάρχουν στο έργο του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ευσταθίου «Παρεκβάσεις εἰς Διονύσιον Περιηγητήν», γραμμένο τον ΙΒ' αιώνα. Συγκεκριμένα ο Ευστάθιος επισημαίνει «Λέσβος ἦν πεντάπολις, μίαν ἔχουσα τῶν πέντε τὴν Λέσβον, ἀφ' ἧς ἡ ὅλη νῆσος Λέσβος ἐλέγετο, ἐκ τοῦ μέρους λαχοῦσα τὸ ὄνομα, ὥσπερ καὶ νῦν Μυτιλήνη λέγεται ἡ αὐτὴ ἀπὸ πόλεως δμώνυμον, μιᾶς ἐκείνων τῶν πέντε τῷ δὲ αὐτῷ λόγῳ καὶ Λυκόφρων αὐτὴν Ἰσσαν ἐκάλεσε· μία γὰρ καὶ ἡ Ἰσσα τῆς αὐτῆς πενταπόλεως»⁶. Ο Ευστάθιος ἐπὶ πλέον, ακολουθώντας ὅπως φαίνεται τον Στράβωνα, αναφέρει ὅτι ἡ περίμετρος του νησιού εἶναι 1000 στάδια⁷.

Απὸ τα λεγόμενα του Ευσταθίου ἡ ονομασία Μυτιλήνη εἶχε αντικαταστήσει τὸ ὄνομα Λέσβος τὸν ΙΒ' αἰώνα. Ἡ αντικατάσταση αὐτή

¹ Ι. Φουντούλης, Οἱ ὅσοι ἀντάδελφοι πατέρες Δαυίδ, Συμεών καὶ Γεώργιος, Αθήνα 1961, σελ. 25.

² Στὴν ἱστορία, ὁ τρομερὸς αὐτὸς χειμώνας ἔχει μείνει ὡς ἡ «μεγάλῃ καμάδα», ἐπειδὴ κατέστρεψε πάρα πολλές ἐλιές του νησιού. Για τὸ θέμα Ζ. Π. Καμπούρης, Θεομηνίες στὴ Λέσβο τὸ 19ο αἰώνα, Μυτιλήνη 1978.

³ Για τὸ κλίμα τῶν νησιῶν του Αἰγαίου ἀλλὰ καὶ του ευρύτερου ἐλλαδικοῦ χώρου, A. Philippson, Das Klima Grieschenlands, Bonn 1948, ἔργο το ὁποῖο παρὰ τὴν παλαιότητα του παραμένει κλασσικό. Ἐπίσης Ν. Σέττας, Ἡ Ἑλλάς καὶ τὸ κλίμα τῆς, Αθήναι 1975, Η. Μαρσιολόπουλος, Ἐπιτομή του κλίματος τῆς Ἑλλάδος, Αθήναι 1982.

⁴ H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, ἐλλ. μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, τομ. Α, σελ. 361

⁵ Les Synekdesmos d' Hieroklès, ἐκδ. E. Honigmann, Bruxelles 1939, σελ. 32

⁶ Ευστράτιος, Σχόλια εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Περιηγητήν, GGM, σελ. 323.

⁷ Ευστράτιος, Σχόλια εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Περιηγητήν, GGM, σελ. 322.

πρέπει να ήταν παλαιότερη και τη βλέπομε τον Ι' αιώνα στο έργο του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου «Περί θεμάτων». Ο Κωνσταντίνος Ζ' συγκεκριμένα αναφέρει «Προσωκείωνται δὲ τῷ στρατηγῷ τοῦ Αἰγαίου πελάγους αἱ τε Κυκλάδες νῆσοι καλούμεναι καὶ τῶν Σποράδων, ὧν προέχουσιν ἡ τε Μυτιλήνη καὶ Χίος»¹. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν επιφυλάξεις ως προς τις ονομασίες, τις ετυμολογίες αλλά και τη χρονολογική επικράτηση ορισμένων γεωγραφικῶν ονομάτων που υπάρχουν στο έργο του Κωνσταντίνου Ζ'², στην περίπτωση της Μυτιλήνης φαίνεται ότι ο συγγραφέας ήταν καλά πληροφορημένος, αφού και σε εγκώμιο προς τιμὴν της Αγίας Θωμαΐδας, λεσβίας αγίας του Ι' αιώνα, ο εγκωμιαστής γράφει «Λέσβον, ἣν Μυτιλήνην ἀποκαλοῦσι πλεόν»³. Το εγκώμιο αυτό χρονολογείται τον ΙΑ' αιώνα⁴.

Φαίνεται ότι το όνομα Μυτιλήνη είχε επικρατήσει για ολόκληρο το νησί στην επίσημη αλληλογραφία, ενώ πολλοί ιστορικοί αλλά και βιογράφοι των αγίων, όπως ο Ιωάννης Ζωναράς, ο Λέων ο Διάκονος, ο Μιχαήλ Δούκας κ.α., όταν έκαναν αναφορά στο νησί, χρησιμοποιούσαν τις περισσότερες φορές το όνομα Λέσβος μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου. Ο Ιωάννης Σκυλίτσης μάλιστα χρησιμοποιεί ταυτόχρονα και τις δύο ονομασίες. Χαρακτηριστικά, με ελάχιστη διαφορά μέσα στο κείμενο του, έχουμε την ονομασία «νῆσος Μυτιλήνη», όταν αναφέρεται στην εξορία του Κων/νου Μονομάχου⁵ και «νῆσος Λέσβος», όταν αναφέρεται στην εξορία του Ιωάννη Ὀρφανοτρόφου⁶.

Σχετικά με το νησιώτικο σύμπλεγμα στο οποίο ανήκε το νησί κατά τα βυζαντινά χρόνια δεν υπήρχε απόλυτη ομοφωνία. Οι πύο επίσημες πηγές, όπως ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος τοποθετούν τη Λέσβο μεταξύ των Σποράδων. Μάλιστα ο Κωνσταντίνος επεξηγεί τη θέση του αυτή λέγοντας «Μιτυλήνη και Χίος και αυτη Λημνος, ουκ εἰσι των Κυκλάδων, αλλα των Σποράδων καλουμένων' αι γαρ Κυκλάδες Δηλον την νησον εκύκλωσαν»⁷. Ο μητροπολίτης Ευστάθιος ακολουθώντας τον Στράβωνα αναφέρει ότι η Λέσβος ανήκε στις

¹ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων, σελ. 43,5-7.

² H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur, τομ. Α', σελ. 394-396.

³ Ι. Φουντούλης, Η τιμή των λειψάνων και των τάφων των Λεσβίων αγίων, Μυτιλήνη 1965, σελ. 29.

⁴ Ι. Φουντούλης, Αγιολογικές πηγές της Λέσβου, Λεσβιακά αγιολογικά μελετήματα, Α', Μυτιλήνη 1997, σελ. 13.

⁵ «μεταπέμπεται ἀπὸ τῆς ἐξορίας Κωνσταντῖνον Μονομάχον, παρὰ τοῦ Ὀρφανοτρόφου τὴν νῆσον Μυτιλήνην κατακριθέντα οἰκεῖν» Ιωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψις ιστοριῶν, εκδ. I. Thurn (CFHB), Berlin-New York 1973, σελ. 423.

⁶ «Μετεβίβασε δὲ καὶ Ἰωάννην τὸν Ὀρφανοτρόφον μετὰ πάντων ὧν εἶχεν ἀπὸ τῆς μονῆς τῶν Μονοβατῶν εἰς τὴν νῆσον Λέσβον», Ιωάννης Σκυλίτσης, σελ. 423.

⁷ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων, σελ 42-43.

Αιολικές νήσους¹. Σε ορισμένα αγιολογικά κείμενα η Λέσβος αναφέρεται ως νησί των Κυκλάδων², ακολουθώντας όπως φαίνεται την εκκλησιαστική θέση, η οποία θεωρούσε ότι όλα τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά ανήκαν στην «Επαρχία νήσων Κυκλάδων»³. Η θέση αυτή την οποία συναντάμε και σε κείμενα της πρωίμης εποχής⁴ εδραζόταν, όπως φαίνεται, στην αντίληψη ότι οι Σποράδες ήταν τμήμα των Κυκλάδων⁵. Η ασάφεια αυτή βέβαια δεν είναι ένα ανεξήγητο φαινόμενο, δεδομένου ότι στα βυζαντινά χρόνια τα νησιώτικα συμπλέγματα δεν είχαν πάντοτε ξεκάθαρες μεταξύ τους ονομασίες. Έτσι οι παρεξηγήσεις ήταν ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, όπως συνέβαινε παραδείγματος χάρη και μεταξύ Κυκλάδων και Δωδεκανήσων⁶. Ειδικά για τις Σποράδες την ασάφεια επιτείνει και το γεγονός ότι το νησιωτικό αυτό σύμπλεγμα δεν αποτέλεσε ποτέ μία ανεξάρτητη διοικητική ενότητα, για να έχουμε και μία πύο ξεκάθαρη θέση τους.

Εξ αιτίας της γεωγραφικής της θέσεως η Λέσβος διοικητικά αντιμετωπίστηκε ως τμήμα της Μικράς Ασίας στα ύστερα ρωμαϊκά και τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, αφού ανήκε στην «επαρχία των νήσων» που αποτελούσε τμήμα της διοικήσεως της Ασίας, ενώ από τον Η' αιώνα και μετά συνδέθηκε με τις διοικητικές ενότητες που δημιουργήθηκαν στο Αιγαίο πέλαγος ως τμήμα του δρούγου και μετά θέματος Αιγαίου πελάγους.

¹ GGM, σελ. 322. Ο Ευστάθιος (σελ. 321) θεωρούσε ότι οι Σποράδες δεν αποτελούσαν γεωγραφική ενότητα αλλά ήταν διασκορπισμένες σ' ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο και είχαν ως χαρακτηριστικό τους τα αργιλώδη εδάφη (άσπρη γη).

² Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 18, επίσης G. Anrich, Hagios Nikolaos, Der Heilige Nikolas in der Griechischen Kirche, Leipzig 1913-1917.

³ J. Darrouzes, Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, σελ. 205, 217, 231, 249, 265, 268, 375, κ.α.

⁴ Ζώσιμος, Ιστορία Νέα, έκδ. L. Mendelssohn, Lipsiae 1887, II, σελ. 33, (νεότερη έκδοση του F. Paschoud, Paris 1971, I, σελ. 105), Αγίου Δημητρίου θαύματα, έκδ. P. Lemerle, Les plus anciens Recueils des Miracles de saint Démétrius et la penetration des Slaves dans les Balkans, Paris 1979-81, I, σελ. 175 (Νεοελ. μετ. και σχόλια. Χ. Μπακιρτζή, σελ. 237).

⁵ Στο Σούδα οι Σποράδες θρίζονται ως Κυκλάδες, Σούδα, IV, σελ. 420.9.

⁶ Για τα διάφορα νησιώτικα συμπλέγματα στα βυζαντινά χρόνια και τα προβλήματα που υπήρξαν Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 54-56, E. Malamut, Les îles de l'empire byzantin, Paris 1988, σελ. 46-50.

4. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αιγαιακός χώρος θεωρείται μία περιοχή ιδιαίτερα ευνοημένη από τη φύση, εξ αιτίας του εξαιρετικού κλίματος που διαθέτει. Επίσης είναι ένας χώρος πλούσιος σε δυνατότητες και ερεθίσματα, εξ αιτίας της παρουσίας εκατοντάδων νησιών σ' ολόκληρη την έκτασή του.

Το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκαν τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά ποίκιλλε και εξαρτιώταν από διάφορους παράγοντες, που δεν ήταν πάντα οι ίδιοι για όλα τα νησιά, παρά το γεγονός ότι οι αποστάσεις μεταξύ των αλλά και από τα ηπειρωτικά παράλια είναι σχετικά μικρές. Βέβαια σε περιόδους όπως η βυζαντινή με την ισχυρή κεντρική διοίκηση, τα νησιά κατά βάση ακολούθησαν τους γενικούς κανόνες οργανώσεως και λειτουργίας της αυτοκρατορίας, διατηρώντας όμως σε σημαντικό βαθμό και την ιδιαιτερότητά τους, την οποία έτσι και αλλιώς τους χάρισε η ίδια η φύση.

Επιχειρώντας να ερευνήσουμε το ιστορικό πλαίσιο ενός νησιού, θα πρέπει σε πρώτη φάση να εξετάσουμε τις γενικές αλλά και ειδικές παραμέτρους που το επηρεάζουν, εξ αιτίας της γεωγραφικής του θέσεως αλλά και του μεγέθους του, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται ανάλογα η ζωή αλλά και οι ασχολίες των κατοίκων.

Η σημαντικότερη απ' αυτές τις παραμέτρους, που αφορά φυσικά όλα τα νησιά, βρίσκεται στην παρουσία γύρω από το νησί της θάλασσας, η οποία διαμορφώνει συνθήκες απομονώσεως από τον περιβάλλοντα χώρο¹. Η απομόνωση αυτή λειτουργεί σε πολλές περιπτώσεις ως κίνητρο στους κατοίκους των νησιών, προκειμένου να αναζητήσουν την οικονομική τους αυτάρκεια αλλά και την εξασφάλιση πόρων μέσω της θάλασσας. Επί πλέον σε δύσκολες περιόδους η θάλασσα παρέχει ασφάλεια ή ανασφάλεια ανάλογα με τις δυνατότητες των αντιπάλων σε ναυτικές επιχειρήσεις, αλλά και το ενδιαφέρον της κεντρικής διοικήσεως για τις ναυτικές δυνάμεις.

Μία άλλη παράμετρος, εξ ίσου σημαντική, έχει σχέση με τη θέση του νησιού σε καίριο ή μη σημείο, αφού αυτή σε μεγάλο βαθμό καθορίζει το ενδιαφέρον φίλων και εχθρών. Έτσι στα βυζαντινά χρόνια, που ο έλεγχος των θαλάσσιων δρόμων εθεωρείτο αποφασιστικής σημασίας, επειδή συνδεόταν με την ομαλή τροφοδοσία των πόλεων και κυρίως της Κωνσταντινουπόλεως, τα νησιά του αιγαιακού χώρου εξ αιτίας της θέσεώς των έπαιζαν καθοριστικότατο ρόλο, προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος. Το αποτέλεσμα ήταν το ενδιαφέρον της διοικήσεως να εκδηλωθεί με ποικίλους τρόπους στο πλαίσιο των διοικητικών ανακατατάξεων που έγιναν, ειδικά με την εμφάνιση του αραβικού

¹ Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 26-31

στόλου στο Αιγαίο και την ανεξέλεγκτη πλέον δράση των πειρατών μετά τον Η' αιώνα.

Πέρα όμως από τις γενικές παραμέτρους, που έτσι κι αλλιώς παίζουν σχεδόν πάντα ένα σημαντικό ρόλο στην ιστορία των νησιών, υπάρχουν και τα ειδικά χαρακτηριστικά, τα οποία με τη σειρά τους επίσης διαμορφώνουν το ιστορικό πλαίσιο μέσα στον οποίο κινείται το κάθε νησί.

Η ιδιομορφία του αιγαιοπελαγίτικου νησιού βρίσκεται στο γεγονός ότι πάντα συνδύαζε την απομόνωση με τις συχνές επαφές, τόσο με άλλα νησιά όσο και με τα πλησιέστερα ηπειρωτικά εδάφη. Ο λόγος είναι οι μικρές αποστάσεις που υπάρχουν μεταξύ των νησιών αλλά και με τα ηπειρωτικά παράλια¹. Ανάλογα λοιπόν έχομε τη διαμόρφωση νησιώτικων ενοτήτων με πάρα πολλά κοινά στοιχεία, όπως είναι η περίπτωση των Κυκλάδων ή σε κάποιες άλλες περιπτώσεις το νησί μετατράπηκε σε μία απλή προέκταση της ηπειρωτικής ακτής, συνδέοντας την ιστορία του στενότατα με τον αντίστοιχο ηπειρωτικό χώρο και τις ποικίλες ανακατατάξεις του, όπως συνέβη χαρακτηριστικά με αρκετά από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου.

Σημαντικός ιστορικός παράγοντας θεωρείται και το μέγεθος ενός αιγαιοπελαγίτικου νησιού, αφού σε αρκετές περιπτώσεις αυτό καθορίζει τη λειτουργία του αλλά και τη ζωή των κατοίκων σ' ένα χώρο, ο οποίος είναι εξαιρετικά ευαίσθητος στρατηγικά αλλά και ταυτόχρονα ευάλωτος. Ένα μεγάλο νησί έχει την ικανότητα να εξασφαλίσει μία σχετική οικονομική αυτάρκεια στον πληθυσμό του, προνόμιο εξαιρετικά χρήσιμο, ειδικά σε περιόδους ανασφάλειας και κινδύνων για το θαλάσσιο εμπόριο, ενώ το εσωτερικό βάθος που διαθέτει δίνει τη δυνατότητα στους κατοίκους του να αναζητήσουν ασφαλέστερους χώρους κατοικίας, μακριά από την επικίνδυνη παράλια ζώνη.

Η Λέσβος ανήκει σ' εκείνη την κατηγορία των νησιών, που λόγω θέσεως αλλά και μεγέθους έπαιξε πάντοτε σημαντικότερο ρόλο στον ευρύτερο χώρο του βορειοανατολικού Αιγαίου. Ευρισκόμενη σε πολύ μικρή απόσταση από τα μικρασιατικά παράλια, συνδέθηκε στενά μαζί τους από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας², ενώ το μέγεθός της —όπως ήδη έχει αναφερθεί είναι το τρίτο σε έκταση νησί του Αιγαίου μετά την Κρήτη και την Εύβοια — την είχε κάνει βασικό παράγοντα των εξελίξεων της περιοχής. Επί πλέον θεωρώ σημαντικό πλεονέκτημα τη μικρή απόσταση του νησιού από την Κωνσταντινούπολη, σε θέση καίρια για την ασφάλεια της βυζαντινής πρωτεύουσας. Έτσι ήταν σημαντικό το

¹ Κόλιας, Ιστορική γεωγραφία, σελ. 14-19.

² Για το θέμα, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, P. Green, Lesbos and the cities of Asia Minor, The Drougherty foundation lecture 1984, P. Debord, «Les pérées des îles voisines de l' Asie Mineure», Revue des études anciennes 103(2001) 205-218.

ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων για την τύχη του, σε περιόδους μάλιστα κρίσεως.

Ο εποικισμός του νησιού άρχισε στην όψιμη Νεολιθική εποχή¹. Η εικόνα της περιόδου αυτής είναι θολή εξ αιτίας της ελλείψεως ευρημάτων. Καθαρότερη εικόνα έχουμε από την πρώιμη περίοδο του Χαλκού (2800-2000) χάρη στα σημαντικά ευρήματα της περιοχής της Θερμής². Η ιστορία του οικισμού της Θερμής, αντανακλά την ιστορία ολόκληρου του νησιού στα χρόνια της Χαλκοκρατίας μέχρι το 1200 π.Χ., που ο οικισμός εγκαταλείφθηκε.

Στο τέλος της Β' χιλιετίας είχαμε τον αποικισμό του νησιού κυρίως από τους Αιολείς. Η Λέσβος έγινε το κέντρο του πολιτισμού της Αιολίδος, που εκτεινόταν επίσης στο βόρειο τμήμα της Μικράς Ασίας και συγκεκριμένα από την κοιλάδα του Ερμού ως τη βορεινή Τρωάδα³. Επικράτησε η Αιολική γλώσσα⁴, ενώ η διατήρηση προελληνικών τοπωνυμίων δείχνει ότι υπήρξε συγχώνευση των παλαιών με τους νέους κατοίκους.

Στα τέλη του Ι' αιώνα π.Χ. στο νησί υπήρχαν έξι σημαντικοί οικισμοί. Ήταν η Μυτιλήνη, η Μήθυμνα, η Πύρρα, η Άντισσα, η Ερεσός και η Αρίσβη. Κάθε μία από τις πόλεις αυτές είχε και τη δική της επικράτεια⁵. Γύρω στο 700 π.Χ. η επικράτεια της Αρίσβης πέρασε στην κυριαρχία της Μήθυμνας⁶. Στα ρωμαϊκά χρόνια εγκαταλείφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα της Πύρρας, πιθανόν μετά από κάποια φυσική καταστροφή⁷, ενώ το 167 π.Χ. οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν την Άντισσα¹.

¹ Σ. Χαριτωνίδης, «Αρχαιότητες και μνημεία των γήσεων του Αιγαίου», ΑΔ 16 (1960) 237

² W. Lamb, Thermi, excavations at Thermi in Lesbos, Cambridge 1936.

³ Ο Στράβων (13.2.1) αναφέρει «Σχεδόν δέ τι καὶ μητρόπολις ἡ Λέσβος ὑπάρχει τῶν αἰολικῶν πόλεων». Την θέση της Λέσβου στον ευρύτερο χώρο αλλά και τις σχέσεις του νησιού με την απέναντι μικρασιατική περιοχή κατά τους Αρχαίους και Ρωμαϊκούς χρόνους εξέτασε διεξοδικά ο Κοντής στο έργο του «Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή».

⁴ H. Bengtson, Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, ελλ. μετ., Αθήνα 1979, σελ. 56-61, επίσης Δ. Μαντζουράνης, Οι πρώτες εγκαταστάσεις των Ελλήνων στη Λέσβο, Μυτιλήνη 1949.

⁵ Ο Όμηρος (Ιλιάς, εκδ. C. Hentze, Lipsiae 1910, Ω, στ. 544) αναφέρει τη Λέσβο ως «Μάκαρος ἔδος». Κατά τη μυθολογία ο Μάκαρ ήταν πατέρας της Μυτιλήνης, της Μήθυμνας, της Άντισσας, της Αρίσβης και της Ερεσού. Είχε δε γαμπρό τον Λέσβο σύζυγο της Μήθυμνας, Ελληνική μυθολογία, Οι ήρωες, τόμ.3, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σελ. 308-309.

⁶ «Ἦνδραπόδισαν αὐτὴν Μηθυμναῖοι....». Ηρόδοτος, Ιστορία, εκδ. H. R. Dietsch, Lipsiae 1885, I, 151

⁷ Σχετικά με την καταστροφή της Πύρρας, η οποία το πιθανότερο είναι να προήλθε από σεισμό γύρω στο 231 π.Χ., ιδέ σχετικές παραπομπές στο κεφάλαιο της γεωγραφικής περιγραφής.

Ετσι τελικά παρέμειναν η Μυτιλήνη, η Μήθυμνα και η Ερεσός, που συνέχισαν τη ζωή τους ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή μέχρι και σήμερα. Βέβαια η αυτοτέλεια των πόλεων βαθμιαία περιορίστηκε και ήδη από τα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια είχε σχεδόν γίνει επιφανειακή. Η ανάμνηση όμως του χωρισμού του νησιού σε επικράτειες ήταν αρκετά ισχυρή, όπως φαίνεται αργότερα στην εκκλησιαστική οργάνωση κατά τα βυζαντινά αλλά και τα νεότερα χρόνια².

Στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν, διαφοροποίησαν τα παλαιά δεδομένα στον πολιτικό, τον κοινωνικό και τον οικονομικό τομέα. Η ανάπτυξη του εμπορίου σε ευρεία κλίμακα με τη δημιουργία μεγάλων επικρατειών και στη συνέχεια με την ενοποίηση του μεσογειακού χώρου υπό μία πλέον κεντρική διοίκηση ευνόησε τις περιοχές, οι οποίες εξ αιτίας της θέσεώς των αποτελούσαν ενδιάμεσους εμπορικούς σταθμούς ειδικά στη θάλασσα.

Η Λέσβος στο νέο αυτό περιβάλλον ήταν πολλαπλά ευνοημένη και γνώρισε ίσως μία από τις σημαντικότερες και λαμπρότερες περιόδους της ιστορίας της³. Κατασκευάστηκαν μεγάλα τεχνικά έργα, όπως το υδραγωγείο, μήκους 26 χιλιομέτρων, ενώ ο Κικέρων, ο Οράτιος και ο Βιτρούβιος μιλούν για την ομορφιά και τη μεγαλοπρέπεια της Μυτιλήνης⁴.

Στα χρόνια του Διοκλητιανού, με τον χωρισμό του κράτους σε μεγάλες περιφέρειες και τη γενικότερη διοικητική μεταρρύθμιση που ακολούθησε, η Λέσβος αποτέλεσε τμήμα της «Επαρχίας των Νήσων», που περιλάμβανε κυρίως τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και τις Κυκλάδες⁵. Η λεσβιακή ύπαιθρος κυριαρχήθηκε από πολλές μικρές κώμες, που η κάθε μία περιλάμβανε λίγες αγροικίες. Περιγραφή του περιβάλλοντος της εποχής μας δίνει ο Λόγγος στο έργο του «Τα κατά Δάφνιν καί Χλόην», ένα ερωτικό μυθιστόρημα που γράφτηκε στα τέλη περίπου του Β' αιώνα μ.Χ και η υπόθεση του οποίου διαδραματίζεται στο νησί. Από το κείμενο αυτό διαπιστώνουμε ότι οι μεγαλοϊδιοκτήτες

¹ Οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν την Άντισσα, επειδή οι Αντισσαίοι είχαν δεχτεί στο λιμάνι τους τον ναύαρχο του Περσέα Αντίνορα στη διάρκεια του Μακεδονικού πολέμου (172-168), Plinius, 5. 31, T. Livius, εκδ R. C. Conway-W.C.F. Walters, Oxford 1960, 45.31.14.

² Αναλυτικά για το θέμα της εκκλησιαστικής οργάνωσης στο οικείο κεφάλαιο που θα ακολουθήσει.

³ Για το θέμα Δ. Βερναρδάκης, Η Μυτιλήνη κατά τα Ρωμαϊκά χρόνια, Αθήνα 1955, Π. Παρασκευαΐδης, Ρωμαϊκή Λέσβος, 1978, Α. Καλδέλλης, Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος κατά τη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο, Αθήνα 2002.

⁴ Τα σχετικά με την πόλη της Μυτιλήνης στα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια εξετάζω αναλυτικά στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως, όπου και οι σχετικές παραπομπές.

⁵ Για τη διοικητική οργάνωση της Λέσβου, αναλυτικά στο οικείο κεφάλαιο που θα ακολουθήσει.

ήταν εγκατεστημένοι στις πόλεις του νησιού, ενώ τη φροντίδα της περιουσίας τους είχαν αναλάβει στην ύπαιθρο εξαρτημένοι από αυτούς γεωργοί και κτηνοτρόφοι, οι περισσότεροι από τους οποίους πρέπει να ήταν δούλοι¹.

Η εικόνα που παρουσίαζε η Λέσβος στην όψιμη ρωμαιοκρατία φαίνεται ότι συνεχίστηκε και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Ο χριστιανισμός βαθμιαία επικράτησε σ' ολόκληρο το νησί. Η διαδικασία του εκχριστιανισμού πρέπει να είχε ολοκληρωθεί στις αρχές του ΣΤ' αιώνα, αν κρίνουμε από το μεγάλο πλήθος των βασιλικών του ΣΤ' αιώνα, που είναι διάσπαρτες σ' όλο το νησί². Το νότιο τμήμα του νησιού φαίνεται ότι είχε προσχωρήσει νωρίτερα στη νέα θρησκεία και από τα μέσα του Δ' αιώνα, ίσως δε και παλαιότερα, έχομε τη μαρτυρημένη παρουσία επισκόπου στη Μυτιλήνη. Μάλιστα στα μέσα του Ε' αιώνα ο επίσκοπος του νησιού αισθάνθηκε την ανάγκη να προσλάβει χωροεπίσκοπο προκειμένου να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του³. Φαίνεται δε ότι το ανώτερο ιερατείο του νησιού πρέπει να διέκειτο φιλικά προς τον αρειανισμό και αυτός ίσως να ήταν και ο λόγος που ο επίσκοπος της Λέσβου δεν ήταν παρών στην Α' Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας, ενώ το 359 στη σύνοδο της Σελευκείας ο επίσκοπος Λέσβου Ευάγριος καθαιρέθηκε ως φιλικά προσκείμενος στην ομάδα των «ομοίων»⁴. Επί πλέον στο νησί παρέμεινε για κάποιο διάστημα ο Αέτιος, ηγέτης της ακραίας φιλοαρειανικής παρατάξεως των «ανομοίων», στον οποίο ο αυτοκράτορας Ιουλιανός είχε παραχωρήσει και ένα κτήμα κοντά στη Μυτιλήνη, προκειμένου να δέχεται τους φίλους του⁵. Αργότερα και συγκεκριμένα τον ΣΤ' αιώνα, το ανώτερο ιερατείο του νησιού προσχώρησε μάλλον στον μονοφυσιτισμό και ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Ζαχαρίας, καίτοι μετείχε της ενδημούσας συνόδου του 536 που κατεδίκασε τους μονοφυσίτες πατριάρχες Άνθιμο και Σεβήρο, δεν υπέγραψε την καταδίκη τους, ενώ τη Λέσβο επισκέφτηκε ο Ιάκωβος

¹ Λόγγου, Ποιμενικά, Τά κατά Δάφνιν καί Χλόην, εκδ. G.Budè, Paris 1934. Για το θέμα της κοινωνικής οργανώσεως στα πρωτοβυζαντινά χρόνια αναλυτικά στο οικείο κεφάλαιο.

² Α. Καλδέλλης, Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος, σελ. 169-193.

³ Στην Δ' οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451, όπου καταδικάστηκε ο Διόσκορος, συναντάμε την υπογραφή «Φλωρέντιος ἐπίσκοπος Λέσβου, Τενέδου, Προσελήνης, Αἰγιαλῶν ὑπέγραψα, διὰ Εὐελπίστου χωροεπισκόπου μου διὰ τὸ ὑπότρομον ἔχειν ὑπ' ἁρρώστιας τὴν χεῖρα»

⁴ Σωκράτους, Εκκλησιαστική ιστορία, PG. τομ. 67, σελ. 544.

⁵ Την παραμονή του Αετίου στην Λέσβο αναφέρει ο Φιλοστόργιος, Εκκλησιαστική ιστορία, PG 45, σελ. 556.

Βαραδαίος, μία από τις ηγετικές φυσιогνωμίες της μονοφυσιτικής κινήσεως¹.

Διοικητικά η Λέσβος εξακολούθησε να υπάγεται στην «Επαρχία των Νήσων», που με τη σειρά της ήταν τμήμα της διοικήσεως της Ασίας και από το 536 μ.Χ. τμήμα της διοικήσεως της Σκυθίας. Το οικιστικό βέβαια τοπίο παρουσίαζε μία κοινωνία, η οποία μετεξελισσόταν βαθμιαία και οι πόλεις άρχισαν να περιορίζονται υπέρ των αγροτικών οικισμών. Η διασπορά μεγάλου αριθμού βασιλικών σε όλο το νησί δείχνει ότι βασική οικιστική μονάδα εξακολούθησε να παραμένει η κώμη, όπως και στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ ο αγροτοκτηνοτροφικός χαρακτήρας της οικονομίας φαίνεται ότι ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο².

Οι περισσότερες αλλαγές που έγιναν κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο θα πρέπει να ήταν αποτέλεσμα των γενικότερων μεταβολών που συνέβησαν στο πλαίσιο της νέας κρατικής οντότητας που δημιουργήθηκε και των εσωτερικών διεργασιών μιας νησιώτικης κοινωνίας που εξελισσόταν και όχι συνέπεια εξωτερικών γεγονότων που έπληξαν συγκεκριμένα το νησί. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγομε, αφού οι πηγές αναφέρουν ελάχιστα επεισόδια, τα οποία θεωρούνται ασήμαντα και ως εκ τούτου μάλλον αδύνατον να επηρέασαν τη ζωή των κατοίκων της Λέσβου. Συγκεκριμένα το νησί βρέθηκε για ένα διάστημα στην εξουσία του Προκοπίου, ο οποίος το 365 προσπάθησε να καταλάβει τον αυτοκρατορικό θρόνο από τον Ουάλη, χωρίς να μαρτυρούνται όμως ιδιαίτερες συνέπειες μετά το τέλος της στασιαστικής αυτής κινήσεως³. Επίσης ο ιστορικός Προκόπιος αναφέρει τη στάση 400 Βανδάλων αιχμαλώτων, οι οποίοι είχαν μεταφερθεί στη Λέσβο από τον Βελισάριο, προκειμένου να εγκατασταθούν στην Ανατολή και να ενισχύσουν τους τοπικούς πληθυσμούς στον αγώνα κατά των Περσών. Στη διάρκεια της παραμονής των στο νησί στασίασαν και δραπετεύσαν προς την Πελοπόννησο και μετά προς την Αφρική⁴. Τέλος θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως πιθανόν η Λέσβος να δέχτηκε και τη μανία των Γότθων

¹ Για το θέμα του αρειανισμού και του μονοφυσιτισμού και της θέσεως που πήρε ο κλήρος της Λέσβου απέναντι σ' αυτές τις κινήσεις υπάρχουν εκτενείς αναφορές και οι σχετικές παραπομπές στο κεφάλαιο της εκκλησιαστικής οργανώσεως.

² Σχετικές παραπομπές στα αντίστοιχα κεφάλαια της οικιστικής εξελίξεως αλλά και της οικονομίας και κοινωνίας.

³ Ammiani Marcellini, Rerum Gestarum, εκδ. V. Garthausen, Leipzig 1875 (ανατ. Stuttgart 1966), XXVI. 5-10. Ο Φιλοστόργιος (Εκκλησιαστική Ιστορία, σελ. 571-3) αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της παρουσίας των δυνάμεων του Προκοπίου στη Λέσβο, ο Αέτιος (ένας από τους ηγέτες των ανομοίων), που βρισκόταν εκεί την εποχή αυτή, κατηγορήθηκε στο διοικητή του νησιού και σώθηκε μόνο μετά από παρέμβαση ενός των «παραδυναστευόντων Προκοπίω». Μετά από αυτό το γεγονός ο Αέτιος αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη.

⁴ Προκόπιος, Υπέρ των πολέμων, εκδ. J. Haury (ανατ. από τον J. Wirth), Lipsiae 1962 Δ', 14, σελ. 485,4-9.

(σε πολλές πηγές μας είναι γνωστοί ως Σκύθες), οι οποίοι μετά τα μέσα του Δ' αιώνα έκαναν εντυπωσιακή και καταστροφική εμφάνιση στη Θράκη, την Προποντίδα αλλά και τη δυτική Μικρά Ασία¹.

Το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου βρήκε το νησί στο στάδιο των εσωτερικών ανακατατάξεων, οι οποίες σε καμιά περίπτωση δεν δείχνουν κάποια σημαντικά σημάδια παρακμής. Ίσως μάλιστα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και το αντίθετο. Το μεγάλο πλήθος των βασιλικών, το μέγεθος αλλά και ο διάκοσμός τους δείχνουν μία κοινωνία αρκετά εύπορη και μία οικονομία σε πολύ καλή κατάσταση². Η παρουσία πολλών οικισμών στα παράλια δείχνει ότι υπήρχε ασφάλεια στη θάλασσα. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις προτιμήθηκε η μετεγκατάσταση κάποιων πληθυσμών από θέσεις ασφαλείς εκ φύσεως προς παράλιες περιοχές, όπως φαίνεται να συνέβη με τη μετακίνηση μέρους των κατοίκων της Μήθυνας στον γειτονικό οικισμό της Πέτρας³. Ο πληθυσμός του νησιού πρέπει να ήταν σημαντικός, συμπέρασμα το οποίο εξάγομε από την παρουσία δύο ανεξάρτητων Αρχιεπισκοπών, σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά τακτικά των μέσων του Ζ' αιώνα⁴.

Από τα μέσα του Ζ' αιώνα το Βυζάντιο βρέθηκε στη δίνη σημαντικών εξωτερικών αλλά και εσωτερικών γεγονότων. Η εξαφάνιση του περσικού κινδύνου στην Ανατολή επιτάχυνε την εμφάνιση και επέκταση με ταχύτατους ρυθμούς των Αράβων, οι οποίοι αφού κατέλαβαν διαδοχικά τη Μεσοποταμία, την Παλαιστίνη και τη βόρεια Αφρική έφθασαν στο Αιγαίο, απειλώντας την ίδια τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Την ίδια εποχή στον Βορρά εμφανίστηκαν τα σλαβικά και βουλγαρικά φύλα, τα οποία προωθήθηκαν με ταχύτατους ρυθμούς προς τον Νότο.

Η αντίδραση της αυτοκρατορίας εκδηλώθηκε στον αιγαιακό χώρο με την ίδρυση στα μέσα του Ζ' αιώνα της ναυτικής διοικήσεως των Καραβισιάνων, στην οποία εντάχθηκαν τα νησιά του Αιγαίου πελάγους,

¹ Ζώσιμος, Ιστορία νέα, εκδ. L. Mendelssohn, Lipsiae 1887 (ανατ. Hildelsheim 1963), σελ. 196-200, Ammiani Marcellini, Rerum Gestarum, εκδ. V. Garthausen, Leipzig 1875 (ανατ. Stuttgart 1966), XXXI, 6, Για το θέμα A. Vasiliev, The Goths in the Crimea, Cambridge Massachusetts 1936, σελ. 23, Ευ. Χρυσός, Το Βυζάντιο και οι Γότθοι, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 125-134. Οι Γότθοι είχαν κάνει την εμφάνιση τους και πριν τον Δ' αιώνα και το 267-269 είχαμε καταστροφικές επιδρομές στην Ελλάδα, τα νησιά μέχρι την Κρήτη και την Κύπρο. καθώς και τη δυτική και νότιο Μικρά Ασία. Ευ. Χρυσός, ο.π. σελ. 42-46.

² Ι. Κοντής, Λεσβιακό πολύπτυχο. Από την ιστορία, την τέχνη και τη λογοτεχνία, Αθήνα 1973, σελ. 136-158.

³ Σ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία της Λέσβου», ΑΔ 23(1968) 61-62. Το θέμα αναλύεται εκτενώς στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως.

⁴ J. Darrouzes, Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, σελ. 205-206.

μεταξύ των οποίων και η Λέσβος. Αργότερα, για να γίνει αποτελεσματικότερη η άμυνα και η διοίκηση στο Αιγαίο, είχαμε επέκταση του θεματικού συστήματος στον χώρο αυτό. Η Λέσβος στην αρχή εντάχθηκε στον δρούγο Αιγαίου πελάγους, που ιδρύθηκε στις αρχές του Η' αιώνα και από τα μέσα του Θ' αιώνα εξελίχθηκε σε θέμα. Με τις διοικητικές αυτές αλλαγές κατέστη δυνατόν να ελεγχθεί εν μέρει η αραβική επέκταση, που απείλησε την υπόσταση της ίδιας της αυτοκρατορίας¹.

Πέρα όμως από τους εξωτερικούς κινδύνους, το δεύτερο τέταρτο του Η' αιώνα ξεκίνησε η εικονομαχία, που τελικά εξελίχθηκε σ' ένα σημαντικό εσωτερικό πρόβλημα της αυτοκρατορίας. Το ζήτημα προσέλαβε και πολιτικές διαστάσεις πέρα από τις θρησκευτικές, ταρασσοντας το βυζαντινό κράτος για περισσότερο από εκατό χρόνια. Κανένα τμήμα της αυτοκρατορίας δεν έμεινε άμεσα ή έμμεσα αμέτοχο της σημαντικής αυτής συγκρούσεως.

Οι Λέσβιοι φαίνεται ότι τάχθηκαν με το μέρος των εικονολατρών αν εξετάσουμε συγκριτικά διάφορα γεγονότα. Έτσι στην Ερεσό πέθανε στις 4 Ιουλίου του 740 ο άγιος Ανδρέας, αρχιεπίσκοπος Κρήτης, συγγραφέας του «Μεγάλου Κανόνα» και ενταφιάστηκε πίσω από το Άγιο Βήμα της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της πόλεως, η οποία φαίνεται ότι έκτοτε ονομάζεται βασιλική του Αγίου Ανδρέα. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη ο άγιος Ανδρέας πέθανε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της επιστροφής από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη, μετά την απομάκρυνσή του από τη βυζαντινή πρωτεύουσα εκ μέρους του Λέοντα Γ' Ισαύρου². Τελευταία ο Ι. Φουντούλης, μετά από ανάλυση του «Μεγάλου Κανόνα» σε συνδυασμό με τις πληροφορίες από διάφορες συναξαριακές πηγές, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο άγιος Ανδρέας μάλλον εξορίστηκε στην Ερεσό εξ αιτίας των εικονόφιλων φρονημάτων του, όπου κατά πάσα πιθανότητα συνέγραψε και τον «Μεγάλο Κανόνα»³.

¹ Το θέμα της διοικήσεως κατά τα μεσοβυζαντινά χρόνια είναι αρκετά πολύπλοκο, αφού το θεματικό σύστημα υπέστη στην πορεία του σημαντικές τροποποιήσεις, πολλές από τις οποίες συνέβησαν στον αιγαιακό χώρο. Εκτενής αναφορά γίνεται στο κεφάλαιο της διοικήσεως.

² Ν. Τωμαδάκης, Εισαγωγή εις την βυζαντινήν φιλολογίαν, Τομ. Β', Βυζαντινή Υμνογραφία και ποίησις, Αθήνα(3) 1965, σελ.193, Θ. Δετοράκης, Οι Άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική με αυτούς φιλολογία, Αθήναι 1970, σελ. 173, Β. Λαούρδας, «Άγιος Ανδρέας ο Κρης», Κρητικά Χρονικά 1(1951) 46, του ιδίου «Μακαρίου Μακρή, Βίος Αγίου Ανδρέου Αρχιεπισκόπου Κρήτης του Ιεροσολυμίτου», Κρητικά Χρονικά 2(1953) 63-64.

³ Ι. Φουντούλης, Ο Άγιος Ανδρέας Κρήτης, η Ερεσός και ο Μέγας Κανών, «Λεσβιακά αγιολογικά μελετήματα » Α', σελ. 59-64. Προς την άποψη της εξορίας του αγίου Ανδρέα φαίνεται ότι κλείνει και η Ε. Malamut (Sur la route des

Στο πνεύμα των εικονόφιλων αισθημάτων του λεσβιακού λαού κινείται και η ιστορία της αγίας Ευφημίας. Αφού θανατώθηκε για τα εικονόφιλα αισθήματά της από τα όργανα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Ε', το σώμα της ρίχτηκε στη θάλασσα και εκβράστηκε στη Λέσβο, όπου σύμφωνα με τον Γεώργιο Μοναχό τάφηκε με μεγάλες τιμές¹.

Φαίνεται ότι μέ τον άγιο Ανδρέα Κρήτης έγινε η αρχή της καθιερώσεως της Λέσβου ως χώρου εξορίας υψηλών προσώπων². Την τύχη του ακολούθησε αργότερα η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία. Βέβαια οι λόγοι της εξορίας της δεν είχαν τόσο σχέση με τα εικονόφιλα αισθήματά της, όσο με την αντίδραση των ανωτέρων υπαλλήλων και στρατιωτικών στις άκρατες φιλοδοξίες της. Η Ειρήνη καθαιρέθηκε στις 31 Οκτωβρίου του 802 λίγο μετά την άφιξη των απεσταλμένων του Καρόλου του Μεγάλου, προκειμένου «...ζευχθῆναι αὐτὴν τῷ Καρόλῳ πρὸς γάμον καὶ ἐνῶσαι τὰ ἑῷα καὶ τὰ ἑσπέρια »³. Μετά την καθαίρεσή της εξορίστηκε στα Πριγκιπόννησα και αργότερα στη Λέσβο, όπου και πέθανε στις 9 Αυγούστου του 803⁴.

Από τη δεύτερη φάση της εικονομαχίας έχουμε περισσότερες πληροφορίες. Σ' αυτό συνέβαλε σημαντικά ο βίος των οσίων αδελφών Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου, ένα σημαντικότερο για την ιστορία του νησιού αγιολογικό κείμενο του Θ' αιώνα⁵.

saints Byzantins, Paris 1993, σελ. 115, 150) αν και θεωρεί την άποψη αυτή υποθετική.

¹ Γεώργιος Μοναχός, Χρονικόν σύντομον, εκδ. C. De Boor, Lipsiae 1904, (ανατ. P. Wirth, 1978), II, σελ. 766, επίσης Μιχαήλ Γλυκάς, Βίβλος χρονική, εκδ. I. Bekker (CSHB), Bonnæ 1836, σελ. 530-531.

² Είναι πολύ πιθανόν στη βυζαντινή περίοδο, τα νησιά που βρίσκονταν κοντά στην Κωνσταντινούπολη να θεωρούνταν ως ένας ασφαλής τόπος εξορίας, αφού ο εξοριζόμενος, μη έχοντας άλλη οδό διαφυγής εκτός από τη θάλασσα μπορούσε να βρίσκεται υπό έλεγχο. Επί πλέον την εποχή αυτή θεωρούσαν την εξορία μέσο σωφρονισμού και όχι εξοντώσεως. Με βάση αυτό αποφεύγονταν η εξορία σε μέρη επισφαλή και επικίνδυνα για τον εξοριζόμενο. Για το θέμα Malamut, *Les îles de l' empire byzantin*, σελ. 177, Σ. Τρωϊανός, *Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο*. Άρθρο στο συλλογικό έργο «Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο», Αθήνα 1997, σελ. 38-41.

³ Θεοφάνης, σελ. 475,29.

⁴ Θεοφάνης, σελ. 479-480, Γεώργιος Μοναχός, σελ. 772, Γεώργιος Κεδρηνός, II, σελ. 31, Μιχαήλ. Σύρος, Χρονικόν, εκδ. J. B. Chabot, Paris 1901, III, σελ.13. Για το θέμα G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, ελλ. μετ., Αθήνα 1978, Β', σελ. 57, Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία*, Αθήνα 1971, σελ. 203, Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β1, Θεσσαλονίκη 1998(2), σελ.151. Παραδόσεις που υπάρχουν στο νησί αναφέρουν ότι η Ειρήνη έζησε εξόριστη στην περιοχή των Βασιλικών όπου λέγεται ότι πέθανε. Οι πληροφορίες αυτές είναι βέβαια ατεκμηρίωτες. (Ι. Μουτζούρης, *Τα μεσαιωνικά Βασιλικά, Λεσβιακά IB'(1989)* 96.

⁵ Πρώτη έκδοση «Acta graeca S.S Davidis, Symeonis et Georgii, Mytilenae in insula Lesbo», Ann. Boll. 18(1899) 209-368. Πιο πρόσφατη και εξαιρετικά σχολιασμένη

Σύμφωνα με τον βίο, τα εικονόφιλα αισθήματα των Λεσβίων ήταν αρκετά έντονα και εκδηλώνονταν με ποικίλους τρόπους. Συγκεκριμένα, έδειχναν φανερά και με έντονο τρόπο τη συμπαράστασή τους προς τον όσιο Συμεών, ο οποίος φαίνεται ότι δεινοπάθησε από τους εικονομάχους, που είχαν στα χέρια τους τόσο την πολιτική όσο και την εκκλησιαστική διοίκηση πάνω στο νησί, αφού στη θέση του αρχιεπισκόπου Γεωργίου, ο οποίος εξορίστηκε¹, είχε εκλεγεί ως αρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης ο Λέων, που διέκειτο φιλικά προς τους εικονομάχους². Ο Συμεών μετά από μύριες ταλαιπωρίες και εξορίες επέστρεψε στο νησί με το τέλος της εικονομαχίας το 843, οπότε και του έγινε αποθεωτική υποδοχή, «...ποταμούς ἰδεῖν ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς πόλεως ἐν τοῖς λιμέσιν συρρέοντας...» γράφει ο βιογράφος των οσίων³.

Τα εικονόφιλα αισθήματα του λεσβιακού λαού, η εξαιρετική γεωγραφική θέση του νησιού, το οποίο βρίσκεται πολύ κοντά στην Κωνσταντινούπολη, η ύπαρξη δύο λιμανιών στην πόλη της Μυτιλήνης ήταν οι βασικές αιτίες που ώθησαν τον Θωμά Καππαδόκη να κάνει τη Λέσβο ορμητήριο, προκειμένου να καταλάβει τον αυτοκρατορικό θρόνο το 823 μ.Χ. Μάλιστα για να επιτύχει στα σχέδιά του και να συμπαρασύρει όσο το δυνατόν περισσότερους στην προσπάθειά του, είχε δώσει στο αποτυχημένο τελικά στασιαστικό του κίνημα εικονόφιλο χαρακτήρα⁴. Η εξέγερση του Θωμά Καππαδόκη σε συνδυασμό με τα εσωτερικά αλλά και τα εξωτερικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία τον Θ' αιώνα, έδωσαν την ευκαιρία στους Άραβες να καταλάβουν το 824 την Κρήτη, την οποία κράτησαν για ενάμιση περίπου αιώνα, μέχρι το 961⁵.

Τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά υπέστησαν τις συνέπειες της καταλήψεως της Κρήτης με πολύ σκληρό τρόπο. Οι Άραβες, έχοντας μία

έκδοση από τον Ι. Φουντούλη, Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος οι ομολογηταί, «Λεσβιακόν εορτολόγιον», Γ', Αθήναι 1961.

¹ Ι. Φουντούλης, Οι άγιοι Γεώργιοι αρχιεπίσκοποι Μυτιλήνης, Λεσβιακόν εορτολόγιον, Α' Αθήναι, 1959, σελ. 7-30. Για το θέμα επίσης, F. Halkin, «Y-a-t-il trois Georges évêques de Mytilène et confesseurs sous les iconoclastes?», Ann. Boll. 77 (1959) 464 - 469.

² Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 30.

³ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 49.

⁴ Συνεχιστής του Θεοφάνους, Χρονογραφία, εκδ. I. Bekker (CSHB), Bonnæ 1838, σελ. 55,20. Ιωσήφ Γενέσιος, Περί Βασιλείων, εκδ. A. Lesmueller-Werner-I. Thurn (CFHB), Berlin 1978, σελ. 29. Για τη στάση αναλυτικά και τις παραμέτρους της P. Lemerle, «Thomas le Slave», Travaux et Memoires 1(1965) 255-297.

⁵ Τα σχετικά με την ακριβή χρονολογία της καταλήψεως της Κρήτης αλλά και την αραβοκρατία στο νησί εξέτασε αναλυτικά ο Β. Χρηστίδης στο έργο, The conquest of Crete by the Arabs (ca.824) a turning point in the struggle between Byzantium and Islam, Αθήναι 1984.

σταθερή βάση ως ορμητήριο, επιχειρούσαν με άνεση πλέον συνεχείς επιδρομές κατά των νησιών αλλά και των ηπειρωτικών παραλίων. Η αναστάτωση που προκλήθηκε ήταν τεράστια. Οι παράλιοι πληθυσμοί, εξ αιτίας της ανασφάλειας που ένιωθαν, αντέδρασαν με τη μετακίνησή τους προς ασφαλέστερες θέσεις του εσωτερικού ή ακόμα και προς τα πλησιέστερα ηπειρωτικά εδάφη. Σε κάποιες μάλιστα μεμονωμένες περιπτώσεις είχαμε και την ερήμωση ορισμένων νησιών. Η κεντρική διοίκηση, απορροφημένη δυστυχώς από τα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα, αδυνατούσε να αντιδράσει συστηματικά και αποτελεσματικά τουλάχιστον τον Θ' αλλά και τις πρώτες δεκαετίες του Ι' αιώνα.

Η Λέσβος γνώρισε αρκετές φορές τη λαίλαπα των επιδρομών. Η πρώτη γνωστή επιδρομή τοποθετείται μεταξύ του 840-850 και έγινε από τον Νίσιρη στην περιοχή της Μηθύμνης. Την πληροφορία αντλούμε από τον βίο της οσίας Θεοκτίστης, ο οποίος συντάχτηκε από τον Νικήτα τον μάγιστρο και επεξεργάστηκε στο δεύτερο μισό του Ι' αιώνα ο Συμεών ο Μεταφραστής¹. Παρά το ότι υπάρχει αμφισβήτηση για το πρόσωπο της οσίας², έχω τη γνώμη ότι πίσω απ' όλη την ιστορία υπάρχει ένα πραγματικό επεισόδιο, το οποίο δεν είναι άλλο από την επιδρομή των Αράβων στη Λέσβο. Την άποψη στηρίζω στο γεγονός ότι ο βίος της οσίας ήταν δημοφιλές ανάγνωσμα στην εποχή του³ και δεν μπορούσε παρά να αναφέρεται σε υπαρκτό επεισόδιο, όπως η επιδρομή των Αράβων, άλλως θα είχαν από τότε υπάρξει αμφιβολίες για την αλήθεια των γραφομένων.

Η χρονολόγηση της επιδρομής συνδέεται με το έτος του ταξιδιού στην Κρήτη του Νικήτα του Μάγιστρου, αφού σύμφωνα με τα γραφόμενα στον βίο η επιδρομή πρέπει να έγινε εβδομήντα χρόνια περίπου πριν το ταξίδι. Παλαιότερα το ταξίδι χρονολογούνταν το 902,

¹ Βίος της οσίας μητρός ημών Θεοκτίστης της Λεσβίας, εκδ. Θεοφίλου Ιωάννου, Μνημεία Αγιολογικά, Βενετία 1884, 1-17, H. Delehaye, ASS, Novembris IV(1925), 224-246.

² Η πρώτη αμφισβήτηση ήλθε από τον εκδότη του έργου, H. Delehaye, «La vie de Sainte Theoctiste de Lesbos», Byzantion 1(1924) 191-200 επίσης N. Τωμαδάκης, «Περί του βίου καί της εορτής της Αγίας Θεοκτίστης της Λεσβίας και η εισαγωγή της εορτής εις το εορτολόγιον», Χαριστήριον Α. Ορλάνδου, Αθήναι 1965, τομ. Α, σελ. 108-116. Αντίθετη άποψη διατυπώνεται από τον Ι. Μουτζούρη. (Ο μοναχισμός της Λέσβου, Μυτιλήνη 1989, σελ. 161-162). Εξαιρετική ανάλυση του βίου της οσίας έχουμε στην εργασία του Ι. Φουντούλη, «Η Οσία Θεοκτίστη η Λεσβία», Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου για την Εκατονταπυλιανή, Πάρος, Σεπτέμβριος 1996, σελ. 231-243.

³ Για τη διάδοση του κειμένου τον Ι' αιώνα και τις επιδράσεις του, Δημ. Σοφιανός, «Ο βίος της Οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας», Πρακτ. επιστ. συμποσίου για την Εκατονταπυλιανή, Σεπτ. 1996, σελ. 262-266.

οπότε τοποθετούσαν και το έτος της επιδρομής μεταξύ 826-830¹. Νεότερες έρευνες τοποθετούν το ταξίδι το 912 και τη χρονολογία της επιδρομής μεταξύ 840-850². Ο Β. Χρηστίδης χρονολογεί την επιδρομή το 837³, ενώ ο G. Miles συνδέει την επιδρομή με ένα αραβικό νόμισμα του 846-847, που βρέθηκε στη Μυτιλήνη. Πρόκειται για ένα Idrisid dirchem, νόμισμα της Βόρειας Αφρικής του 238Η⁴.

Η επιδρομή αυτή δεν πρέπει να ήταν η μοναδική το πρώτο μισό του Θ' αιώνα. Στον βίο των οσίων αδελφών γίνεται λόγος για συνεχείς παρενοχλήσεις των κατοίκων του νησιού από τους Άραβες, που ανάγκασαν μάλιστα τον όσιο Συμεών να μετακινείται συνεχώς, στη συνέχεια δε να εγκαταλείψει το καταφύγιό του που βρισκόταν στο μικρό νησί Λαγούσες και να πάει στην Κωνσταντινούπολη⁵. Επί πλέον η σημαντική και καταστροφική δράση των Αράβων είχε κεντρίσει και τη φαντασία των κατοίκων της Λέσβου, αφού με τις αραβικές επιδρομές την εποχή αυτή συνδέεται και η μυθιστορηματική περιγραφή της αρπαγής ενός νέου από το Παρασίγιο (περιοχή που βρίσκεται στον κόλπο της Καλλονής), η μεταφορά του στην Κρήτη και η απελευθέρωσή του στη συνέχεια κατόπιν θαύματος του Αγίου Γεωργίου⁶.

Το δεύτερο μισό του Θ' και το πρώτο μισό του Ι' αιώνα οι αραβικές επιδρομές ήταν σύνηθες φαινόμενο. Οι πηγές δεν είναι πάντα διαφωτιστικές σχετικά με τα νησιά που επλήγησαν σε κάθε επιδρομή, αφού η παρουσία των Αράβων της Κρήτης, της Συρίας, της Αιγύπτου και της Τυνησίας ήταν πάρα πολύ συχνή στο Αιγαίο και οι επιδρομές διαδεχόντουσαν η μία την άλλη. Τον Αύγουστο του 862 οι Άραβες της Κρήτης επιτέθηκαν στα αιγαιοπελαγίτικα νησιά μεταξύ των οποίων και τη Λέσβο και στη συνέχεια κατευθύνθηκαν προς τη χερσόνησο του Άθω⁷. Λίγο αργότερα το 873 νέα επιδρομή στα νησιά από τον κυβερνήτη της Κρήτης Sa'id (Σαήτ ή Σαήλ κατά Κεδρηνό) γιο του Abû Haf

¹ Π. Ζερλέντης, «Περί του αξιοπίστου του συναξαρίου Θεοκτίστης της Οσίας», BZ 10(1901) 159-165, A.A. Vasiliev, Byzance et Arabes, I, La dynastie d' Amorium, Bruxelles 1935, VIII, σελ. 431, K. Setton, «On the raids of the Moslem in the Aegean in the ninth and tenth centuries», AJA 5(1954) 313.

² G. Miles, «Byzantium and the Arabs, relation in Crete and the Aegean area», DOP 18(1964) 8, E. Malamut, Les îles de l' empire byzantine, σελ. 109, Köder, Die nördliche Ägäis, σελ. 76, 228.

³ V. Christidis, The conquest of Crete by the Arabs, σελ. 163. Παλαιότερα τη χρονολογούσε το 867 («The Moslems of Crete in the Aegean sea», Byzantion 51(1981) 81).

⁴ Miles, «Byzantium and the Arabs» 8, σημ. 28.

⁵ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 34.

⁶ H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1902, σελ. 623-626.

⁷ A.A. Vasiliev, Byzance et Arabes, I, La dynastie d' Amorium, Bruxelles 1935, σελ. 258, Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 109.

(Αποχάψ) και τον εξωμότη χριστιανό Φώτιο μέ 27 κουμβάρια και αρκετές πεντηκοντήρεις¹. Ο Vasiliev συνδύασε την επιδρομή αυτή με τη μετακίνηση των κατοίκων της Ερεσού προς τη χερσόνησο του Άθω, όπου οι Ερεσιώτες έκτισαν ένα μικρό χωριό την Ερισσό (σημ. Ιερισσό) κοντά στα ερείπια της αρχαίας Απολλωνίας. Η άποψη αυτή δε φαίνεται να ευσταθεί, αφού η Ερεσσός δεν εμφάνισε κανένα σημάδι ερημώσεως την εποχή αυτή. Αντίθετα, από τα μέσα του Θ' αιώνα, σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά τακτικά, η Ερεσσός απέκτησε επίσκοπο υπαγόμενο στον μητροπολίτη Μυτιλήνης, ενώ η Ιερισσός φαίνεται να είναι πολύ παλαιότερη². Η επιδρομή αυτή τελείωσε άδοξα για τους Άραβες, αφού ο στόλος τους καταστράφηκε στη συνέχεια από τον Νικήτα Ωρούφα³.

Ο Θ' αιώνας φαίνεται ότι ήταν πολύ σκληρός για τους Λεσβίους. Εκτός από τις καταστροφικές επιδρομές, το νησί γνώρισε και δύο σημαντικές περιόδους σιτοδείας. Η πρώτη απ' αυτές συνέβη στις αρχές του αιώνα (γύρω στο 810) και διήρκεσε περίπου τρία χρόνια και η άλλη συνέβη γύρω στο 840. Προκειμένου ο πληθυσμός του νησιού να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες, έγιναν μεγάλες εισαγωγές τροφίμων από τη Μικρά Ασία και ειδικότερα από την περιοχή της Σμύρνης⁴. Η αυτοκράτειρα Θεοδώρα παραχώρησε μάλιστα φορολογική απαλλαγή στους κατοίκους της Λέσβου, προκειμένου να ανακουφιστούν από τα οικονομικά τους προβλήματα. Σύμφωνα με τον βίο των οσίων αδελφών, η φορολογική απαλλαγή ήταν και ένα είδος τιμητικής προσφοράς, αφού παραχωρήθηκε προς τιμήν του Γεωργίου, ενός των τριών αδελφών και θα διαρκούσε όσο καιρό θα ασκούσε αυτός τα καθήκοντά του ως αρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης⁵.

Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε το νησί μετά τον Η' αιώνα είχαν σημαντικές επιπτώσεις στη ζωή των κατοίκων του. Ένα μέρος του πληθυσμού, που κατοικούσε στα παράλια, αναζήτησε καταφύγιο σε ασφαλέστερες θέσεις του εσωτερικού. Οι μετακινήσεις αυτές ήταν

¹ Γεώργιος Κεδρηνός, II, σελ. 227, Συνεχιστής του Θεοφάνους, σελ. 299-300. Τα κείμενα βέβαια δεν είναι και πολύ ξεκάθαρα, αφού μιλούν αόριστα για επιδρομές στο Αιγαίο. Η Λέσβος δύσκολα θα γλύτωνε από μία τέτοια επιχείρηση.

² A. A. Vasiliev, Byzance et Arabes, III, La dynastie Macedonienne, Bruxelles 1950, σελ. 53-54. Έχω την εντύπωση ότι ο Vasiliev παρασύρθηκε στην άποψη αυτή από τον Uspenskiz (Histoire de l' Athos, III, 1877, σελ. 41-42). Ο τελευταίος μάλιστα τοποθέτησε τη συγκεκριμένη επιδρομή μεταξύ 881-884. Την άποψη του Vasiliev δέχεται η Malamut (Les îles de l' empire byzantin, σελ. 110) νομίζω λανθασμένα.

³ Συνεχιστής του Θεοφάνους, σελ. 300.

⁴ Στο νησί εισήχθησαν 500 μόδιοι σιτάρι και 100 μόδιοι όσπρια, Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 28.

⁵ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 48. Για το θέμα Ν. Oikonomides, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IX-XI siècle). Athens 1996, σελ. 161.

εντονότερες στους οικισμούς των βορείων παραλίων και του κόλπου της Καλλονής. Λιγότερες μετακινήσεις έχουμε στις άλλες παράλιες περιοχές, όπου φαίνεται ότι υπήρχαν κάποιες έστω και στοιχειώδεις συνθήκες ασφάλειας. Αυτό συνέβη στα ανατολικά κυρίως παράλια, εξ αιτίας της πιθανής παρουσίας μοίρας του βυζαντινού ναυτικού στην Μυτιλήνη, ενώ σε κάποιες άλλες θέσεις η παρουσία στοιχειωδών οχυρωματικών έργων έδινε την ευκαιρία προσωρινού καταφυγίου μέχρι να εκλείψει ο κίνδυνος.

Η ανασφάλεια είναι βέβαιο ότι οδήγησε και ένα μέρος των κατοίκων να αναζητήσει προστασία σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας κυρίως την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία¹, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι η κατάσταση ξέφυγε από κάθε έλεγχο. Έτσι η πληροφορία του Ιγνατίου Διακόνου περί καταλήψεως του νησιού από τους Αραβες είναι κατά τη γνώμη μου ανακριβής και δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα². Την άποψη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι από τα μέσα του Θ' αιώνα είχαμε την προαγωγή της αρχιεπισκοπής Μυτιλήνης σε μητρόπολη, ο δέ μητροπολίτης Μυτιλήνης είχε υπό τη δικαιοδοσία του πέντε επισκόπους, εκ των οποίων οι δύο βρισκόντουσαν πάνω στο νησί³. Επί πλέον το 912 ο ναύαρχος Ιμέριος μετά την κ̄ταστροφή του στόλου του από τους Άραβες, τους οποίους καθοδηγούσαν ο Λέων ο Τριπολίτης και ο Δαμιανός, κατέφυγε στη Λέσβο⁴. Η αναζήτηση προσωρινού καταφυγίου στο νησί από ένα τόσο σημαντικό πρόσωπο δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Είναι πολύ πιθανόν να έπλευσε προς τα εκεί για λόγους ασφαλείας, εξ αιτίας της παρουσίας στο νησί ισχυρής μοίρας του βυζαντινού ναυτικού. Εξ άλλου ο βυζαντινός στολος το 944 κατά τη διάρκεια του αγώνα του εναντίον των Αράβων ναυλόγησε για ένα διάστημα στη Μυτιλήνη⁵, πράγμα που σημαίνει ότι υπήρχε η υποδομή ναυτικής βάσεως στην πόλη.

¹ Ο Όσιος Συμεών πεζόμενος από τους Μαυρουσίους, εξ αιτίας των οποίων δεν μπορούσε να βρει ησυχία, κατέφυγε τελικά στην Κωνσταντινούπολη. Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 34.

² Ιγνατίου Διακόνου, Αλληλογραφία, εκδ. C. Mango - S. Efthymiades, The correspondence of Ignatios the Deacon (CFHB), Washington 1997, σελ. 104. Παρά τις υπερβολές πάντως του Ιγνατίου, τα γραφόμενά του δείχνουν τη δύσκολη κατάσταση που υπήρχε στον αιγαιακό χώρο την εποχή αυτή και την αγωνία των ανθρώπων της αυτοκρατορίας από την ανεξέλεγκτη και καταστροφική δράση των Αράβων.

³ J. Darrouzes, Notitiae, σελ. 272-87.

⁴ «Βίος αγίου Παύλου του νέου (Vita S. Pauli Juniors)», Ann. Boll. 11(1892) 20, Συνεχιστής του Θεοφάνους, σελ. 376-7, Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψις ιστοριών, εκδ. I. Thurn (CFHB), Berlin- New York 1973, σελ. 191. Αναλυτικά το θέμα εξετάζει ο R. Jenkins, «The date of Leo VI' S Cretan expedition», Melanges Kyriakides, Ελληνικά, suppl. 4(1953) 277-283, επίσης Vasiliev, Byzance et Arabes, II, σελ. 214.

⁵ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις της βασιλείου τάξεως, έκδ. I. Reiske (CSHB), Bonnae 1829, σελ. 678.

Τους Θ', Ι', ΙΑ' αιώνες η Λέσβος έγινε γνωστή ως τόπος εξορίας υψηλών προσώπων. Ο χορός των εξορίστων που είχε ανοίξει με τον άγιο Ανδρέα αρχιεπίσκοπο Κρήτης και την Ειρήνη Αθηναία, τον Η' και αρχές του Θ' αιώνα αντιστοιχώς, συνεχίστηκε. Τον Αύγουστο του 858 εξορίστηκε στη Λέσβο ο πατριάρχης Ιγνάτιος, ο οποίος είχε καθαιρεθεί μετά από τη σύγκρουσή του με τον καίσαρα Βάρδα και την εκλογή στη θέση του με επεισοδιακό τρόπο του Φωτίου¹. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Λέσβο δεχόταν την επίσκεψη των υποστηρικτών του, μεταξύ των οποίων και του ηγουμένου της μονής Στουδίου, Νικολάου Στουδίτου, ο οποίος και πρέπει να παρέμεινε για αρκετό διάστημα στο νησί². Ο Ιγνάτιος έμεινε στη Λέσβο περίπου έξη μήνες, από τον Αύγουστο του 858 μέχρι τις αρχές του 859. Στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Τερέβινθο³.

Στις 27 Ιανουαρίου του 945 ο διάδοχος του αυτοκρατορικού θρόνου Κωνσταντίνος Η' ο Πορφυρογέννητος, κατόπιν προτροπής της συζύγου του αυγούστας Ελένης, συνέλαβε τα παιδιά του Ρωμανού του Λακαπηνού, Στέφανο και Κωνσταντίνο, που σκόπευαν στην προσωπική τους επικράτηση, παραμερίζοντάς τον από την αυτοκρατορική εξουσία. Ο Στέφανος Λακαπηνός εξορίστηκε στην Προκόννησο, μετά στη Ρόδο και τέλος στη Λέσβο, όπου έζησε τόσο στη Μυτιλήνη όσο και στη Μήθυμνα δέκα εννέα χρόνια «...μεγαλοψύχως τὰς ἑπενεχθείσας φέρων αὐτῷ τύχας»⁴. Πέθανε στη Μήθυμνα κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, την 18η Απριλίου του 963, ημέρα του Μεγάλου Σαββάτου⁵.

Λίγο αργότερα ο Ιωάννης Τσιμισκής, μετά την άνοδό του στον αυτοκρατορικό θρόνο, εξόρισε στη Λέσβο (Μήθυμνα) τον αδελφό του Νικηφόρου Φωκά, Λέοντα Φωκά, που έφερε τον τίτλο του κουροπαλάτου, καθώς και τον γιο του Νικηφόρο, που είχε το αξίωμα του πατρικίου⁶. Οι δύο εξόριστοι επιχείρησαν με τη βοήθεια του επισκόπου Αβύδου Στεφάνου να καταλάβουν την αυτοκρατορική εξουσία. Η απόπειρα αυτή απέτυχε και τιμωρήθηκαν με την ποινή της τυφλώσεως⁷.

¹ Βίος Ιγνατίου (Vita Ignatii), PG 105, σελ. 541D-544A, Συνεχιστής του Θεοφάνους, σελ. 194.14, Συμεών Μάγιστρος, Χρονογραφία, Περί Μιχαήλ καί Θεοδώρας, εκδ. I. Bekker (CSHB), Bonnae 1838, σελ. 668,13.

² « ἔφ' ἱκανον δὲ ταύτῃ διατρίψας » Βίος Νικολάου Στουδίτου, PG 105, σελ. 912. Για το θέμα Μουτζούρης, Ο Μοναχισμός της Λέσβου, σελ. 39.

³ Βίος Ιγνατίου, PG 105, σελ. 516C.

⁴ Ιωάννης Σκυλίτζης, σελ. 236. Αντίθετα με τον Στέφανο, ο αδελφός του Κωνσταντίνος φαίνεται ότι σχεδίασε ανταρσία εναντίον του Κωνσταντίνου Η' και γι' αυτό τον λόγο θανατώθηκε από τους φρουρούς του στη Σαμοθράκη.

⁵ Ιωάννης Σκυλίτζης, σελ. 255, Ιωάννης Ζωναράς, εκδ. Th Büttner - Wobst (CSHB), Bonnae 1897, σελ. 20, Συνεχιστής του Θεοφάνους, σελ. 438,1, Συμεών Μάγιστρος, σελ. 753-4.

⁶ Λέων Διάκονος, Ιστορία, εκδ. C. B. Hase (CSHB), Bonnae 1828, σελ. 96,2-4.

⁷ Λέων Διάκονος, σελ. 114,14.

Φαίνεται ότι η ποινή που τους επιβλήθηκε δεν εκτελέστηκε, και αργότερα επιχείρησαν εκ νέου επαναστατικό κίνημα. Η αποτυχία όμως για δεύτερη φορά τους οδήγησε σε πραγματική τύφλωση και εξορία στο νησί του Καλώνυμου¹.

Τον ΙΑ' αιώνα έχουμε νέο κύκλο εξορίστων. Επί Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνα (1034-1041) εξορίστηκε στη Λέσβο ο μετέπειτα αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος. Παρέμεινε στο νησί μαζί με την Ειρήνη Σκλήραινα επτά ολόκληρα χρόνια μέχρι να ανέλθει στον αυτοκρατορικό θρόνο το 1042². Λίγο μετά την άνοδό του έδωσε εντολή και οδηγήθηκε στη Μυτιλήνη ο αδελφός του Μιχαήλ Δ', Ιωάννης Ορφανοτρόφος, ο οποίος ήταν ήδη έγκλειστος στο μοναστήρι των Μονοβάτων από τον Μιχαήλ Ε' Καλαφάτη. Εκεί τυφλώθηκε στις 2 Μαΐου του 1042 και πέθανε έντεκα μέρες αργότερα, στις 13 Μαΐου του 1042³.

Τέλος η Λέσβος ήταν ο τόπος εξορίας του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' (1071-1078), ο οποίος, μετά την πτώση του από τον θρόνο, χειροτονήθηκε επίσκοπος Εφέσου⁴, χωρίς όμως να ασκήσει και τα καθήκοντά του, αφού στην έδρα της μητροπόλεώς του πήγε για ελάχιστο χρονικό διάστημα. Στη συνέχεια με εντολή του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη εξορίστηκε στη Λέσβο, όπου παρέμεινε πολύ λίγο χρόνο, πριν να καταλήξει σε μοναστήρι⁵.

¹ Λέων Διάκονος, σελ.147,21. Την επανάσταση των Φωκάδων εξετάζει ο J.C. Cheynet στο έργο του *Pouvoir et contestation à Byzance*, (963-1210), Paris 1990, σελ. 328-329. Η ποινή της τυφλώσεως ήταν αρκετά συνηθισμένη στο Βυζάντιο για τους αποτυγχόντες επαναστάτες, προκειμένου, όπως αναφέρει ο Μιχαήλ Ψελλός για τον Ρωμανό Δ' που προσπάθησε να ανατρέψει τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα, «...μή τι διαμηνανήσαιο, καὶ πάλιν ἀφορμὴ πραγμάτων τῷ βασιλεῖ γένοιτο...ἐντέλλονταί τι ... ἑκκόψαι τούτῳ τοὺς ὀφθαλμούς». Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, εκδ.Τ. Renault, Paris 1926-28, том.7, σελ. 171. Για το θέμα Ο. Λαμπιδής, Η ποινή της τυφλώσεως παρά βυζαντινοίς, Αθήνα 1949 και Ι. Λασκαράτος-Σ. Μαρκέτος, «Η ποινή της τυφλώσεως στο Βυζάντιο. Ιατρικές παρατηρήσεις», «Βυζαντιναί μελέται» 2(1990) 165-188.

² Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, том. 6, παρ.17, Ιωάννης Ζωναράς, III, σελ. 617.

³ Ιωάννης Ζωναράς, III, σελ.624-625, Ιωάννης Σκυλίτζης, σελ. 423, 429. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης (σελ. 423) αναφέρει ότι τυφλώθηκε στο χωριό Μαρυκότα, του οποίου αγνοούμε τη θέση. Ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος έφερε τον τίτλο του Πραιπόζιτου επί Ρωμανού Γ' Αργυρού (1028-1034). Αργότερα βοήθησε τον αδελφό του Μιχαήλ να γίνει αυτοκράτορας μέσω του γάμου του με την αυτοκράτειρα Ζωή, (Ιωάννης Σκυλίτζης 390-391) και έγινε ουσιαστικά πρωθυπουργός. R. Janin, «Un ministre Byzantine, Jean Orphanotrophe», E.O 30(1931) 431-443, Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, Β2, σελ. 197-203.

⁴ Grumel, Regestes, no. 909.

⁵ Θεόδωρος. Σκουταριώτης, Σύνοψις χρονική, εκδ. Κ.Σάθα, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, VII, Παρίσι 1894, σελ.171. Την εξορία στη Λέσβο δεν αναφέρουν άλλοι σύγχρονοι ιστορικοί, οι οποίοι απλά μιλούν για την είσοδό του σε μοναστήρι. Μιχαήλ. Ατταλειάτης, Ιστορία, εκδ.Ι. Bekker (CSHB), Bonn 1853, σελ.303. Για το θέμα, D.

Γενικά ο ΙΑ΄ αιώνας ήταν μία περίοδος ασφάλειας και ησυχίας για τη Λέσβο, όπως και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου. Αιτίες ήταν η έλλειψη ικανών ναυτικών δυνάμεων την εποχή εκείνη εκ μέρους των εχθρών της αυτοκρατορίας αλλά και η αστάθεια που υπήρχε στην Ανατολή από την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ Τούρκων και Αράβων για την ηγεσία στον μουσουλμανικό κόσμο¹. Οι ελάχιστες πειρατικές επιδρομές, κυρίως στην αρχή του αιώνα, δεν ήταν αρκετές για να ταραξουν την ηρεμία στον αιγαιακό χώρο. Η δυσάρεστη συνέπεια από τη μακροχρόνια αυτή ηρεμία ήταν ότι άρχισε μία βαθμιαία και όπως αποδείχτηκε αργότερα καταστροφική παραμέληση των ναυτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας².

Διοικητικά η Λέσβος, με τις αλλαγές που συνέβησαν τον ΙΑ΄ αιώνα στο θεματικό σύστημα και οι οποίες είχαν ως στόχο τον κατακερματισμό των θεμάτων, αποσπάστηκε από τη θεματική διοίκηση και υπήχθη απ' ευθείας στην κεντρική διοίκηση. Διοικητής στο νησί, όπως αναφέρεται στο κείμενο της Άννας Κομνηνής, ανέλαβε ο κουράτορας³. Το οικιστικό τοπίο φαίνεται ότι άλλαξε βαθμιαία, με τη στροφή των κατοίκων κυρίως προς τις εύφορες πεδιάδες της Καλλονής καί του Ιππείου, δείγμα της ασφάλειας που έχαιραν οι νησιώτικοι πληθυσμοί⁴. Στο πλαίσιο αυτό υποθέτομε ότι ο πληθυσμός του νησιού παρουσίασε αύξηση, λαμβάνοντας υπ' όψη και την προαγωγή της αρχιεπισκοπής Μηθύμνης σε μητρόπολη μεταξύ 1072 και 1082 αλλά και τη δημιουργία υπό τον μητροπολίτη Μυτιλήνης τρίτης επισκοπής πάνω στο νησί με έδρα την Ιερά⁵.

Η ηρεμία των νησιών του ανατολικού Αιγαίου διαταράχθηκε έντονα με την εμφάνιση του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά (Çaka) την τελευταία δεκαετία του ΙΑ΄ αιώνα. Ο Τζαχάς ήταν ένας μικρής σημασίας Τούρκος πρίγκιπας και είχε περάσει ένα μέρος της ζωής του στην Κωνσταντινούπολη, ως αιχμάλωτος του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, που τον είχε μάλιστα τιμήσει με το αξίωμα του πρωτονοβελίσμου⁶. Στη

Polemis, The Doukai. A contribution to byzantine prosopography, London 1968, σελ. 44.

¹ Χριστοφίλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, Β2, σελ.197, Malamut, Les iles de l' empire byzantin, σελ. 90-91.

² H. Ahrweiler, Byzance et la mer, Paris 1966, σελ. 136-171.

³ Αναλυτικά στο κεφάλαιο της διοικητικής οργάνωσης, όπου και οι σχετικές παραπομπές.

⁴ Περισσότερα στοιχεία στα αντίστοιχα κεφάλαια της διοικήσεως και της οικιστικής εξελίξεως.

⁵ Ιδέ κεφάλαιο εκκλησιαστικής διοικήσεως.

⁶ Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, εκδ. D. Reinsch-A. Kambylis (CFHB), Berlin 2001, VII 8, σελ. 225,73-75. Την σταδιοδρομία του Τζαχά εξετάζει ο F. Chaladon, Essai sur le règne d' Alexis 1er Comnène (1081-1118), Paris 1900, σελ. 125-127, 147, 195-196

διάρκεια της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη γνώρισε καλά τη βυζαντινή τακτική και φαίνεται ότι έθεσε ως βασικό του στόχο την άλωση της βυζαντινής πρωτεύουσας. Διαπίστωσε ότι ένα τέτοιο εγχείρημα θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με επίθεση από τη θάλασσα, αφού τα ισχυρά τείχη της πόλεως λειτουργούσαν αποτρεπτικά σε κάθε απόπειρα καταλήψεως από ξηράς. Προκειμένου όμως να είναι αποτελεσματική μία επίθεση από την θάλασσα, έπρεπε να διαθέτει μία ισχυρή ναυτική βάση ανεφοδιασμού πλησίον της Κωνσταντινουπόλεως, την οποία ήταν σε θέση να προσφέρουν μονάχα τα μεγάλα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου¹.

Το 1081, μετά την άνοδο του Αλεξίου Α' στον θρόνο, ο Τζαχάς κατέφυγε στη Μικρά Ασία και έθεσε υπό την κυριαρχία του την περιοχή της Σμύρνης. Στη συνέχεια μετά τη διάλυση του Σουλτανάτου της «Ρωμανίας» το 1086 κατάφερε να γίνει ένας από τους ισχυρούς ανεξάρτητους τούρκους ηγεμόνες της περιοχής, ενώ για να ενισχύσει ακόμα περισσότερο τη θέση του, έδωσε την κόρη του ως σύζυγο στον Αμπούλ Κασίμ, σουλτάνο της Νίκαιας.

Από τη στιγμή που ο Τζαχάς επέστρεψε στη Μικρά Ασία, έβαλε σε εφαρμογή τα σχέδιά του, στοχεύοντας και τον αυτοκρατορικό θρόνο παράλληλα με την κατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Αυτός εξ άλλου ήταν και ο λόγος που ονόμασε τον εαυτό του βασιλέα και όχι σουλτάνο. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει σχετικά, «τοῖς προσήκουσι βασιλεῦσι χρᾶται παρασήμοις βασιλέα ἑαυτὸν ὀνομάζων καὶ τὴν Σμύρνην οἰκῶν καθαπερεῖ βασιλεία τινα...»².

Κατασκεύασε με τη βοήθεια Χριστιανών από τη Σμύρνη έναν πολύ ισχυρό στόλο³ και σε πρώτη φάση επιτέθηκε και κατέλαβε τις Κλαζομενές και τη Φώκαια, χωρίς να συναντήσει σπουδαία αντίσταση. Στη συνέχεια έστειλε από τη Φώκαια μήνυμα στον Αλωπό, ο οποίος είχε

και ο A. Kurat, *Caka ortazamanda Izmir ve yakinindaki adalarin Türk hakimi*, Instabul 1936.

¹ Ostrogorsky, Ιστορία, Γ', σελ. 63. Η προσωπικότητα πάντως του Τζαχά έχει προκαλέσει ποικίλα σχόλια. Ο St. Ranciman στηριζόμενος στον Ιωάννη Ζωναρά (σελ. 736-737) τον χαρακτηρίζει έναν άσημο και πονηρό Τούρκο πρίγκιπα που είχε στόχο τη ληστεία (*A history of the Crusades*, Α, σελ.65), αντίθετα ο F. Chaladon τον χαρακτηρίζει έναν εξαιρετικό άνθρωπο (*Essai sur la règne d' Alexis 1er Comnène*, σελ. 126), ενώ ο Γ. Κόλιας τον χαρακτηρίζει ως δαιμόνιο πειρατή, «Η εξωτερική πολιτική του Αλεξίου Α' Κομνηνού», Αθηνά 59 (1955) 258.

² Αλεξιάς IX 1, σελ. 258,21-23.

³ Αλεξιάς, VII 8, σελ. 222. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει συγκεκριμένα την κατασκευή πολλών πλοίων και σαράντα καταδιωκτικών. Ο Σ. Βρυώνης δίνει ιδιαίτερη σημασία στην κατασκευή στόλου από τον Τζαχά και υποστηρίζει ότι χωρίς τη βοήθεια των Χριστιανών δεν θα μπορούσε ο ίδιος από μόνος του να φέρει σε πέρας το εγχείρημα αυτό. (S. Vryonis, *The decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth century*, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σελ 189-190).

το αξίωμα του κουράτορα και ήταν διοικητής της Λέσβου. Στο μήνυμά του ο Τζαχάς τον απειλούσε ότι θα υφίστατο τα πάνδεινα, αν δεν εγκατέλειπε αμέσως το νησί¹. Ο Αλωπός φοβήθηκε και αναχώρησε αμέσως για την Κωνσταντινούπολη. Έτσι το 1089 ο Τζαχάς αποβιβάστηκε στη Λέσβο και κατέλαβε τη Μυτιλήνη². Δεν κατάφερε όμως να καταλάβει τη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη του νησιού, δηλαδή τη Μήθυμνα, εξ αιτίας της οχυρής της θέσεως αλλά και της παρουσίας ενός πανίσχυρου κάστρου³. Κατόπιν αυτού στράφηκε προς τη Χίο, την οποία και κατέλαβε.

Η κατάληψη των νησιών αλλά και η γενικότερη αναταραχή τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού φαίνεται ότι προκάλεσαν ιδιαίτερη εντύπωση ακόμα και στα βάθη της Ανατολής, αν κρίνουμε από τα γραφόμενα του πατριάρχη Αντιοχείας Ιωάννη, «'Εάλω, φεῦ, Χίος, ἀνήρπαστο Μιτυλήνη, ἀφίστατο Κύπρος, Κρήτη, τῶν νήσων αἱ κεφαλῆς»⁴. Στο ίδιο κλίμα βρίσκεται και η επιστολή του Αλεξίου προς τον κόμη της Φλάνδρας Robert Ier, όπου ανέφερε την κατάληψη των νησιών και άλλων περιοχών της αυτοκρατορίας από τους εχθρούς του «...insulae principales Chios et Mitylena et multae aliae regiones et insulae, quas non valemus modo enumerare, usque Thracias ab eis iam invasae sunt»⁵.

Η αντίδραση του Αλεξίου ήταν άμεση, ίσως γιατί αντιλήφθηκε ότι οι στόχοι του Τζαχά ήταν ευρύτεροι και δεν περιορίζονταν μόνο στα δύο νησιά και σε κάποιες πόλεις της Μικράς Ασίας. Με δεδομένη την ανεπάρκεια του πολεμικού ναυτικού την εποχή αυτή, ο φόβος για την τύχη της ίδιας της πρωτεύουσας αλλά και άλλων περιοχών του ελλαδικού

¹ «Εἰ μὴ θᾶπτον ἐκεῖθεν ἀπέλθοι...τὰ μέλλοντα τούτῳ ἔσεσθαι δεινὰ » Αλεξιάς, VII 8, σελ. 222, 78-79.

² Για τη χρονολόγηση των γεγονότων το 1089, P. Gautier, «Defection et soumission de la Crète sous Alexis Ier», REB 35(1977) 218-219. Προς την άποψη αυτή συμφωνεί η Malamut (Les îles de l' empire byzantin, σελ. 91), ο Α. Γ. Κ. Σαββίδης («Ο Σελτζούκος Εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς και οι επιδρομές του στα Μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη», Χιακά Χρονικά 14(1982) 16-17) και ο Koder, (Die nördliche Ägäis, σελ. 210).

³ Αλεξιάς, VII 8, σελ. 222.

⁴ P. Gautier, «Diatribes de Jean I' Oxite contre Alexis Ier Comnène», REB 28(1970) 35.

⁵ E. Joranson, «The problem of the spurious letter of emperor Alexius to the Count of Flanders», American Historical Review 55(1950) 812-815, H. Hagenmeyer, Die Kreuzzugsbriefe aus den jähren 1088-1100, Innsbruck 1901, σελ. 133. Η επιστολή αυτή παρά το ότι έχει χαρακτηριστεί πλαστή, ίσως και να είχε ως βάση της κάποιο γνήσιο έγγραφο. Σχετικά για το θέμα αυτό M. Angold, The byzantine Empire 1025-1204, a political history, London 1984, ελλ. μετ., Αθήνα 1997, σελ. 259, Ahrweiler, Byzance et la mer, σελ. 189-190.

χώρου ήταν πολύ εμφανής¹. Έτσι ο Αλέξιος απέστειλε πολύ γρήγορα κατά του Τζαχά μία μικρή ναυτική δύναμη υπό τον Νικήτα Κασταμονίτη, η οποία όμως υπέστη βαριά ήττα, χάνοντας αρκετά πλοία². Ανήσυχος από τις εξελίξεις έδωσε εντολή και για νέα ναυτική εκστρατεία το 1090 υπό το Κωνσταντίνο Δαλασσηνό. Η εκστρατεία αυτή ήταν περισσότερο επιτυχής, αφού ο Δαλασσηνός κατάφερε μετά από αρκετά δύσκολο αγώνα να επαναφέρει τη Χίο και τη Λέσβο στην κυριαρχία του αυτοκράτορα³.

Ως προς τη χρονολογία της εκστρατείας του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού θεωρείται πιθανότερο το 1090, επειδή ο Αλέξιος δεν ήθελε να δώσει χρόνο στον Τζαχά να κατασκευάσει νέα πλοία, όπως άρχισε ήδη να κάνει στη Χίο και στη συνέχεια να αποκτήσει μόνιμα ορμητήρια στα νησιά. Επί πλέον φοβόταν ότι τυχόν αδράνεια μπροστά στους κινδύνους, θα έδινε την ευκαιρία σε διάφορους τοπικούς ηγεμονίσκους να αμφισβητήσουν την κεντρική εξουσία, όπως ήδη είχε αρχίσει να συμβαίνει με τα στασιαστικά κινήματα του Καρύκη στην Κρήτη και του Ραψομάτη στην Κύπρο⁴.

Η δεύτερη φάση των επιχειρήσεων του Τζαχά ξεκίνησε από τη στιγμή που ο Τούρκος εμίρης συμμάχησε με τους Πατινάκες, προκειμένου να αναλάβουν από κοινού δράση κατά των Βυζαντινών. Έτσι τον χειμώνα του 1090-91 και ενώ ο Αλέξιος ήταν απασχολημένος με τον πόλεμο κατά των Πατινακών, ο Τζαχάς επιχείρησε να επανακτήσει τον έλεγχο των νησιών του βορείου Αιγαίου, προκειμένου να αποκτήσει μία μόνιμη βάση ανεφοδιασμού. Για τον σκοπό αυτό αποβιβάστηκε πάλι στη Λέσβο και μετά από σύντομη παραμονή άφησε ως επικεφαλής του τουρκικού αποσπάσματος τον αδελφό του Γαλβατζή, με στόχο πιθανόν να ολοκληρώσει αυτός την κατάληψη ολόκληρου του νησιού⁵.

Ο Αλέξιος, αφού κατάφερε να ανακόψει τη δράση των Πατινακών, μετά τη νίκη του στο Λεβούνιο στις 29 Απριλίου του 1091, στράφηκε πλέον απερίσκεπτος κατά του μεγαλύτερου, όπως εξελίχθηκαν τα πράγματα, εχθρού της αυτοκρατορίας τη στιγμή εκείνη, δηλαδή του

¹ Το βυζαντινό ναυτικό στα πρώτα χρόνια του Αλεξίου Α΄ δεν βρισκόταν σε καλή κατάσταση, γι' αυτό εξάλλου και ο Αλέξιος κατά τη διάρκεια των πολέμων του κατά των Νορμανδών είχε απευθύνει αίτηση για βοήθεια στους Ενετούς, πληρώνοντας βέβαια ακριβά και το αντίστοιχο αντίτιμο με τις φορολογικές απαλλαγές προς αυτούς. Για το θέμα αυτό, Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σελ. 177-189.

² Αλεξιάς, VII 8, σελ. 223.

³ Αλεξιάς, VII 8, σελ. 223-225.

⁴ P. Gautier, «Defection et soumission de la Crète sous Alexis 1er», 219-222. Ο Σαββίδης δεν βλέπει σχέση των κινήματων των Ραψομάτη και Καρύκη με τις επιχειρήσεις του Τζαχά., A. G. Savvides, «Rapsomates, Caryces and the emir Tzachas», *Byzantion* 70(2000) 122-134.

⁵ Αλεξιάς, IX 1, σελ. 259.

Τζαχά. Στον αγώνα του αυτό είχε τώρα τη βοήθεια και των Κουμάνων. Ανακάλεσε από το Δυρράχιο τον γυναικάδελφό του Ιωάννη Δούκα και τον τοποθέτησε στο αξίωμα του Μεγάλου Δούκα¹. Αρχές της ανοίξεως του 1092 ο Ιωάννης Δούκας πήρε εντολή να βαδίζει εναντίον του Τζαχά, οδηγώντας τον στρατό κατά μήκος των μικρασιατικών ακτών, ενώ ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός θα ακολουθούσε με τον στόλο. Το σχέδιο προέβλεπε την κατάληψη της Μυτιλήνης σε πρώτη φάση και στη συνέχεια της Σμύρνης².

Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1092 γύρω από το κάστρο της Μυτιλήνης διεξαγόntonσαν καθημερινά μικροσυγκρούσεις μεταξύ Βυζαντινών και Τούρκων χωρίς όμως αποτέλεσμα³. Η λύση δόθηκε από τον αυτοκράτορα μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο. Όταν πληροφορήθηκε ότι οι στρατιώτες του πολεμούσαν το πρωί, έχοντας τον ήλιο απέναντί τους, συμβούλευσε τον Ιωάννη Δούκα να ξεκινά τις επιθέσεις του όταν ο ήλιος κατευθύνεται προς τη Δύση. Έτσι οι βυζαντινοί στρατιώτες δεν θα είχαν δύο αντιπάλους, δηλαδή τον ήλιο και τους Τούρκους⁴.

Οι συμβουλές του Αλεξίου αποδείχτηκε ότι ήταν αποτελεσματικές και ο τουρκικός στρατός υπέστη συντριπτική ήττα. Ο Τζαχάς ζήτησε ανακωχή και την άδεια να αναχωρήσει για τη Σμύρνη, χωρίς να ενοχλήσει τους κατοίκους του νησιού. Ο Ιωάννης Δούκας δέχτηκε, αφού ως εγγύηση ανταλλάχτηκαν όμηροι. Ο Τζαχάς όμως παρασπόνδησε και προσπάθησε να πάρει μαζί του μεγάλο πλήθος αιχμαλώτων από το νησί. Όταν ο Κωνσταντίνος Δαλασσηνός αντιλήφθηκε την παρασπονδία, επιτέθηκε στον τουρκικό στόλο, κατέλαβε πολλά πλοία και ελευθέρωσε τους κρατούμενους Μυτιληναίους⁵. Ο Τζαχάς για άλλη μία φορά κατάφερε να ξεφύγει. Αργότερα δολοφονήθηκε από τον σουλτάνο της Νίκαιας Κιλίτζ Ασλάν⁶.

¹ Ο Ιωάννης Δούκας ήταν ο πρώτος που έφερε αυτό το αξίωμα ως γενικός διοικητής των ναυτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας. Για την προσωπικότητα του, Polemis, *The Doukai*, σελ. 66-70.

² Αλεξιάς, IX 1, σελ. 259-260.

³ Για το θέμα και ειδικά για τη χρονολόγηση του Gautier, «Defection et soumission», 219-220.

⁴ Αλεξιάς, IX 1, σελ. 259-260, F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, II (1025-1204), (νεότερη έκδοση συμπληρωμένη από P. Wirth), München 1995, II, no, 1168a, σελ. 132, Polemis, *Doukai*, σελ. 67.

⁵ Αλεξιάς, IX 1, σελ. 260-261.

⁶ Το Βυζάντιο απαλλάχθηκε οριστικά από τον πονηρό Εμίρη στις αρχές του ΙΒ' αιώνα (1106). Χρησιμοποιώντας τη γνωστή και αποδοτικότερη διπλωματική τακτική, ο Αλέξιος Α' κατηγορήσε τον Τζαχά στον σουλτάνο της Νίκαιας Κιλίτζ Ασλάν Α' ότι δήθεν στοχεύει να τον εκδιώξει από το αξίωμά του. Το σχέδιο πέτυχε και έξω από την Άβυδο ο σουλτάνος κάλεσε σε δείπνο τον Τζαχά. Μετά από ένα πλούσιο δείπνο και αφού προηγουμένως ο Τζαχάς είχε μεθύσει, ο Κιλίτζ Ασλάν τον σκότωσε με το ξίφος του. Αυτό ήταν το τέλος ενός από τους πιο επικίνδυνους, όπως αποδείχτηκε, εχθρούς του Βυζαντίου. Αλεξιάς, IX 3, σελ. 265. Για το θέμα επίσης ιδέ

Ο Ιωάννης Δούκας έφυγε από τη Λέσβο, αφού προηγουμένως φρόντισε για την άμυνα του νησιού¹. Έτσι επισκέυασε και ενίσχυσε το κάστρο της Μυτιλήνης, ενώ είναι πολύ πιθανόν την εποχή αυτή να ξεκίνησε η κατασκευή ή επισκευή καί άλλων οχυρωματικών έργων στο νησί, προκειμένου να προστατευτούν οι κάτοικοί του, αλλά και να αποφευχθεί η εκ νέου κατάληψη και χρησιμοποίησή του ως βάσεως για την εξόρμηση κατά της βυζαντινής πρωτεύουσας. Το γεγονός εξ άλλου ότι η Λέσβος χρησιμοποιήθηκε για δεύτερη φορά μετά από εκείνη του Θωμά Καρπαδόκη το 823, ως βάση εξορμήσεως κατά της Κωνσταντινουπόλεως δεν πρέπει να πέρασε απαρατήρητο από έναν ικανό στρατηγό, όπως ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός. Για τούτο και η σπουδή του για την ανακατάληψή της αλλά και η προσπάθειά του για την ενίσχυση της άμυνάς της.

Ο ΙΒ΄ αιώνας σηματοδοτήθηκε από την εμφάνιση ενός νέου εχθρού στον αιγαιακό χώρο. Πρόκειται για τις ιταλικές ναυτικές πόλεις, που ως βασικό τους στόχο είχαν την προνομιακή άσκηση των εμπορικών τους κυρίως δραστηριοτήτων στα εδάφη της βυζαντινής Ανατολής. Εκμεταλλευόμενες τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία, τόσο στο εσωτερικό μέτωπο από τις διάφορες τοπικές εξεγέρσεις, όσο και στο εξωτερικό από την δράση των Τούρκων στην Ανατολή και των Νορμανδών στη Δύση, κατάφεραν να αποσπάσουν σε πρώτη φάση εμπορικές φορολογικές διευκολύνσεις, οι οποίες έθεσαν και τις βάσεις για τη μετέπειτα ολοκληρωτική τους σχεδόν οικονομική κυριαρχία στην Ανατολή.

Τον Μάιο του 1082, με χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄, οι Βενετοί απέκτησαν το δικαίωμα να ασκούν το εμπόριό τους με προνομιακούς όρους σε πολλές περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας². Η Λέσβος δεν συμπεριελήφθηκε μεταξύ των περιοχών αυτών, αντίθετα περιελήφθησαν από τα νησιά η Χίος και η Εύβοια. Θα μπορούσε να υποθέσει κάποιος ότι ο ρόλος της Λέσβου στο θαλάσσιο εμπόριο δεν ήταν σημαντικός και ως εκ τούτου άφησε αδιάφορους τους Βενετούς. Από την άλλη ίσως και να ίσχυσε το αντίθετο, δηλαδή ο αυτοκράτορας δεν ήθελε να αφήσει στα χέρια των Βενετών ελεύθερο το πεδίο δράσεως στη Λέσβο, λόγω της

Ostrogorsky, Ιστορία, Γ, σελ. 24 αλλά και Σαββίδης, «Τζαχάς», Χιακά Χρονικά 16 (1984) 62-66.

¹ Αλεξιάς, ΙΧ 1, σελ. 261.

² S. Borsari, «Il crisobullo du Alexio I per Venezia», Annali dell' Istituto Italiano per gli studi storici II(1969-70) 111-131, επίσης T. Th., I, no XXIII, Dölger, Regesten, II, no 1081, σελ. 93-94. Για τη χρονολόγηση του χρυσόβουλλου, A. Tuilier, «La date exacte du chrysobulle d' Alexis Comnène en faveur des Venetiens», RSBN IX(1967) 27-48, E. Frances, «Alexis Comnène et les privilèges octoyés à Venice», BS XXIX(1968) 17-23, O. Tuma, «The Dating of Alexius chrysobulle to the Venetians», 1082, 1084, 1092 ? BS XLII(1981) 171-185, D. Nicol, Byzantium and Venice, Cambridge 1988, σελ. 59-63.

σημασίας του νησιού για την άμυνα και την τροφοδοσία της βυζαντινής πρωτεύουσας. Κάτι ανάλογο εξ άλλου συνέβη με την Κρήτη και τη Ρόδο¹.

Αργότερα ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός προσπάθησε να περιορίσει την δύναμη των Βενετών, αρνούμενος το 1119 να ανανεώσει τα προνόμιά τους². Η αντίδραση των Βενετών ήταν άμεση. Ο βενετικός στόλος υπό την ηγεσία του δόγη Δομήνικου Μικέλι (Domenico Michiel), επιστρέφοντας από την Τύρο επιτέθηκε κατά της Ρόδου τον Οκτώβριο του 1124 και στη συνέχεια κατευθύνθηκε στη Χίο, όπου και ξεχειμώνιασε. Αρχές του 1125 επιτέθηκε και λεηλάτησε άγρια τη Λέσβο καθώς και άλλα νησιά³. Οι ενέργειες αυτές των Βενετών υποχρέωσαν τελικά τον Ιωάννη, τον Αύγουστο του 1126, να ανανεώσει τα προνόμια, που είχε παραχωρήσει ο πατέρας του προς τους Βενετούς⁴. Κάτι ανάλογο έπραξε αργότερα και ο γιος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, τον Οκτώβριο του 1147⁵.

Οι σχέσεις του Μανουήλ με τη Βενετία δεν παρέμειναν καλές για μεγάλο διάστημα⁶. Το σημαντικότερο επεισόδιο μεταξύ του αυτοκράτορα και των Βενετών εκτυλίχθηκε στις 12 Μαρτίου του 1171, όταν συνελήφθηκαν οι Βενετοί που ζούσαν την εποχή εκείνη στην

¹ Τη σημασία της Λέσβου στο εμπόριο της εποχής διαπιστώνουμε και από τους ίδιους τους δυτικούς ιστορικούς, *Recueil des Historiens des Croisades Occidentaux* (RHC OCC), III, *Gesta Francorum, Iherusalem expugnatum*, cap. V, σελ. 494.

² [Dandolo Andrea, *Chronicon Venetum*], *Andreae Danduli Ducis Venetiarum chronica per extensum descripta a.a 46-1280*, εκδ. E. Pastorello, RIS, XII/1, Bologna, 1938, σελ. 232, επίσης *Historia Ducum Veneticorum*, MGH, *Scriptores*, XIV, σελ. 73, Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή κατορθωμάτων Ιωάννου και Μανουήλ Κομνηνού*, εκδ. A. Meineke (CSHB), Bonn 1836, σελ. 281. Περισσότερα για το θέμα Nicol, *Byzantium and Venice*, σελ. 77-78, F. Thiriet, *La Romanie Venitienne au Moyen age*, Paris 1961, σελ. 41.

³ Ιωάννης Κίνναμος, σελ. 281, Nicol, *Byzantium and Venice*, σελ. 79, Thiriet, *La Romanie Venitienne*, σελ. 41, Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ, σελ. 43.

⁴ T. Th., I, no XLIII, σελ. 95-98, Dölger, *Regesten*, II, no 1304, σελ. 189-190, Dandolo, *Chronicon Venetum*, σελ. 237.

⁵ T. Th., I, no XLIX, σελ. 107-109 και no LI σελ. 113-124, Dölger, *Regesten* II, no 1356, 1365, Dandolo, *Chronicon Venetum*, σελ. 242.

⁶ Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός προσπάθησε να περιορίσει τη δύναμη των Βενετών παραχωρώντας εμπορικά προνόμια και στις άλλες ιταλικές ναυτικές δυνάμεις, δηλαδή τη Γένουα το 1169 (Dölger, *Regesten*, II, no 1488, σελ. 255-256, no 1497, σελ. 258-259, no 1498, σελ. 259) και την Πίζα το 1170 (Dölger, *Regesten*, II, no 1499, σελ. 260). Αναλυτικά για το θέμα, J. Danstoup, «Manuel's coup against Genoa and Venice in the light of byzantine commercial policy», *Classica and Medievalia* X(1948) 195-219.

· Κωνσταντινούπολη, κατασχέθηκαν οι περιουσίες τους, τα πλοία και τα εμπορεύματά τους¹.

Η αντίδραση των Βενετών ήταν άμεση και ενήργησαν όπως ενήργησε πριν από πενήντα χρόνια ο δόγης Δομήνικος Μικέλι. Έτσι μία μοίρα του βενετικού στόλου υπό τον δόγη Βιτάλι Μικέλι (Vitale Michiel) ήλθε στο Αιγαίο και επιτέθηκε στα νησιά Εύβοια και Χίο. Αφού διαχείμασε στη Χίο, επιτέθηκε στη Λέσβο και τη Σκύρο την άνοιξη του 1172. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όταν οι Βενετοί ευρίσκονταν στη Χίο, είχαν προσβληθεί από επιδημία πανούκλας, πολλοί δε στρατιώτες και ναύτες έχασαν τη ζωή τους. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες, αλλά υπολογίζουμε ότι ίσως η επιδημία επεκτάθηκε και στα νησιά εναντίον των οποίων επιτέθηκαν στη συνέχεια, δηλαδή τη Σκύρο και τη Λέσβο². Η εκστρατεία του Βιτάλι Μικέλι πάντως δεν είχε την αναμενόμενη επιτυχία, όπως του προκατόχου του Δομήνικου Μικέλι το 1124-1125. Έτσι όταν επέστρεψε στη Βενετία τον Μάιο του 1172, θεωρήθηκε ο βασικός υπεύθυνος της αποτυχίας και καταδικάστηκε σε θάνατο.

Μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α' το 1180 και μέχρι την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους το 1204, ο αιγαιακός χώρος έγινε προσφιλής χώρος για τους πειρατές, που λυμαίνονταν κυριολεκτικά τα νησιά, τα ηπειρωτικά παράλια αλλά και τα εμπορικά πλοία³. Σαν βασική αιτία ήταν η αποσάθρωση και καταβολή της αυτοκρατορίας, η οποία βέβαια οδήγησε και στην παραμέληση του βυζαντινού ναυτικού⁴. Πληροφορίες για επιδρομές στη Λέσβο την εποχή αυτή δεν έχουμε, όμως δεν πιστεύω το νησί να έμεινε τελείως ανέπαφο από τη δράση των πειρατών μέσα στη γενική κατάπτωση και ανασφάλεια. Εξ άλλου ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει την ανεξέλεγκτη δράση των πειρατών στον χώρο του βορείου Αιγαίου και

¹ Ιωάννης Κίνναμος, σελ. 282-283, Νικήτας. Χωνιάτης, σελ. 171-172, *Historia Ducum Veneticorum*, σελ. 78, Dandolo, *Chronicon Venetum*, σελ. 250.

² Επιδημία στο νησί δεν μαρτυρείται από γραπτές πηγές, υπάρχει όμως η παράδοση ότι η Στρογγύλη, που ήταν και έδρα επισκόπου, ερημώθηκε από επιδημία τον ΙΒ' αιώνα, αφού τα μέσα του ΙΓ' αιώνα δεν υπάρχει πλέον η επισκοπή αυτή. Πιθανόν η παράδοση να διέσωσε το γεγονός. Περισσότερα στο κεφάλαιο της εκκλησιαστικής οργανώσεως και της οικιστικής εξελίξεως.

³ Για τη δράση των πειρατών την εποχή αυτή, E. Malamut, «Les îles de la mer Egée de la fin du XI e siècle à 1204», *Byzantion* 52(1982) 313-315, 335, Era Vranoussi, «A propos des opérations des Normands dans la mer d' Egée et à Chypre après la prise de Thessalonique (1185-1186), Du nouveau sur une source Hagiographique négligée», *Βυζαντινά* 8(1976) 207 κ.ε.

⁴ Για τη γενικότερη κατάσταση που επικρατούσε την εποχή αυτή, Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ, σελ. 71-90, επίσης Angold, *The byzantine Empire 1025-1204*, ελλ. μετ., σελ. 469-519. Για την παραμέληση του βυζαντινού ναυτικού, Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σελ. 288-292.

τον κόλπο του Αδραμυττίου, που βρίσκεται ακριβώς απέναντι από τη Λέσβο¹.

Η καταφανής αδυναμία της βυζαντινής διοικήσεως να προβάλει έστω και την ελάχιστη αντίσταση στα δυτικά συμφέροντα φάνηκε από το χρυσόβουλλο που υπέγραψε τον Νοέμβριο του 1198 ο Αλέξιος Γ'. Με το χρυσόβουλλο αυτό ανανεώθηκαν τα εμπορικά προνόμια των Βενετών σ' ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια². Η διαφορά με τις συμφωνίες του παρελθόντος βρισκόταν στο γεγονός ότι αντί να έχουμε έναν απλό κατάλογο λιμανιών, όπου περιοριζόταν το εμπόριο των Βενετών, πρώτη φορά υπήρξε η καταγραφή των επαρχιών της αυτοκρατορίας μαζί με την αναθεωρημένη απαρίθμηση των δασμών από τους οποίους απαλλάσσονταν οι Βενετοί. Επίσης ορίστηκαν πολύ προσεκτικά τα νομικά δικαιώματα που απολάμβαναν οι Βενετοί στο εσωτερικό της βυζαντινής αυτοκρατορίας³. Μεταξύ των περιοχών προνομιακής ασκήσεως του εμπορίου εκ μέρους των Βενετών για πρώτη φορά συγκαταλέχθηκε και η Λέσβος.

Τον Ιούνιο του 1203 οι στρατιώτες της Δ' Σταυροφορίας παρέκκλιναν από τον πραγματικό τους στόχο και στρατοπέδευσαν μπροστά στη βυζαντινή πρωτεύουσα, απαιτώντας τα χρήματα που τους είχε υποσχεθεί ο Αλέξιος ο Δ'. Σύμφωνα με την αραγωνική έκδοση του «Χρονικού του Μορέως» που συντάχτηκε στα τέλη του ΙΔ' αιώνα, κατόπιν εντολής του Don Fray Johan Ferrandez de Heredia, ο αντιπρόσωπος του πάπα και οι ηγέτες της σταυροφορίας ευρίσκονταν στη Μυτιλήνη, όταν πληροφορήθηκαν τον θάνατο του Αλεξίου Δ', του πατέρα του αλλά και την άρνηση του Αλεξίου Ε' του Μούρτζουφλου να τους καταβάλει τα χρήματα, που τους είχαν υποσχεθεί⁴. Αμέσως μετά από αυτό το γεγονός πήραν την απόφαση να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη και να καταλύσουν το βυζαντινό κράτος. Με δύο διαδοχικές επιθέσεις, η πρώτη στις 9 Απριλίου και η άλλη στις 12 Απριλίου του 1204, οι σταυροφόροι κατάφεραν να γίνουν κύριοι της

¹ Νικήτας Χωνιάτης, Ιστορία, σελ. 482.

² Ο Αλέξιος αναφέρει σχετικά «Imperium meum et a tali modestia volens fidelissimos et Veneticos liberare, et nominatim omnes regiones, quae sub Romania sunt, in quibus mercari debent, ordinare in presenti chrysobullo, meo placuit Imperio, quae sunt iste videlicet», T. Th., I, no LXXXV, σελ. 258.

³ Το χρυσόβουλλο του 1198 μας έχει σωθεί σε λατινική μετάφραση T.Th., no LXXXV, σελ. 248-280, Dölger, Regesten, II, no 1647, σελ. 326 κ.ε.. Εκτενέστατη ανάλυση του χρυσόβουλλου έγινε από τον Δ. Ζακυθινό, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως εν τω βυζαντινω κράτει», ΕΕΒΣ 17(1941) 208-274, 18(1948) 71-91, 19(1949) 95-117.

⁴ Libro de los Fechos et conquistas del Principato de la Morea, εκδ. Alfred Morel-Fatio, Geneve 1885, σελ. 13,45-46. Το έργο περιέχει την ιστορία της Λατινικής αυτοκρατορίας και του Πριγκιπάτου της Αχαΐας από το 1204 ως το 1377.

βυζαντινής πρωτεύουσας. Ακολούθησε η άγρια λεηλασία της πόλεως, η οποία κράτησε τρεις ημέρες.

Τη διανομή της λείας ακολούθησε η διανομή της ίδιας της αυτοκρατορίας με την *Partitio Romaniae*¹, ένα καλά μελετημένο σχέδιο, που συντάχθηκε πιθανόν μεταξύ 12 Απριλίου και 9 Μαΐου του 1204², αν και σχετικά με τη χρονολογία του κειμένου υπάρχουν αρκετές διαφωνίες³. Σύμφωνα με το κείμενο τα νησιά του βορείου Αιγαίου μεταξύ των οποίων και η Λέσβος πέρασαν στην εξουσία του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως⁴.

Στη σύντομη διάρκεια της λατινοκρατίας πρέπει να υπήρξαν έντονα αντιλατινικά αισθήματα στο νησί, αν κρίνουμε από το κύμα φυγής των Λεσβίων προς τις ελεύθερες περιοχές της αυτοκρατορίας της Νικαίας⁵. Σ' αυτό φαίνεται ότι συνέτεινε η προσπάθεια των λατίνων να αλλοιώσουν το θρησκευτικό συναίσθημα των Λεσβίων με την εγκατάσταση λατίνου αρχιεπισκόπου⁶, ενώ ένα μέρος του πληθυσμού του νησιού πρέπει να βρήκε καταφύγιο στη Νίκαια, οδηγημένο από την ανεξέλεγκτη δράση των πειρατών στον αιγαιακό χώρο⁷. Μεταξύ αυτών που κατέφυγαν στη Νίκαια ήταν και οι μητροπολίτες του νησιού, υπακούοντας στις εκκλήσεις του Θεοδώρου Λάσκαρη προς τις

¹ A. Carile, «*Partitio Terrarum imperii Romaniae*», *Studi Veneziani* 7(1965) 125-305, του ιδίου, «*La partitio terrarum imperii Romaniae del 1204 nella tradizione storica Veneziana*», *RSBN* 2-3(1965-66) 167-179, επίσης T. Th., I, no CXXI, σελ. 452- 501.

² N. Oikonomides, «*La decomposition de l' empire byzantine a la veille de 1204 et les origines de l' empire de Nicée: A propos de la partitio Romaniae*», XV e Congrès International d' études byzantines, Athens 1976, σελ. 3-28.

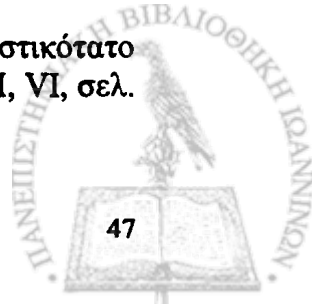
³ Ο Ζακυθηνός τοποθετεί τη σύνταξη του κειμένου μεταξύ 16ης Μαΐου και τέλους Σεπτεμβρίου του 1204 («Μελέται περί της επαρχιακής διοικήσεως», *ΕΕΒΣ* 21(1951) 182), ο Carile μεταξύ 4/5 και 20 Σεπτεμβρίου του 1204 («*Partitio Terrarum*», 167), ενώ ο B. Hendrickx (Πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως, Β' έκδοση, Αθήνα 1999, σελ. 82-87) ακολουθεί τη γνώμη του W. Heyd (*Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, Leipzig 1885, σελ.269, n.2) και τοποθετεί το κείμενο στις αρχές Οκτωβρίου του 1204.

⁴ Carile, «*Partitio Terrarum*» 217,2,13-16,25, T.Th., I, σελ. 479, 492, 495.

⁵ Για την παρουσία νησιωτών στη Νίκαια, Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Επιστολαί*, εκδ. N. Festa, Florence 1898, σελ 299, M M, IV, σελ. 223, E. Kurz, «*Tria Synodika grammata*», *Viz. Vr.* 12(1905) 110. Η Ahrweiler {«*L' histoire et la geographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle*», *TM* 1(1965) 25-26} αναφέρει την παρουσία Λεσβίων και Σαμιωτών στην περιοχή της Σμύρνης και της Εφέσου αυτή την εποχή.

⁶ Για τη θρησκευτική πολιτική των Λατίνων στη σύντομη παρουσία τους στη Λέσβο, αναλυτικά στο κεφάλαιο της εκκλησιαστικής διοικήσεως.

⁷ Για τη καταστροφική δράση των δυτικών πειρατών εκφράζεται με πειστικότατο τρόπο στη διαθήκη του ο ηγούμενος της μονής της Πάτμου Γερμανός, M M, VI, σελ. 229-230.

εκκλησιαστικές αρχές των κατειλημμένων χωρών¹. Μάλιστα εκ μέρους του αυτοκράτορα δόθηκε αμέριστη βοήθεια προς τον μητροπολίτη Μυτιλήνης².

Η λατινική κυριαρχία στο νησί διήρκεσε πολύ λίγο. Ο αυτοκράτορας της Νικαίας Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης δημιούργησε αξιόλογο ναυτικό, προκειμένου να ανακαταλάβει τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου που ευρίσκονταν και πλησιέστερα προς το κράτος του, να περιορίσει την περαιτέρω επέκταση των Δυτικών στον αιγαιακό χώρο και τα μικρασιατικά παράλια και παράλληλα να καταπολεμήσει την πειρατία³. Την πολιτική του αυτή ακολούθησε ο διάδοχός του Ιωάννης Δούκας Βατάτζης με μεγαλύτερη μάλιστα ένταση και συνέπεια. Οι ενέργειες αυτές έφεραν σημαντικά αποτελέσματα. Ένα από τα κέρδη ήταν και η Λέσβος, η οποία περιήλθε στην εξουσία του αυτοκράτορα της Νικαίας γύρω στο 1224⁴.

Η ηρεμία φαίνεται ότι αποκαταστάθηκε στο νησί μετά την ανακατάληψή του από τον Ιωάννη Βατάτζη. Έτσι ο Νικηφόρος Βλεμμύδης το 1227 αναχώρησε για τη Λέσβο, επειδή θεωρούσε το νησί ένα ασφαλές και ήσυχο καταφύγιο⁵. Η απουσία όμως των μητροπολιτών Μυτιλήνης και Μηθύμνης, οι οποίοι φαίνεται ότι δεν επέστρεψαν στο νησί αμέσως μετά την ανακατάληψή του από τις δυνάμεις του αυτοκράτορα της Νικαίας⁶, έδωσε την ευκαιρία για αυθαίρετες καταλήψεις των πλουσίων, όπως είναι φανερό, λεσβιακών μονών των Κάτω Πτωμαίων, του οσίου Γρηγορίου και των Αριστών εκ μέρους

¹ Μιχαήλ Χωνιάτης, Τα σωζόμενα, εκδ. Σπυρ. Λάμπρου, Αθήνα 1879-80, II, σελ. 150, 159, 259. Για το θέμα J. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1986, σελ. 192. Περισσότερα στοιχεία στο κεφάλαιο της εκκλησιαστικής οργανώσεως.

² Kutz, «Tria Synodika grammata», σελ. 110-111.

³ Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σελ. 303-332.

⁴ Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή ιστορία, εκδ. L. Schopen - I. Bekker (CBSH), Bonn 1829-1855, I, σελ. 28-29. Για το θέμα J. Longnon, *L' Empire Latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949, σελ. 160-162, Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σελ. 315-317, M. Angold, *A Byzantine government in exile: Government and society under the Laskaridis of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, σελ. 104.

⁵ « καὶ ἡμεῖς εἰς Λέσβον ἀναδιψήσεως εἵνεκα τόπων ἡσυχίας ἀπαίρομεν. Ὁ γνὺς ἐπιτέμπει μετακλήσεως ἡμῖν ἐπιστόλιος...». Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Αυτοβιογραφία και ποιήματα*, εκδ. A. Heisenberg, (*curriculum vitae et carmina*), Lipsiae 1896, σελ. 21, (Νεώτερη έκδοση στο *Corpus Christianorum*, Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Αυτοβιογραφία*, εκδ. J. Munitiz, Turnhout 1984, σελ. 20).

⁶ Από έγγραφο του 1261 (MM, I, σελ. 123) διαπιστώνουμε ότι ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Ιωσήφ παρέμεινε στη Νίκαια αρκετό χρονικό διάστημα μετά την ανακατάληψη της Λέσβου, για άγνωστο λόγο «...ἐκτοτε διὰ τὸ ἐπισχεθῆναι τὸν Μυτιλήνης κατὰ τὴν Νίκαιαν...».

πατριαρχικών εξάρχων¹. Χρειάστηκαν μάλιστα καινούργιες συνοδικές αποφάσεις, προκειμένου να αποκατασταθεί η παλαιά τάξη και να επανέλθουν ξανά οι μονές στη δικαιοδοσία των κατά τόπους μητροπολιτών².

Σημαντικό γεγονός για την ιστορία της Λέσβου είναι η συνθήκη του Νυμφαίου, που υπογράφηκε στις 10 Ιουλίου του 1261 μεταξύ της Γένουας και του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Με βάση το κείμενο της συνθήκης, η Γένουα απέκτησε το δικαίωμα να διεξάγει εμπόριο σ' ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια, χωρίς να καταβάλλει τους αντίστοιχους δασμούς. Επιπλέον όμως οι Γενουάτες είχαν το δικαίωμα να διατηρούν μία λότζια (στοά), ένα παλάτσο, μία εκκλησία, λουτρό και σπίτια στη Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Αίνο, Κασσάνδρεια, Σμύρνη, Αδραμύττιο, Κρήτη, Εύβοια, Χίο και Λέσβο. Στις περιοχές αυτές οι Γενουάτες θα διοικούνταν από τους δικούς τους κονσόλους με εξουσία τόσο διοικητική όσο και δικαστική³. Η συνθήκη αυτή έδειξε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Γενουατών για τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου και τις αντίστοιχες μικρασιατικές περιοχές, το οποίο αργότερα εκδηλώθηκε εντονότερο και οδήγησε τόσο τη Λέσβο όσο και τη Χίο σε γενουάτικα χέρια.

Η ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως το 1261 από τους Βυζαντινούς δεν σήμαινε ότι τα ζητήματα που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία λιγόστεψαν⁴. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας βρέθηκε μπροστά σε μία σειρά προβλημάτων, αφού πλέον οι εχθροί της αυτοκρατορίας αισθάνονταν αρκετά ισχυροί, ώστε να αμφισβητήσουν την εξουσία του αλλά και την ύπαρξη του ίδιου του βυζαντινού κράτους. Εκτός από τους Τούρκους στην Ανατολή, τους Σέρβους και Βουλγάρους στον Βορρά, τα εχθρικά βλέμματα έρχονταν ξανά από τη Δύση, όπου υπήρχαν ακόμη, όπως τουλάχιστον φάνηκε, αρκετά

¹ Μ Μ, I, σελ. 111-115, 115-118, 118-122.

² Τα μοναστήρια της Λέσβου είχαν γίνει αντικείμενο έντονου ανταγωνισμού από διάφορους, οι οποίοι επεδίωκαν να σφετεριστούν τις μεγάλες όπως φαίνεται περιουσίες των. Οι έντονες διαμάχες γι' αυτά θα συνεχιστούν ολόκληρο τον ΙΓ΄ αλλά και ΙΔ΄ αιώνα, όπως διαπιστώνουμε από τη συνοδική απόφαση του 1331 (Μ Μ, I, σελ. 164-167). Περισσότερα στοιχεία στα κεφάλαια της εκκλησιαστικής οργάνωσης αλλά και της κοινωνίας.

³ Dölger, Regesten, (επανεκδοση από τον P. Wirth), III, no 1890, σελ. 73-75, C. Manfroni, «Le relazioni fra Genova l' imperio bizantino ei Turchi», ASLI 28(1898) 791-809. Σχετικά με τη συνθήκη M. Balard, La Romanie Genoise, Rome 1978, σελ. 42-45, D. J. Gennakoplos Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282, Cambridge, Massahusette 1959, ελλ. μετ. σελ. 77-80, D. Nicol, The last century of Byzantium (1261-1453), Cambridge 1993, ελλ. μετ. Αθήνα 1996, σελ. 67-68, Heyd, Histoire du commerce du Levant, I, σελ. 429-430.

⁴ Σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως του Heredia, ο Μιχαήλ Η΄ βρισκόταν στη Μυτιλήνη την εποχή της καταλήψεως της Κωνσταντινουπόλεως από τον Στρατηγόπουλο, Libro del Principato de la Morea, σελ. 21. 84.

επικίνδunami εχθροί. Οι Δυτικοί και ο πάπας θεωρούσαν τους εαυτούς τους ακόμη αρκετά ισχυρούς, προκειμένου να επιτύχουν μία νέα επανεγκατάστασή τους στην Κωνσταντινούπολη, εκμεταλλευόμενοι φυσικά τα μεγάλα εσωτερικά αλλά και εξωτερικά προβλήματα του βυζαντινού αυτοκράτορα.

Ετσι μετά από μία σειρά παρασκηνιακών επαφών στο Βιτέρμπο(Viterbe), μέσα στο δωμάτιο του Πάπα Κλήμεντα IV, υπογράφηκε στις 27 Μαΐου του 1267 συμφωνία μεταξύ του Καρόλου του Ανζού (Charles d' Anjou) και του Βαλδουΐνου, τελευταίου δυτικού αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης αυτής ο Κάρολος θα βοηθούσε τον Βαλδουΐνο να ανακαταλάβει τον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως και θα έπαιρνε ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών του την επικυριαρχία στην Αχαΐα, την Ηπειρο και το 1/3 των άλλων εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Βαλδουΐνος θα κρατούσε υπό την εξουσία του τα υπόλοιπα ηπειρωτικά εδάφη και τα νησιά Λέσβος, Χίος, Σάμος και Κω¹. Την απαίτηση του Βαλδουΐνου για κυριαρχία πάνω στα συγκεκριμένα νησιά δεν μπορούμε σε καμιά περίπτωση να τη θεωρήσουμε τυχαία. Η στρατηγική τους θέση ήταν σημαντική, αφού κατά βάση πρόκειται για τα νησιά τα οποία έλεγχαν τη θαλάσσια αρτηρία που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τον Νότο και την Ανατολή, εξασφαλίζοντας την ομαλή τροφοδοσία της πρωτεύουσας.

Η συμφωνία του Βιτέρμπο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ στην πράξη. Η κυριαρχία του Καρόλου του Ανζού στη Σικελία διακόπηκε απότομα στις 31 Μαρτίου του 1282, μετά τον «Σικελικό Εσπερινό», ενώ το 1284 πέθανε και ο ίδιος ο Κάρολος. Με τον τρόπο αυτό το βυζαντινό κράτος απαλλάχθηκε μόνιμα πλέον από έναν πάρα πολύ επικίνδυνο εχθρό². Έστω και προσωρινά ο Μιχαήλ Η΄ αισθάνθηκε ήσυχος. Την εποχή αυτή, σύμφωνα με τον Γεώργιο Παχυμέρη, δόθηκαν με τη μορφή της «πρόνοιας» στον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο, αδελφό του αυτοκράτορα, οι κρατικές εκτάσεις που βρίσκονταν στη Λέσβο και τη Ρόδο³.

Ο θάνατος του Καρόλου του Ανζού αποτέλεσε δυστυχώς την αφορμή για την παραμέληση του στόλου από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, διάδοχο του Μιχαήλ Η΄. Οι συνέπειες της πολιτικής αυτής

¹ J. Longnon, «Le traité de Viterbe entre Charles Ier d' Anjou et Guillaume de Villehardouin prince de Morée (24 Mai 1267)», Studi in onore di Riccardo Filangeri, I, Neapel 1959, σελ. 307-314. Επίσης Nicol, The last centuries, ελλ. μετ., σελ. 89-91. Geanakoplos, Michael VIII, ελλ. μετ. σελ. 152-153.

² Ostrogorsky, Ιστορία, Γ, σελ. 151, Geanakoplos, Michael VIII, ελλ. μετ., σελ. 263-271.

³ Γεώργιος Παχυμέρης, Ιστορία Μιχαήλ και Ανδρονίκου Παλαιολόγου, εκδ. I. Bekker (CSHB), Bonn 1835, I, σελ. 321.

υπήρξαν καταστροφικές και ο Νικηφόρος Γρηγοράς τη θεώρησε αρχή όλων των δεινών¹. Τα νησιά του Αιγαίου, τα ηπειρωτικά παράλια αλλά και τα πλοία που ταξίδευαν γνώρισαν σημαντικές καταστροφές από την ανεξέλεγκτη πλέον δράση των πειρατών². Έτσι στις 6 Ιανουαρίου του 1274 ένα βενετικό πλοίο που κατευθυνόταν από την Κωνσταντινούπολη προς τη Μυτιλήνη δέχτηκε την επίθεση του πειρατή Βαρνάβα³, ενώ το καλοκαίρι του 1292 ο Roger de Ljuria, σικελός ναύαρχος του αραγωνέζικου στόλου, με 30 γαλέρες λεηλάτησε τη Λέσβο και αργότερα τη Χίο, Λήμνο, Σαντορίνη, Τήνο, Άνδρο, Μύκονο και τα παράλια της Πελοποννήσου⁴. Ακόμη και οι ίδιοι οι Κωνσταντινουπολίτες αισθάνθηκαν τις συνέπειες από τη δράση αυτή, κατηγορώντας την κεντρική διοίκηση για την έλλειψη ικανής ναυτικής δυνάμεως⁵.

Τον Σεπτέμβριο του 1303 έφθασε στην Κωνσταντινούπολη ο Ρογήρος ντε Φλόρ (Roger de Flor) αρχηγός της καταλανικής εταιρείας με 6500 άνδρες. Επρόκειτο για σκληρούς πολεμιστές⁶, που είχαν προσφέρει τις υπηρεσίες τους στο Φρειδερίκο τον Γ', αραγωνέζο βασιλιά της Σικελίας, εναντίον του Καρόλου του Ανζού. Ο Ρογήρος παντρεύτηκε την ανηψιά του αυτοκράτορα Μαρία και στη συνέχεια οδήγησε τους μισθοφόρους του στη Μικρά Ασία, που βρισκόταν σε πολύ δύσκολη θέση εξ αιτίας της επεκτάσεως των Τούρκων. Οι Καταλανοί είχαν κάποιες επιτυχίες, χωρίς βέβαια να καταφέρουν να αναστρέψουν τη δυσάρεστη κατάσταση, που είχε πλέον διαμορφωθεί στη Μικρά Ασία⁷. Ταυτόχρονα ο καταλανικός στόλος επιτέθηκε στα νησιά Λέσβος, Χίος και Λήμνος τα οποία λεηλάτησε⁸.

Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε συμφωνία με τον βυζαντινό αυτοκράτορα για την παραχώρηση στο Ρογήρο εδαφών της Ανατολής. Ο μόνος που αναφέρει κάτι τέτοιο είναι ο Ραμόν Μουνταντέρ (Ramon Muntaner), ισπανός χρονογράφος που ακολουθούσε την καταλανική εταιρεία. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι είχε υπάρξει συμφωνία, η οποία προέβλεπε την παραχώρηση των νησιών του βορείου Αιγαίου στον

¹ Νικηφόρος Γρηγοράς, I, σελ. 174-175. Την εγκατάλειψη σημειώνει επίσης ο Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 69, 71. Για το θέμα αυτό Ahrweiler, Byzance et la mer, σελ. 376-378, Nicol, The last centuries, ελλ. μετ., σελ. 175-177.

² Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 105, Νικηφόρος Γρηγοράς, I, σελ. 208-209. Για το θέμα, Ευ. Παπαδοπούλου, «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα», Δίπτυχα 6(1994-95) 89-107.

³ G. Morgan, «The Venetian claims commission of 1278», BZ 69(1976) 411-438.

⁴ A. Laiou, Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328, Harvard 1972, σελ. 46.

⁵ «Καὶ τὴν τῶν Ῥωμαϊκῶν νεῶν κατηπιῶντο κατάλυσιν, ὥς οὐκ ἂν πάθοιεν τοιαῦτα, εἰ ὁ συνήθης στόλος περιῶν ἔξαρτύετο...». Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 531.

⁶ Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 562.

⁷ Nicol, The last centuries, ελλ. μετ., σελ. 206-209

⁸ Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 436.

Ρογήρο¹. Η πληροφορία όμως αυτή δεν επιβεβαιώνεται από καμία άλλη πηγή.

Η δράση των Καταλανών κέντρισε το ενδιαφέρον του βασιλιά της Σικελίας Φρειδερίκου και του Ιακώβου Β' της Αραγωνίας, οι οποίοι έβλεπαν τους Καταλανούς ως την αιχμή του δόρατος, προκειμένου να προωθήσουν τα επεκτατικά τους σχέδια στην Ανατολή². Ο Ιάκωβος έστειλε στην Κωνσταντινούπολη με στόλο τον Berengar d' Entenca, ο οποίος τιμήθηκε με το αξίωμα του μεγάλου δουκός³. Βέβαια η κατάσταση δεν εξελίχθηκε σύμφωνα με τα σχέδια του Ρογήρου και ο Berengar d' Entenca ξεκίνησε τις λεηλασίες των νησιών, μεταξύ των οποίων και η Λέσβος, τις οποίες συνέχισε και μετά τον θάνατο του Ρογήρου τον Απρίλιο του 1305⁴. Η λύτρωση ήλθε με την ολοκληρωτική καταστροφή του στόλου του Berengar d' Entenca και τη σύλληψή του από τους Γενουάτες στα τέλη Μαΐου του 1305⁵. Οριστική απαλλαγή των νησιών από τον φόβο των Καταλανών υπήρξε με τη διάσπαση της καταλανικής εταιρείας και την αποχώρηση των Καταλανών προς τη Μακεδονία και στη συνέχεια τη Θεσσαλία και την Αττική.

Η αδυναμία πλέον της κεντρικής διοικήσεως να ελέγξει την κατάσταση στον αιγαιακό χώρο, έδωσε την ευκαιρία σε διάφορες φιλόδοξες ομάδες να σκέπτονται, να σχεδιάζουν αλλά και πολλές φορές να δρουν ανεξέλεγκτα. Έτσι οι Ιωαννίτες Ιππότες, που είχαν καταλάβει τη Ρόδο το 1308, σχεδίασαν σχεδόν αμέσως την επέκταση της κυριαρχίας των σε ολόκληρο το Αιγαίο. Ο μέγας μάγιστρος Foulkes de Villaret εξόπλισε γαλέρες στη Γένοβα και σχεδίασε να καταλάβει τη Λέσβο, την Κύπρο και ίσως την Κρήτη⁶. Το σχέδιό του αντλήφθηκαν οι Βενετοί και όπως ήταν φυσικό αναστατώθηκαν. Τελικά η επιχείρηση ναυάγησε μετά τη συμφωνία που επήλθε μεταξύ των Ιωαννιτών και της Βενετίας το 1310⁷.

Πέρα από τις εξωτερικές απειλές το βυζαντινό κράτος αντιμετώπισε και μία εσωτερική διαμάχη μεταξύ Ανδρονίκου Β' και του εγγονού του, μετέπειτα αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ'. Ο νεαρός Ανδρόνικος επιζητώντας την οικονομική και πολιτική του αυτονομία είχε ζητήσει από τον παππού του να του παραχωρηθεί η διακυβέρνηση

¹ R. Muntaner, *Cronica Catalana*, ed. Antonio de Boforull, Barcelona 1860, Ch. CCXII.

² Nicol, *The last centuries*, ελλ. μετ., σελ. 210-211.

³ Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 428-442, Νικηφόρος Γρηγοράς, I, σελ. 223-224.

⁴ Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 445-448, 486-516, 521-528, Νικηφόρος Γρηγοράς, I, σελ. 223-224.

⁵ Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 490-491.

⁶ A. Laiou, *Andronicus II*, σελ. 236.

⁷ F. Thiriet, *Deliberations des assemblée venitiennes concernant la Romanie*, Vol. I, 1160-1363, Paris 1966, no 192-95, 197, 200, 201, 210, 212, 213, Laiou, *Andronicus B'*, σελ. 236.

της Αρμενίας ή της Πελοποννήσου ή της Λέσβου, Λήμνου και άλλων νησιών του Αιγαίου¹. Βέβαια η επιθυμία αυτή δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, αφού στη συνέχεια ακολούθησε εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Ανδρονίκου Β' και του εγγονού του, που κατέληξε στην επικράτηση του τελευταίου².

Η αποτυχία των Καταλανών να εμποδίσουν την τουρκική επέκταση στη Μικρά Ασία παρά τις σύντομες επιτυχίες των και η εν συνεχεία ανεξέλεγκτη δράση τους επιβάρυναν την ήδη κακή κατάσταση στη Μικρά Ασία, η οποία πλέον, στις αρχές του ΙΔ' αιώνα, έγινε πολύ δύσκολη έως τραγική. Η βυζαντινή κυριαρχία είχε πλέον περιοριστεί σε έλαχιστες περιοχές του δυτικού τμήματος. Πρόσφυγες από το εσωτερικό αναζητούσαν καταφύγιο στις ελεύθερες ακόμα περιοχές των δυτικών παραλίων, οι οποίες με τη σειρά τους γίνονταν στόχος των Τούρκων. Έτσι μοναδική διέξοδος ήταν η περιοχή της Κωνσταντινουπόλεως και τα μεγάλα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, όπως η Λέσβος, όπου τουλάχιστον υπήρχε ακόμη μία στοιχειώδης ασφάλεια³. Οι κάτοικοι της Άσσου, μίας μικρής πόλεως στα μικρασιατικά παράλια απέναντι από τη Λέσβο, η οποία είχε ήδη δεχθεί κυνηγημένους πρόσφυγες από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, κατέφυγαν για λόγους ασφάλειας ομαδικά στη Λέσβο⁴. Υπολογίζουμε ότι δεν πρέπει να ήταν οι μόνοι πρόσφυγες που κατέφυγαν στο νησί, κρίνοντας από το γεγονός ότι την εποχή αυτή η Λέσβος φαίνεται να παρουσιάζει σημαντική πληθυσμιακή αύξηση⁵.

Η κεντρική διοίκηση προκειμένου να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες από τη δράση των εχθρών που δρούσαν πλέον ανεξέλεγκτα σ' όλο το μήκος και πλάτος της αυτοκρατορίας, συμάχησε με τους Κουμάνους. Έτσι μεταξύ του 1322 και 1327 και σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό 2000 Κουμάνοι στρατοπέδευαν προσωρινά στα νησιά Λήμνο, Θάσο και Λέσβο⁶.

¹ Νικηφόρος Γρηγοράς, Ι, σελ. 285.

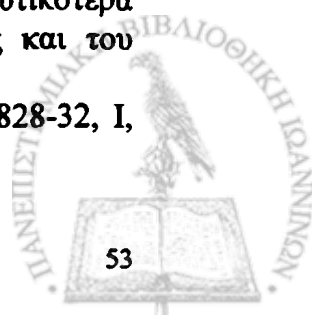
² Λ. Μαυρομαμάτη, Οι πρώτοι Παλαιολόγοι, Αθήνα 1983, σελ. 52-78.

³ Για την προέλαση των Τούρκων στη Μικρά Ασία ιδέ, S. Vryonis, The decline of Medieval hellenism in Asia Minor, ελλ. μετ., Αθήνα 1996.

⁴ Γεώργιος Παχυμέρης, ΙΙ, σελ. 437-438.

⁵ Είναι πάρα πολύ πιθανόν πρόσφυγες από διάφορα σημεία της Μικράς Ασίας να είχαν αναζητήσει καταφύγιο στη Λέσβο και πριν από τον ΙΔ' αιώνα, χωρίς όμως να έχουμε επαρκείς πληροφορίες. Δεδομένου όμως ότι παρατηρείται μία σημαντική αύξηση του πληθυσμού του νησιού από τον ΙΒ' αιώνα, ιδιαίτερα σε περιοχές αγροτικές, υποψαζόμαστε ότι αυτή μπορεί προήλθε και από αγροτικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Λέσβου όπου αποκλειστική ενασχόληση ήταν η γεωργία. (Το θέμα εξετάζω αναλυτικότερα στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως της κοινωνίας, της οικονομίας και του πληθυσμού.

⁶ Ιωάννης Καντακουζηνός, Ιστορία, εκδ. L. Schopen (CSHB), Bonn 1828-32, Ι, σελ. 259.

Οι Τούρκοι πάντως δεν περιορίστηκαν μόνο στη Μικρά Ασία. Ο αιγαιακός χώρος ήταν πάντοτε ελκυστικός ακόμα και για λαούς που δεν είχαν κάποια ιδιαίτερη σχέση με τη θάλασσα. Ο κίνδυνος για τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά ξεκίνησε από τη στιγμή που ο εμίρης του Αϊδινίου, μετά από ένα μακροχρόνιο αγώνα, έγινε κύριος της Σμύρνης και απέκτησε ένα σταθερό ορμητήριο για τις θαλάσσιες επιχειρήσεις του¹. Η κατασκευή στόλου εκ μέρους του και η επάνδρωσή του φαίνεται ότι δεν χρειάστηκαν και πάρα πολύ χρόνο. Οι πειρατικές επιδρομές που πραγματοποίησε μετά το 1330 στον αιγαιακό χώρο είναι πολύ πιθανόν να ξεκίνησαν σε συνεργασία με τους Καταλανούς ήδη από το 1325². Αργότερα με την αποχώρηση των Καταλανών οι Τούρκοι συνέχισαν μόνοι τους. Η Λέσβος υπέστη τις συνέπειες τους με ιδιαίτερα σκληρό τρόπο.

Σύμφωνα με τις τουρκικές πηγές³, όταν ο Umur πασάς πήγαινε με τον στόλο του από τη Σμύρνη στον Τσεσμέ συνέλαβε ένα πλοίο, που ερχόταν από τη Μυτιλήνη, πάνω στο οποίο βρισκόταν ο διοικητής του νησιού. Ο Umur τον υποχρέωσε να δώσει χρυσάφι και ασήμι, να δηλώσει υποταγή και να πληρώνει φόρο(cizye) προκειμένου να εξασφαλίσει την ελευθερία του⁴. Χρονικά το επεισόδιο πρέπει να τοποθετηθεί πριν την κατάληψη του νησιού από το Domenico Kattaneo δηλ. μεταξύ 1330 και 1332⁵.

Η συνάντηση αυτή όπως περιγράφεται από τον Τούρκο ποιητή μάλλον υποκρύπτει επιδρομή στη Λέσβο. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε, αφού είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι πάνω σ' ένα πλοίο μετά από μία τυχαία συνάντηση, ο διοικητής ενός μεγάλου νησιού, όπως είναι η Λέσβος, υποχρεώθηκε σε διαπραγματεύσεις, οι οποίες τελικά

¹ Η προσπάθεια των Τούρκων για την κατάληψη της Σμύρνης ξεκίνησε το 1317 και ολοκληρώθηκε το 1329 από τον Μπέγκ, γιο του Ομούρ, με τη βίαιη κατάληψη της κάτω πόλεως και του λιμανιού της από του λατίνους, Nicol, *The last centuries*, ελλ. μετ., σελ. 230.

² Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οι Καταλανοί στις Κυκλάδες το 14ο αιώνα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών μελετών* ΙΔ' (1991-93) 231.

³ Η πιο σημαντική από τις τουρκικές πηγές, που αναφέρονται στη δράση του Ομούρ, είναι και το ποίημα του Enveri, «Ντεστάν ή τα κατορθώματα του Ομούρ Πασά». Το έργο γραμμένο το 1460 καλύπτει την περίοδο από το 1307 ως το 1348. *Le Déstan d' Umur Pacha, Düsturname-i Enveri*, εκδ. Irène Mélikoff-Sayar, Presses Universitaires de France, Paris 1954.

⁴ *Le Déstan d' Umur Pacha, Düsturname-i Enveri*, σελ. 57, στ. 275-282.

⁵ Η Ε. Ζαχαριάδου τοποθετεί το γεγονός το 1330 (Ε. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983, σελ. 23). Η εκδότης του έργου του Enveri (σελ. 45) τοποθετεί την επιδρομή αυτή μεταξύ 1336-1341 χωρίς όμως να τεκμηριώνει την άποψή της.

κατέληξαν στην επιβολή όρων αρκετά δεσμευτικών, όπως ήταν η πληρωμή φόρων¹.

Νέα επιδρομή του Umur είχαμε λίγο αργότερα, μεταξύ 1332-1333, όταν ο τουρκικός στόλος μετά από μία έξοδό του στο Αιγαίο κατέφυγε στη Λέσβο εξ αιτίας της σφοδρής κακοκαιρίας. Ακολούθησε νέα συνάντηση του Umur με τον διοικητή του νησιού από τον οποίο εξασφάλισε πλούσια δώρα².

Ο P. Lemerle διατυπώνει επιφυλάξεις ως προς την εγκυρότητα των πληροφοριών που μας παραδίδει ο Enveri, ειδικά για τα επεισόδια της συναντήσεως του Ομούρ με τον διοικητή της Λέσβου. Επισημαίνει συγκεκριμένα ότι υπάρχουν αρκετά κενά στην όλη ιστορία και θεωρεί τη διήγηση αρκετά ύποπτη³. Όμως είναι γεγονός ότι εκτός από τις τουρκικές πηγές, τις επιδρομές του Ομούρ πασά στη Λέσβο επιβεβαιώνουν και οι βυζαντινές πηγές⁴.

Εκτός βέβαια από τους Τούρκους, ο σημαντικότερος κίνδυνος για τη Λέσβο παρουσιάστηκε από τη δράση του ηγεμόνα της Φώκαιας Δομένικου Καττανέο (Domenico Cattaneo). Ο Δομένικος ήταν γιός του Αντρεόλο Καττανέο (Andreolo Cattaneo) στον οποίο ο Ανδρόνικος Γ' είχε παραχωρήσει τη Φώκαια ως τιμάριο υπό την επικυριαρχία του Βυζαντίου⁵. Από τη στιγμή που ο Δομένικος κληρονόμησε την ηγεμονία του πατέρα του έβαλε ως στόχο να επεκτείνει την κυριαρχία του στα δύο πλησιέστερα νησιά, δηλαδή τη Λέσβο και τη Χίο. Για τον σκοπό αυτό εξόπλισε οκτώ γενοάτικες τριήρεις και με τη βοήθεια των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου που προσέφεραν τέσσερεις τριήρεις και του ηγεμόνα των Κυκλάδων Νικολάου Α' Σανούδου που προσέφερε τρεις τριήρεις⁶,

¹ Προς την άποψη της επιδρομής κλείνει και η Ζαχαριάδου (Trade and crusade, σελ. 23).

² Le Déstan d' Umur Pacha, Düsturname-i Enveri, σελ. 88, στ. 1191-1198. Σχετικά στο έργο του P. Lemerle, L' emirate d' Aydin, Byzance et l' occident: recherches sur "la geste d' Umur Pacha", Paris 1957, σελ. 128.

³ P. Lemerle, L' emirate d' Aydin, σελ. 59-61.

⁴ Μιχαήλ Δούκας, Βυζαντινοτουρκική ιστορία, εκδ. V. Grecu, Bucharest 1958, 7, 1, σελ. 51.

⁵ Ιωάννης Καντακουζηνός, I, σελ. 388-390, 476. Για την οικογένεια των Cattaneo ιδέ U. Bosch, Kaiser Andronikos III Palaiologos: Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341, Amsterdam 1965, σελ. 117. Επίσης τα έργα των P. Argenti, The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566, Cambridge 1958, I, σελ. 60-70, W. Miller, «The Zaccaria of Phocaea and Chios (1275-1329)», JHS 31(1911) 49-50, Σ. Κωφόπουλος - Α. Μαζαράκης, «Οι Καττανέο στο Αιγαίο (1307-1341) και τα νομίσματα τους για τη Φώκαια και τη Λέσβο», Βιβλιοθήκη της Ελληνικής νομισματικής εταιρείας αριθ. 5, σελ. 303-306.

⁶ Νικηφόρος Γρηγοράς, I, σελ. 526, Ιωάννης Καντακουζηνός, I, σελ. 476 κ.ε. Ο Καντακουζηνός διαφοροποιείται κάπως και αναφέρει ότι ο Δομένικος είχε ένδεκα γενοάτικες τριήρεις, μία από τη Σικελία (άρα η συμμαχία ευρύτερη) και πέντε

εξεστράτευσε στα τέλη του 1333 ή τις αρχές του 1334 κατά της Λέσβου. Ο Balard¹ και ο Nicol² τοποθετούν την εκστρατεία στις αρχές του 1335, δηλαδή μετά την άφιξη του στόλου των συνασπισμένων δυτικών χριστιανικών δυνάμεων στο Αιγαίο, που έγινε στα μέσα του 1334. Αντίθετα η Ε. Ζαχαριάδου τοποθετεί την εκστρατεία στα τέλη του 1333 ή αρχές του 1334³, δηλαδή πριν την άφιξη των Δυτικών στο Αιγαίο και μετά την επιστροφή του Ανδρόνικου στην Κωνσταντινούπολη, το καλοκαίρι του 1333. Την άποψη της Ε. Ζαχαριάδου ενισχύει ένα νοταριακό έγγραφο, που συντάχθηκε στη Μυτιλήνη στις 20 Σεπτεμβρίου του 1334 και αφορά τον Antonio Cainfia di finale από τη Λυγουρία, ο οποίος ώρισε αντιπρόσωπο του στη Ρόδο και σε άλλες περιοχές το Rinaldo de Porta⁴. Από το έγγραφο αυτό γίνεται φανερό ότι υπήρχε παρουσία των γενοβέζων στο νησί τον Σεπτέμβριο του 1334.

Η εξέλιξη της εκστρατείας αλλά και η αντίδραση του Ανδρόνικου δεν παρουσιάζονται με τον ίδιο τρόπο στις αφηγήσεις του Νικηφόρου Γρηγορά και του Ιωάννη Καντακουζηνού. Οι διαφορές βέβαια που υπάρχουν στα δύο κείμενα μπορεί σε κάποια σημεία να χαρακτηρίζονται σοβαρές, όμως δεν αλλοιώνουν τα βασικά χαρακτηριστικά της όλης επιχειρήσεως του Δομένικου Καττανέο αλλά και της αντεπιθέσεως των Βυζαντινών που ακολούθησε.

Κατ' αρχήν ο Δομένικος προσπάθησε χωρίς επιτυχία να καταλάβει ολόκληρη τη Λέσβο. Δύο πόλεις όμως, η Ερεσός και η Μήθυμνα, αντιστάθηκαν και οι στρατιώτες του Δομένικου δέιλιασαν μπροστά στη θέα των οχυρώσεών τους⁵. Καταλήφθηκε μονάχα η πόλη της Μυτιλήνης και κάποια φρούρια, που δεν κατονομάζονται από τις πηγές. Στη Μυτιλήνη ο Δομένικος μετέφερε την οικογένειά του, αφού προηγουμένως φρόντισε να παραμερίσει τους συμμάχους του Ιωαννίτες Ιππότες και Νικόλαο Σανούδο, όταν αντελήφθη, όπως μας λέγει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ότι ο στόχος των ήταν να αρπάξουν τις περιουσίες των

τρίηρεις από τη Δήλο. Δεν αναφέρει καθόλου τους Ιωαννίτες Ιππότες. Σύμφωνα επίσης με το Γρηγορά (I, σελ. 525) η βοήθεια που προσέφεραν στον Δομένικο οι σύμμαχοί του για την κατάληψη της Λέσβου έγινε προκειμένου να αποτρέψουν τον Ανδρόνικο να επιχειρήσει την κατάληψη των νησιών του Αιγαίου, τα οποία είχαν αποσπαστεί από τη βυζαντινή κυριαρχία, όπως οι Κυκλάδες και η Ρόδος, «δείσαντες ίσως, μή βασιλεύς των άλλων αφέμενος επ' αυτούς τρέψηται...».

¹ Balard, *La Romanie Genoise*, σελ. 72.

² Nicol, *The last centuries*, ελλ. μετ., σελ. 278.

³ Zachariadou, *Trade and crusade*, σελ. 38 σημ. 147.

⁴ Laura Balleto, *Genova Mediterraneo mar nero*, Genova, 1976, *Civico Istituto Columbiano*, no 1, σελ. 173.

⁵ Ιωάννης Καντακουζηνός, I, σελ. 476.

Λεσβίων και να μοιραστούν μεταξύ τους τα εδάφη του νησιού¹. Πάντως είναι πολύ σημαντικό ότι ο Δομένικος μετέφερε την οικογένειά του στο νησί, αφού έτσι αποδεικνύεται ότι στόχος του ήταν η μετακίνηση της έδρας των δραστηριοτήτων του στη Λέσβο, την οποία θεωρούσε ασφαλέστερο μέρος σε σχέση με τη Φώκαια, εξ αιτίας της ανεξέλεγκτης δράσης των Τούρκων στη δυτική Μικρά Ασία και ειδικά του εμίρη του Αϊδινίου. Σύμφωνα μάλιστα με πρόσφατη μελέτη ο Δομένικος Καττανέο είχε προχωρήσει και στην κοπή δικών του νομισμάτων στη Λέσβο².

Η αντίδραση του Ανδρόνικου Γ΄ ήταν άμεση. Αντιλήφθηκε το τραγικό λάθος του προκατόχου του Ανδρόνικου Β΄, ο οποίος είχε παραμελήσει τον στόλο και έδωσε την ευκαιρία της ανεξέλεγκτης δράσης στο Αιγαίο στους κάθε είδους τυχοδιώκτες και πειρατές³. Έτσι έδωσε εντολή να ναυπηγηθεί ένας σημαντικός αριθμός πλοίων, τα οποία ο Ιωάννης Καντακουζηνός ανεβάζει σε 84 μεταξύ των οποίων 44 διήρεις και τριήρεις⁴. Με τον ισχυρό αυτό στόλο ξεκίνησε ο ίδιος την εκστρατεία εναντίον του Δομένικου. Η αναχώρηση σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά πρέπει να έγινε το καλοκαίρι του 1335⁵, ενώ σύμφωνα με έναν ανώνυμο συγγραφέα του ΙΔ΄ αιώνα έγινε τον Μάιο του 1335⁶.

Πρώτος σταθμός του Ανδρόνικου ήταν η Λέσβος και ειδικότερα η Ερεσός. Αφού έδωσε συγχαρητήρια στους κατοίκους της πόλεως⁷, κατευθύνθηκε προς τον κόλπο της Καλλονής, όπου είχαν καταφύγει πέντε τριήρεις του Δομένικου. Τις συνέλαβε και σκότωσε τους μισούς από το πλήρωμά τους⁸. Από το σημείο αυτό και μετά αρχίζουν οι

¹ Νικηφόρος Γρηγοράς, Ι, σελ. 526. Ο Καντακουζηνός αναφέρει ότι τα πλοία των Δηλίων αποχώρησαν μπροστά στη θέα του αυτοκρατορικού στόλου (Ιωάννης Καντακουζηνός Ιστορία, Ι, σελ. 478).

² Σάββας Κωφόπουλος - Ανδρέας Μαζαράκης, «Οι Καττανέο στο Αιγαίο», σελ. 308-310. Βέβαια η άποψη αυτή θεωρείται συζητήσιμη, επειδή στηριχθηκε στην ασαφή ανάγνωση ενός νομίσματος, το οποίο είχε πουληθεί το 1929 ως παραχαραγμένο. Τελευταία όμως, όπως μου ανέφερε ο Α. Μαζαράκης, βρέθηκε και δεύτερο νόμισμα του Δομένικου Καττανέο, που είχε κοπεί στη Μυτιλήνη και του οποίου η ανάγνωση είναι πίο καθαρή, επιβεβαιώνοντας την παλαιότερη άποψη, που είχε διατυπώσει.

³ Για τη ναυτική πολιτική του Ανδρόνικου Γ΄ Ahrweiler, Byzance et la mer, σελ. 381-385.

⁴ Ιωάννης Καντακουζηνός, Ι, σελ. 477. Ο αριθμός αυτός πρέπει να είναι υπερβολικός αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι η ναυπήγηση των πλοίων έγινε μέσα στο σύντομο χρονικό διάστημα των 20 ημερών.

⁵ Νικηφόρος Γρηγοράς, Ι, σελ. 529.

⁶ B.T. Gorjanov, «Neizdannij anonimnyj Vizantijskiz chronograf XIV veka», Vizant. Vrem. 2(1949) 276-293 (σειρά 104-107).

⁷ Ιωάννης Καντακουζηνός, Ι, σελ. 479.

⁸ Ιωάννης Καντακουζηνός, Ι, σελ. 479. Για τη σύλληψη των γενοατικών τριήρεων μιλά και ο Νικηφόρος Γρηγοράς (Ι, σελ. 529) χωρίς να αναφέρει όμως ότι η σύλληψη έγινε στον κόλπο της Καλλονής.

μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ των αφηγήσεων του Νικηφόρου Γρηγορά και του Ιωάννη Καντακουζηνού. Ο Γρηγοράς γράφει ότι ο αυτοκράτορας κατευθύνθηκε προς τη Χίο και μετά τη Φώκαια¹. Ο Καντακουζηνός αναφέρει ότι κατευθύνθηκε προς τη Φώκαια, αφού άφησε στη Λέσβο τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό για να συνεχίσει την πολιορκία της Μυτιλήνης². Στη Φώκαια ήλθε σε διαπραγματεύσεις και συμφωνία με τον εμίρη Σαρουχάν, το γιο του οποίου ο Δομένικος κρατούσε ως όμηρο μαζί με τους Ομούρ, Χεζήρ και Σουλεϊμάν, γιους του εμίρη του Αϊδινίου. Με τη συμφωνία αυτή ο Ανδρόνικος εξασφάλισε την ομαλή τροφοδοσία του στρατού του κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Φώκαιας αλλά και της Μυτιλήνης³.

Η επίλυση της διενέξεως ήλθε τον χειμώνα του 1335. Κατά τον Ιωάννη Καντακουζηνό, έπειτα από διαπραγματεύσεις μεταξύ αυτού και του Jean Spinola, οι Γενουάτες υποχρεώθηκαν να επιστρέψουν τη Φώκαια και τη Μυτιλήνη στην αυτοκρατορική εξουσία καθώς και τους ομήρους που κρατούσαν. Στη συνέχεια ο αυτοκράτορας επέστρεψε στους Γενουάτες τη Φώκαια, παραχωρώντας το ίδιο καθεστώς που ίσχυε πριν την κατάληψή της⁴. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, διαφοροποιούμενος από τον Ιωάννη Καντακουζηνό, αναφέρει ότι η Μυτιλήνη παραδόθηκε στον Αλέξη Φιλανθρωπινό, αφού προηγουμένως εγκαταλείφθηκε από τους υπερασπιστές της, οι οποίοι μάλιστα δωροδοκήθηκαν προκειμένου να εγκαταλείψουν την πόλη. Στη συνέχεια ο ίδιος ο Αλέξης Φιλανθρωπινός ανέλαβε τη διοίκηση του νησιού⁵.

Την ώρα που ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος προσπαθούσε να περιορίσει τη δράση του Δομένικου Καττανέο, οι ενέργειες των Τούρκων και ειδικά του εμίρη του Αϊδινίου είχαν προκαλέσει την έντονη δυσaréσκεια των Δυτικών. Η κατάληψη της Σμύρνης το 1329 από τον γιο του Ομούρ έπαιξε καθοριστικό ρόλο, αφού έφερε τους Τούρκους αντιμέτωπους πλέον με τα δυτικά συμφέροντα⁶. Το 1334 συγκροτήθηκε στην Αβινιόν ένας αντιτουρκικός συνασπισμός (*sancta unio*) στον οποίο

¹ Νικηφόρος Γρηγοράς, I, σελ. 529.

² Ιωάννης Καντακουζηνός, I, σελ. 479.

³ Ιωάννης Καντακουζηνός, I, σελ. 480-481, Νικηφόρος Γρηγοράς, I, σελ. 529.

⁴ Ιωάννης Καντακουζηνός, I, σελ. 484-494.

⁵ Νικηφόρος Γρηγοράς, I, 534-535. Είναι γεγονός ότι υπάρχουν δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες στις διηγήσεις, αφ' ενός του Ιωάννου Κατακουζηνού και αφ' ετέρου του Νικηφόρου Γρηγορά. Ο μεν Ιωάννης Καντακουζηνός προσπαθεί, με τον τρόπο που παρουσιάζει τα γεγονότα, να τονίσει τον δικό του καθοριστικό ρόλο στην υποταγή του Δομένικου Καττανέο, ενώ ο Νικηφόρος Γρηγοράς από την άλλη πλευρά προσπαθεί να τονίσει περισσότερο τον καθοριστικό ρόλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου και κυρίως του Αλέξη Φιλανθρωπινού όσον αφορά την εξέλιξη και το τέλος του αγώνα κατά του Δομένικου.

⁶ Lemerle, L' emirat d' Aydin, σελ. 56-68.

συμμετείχαν η Γαλλία, οι Ιωαννίτες υπότες της Ρόδου, η Κύπρος και ο πάπας¹.

Το καλοκαίρι του 1334 ο δυτικός στόλος έφτασε στο Αιγαίο και παρά τις κάποιες μικρές επιτυχίες, απέτυχε στον αντικειμενικό του στόχο, που ήταν η κατάληψη του λιμανιού της Σμύρνης. Η συμμαχία διαλύθηκε λίγο αργότερα, μετά τον θάνατο του πάπα Ιωάννη ΚΒ΄, τον Δεκέμβριο του 1334. Ο ρόλος των δύο μεγάλων νησιών, δηλαδή της Λέσβου και της Χίου, πρέπει να ήταν καθοριστικός στη διάρκεια της εκστρατείας, κυρίως ως βάσεων ανεφοδιασμού, αφού οι περισσότερες επιχειρήσεις διεξήχθησαν στον κόλπο του Αδραμυττίου και τη Σμύρνη. Η Ε. Ζαχαριάδου μάλιστα υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων της Sancta unio οι Γενοβέζοι είχαν επιχειρήσει να καταλάβουν τη Λέσβο. Η άποψη αυτή δεν νομίζω να ευσταθεί, αφού ήδη η Λέσβος βρισκόταν στα χέρια του γενοβέζου Δομένικου Καττανέο, η δε Γένοβα δεν συμμετείχε στη συμμαχία².

Τον Αύγουστο του 1343 έχουμε το ξεκίνημα μας νέας σταυροφορίας κατά των Τούρκων, στην οποία συμμετείχαν μετά από πρόσκληση του πάπα Κλήμεντα Στ΄, ο βασιλιάς της Κύπρου, οι Ιωαννίτες υπότες της Ρόδου και η Βενετία³. Ο στόλος των συμμάχων συγκεντρώθηκε κατ' αρχήν στην Εύβοια και στη συνέχεια έπλευσε προς Ανατολάς. Αφού κατέστρεψε το τουρκικό στόλο του Ομούρ, κατέλαβε προσωρινά το λιμάνι της Σμύρνης⁴.

Με τη σταυροφορία αυτή έχει συνδεθεί μία ιδιότυπη ιστορία που αφορά τη Λέσβο. Σύμφωνα με τον χρονικογράφο της Πίστολας, ο αρχηγός της σταυροφορίας Ουμβέρτος (Humbert), αφού έφυγε από τη Βενετία πήγε κατ' ευθείαν στη Μυτιλήνη. Είχε μαζί του 2300 άνδρες και 70 άλογα. Στη Λέσβο συγκρούστηκε με 1500 Τούρκους, τους νίκησε και συνέλαβε τον αρχηγό τους Μιταομέτ (Mitaometto), τον οποίο προκειμένου στη συνέχεια να ελευθερώσει πήρε τόσο ασήμι, όσο και το βάρος του⁵.

Η ιστορία αυτή έχει θεωρηθεί μυθώδης από τον Lemerle. Την άποψή του στηρίζει στο γεγονός ότι ο χρονικογράφος της Πίστολας αρέσκεται στην περιγραφή μυθωδών αναμετρήσεων μεταξύ Δυτικών και

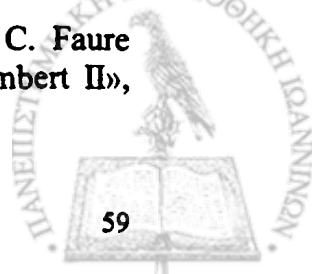
¹ A. Laiou, «Marino Sanudo Torcello, Byzantium and the Turks, The background of Anti-turkish league of 1332-1334», *Speculum* XLV(1970) 374-392, Nicol, *The last centuries*, ελλ. μετ., σελ. 276-277, του ιδίου, *Byzantium and Venice*, σελ. 252.

² Zachariadou, *Trade and crusade*, σελ. 48.

³ Για την ιστορία της δυτικής συμμαχίας αυτήν την περίοδο, J. Gay, *Le Pape Clément VI et les affaires d' Orient (1342-1352)*, Paris 1904, σελ. 32 κ.ε.

⁴ Nicol, *The last centuries*, ελλ. μετ., σελ. 321, Lemerle, *L'emirat d'Aydin*, σελ. 195-198.

⁵ *Istorie Pistolesi*, ed. S. A. Barbi, RIS XI-5 col. 514, σελ. 219-20. Ο C. Faure τοποθετεί την ιστορία το Μάρτιο του 1346, C. Faure, «Le Dauphin Humbert II», *Melanges d' archaeologie et d' histoire* XXVII(1907) 529.

Τούρκων¹. Ο Setton σημειώνει το ανύπαρκτο της επιχειρήσεως, ισχυριζόμενος ότι αυτή είχε διαφύγει της προσοχής του πάπα Κλήμεντα Στ', πράγμα που θεωρεί αφύσικο². Το μυθώδες της ιστορίας νομίζω ότι ενισχύεται από το γεγονός ότι στο νησί δεν σημειώνεται παρουσία τουρκικού στρατού αυτή την εποχή σε καμία πηγή είτε ελληνική, είτε τουρκική. Η τελευταία φορά που μαρτυρείται τουρκικό άγημα στη Λέσβο είναι το 1332 σύμφωνα με το Τούρκο ποιητή Enveri, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Από τη σταυροφορία αυτή κερδισμένοι πρέπει να βγήκαν οι Γενοβέζοι, οι οποίοι μάλιστα δεν συμμετείχαν και σ' αυτή. Εκμεταλλεύτηκαν την αναστάτωση που δημιουργήθηκε στον αιγαιακό χώρο και κατέλαβαν τον Σεπτέμβριο του 1346 τη Χίο, η οποία είχε περάσει στα χέρια του βυζαντινού αυτοκράτορα μετά από ένα διάστημα κυριαρχίας της γενονάτικης οικογένειας Zaccaria πάνω στο νησί, που κράτησε από το 1304 ως το 1329³. Στη συνέχεια ετοιμάστηκαν να καταλάβουν την Τένεδο και τη Λέσβο, επιχείρηση όμως που δεν πραγματοποίησαν ποτέ, ίσως διότι φοβήθηκαν ένα συνασπισμό Βυζαντινών και Σελτζούκων εναντίον τους, που ήταν ορατός μετά την κατάληψη της Χίου⁴.

Πάντως το ενδιαφέρον των Γενοβέζων για τη Λέσβο δεν φαίνεται να σταμάτησε. Έτσι στη διάρκεια της εκστρατείας του στην Ανατολή, ο γενονάτης ναύαρχος Paganino Doria πέρασε από τη Λέσβο και συνέλαβε τέσσερεις ομήρους από το νησί, τους οποίους μάλιστα κράτησε στο Πέρα από τις 3 Νοεμβρίου του 1351 έως τις 3 Μαΐου του 1352. Στη διάρκεια της ομηρίας των τεσσάρων Λεσβίων είχε υποχρεώσει τους κατοίκους του νησιού να πληρώνουν ένα ποσό ως φόρο⁵. Η επιβολή του φόρου στους Λεσβίους από τον Paganino Doria δείχνει το πόσο πλέον είχε ελαττωθεί η βυζαντινή κυριαρχία πάνω στο νησί.

Πέρα βέβαια από τις εξωτερικές απειλές και το έντονο ενδιαφέρον των Γενοατών για το νησί, η Λέσβος βρέθηκε στο επίκεντρο των εσωτερικών προβλημάτων, που αντιμετώπισε το βυζαντινό κράτος εξ αιτίας του εμφυλίου πολέμου (1341-1347) μεταξύ του Ιωάννου Καντακουζηνού και Ιωάννη Παλαιολόγου. Έτσι εκμεταλλευόμενος την αστάθεια που είχε δημιουργηθεί ο Αλέξιος Απόκαυκος, ο οποίος έφερε

¹ Lemerle, L' emirate d' Aydin, σελ. 196.

² K. Setton, The Papacy and the Levant (1204-1571), Philadelphia 1976, Vol. I, σελ. 204.

³ Νικηφόρος Γρηγοράς II, σελ. 765-6, Ιωάννης Καντακουζηνός, II, σελ. 583-4, Argenti, The occupation of Chios, σελ. 26-32.

⁴ Zachariadou, Trade and Crusade, σελ. 48. Ostrogorsky, Ιστορία, Γ', σελ. 202.

⁵ M. Balard, «A propos de la bataille du Bospore. L' expedition de Paganino Doria à Constantinople», (1351-1352), T. M. 4 (1970) 411.

τον τίτλο του μεγάλου δουκός, ζήτησε από τον αυτοκράτορα να πάρει τη Λέσβο «εἰς διηνεκὴ κλήρον», χωρίς βέβαια το αναμενόμενο γι' αυτόν αποτέλεσμα¹.

Το τέλος της εμφύλιας διαμάχης βρήκε νικητὴ τον Ιωάννη Καντακουζηνό, αλλά όπως αποδείχτηκε για μικρό χρονικό διάστημα². Ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος προκειμένου να επανακτήσει τον αυτοκρατορικό θρόνο ζήτησε τη βοήθεια του γενοῦατῆ πειρατὴ Φραγκίσκου Γατελούζου (Francesco Gattilusio)³. Ο Φραγκίσκος, που ἦταν κυβερνήτης δύο γαλερών, προσέφερε τη βοήθεια του και τον Νοέμβριο του 1354 ο Ιωάννης Ε΄ μπήκε θριαμβευτὴς στην Κωνσταντινούπολη. Ο μέχρι εκείνη την ὥρα αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός αναζήτησε την ησυχία του, περιβαλλόμενος το μοναχικό σχῆμα.

Ο Ιωάννης Ε΄, αφού ανήλθε στον αυτοκρατορικό θρόνο, ἔδωσε στον Φραγκίσκο Γατελούζο ως σύζυγο την ἀδελφή του Μαρία, σε ἀντάλλαγμα των υπηρεσιῶν που του εἶχε προσφέρει⁴. Ταυτόχρονα του προσέφερε ως προῖκα τη Λέσβο⁵. Ἐτσι πλέον το νησί ἀπὸ το 1355⁶ πέρασε στην κυριαρχία της γενοῦατικῆς οικογένειας των Γατελούζων και

¹ Νικηφόρος Γρηγοράς, II, 702. Ο Αλέξιος Απόκαυκος ἀναμείχθηκε έντονα στις δυναστικές ἐρίδες της εποχῆς του και δολοφονήθηκε σε μία ἀπὸ τις ἐπισκέψεις του στις φυλακές της Κωνσταντινουπόλεως την 11η Ιουνίου του 1345. Για την προσωπικότητα και τις ἐνέργειες του τόσο ἀμφιλεγόμενου προσώπου, Nicol, *The last centuries*, ἐλλ. μετ., σελ. 297-301, 315-321.

² Για τον εμφύλιο πόλεμο του 1341-1347 ἰδὲ, Nicol, *The last centuries*, ἐλλ. μετ., σελ. 294-330, του ἰδίου *The byzantine family of Kantakouzenos (Kantakuzenus), ca. 1100-1460: A genealogical and prosopographical study*, *Dumbarton Oaks Studies XI*, Washington 1968.

³ «Ὁ βασιλεὺς (Ιωάννης)...εὔρε τὸν ἄνδρα καταπειθὴ καὶ εἰς παντοίαν βοήθειαν ἑτοιμον. Καὶ πιστώσας αὐτὸν ὄρκους, ὥστε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θεῖναι ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τὴν πόλιν ἔξῃραι ἐκ χειρὸς Καντακουζηνοῦ, Θεοῦ συνεργούντος, καὶ αὐτὸν μόνον βασιλέα Ρωμαίων καταστήσει ἐντὸς καὶ ἐκτὸς πόλεως. Φραντζήσκον ἦν οὗτος ὁ Γατελούζος τὴν ἑπωνυμίαν», Μιχαὴλ Δούκας, 11, 3, σελ. 67.18-23.

⁴ Ο δὲ βασιλεὺς «Εἰ τοῦτο Θεοῦ συνεργούντος γενήσεται καὶ ἔξω σὲ βοηθὸν ἐν τῇ ἐπαναλήψει τῆς ἐμῆς βασιλείας, γαμβρόν σὲ ποιήσομαι ἐπ' ἀδελφῇ τῇ ἐμῇ Μαρίᾳ» Μιχαὴλ Δούκας, 11, 3, σελ. 67. 24-25.

⁵ «ὁ δὲ (Francisco Gattiluzi) γαμβρὸς ἐπ' ἀδελφῇ καταστάς καὶ ἕμα Λέσβον νῆσον εἰς προῖκα λαβών», Νικηφόρος Γρηγοράς III, σελ.554, και «...δίδωσι τὴν αὐτοῦ ἀδελφὴν ὁ βασιλεὺς εἰς γυναῖκα καὶ εἰς προῖκα τὴν νῆσον Λέσβον» Μιχαὴλ Δούκας, 12, 5, σελ.73. 30-31, ἐπίσης Μιχαὴλ Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή ιστοριῶν*, ἐκδ. D. R. Reinsch (CFHB), Berlin-New York 1983, II, σελ.13.1.

⁶ «ἐκυρίευσεν ὁ Μυτιλήνης Φραντζέσκος ὁ πρῶτος Γατελιούζος αὐθέντης, ὁ καὶ ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸς τοῦ μεγάλου βασιλέως Ρωμαίων κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, ἔτη κθ' ἡμέρας κ' ἤρξατο δὲ ἡ ἀρχὴ τῆς αὐθεντείας αὐτοῦ κατὰ τὸ ζωξβ' ἔτος ἀπὸ κτήσεως κόσμου, Ιουλίου ιζ', ἀπὸ δὲ Χριστοῦ αἰνε' ». *Die byzantinischen Kleinchroniken*, (Βραχέα χρονικά) ἐκδ. P. Schreiner (CFHB), Vienna 1976-1978, 30/1, I, σελ. 219.

παρέμεινε υπό την κυριαρχία τους για πάνω από 100 χρόνια, μέχρι την κατάληψή του από τους οθωμανούς Τούρκους το 1462.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η ιστορία της Λέσβου κατά τη βυζαντινή περίοδο, έστω και αν υπάρχουν αρκετά κενά εξ αιτίας της ελλείψεως επαρκών πηγών, προσφέρει αξιόλογα στοιχεία σχετικά με την πολιτική της αυτοκρατορίας στον ευρύτερο χώρο του ανατολικού Αιγαίου.

Κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια συνεχίστηκε κατά ένα μέρος η ακμή την οποία γνώρισε το νησί κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ήταν μία περίοδος ηρεμίας και ευημερίας χωρίς δυσάρεστα περιστατικά, παρά την παρακμή του εμπορίου, η οποία στέρησε τους κατοίκους της Λέσβου από μία σημαντική πηγή του εισοδήματός. Ως σημαντικό γεγονός την εποχή αυτή θεωρείται ο βαθμιαίος περιορισμός των πόλεων του νησιού και ειδικά της Μυτιλήνης. Βέβαια ο περιορισμός των πόλεων ήταν κάτι το οποίο αφορούσε σχεδόν ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια.

Στα μεσοβυζαντινά χρόνια και ως τον Ι΄ αιώνα το Αιγαίο βρέθηκε στο έλεος των Αράβων πειρατών και η Λέσβος υπέστη και αυτή τις συνέπειες. Οι καταστροφικές επιδρομές άφησαν τα σημάδιά τους στο νησί, ειδικά στο οικιστικό τοπίο, με την βαθμιαία μετακίνηση των κατοίκων προς το εσωτερικό. Παράλληλα η Λέσβος έγινε γνωστή ως τόπος εξορίας υψηλών προσώπων τουλάχιστον μέχρι και τον ΙΑ΄ αιώνα. Η αλλαγή του σκηνικού στον αιγαιακό χώρο μετά την ανακατάληψη της Κρήτης από τους Βυζαντινούς το 961 είχε τις συνέπειες και για το νησί, το οποίο γνώρισε εκ νέου μία περίοδο ικανοποιητικής ηρεμίας και ακμής.

Από τα τέλη του ΙΑ΄ αιώνα και μετά ξεκίνησε μία περίοδος εντάσεως εξ αιτίας της προσπάθειας κάποιων να γίνουν κύριοι του νησιού για διαφορετικούς λόγους βέβαια ο καθένας. Η επιθυμία αυτή που ξεκίνησε από τον εμίρη της Σμύρνης Τζαχά στα τέλη του ΙΑ΄ αιώνα, έφθασε στο αποκορύφωμά της τον ΙΔ΄ αιώνα, όταν το νησί επιβουλεύθηκαν διαδοχικά ο Ανδρόνικος ο Γ΄ πριν γίνει αυτοκράτορας, ο Δομένικος Καττανέο και ο Αλέξιος Απόκαυκος χωρίς βέβαια το επιθυμητό γι' αυτούς αποτέλεσμα. Η πιο σκληρή δοκιμασία ήταν η περίοδος που το νησί βρέθηκε υπό την εξουσία του Δομένικο Κατανέο μεταξύ 1333-1335. Παράλληλα βέβαια από τον ΙΒ΄ αιώνα ξεκίνησε ένας νέος κύκλος ανασφάλειας στον αιγαιακό χώρο με πρωταγωνιστές αυτή τη φορά τους Δυτικούς, κυρίως δε Ενετούς, Γενουάτες και Καταλανούς. Το νησί βρέθηκε αρκετές φορές στα χέρια των άγριων διαθέσεων των κάθε λογής επιδρομέων. Στους δυτικούς επιδρομείς προστέθηκαν από τις αρχές του ΙΔ΄ αιώνα και οι Τούρκοι και ο αιγαιακός χώρος έγινε μία από τις πιο επικίνδυνες θάλασσες. Τελικά η Λέσβος το 1355 πέρασε οριστικά

στα χέρια της γενοβέζικης οικογένειας των Γατελούζων, ως αντάλλαγμα για τη βοήθεια που προσέφερε στον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, ο Φραγκίσκος Γατελούζος, προκειμένου να καταλάβει τον αυτοκρατορικό θρόνο.

5. ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

A. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο οικισμένος χώρος μιας περιοχής και η εξέλιξή του, θεωρημένος μέσα στο πλαίσιο των οικονομικών και δημογραφικών αλλαγών αλλά και της καθημερινής ζωής των ανθρώπων, παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η έρευνά του επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τις αλλαγές που συμβαίνουν, εξ αιτίας διαφόρων εξωτερικών γεγονότων ή εσωτερικών διεργασιών, στους κόλπους μίας κοινωνίας που αναζητά την ασφαλή βιολογική επιβίωση των μελών της, ταυτόχρονα με την οικονομική αυτάρκεια και πρόοδο.

Σχετικά με τον οικισμένο χώρο της βυζαντινής Λέσβου, είμαστε υποχρεωμένοι να λάβουμε υπ' όψη μας τρία σημαντικά στοιχεία, που έχουν σχέση με την εξέλιξη των οικισμών σ' ένα μεγάλο νησί, του οποίου η ιστορία ξεκινά από τη νεολιθική εποχή.

Τό πρώτο είναι το οικιστικό περιβάλλον των αρχαίων και ρωμαϊκών χρόνων, η παράδοση του οποίου κατά ένα μέρος παρέμεινε ζωντανή και στα βυζαντινά χρόνια. Συγκεκριμένα αναφέρω τον χωρισμό του νησιού στις επικράτειες των πόλεων, ο οποίος δημιούργησε μία ισχυρή αστική παράδοση, στοιχεία της οποίας βρίσκουμε σε διάφορους τομείς της ζωής του νησιού μέχρι και σήμερα¹.

Το δεύτερο στοιχείο έχει σχέση με τη γεωγραφική θέση του νησιού. Η μικρή του απόσταση από τις μικρασιατικές ακτές αλλά και την Κωνσταντινούπολη δημιούργησε μία σοβαρή κινητικότητα των πληθυσμών της ευρύτερης περιοχής, ανάλογα με τις καταστάσεις που κατά καιρούς διαμορφώθηκαν, ο δε αντίκτυπος στο οικιστικό τοπίο ήταν σοβαρός. Έτσι στη διάρκεια των πειρατικών επιδρομών, η Μικρά Ασία αποτέλεσε ένα ασφαλές καταφύγιο για κάποιους κατοίκους του νησιού, που δεν άντεχαν την ανασφάλεια που επικρατούσε, ειδικά στις παράλιες εγκαταστάσεις. Αργότερα το ίδιο επαναλήφτηκε στα χρόνια της λατινοκρατίας και το σύντομο πέραςμα του νησιού στην εξουσία του λατίνου ηγεμόνα της Κωνσταντινουπόλεως. Αντίστοιχα όταν οι

¹ Ο Ηρόδοτος αναφέρει «...αἱ δὲ τὰς νήσους ἔχουσαι πέντε μὲν πόλεις τὴν Λέσβον νέμονται, τὴν γὰρ ἑκτὴν ἐν τῇ Λέσβῳ οἰκομένην Ἀρίσβαν ἡνδραπόδισαν Μηθυμναῖοι, ἐόντας ὁμαίμους, (Ηρόδοτος, Ιστορία εκδ. H. R. Dietsch, Lipsiae 1894, 1. 151). Ο Κοντής (Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 125-350), προσπάθησε να ορίσει τα όρια της επικράτειας της κάθε πόλεως χωριστά με βάση τα αρχαιολογικά και φιλολογικά δεδομένα, έργο καθόλου εύκολο λόγω της ασάφειας των πηγών. Παλαιότερα είχε προσπαθήσει το ίδιο πράγμα και ο R.Koldewey με λιγότερη επιτυχία στο έργο του Die antiken Baureste der Insel Lesbos, Berlin 1890). Για τη Μυτιλήνη και Μήθυμνα, H. Mason, «Mytilene et Methymna: Quarrels, borders and topography», Echos du monde classique 37(1993) 225-250.

μικρασιατικοί πληθυσμοί πέζονταν εξ αιτίας της τουρκικής προελάσεως, αναζήτησαν ασφαλή καταφύγια στις ελεύθερες περιοχές, όπως τα απέναντι στη Μικρά Ασία νησιά και τη Θράκη. Οι αλλαγές αυτές έχουν αποτυπωθεί στο οικιστικό τοπίο της Λέσβου και μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις έντονα.

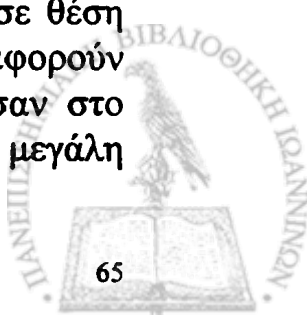
Τέλος το τρίτο στοιχείο είναι οι βασικές ασχολίες των κατοίκων. Ο αγροτοκτηνοτροφικός τομέας αποτελούσε τη βάση της οικονομίας της Λέσβου ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Έτσι οι περισσότεροι οικισμοί είναι φυσικό να βρίσκονταν κοντά στις εύφορες πεδιάδες και κοιλάδες, όχι πολύ μακριά από τη θάλασσα, αφού πάντα φαίνεται να υπήρχε και μία παράλληλη ενασχόληση με την αλιεία, φαινόμενο συνηθισμένο στα αιγαιοπελαγίτικα νησιά.

B. ΠΗΓΕΣ

Οι βυζαντινές αφηγηματικές πηγές είναι ελάχιστες και αποσπασματικές. Στα καθαρά ιστοριογραφικά κείμενα έχουμε πολύ λίγες αναφορές σε λεσβιακούς οικισμούς, με εξαίρεση τις τρεις σημαντικές πόλεις του νησιού δηλ. τη Μυτιλήνη, τη Μήθυμνα και την Ερεσό, ενώ στο κείμενο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη «Αποδείξεις ιστοριων» υπάρχει αναφορά και για τον οικισμό της Καλλονής. Σημαντικότερα θεωρούνται για το μέγεθος των πληροφοριών τα αγιολογικά κείμενα. Στη κατηγορία αυτή εντάσσονται ο «Βίος των οσίων αυταδέλφων Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου», έργο του Θ' αιώνα και ο «Βίος του αγίου Γρηγορίου, επισκόπου Άσσου», του ΙΒ' αιώνα. Το πρώτο από τα κείμενα είναι πολύ χρήσιμο για την οικιστική κατάσταση της πόλεως της Μυτιλήνης τον Θ' αιώνα, σε μία εποχή που οι βυζαντινές πηγές είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Στο δεύτερο κείμενο πέρα από τον γνωστό οικισμό Λουτρά, μας κατονομάζονται κάποιοι οικισμοί του νησιού, των οποίων δυστυχώς αγνοούμε τη θέση. Ορισμένες πληροφορίες αποσπούμε και από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις των κατα καιρούς επισκεπτών του νησιού. Σ' αυτή την κατηγορία σημαντικά για τη βυζαντινή περίοδο θεωρούνται τα κείμενα των Benjamin Tudelensis, Roy Conzalez de Clavijo και Christophoro Buondelmondi

Το κενό που υπάρχει στις αφηγηματικές πηγές προσπαθούμε να το καλύψουμε με αναφορές που υπάρχουν στις επιγραφές, τα εκκλησιαστικά τακτικά και τις συνοδικές αποφάσεις, όπου συναντώνται τα ονόματα κάποιων οικισμών χωρίς παραπάνω πληροφορίες.

Τέλος οι περιορισμένες αρχαιολογικές έρευνες δεν είναι σε θέση να μας προσφέρουν μέχρι τώρα πλήρη ιστορικά στοιχεία, που αφορούν τον οικισμένο χώρο του νησιού και τις αλλαγές που συνέβησαν στο σύνολο της βυζαντινής εποχής. Την έρευνα δυσκολεύει η μεγάλη

έλλειψη βυζαντινών μνημειακών κατασκευών της μέσης και ύστερης περιόδου, που θα μπορούσαν να διευκολύνουν την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων. Οι περισσότερες έρευνες αλλά και εργασίες που έχουν γίνει αναφέρονται κυρίως στην παλαιοχριστιανική εποχή¹. Ακόμα όμως και για την περίοδο αυτή πρέπει να εξετάζονται με ιδιαίτερη προσοχή τα στοιχεία, που αφορούν το οικιστικό τοπίο. Όπως τόνισε ο Σ. Χαριτωνίδης, υπάρχουν περιπτώσεις που η ύπαρξη παλαιοχριστιανικών μνημείων δεν αντικατοπτρίζει επαρκώς τη θέση του οικισμού κατά την αντίστοιχο εποχή, επειδή σ' ορισμένες περιπτώσεις το μέγεθος μίας βασιλικής δεν είναι απόδειξη ότι υπήρχε στην περιοχή οικισμός, αφού πιθανόν να βρισκόταν σε ερημική τοποθεσία ή να ήταν καθολικό μονής¹.

Την έλλειψη βυζαντινών πηγών προσπαθήσαμε να καλύψουμε με προγενέστερες πηγές των ρωμαϊκών κυρίως χρόνων αλλά και μεταγενέστερα κείμενα της εποχής των Γατελούζων και των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας.

Από τα ρωμαϊκά χρόνια σημαντικές είναι οι κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα μ. Χ., που παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για ορισμένους οικισμούς, το είδος των καλλιεργειών αλλά και την καλλιεργούμενη έκταση του νησιού². Σημαντική πηγή για το οικιστικό τοπίο της Λέσβου στα ρωμαϊκά χρόνια είναι και το έργο του Λόγγου «Τά κατά Δάφνιν καί Χλόην», μία όμορφη και χαριτωμένη ερωτική ιστορία που διαδραματίζεται στη λεσβιακή ύπαιθρο στα τέλη του Β' αιώνα μ. Χ.³. Μέσα από τις μυθιστορηματικές περιγραφές, που υπάρχουν στο έργο, μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για τον τρόπο που ήταν αρθρωμένο το οικιστικό τοπίο του νησιού κυρίως στην ύπαιθρο, τις κοινωνικές ομάδες αλλά και την οργάνωση της εργασίας στο νησί, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις υποκρύπτονται στοιχεία, που αργότερα θα αποτελέσουν τους παράγοντες δυναμικών αλλαγών.

Πληροφορίες για τους οικισμούς της Λέσβου αντλούμε από τα αρχεία της εποχής των Γατελούζων (1355-1462). Δυστυχώς από την εποχή αυτή έχουν δημοσιευτεί μόνο τα αρχεία των ετών 1454-1460, που αντιπροσωπεύουν τα τελευταία χρόνια πριν την κατάληψη της Λέσβου

¹ Ο σημαντικότερος ερευνητής της παλαιοχριστιανικής εποχής της Λέσβου υπήρξε ο Α. Ορλάνδος. Τον ακολούθησαν ο Δ. Ευαγγελίδης, ο Ι. Κοντής, ο Β. Πετράκος και κυρίως ο Σ. Χαριτωνίδης. (Για τις εργασίες των, ιδέ αναλυτικά στο κεφάλαιο βιβλιογραφία.)

² Σ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία της Λέσβου» 61.

³ Inscriptiones Graecae (IG), XII.2, εκδ. G. Patton, Berlin. 1899. Συμπληρωματικό είναι το έργο του Σ. Χαριτωνίδη, Επιγραφαι της Λέσβου - συμπλήρωμα, Αθήναι 1968.

³ Λόγγος, Ποιμενικά, Τα κατά Δάφνιν καί Χλόην, εκδ. G. Budè, Paris 1934.

από τους Τούρκους το 1462¹ και ως εκ τούτου χρειάζεται η δέουσα προσοχή, όταν χρησιμοποιούνται ως πηγές για την προ του 1355 περίοδο της ιστορίας του νησιού.

Από τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας έχουμε και τα σημαντικότερα κείμενα. Η έρευνα των κειμένων αυτών απαιτεί μεγάλη προσοχή, αφού το χρονικό διάστημα που παρεμβλήθηκε μετά το 1355 είναι μεγάλο. Επί πλέον τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν μετά το 1355 ήταν σημαντικά, με σημαντικές επιπτώσεις στον οικισμένο χώρο του νησιού.

Το πρώτο κείμενο είναι ένας μητροπολιτικός κώδικας του 1567. Ο κώδικας αυτός σήμερα δεν σώζεται, μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά. Ευτυχώς είχε προλάβει να τον δημοσιεύσει ο Σ. Αναγνώστου το 1850 στο έργο του « Λεσβιάς Ωδή »². Στο κείμενο αυτό έχουμε την καταγραφή των οικισμών που υπαγόντουσαν εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Μυτιλήνης και είχαν χριστιανικό πληθυσμό. Σημαντικό πρόβλημα είναι η παράλειψη εκ μέρους του συντάκτη του κώδικα των πολύ μικρών οικισμών, ίσως γιατί υπαγόντουσαν εκκλησιαστικά στις μεγάλες ενορίες. Επίσης στον κώδικα δεν αναφέρονται τα χωριά που είχαν μετατραπεί την εποχή αυτή σε μουσουλμανικά.

Το δεύτερο κείμενο είναι η « Περιγραφή της Λέσβου » του μητροπολίτη Μηθύμνης Γαβριήλ. Η συγγραφή του έργου τοποθετείται από τον εκδότη του Ι. Φουντούλη μεταξύ 1636-1641³. Στο κείμενο αυτό έχουμε μία καταγραφή των πόλεων και των χωριών που υπαγόντουσαν στη μητρόπολη Μηθύμνης, καθώς και κάποιων οικισμών έξω απ' αυτήν. Επίσης μας παρέχονται πληροφορίες για τον αριθμό των χριστιανικών κυρίως εστιών του κάθε οικισμού και των ναών, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αναφέρεται ο αριθμός των μουσουλμανικών εστιών και των θρύλων που κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη. Σημαντικές θεωρούνται και οι αναφορές σε ακμάσαντες στο παρελθόν οικισμούς, που στα χρόνια του Γαβριήλ ήταν έρημοι.

Εξαιρετικά πλούσιο και σε κάποιες περιπτώσεις πολύ χρήσιμο είναι το αρχείο της Μονής Λειμώνος κυρίως όταν αναφερόμαστε σε έγγραφα του ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα⁴. Οι αναφορές που υπάρχουν σε θέσεις

¹ Πέρα από κάποιες μεμονωμένες δημοσιεύσεις, σημαντικότερο είναι το έργο της Α. Roccatagliata, *Notai Genovesi in Oltremare Atti Rogatti a Pera e Mitilene*, Mitilene 1454-1460, Tomo II, Genova 1982.

² Σ. Αναγνώστου, *Λεσβιάς ωδή*, Σμύρνη 1850, σελ. 156-157.

³ Ι. Φουντούλης, *Η «Περιγραφή της Λέσβου» του Μητροπολίτου Μηθύμνης Γαβριήλ*, Αθήνα 1960, σελ.22. (Νεότερη έκδοση αλλά συντομότερη, Μυτιλήνη 1993).

⁴ Α. Παπαδοπούλος Κεραμεύς, *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις της Λέσβου ελληνικών χειρογράφων*, « Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος », Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, τ.Α'. Επίσης το σημαντικότερο έργο του Σ. Καρυδώνη, *Τα εν Καλλονή της Λέσβου ιερά Σταυροπηγικά Πατριαρχικά*

και χωριά κυρίως της πεδιάδας της Καλλονής είναι αρκετά διαφωτιστικές.

Σημαντικότερα όμως είναι και τα τουρκικά κατάστιχα φορολογικού κυρίως περιεχομένου, ειδικά όσα έχουν γραφεί τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας και ως εκ τούτου βρίσκονται πλησιέστερα προς τη βυζαντινή περίοδο. Τα κατάστιχα αυτά παραμένουν ακόμα κατά το μέγιστο μέρος τους αδημοσίευτα. Ευτυχώς τελευταία υπήρξε η εξαιρετικότατη παρουσίαση από τους Δ. Καρύδη και Μ. Kiel των βασικότερων στοιχείων που αφορούν το οικιστικό τοπίο της Λέσβου από τον ΙΕ΄ έως ΙΘ΄ αιώνα με τη χρήση και αυτών των καταστίχων, τα οποία οι εκδότες μπόρεσαν να μελετήσουν μέσα στο δαιδαλώδες των τουρκικών αρχείων¹. Με τα κείμενα αυτά, που συμπληρώνουν το ένα το άλλο, έχουμε μία σχεδόν πλήρη καταγραφή των οικισμών της Λέσβου τον ΙΣΤ΄ αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων είχε βυζαντινή προέλευση.

Τέλος σε ορισμένες περιπτώσεις παρέπεμψα σε κάποιους θρύλους και παραδόσεις, στοιχεία εύθραυστα και δύσκολα στον έλεγχο. Σ' ένα νησί όπως η Λέσβος, με ερείπια που μετρούν ζωή πενήντα αιώνων, αναγκαστικά οι διηγήσεις συγχέουν ασυνείδητα το πρόσφατο με το απώτατο παρελθόν και σε πολλές περιπτώσεις τον θρύλο με την ιστορία. Αυτό βέβαια δεν θα πρέπει να μας κάνει γενικά αρνητικούς στους θρύλους και τις παραδόσεις αλλά απλά προσεκτικούς, ώστε να ανακαλύψουμε, όπου είναι δυνατόν, τον ιστορικό πυρήνα που κρύβεται πίσω από κάθε διήγηση.

Μοναστήρια του Αγίου Ιγνατίου Αρχιεπισκόπου Μηθύμνης, Εν Κωνσταντινουπόλει 1900.

¹ Δ. Καρύδης- Μ. Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία, 15ος-19ος αιώνας, Αθήνα 2000.

Γ. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ

Η ανατολική πλευρά της Λέσβου περιλαμβάνει τους οικισμούς που βρίσκονται μεταξύ των ακρωτηρίων Μαλέα και Τσακμάκι. Η πλευρά αυτή ανήκε κατά την αρχαιότητα στην επικράτεια της Μυτιλήνης, εκτός από το βόρειο τμήμα της που ανήκε στην επικράτεια της Μηθύμνης. Από τους πρώτες αιώνες της εποχής της χαλκοκρατίας είχαν δημιουργηθεί στην περιοχή σημαντικοί οικισμοί, εξ αιτίας των σχέσεων που υπήρχαν με τους απέναντι μικρασιατικούς πληθυσμούς. Ήδη από τον Ζ' αιώνα π. Χ. η μικρασιατική περιοχή απέναντι από τη Λέσβο βρίσκονταν υπό την επικυριαρχία της Μυτιλήνης και ήταν γνωστή ως «Μυτιληναίων αιγιαλός»¹.

Το σημαντικότερο οικιστικό κέντρο αυτής της πλευράς είναι η πόλη της Μυτιλήνης, η οποία γνώρισε αξιολογότετη ανάπτυξη κυρίως στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Ο Βιτρούβιος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι η πόλη της Μυτιλήνης είναι χτισμένη με μεγαλοπρέπεια και κομψότητα παρά τον ελαττωματικό της προσανατολισμό, που έχει ως αποτέλεσμα οι κάτοικοί της να αρρωσταίνουν από τους ανέμους². Ο Κικέρων θεωρούσε τη Μυτιλήνη από τις πρώτες και πιο ονομαστές πόλεις της εποχής του, περίφημη για την εμφάνιση και την ομορφιά των οικοδομημάτων της³, ενώ ο Οράτιος την τοποθετούσε μεταξύ των λαμπροτέρων πόλεων της εποχής του⁴.

Αρχικά η πόλη ήταν χτισμένη πάνω σε μία χερσόνησο που περισσότερο έμοιαζε με νησί, αφού τη χώριζε από τη στεριά ένας εύριπος (στενό κανάλι). Βαθμιαία η πόλη επεκτάθηκε και στην ξηρά από την άλλη πλευρά του ευρίπου, με τις δύο πλευρές να επικοινωνούν μεταξύ τους με γέφυρες⁵. Έτσι στα τέλη του Β' αιώνα μ. Χ. ο Λόγγος στο έργο του «Δάφνις καί Χλόη» τόνισε « πόλις ἔστι τῆς Λέσβου Μυτιλήνη,

¹ Αθήναιος, εκδ. G. Kaibel, I-III, Lipsiae 1887-1890, 2.62. Ο Στράβων 13.2.1 (C 605) σχετικά γράφει «...κάμπσαντι δὲ τὸ Λεκτον ἐλλογιμώταται πόλεις Αἰολέων καὶ ὁ Ἀδραμυττηνὸς κόλπος ἐκδέχεται...ἐνταῦθα δὲ καὶ ὁ τῶν Μυτιληναίων ἐστὶν αἰγιαλός, κώμας τινὰς ἔχων τῶν κατὰ τὴν ἡπειρον Μυτιληναίων ». Για το θέμα αναλυτικά Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, P. Green, Lesbos and the cities of Asia Minor, P. Debord, «Les pérées des îles voisines de l'Asie Mineure», 205-218.

² «Oppidum Mytilenae magnificenter est aedificatum et eleganter» Vitruvius, De Architectura, I, 6, 1.

³ «Urbs et natura ac situ et descriptione aedificorum et pulchritudine in primis nobilis» Cicero, De lege Agraria, Oratio, II, 16. 7-8.

⁴ Horatius, Opera, εκδ. H. W. Carrod, Oxford 1912. «Laudabunt alii claram Rhodon aut Mytilenen...» Carminum 1, 7, 1, «incolumi Rhodos et Mytilene pulchra ...» Epistulae, 1, 11, 17.

⁵ Η επέκταση της πόλεως δυτικά του Ευρίπου έγινε κατά τον Κοντή μεταξύ 480-450 π.Χ. Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 220-221.

μεγάλη καὶ καλὴ διεΐληπται γὰρ εὐρίποις ὑπηρευούσης τῆς θαλάσσης, καὶ κεκόσμηται γεφύραις ξεστοῦ καὶ λευκοῦ λίθου. Νομίσεις οὐ πόλιν δρᾶν ἀλλὰ νῆσον»¹.

Ἡ «ἐξω πόλη» που βρισκόταν δυτικά του ευρίπου φαίνεται ὅτι ἄρχισε νὰ εγκαταλείπεται τὴν τρίτη ἢ τέταρτη δεκαετία τοῦ Δ΄ αἰώνα μ.Χ., ὅπως βλέπομε ἀπὸ τὴ χρήση οἰκοδομικῶν υλικῶν αὐτῆς τῆς περιόδου γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κάστρου, χωρὶς νὰ αποκλείεται ἡ εγκατάλειψη νὰ ξεκίνησε παλαιότερα². Ἡ πόλη περιορίστηκε βαθμιαία ἀνατολικά τοῦ Ευρίπου, πάνω στο «νησί», στο ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ οἰοῦ κατασκευάστηκε τὸ κάστρο.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ κάστρου χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Χαριτωνίδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Ιουστινιανοῦ³. Βέβαια θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς τοῦ Ιουστινιανοῦ καὶ συγκεκριμένα ὁ Προκόπιος δὲν ἀναφέρουν πούθενά τὴν κατασκευὴ κάστρου στὴ Μυτιλήνη, τὸ μέγεθος τοῦ οἰοῦ δὲν νομίζω νὰ εἶχε περάσει ἀπαρατήρητο. Ὁ Προκόπιος τὸ μόνο ἔργο που ἀναφέρει ὅτι πραγματοποιήθηκε στὸν αἰγαιακὸ χώρο ἦταν οἱ σιταποθήκες που κατασκευάστηκαν στὴν Τένεδο⁴, ἴσως ἐπειδὴ τὰ κάστρα στὰ νησιά δὲν ἦταν ἀκόμα ἀναγκαῖα σὲ μία ἐποχὴ ἀσφάλειας στὸ Αἰγαίον πέλαγος. Κατόπιν τούτων θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε ὅτι τὸ κάστρο τῆς Μυτιλήνης κατασκευάστηκε ἀργότερα καὶ συγκεκριμένα γύρω στὰ τέλη τοῦ Ζ΄ με ἀρχές τοῦ Η΄ αἰώνα, ὅταν ἔκανε αἰσθητὴ τὴν παρουσία τοῦ στὸ Αἰγαίον ὁ ἀραβικὸς στόλος. Μᾶλλον τότε μία στοιχειώδης ἀσφάλεια πιθανόν νὰ παρείχε στους κατοίκους τῆς Μυτιλήνης ὁ οχυρωματικὸς περίβολος που ὑπῆρχε στὸ «νησί». Μάλιστα ὅπως τόνισε ὁ Κοντής, οἱ μεταγενέστερες κατασκευές που ἐγίναν στὸ «νησί» μετὰ τὴν επέκταση τῆς πόλεως δυτικά τοῦ ευρίπου εἶναι φανερό ὅτι σεβάστηκαν τὴν οχύρωση που ὑπῆρχε στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, πράγμα που δείχνει ὅτι ἡ οχύρωση τοῦ «νησιού» δὲν πρέπει νὰ εἶχε εγκαταλειφθεῖ στὰ ρωμαϊκά ἀλλὰ οὔτε καὶ στὰ πρωτοβυζαντινά χρόνια⁵, ἐνῶ ἐπὶ πλέον τὰ πρωτοβυζαντινά εὐρήματα στὸ «νησί» εἶναι σημαντικά⁶.

¹ Λόγγος «Κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην», I, 1 (ἐκδ. Budé, Paris 1934).

² Κοντής, Ἡ Λέσβος καὶ ἡ Μικρασιατικὴ τῆς περιοχῆ, σελ. 230.1244.

³ Σ. Χαριτωνίδης, «Αρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴ Λέσβο», ΑΔ 16(1960) 242, 17(1961-62) 263, Σ. Χαριτωνίδης, «Οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης», Λεσβιακά Δ΄ (1962) 69-75, Λ. Αχειλαρά, τὸ κάστρο τῆς Μυτιλήνης, Αθήνα 2000. Ὁ Κοντής συμφωνεῖ με τὴν ἀποψη τοῦ Χαριτωνίδη. (Κοντής, «Απὸ τὴ Μεσαιωνικὴ Μυτιλήνη», Λεσβιακά Η΄ (1982) 90-92).

⁴ Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων, ἐκδ. J. Haury, Lipsiae 1913 (ἀνατ. ἀπὸ J. Wirth, Lipsiae 1964), Vol. IV, 5, 1, σελ. 151.

⁵ Κοντής, Ἡ Λέσβος καὶ ἡ Μικρασιατικὴ τῆς περιοχῆ, σελ. 221. 1202, ΑΔ 17 (1961-62) 261-63.

⁶ Σ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανικὴ τοπογραφία τῆς Λέσβου», ΑΔ 23(1968) 15-20.

Ο περιορισμός της πόλεως τον Δ' αιώνα θα πρέπει να τοποθετηθεί στα πλαίσια του γενικότερου φαινομένου που παρατηρήθηκε σ' ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια και είχε σχέση με την παρακμή των παλαιών πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών θεσμών. Την παρακμή αυτή επιβάρυνε η κάμψη του εμπορίου μετά τον Ζ' αιώνα και των συναφών εμπορικών δραστηριοτήτων, με τις οποίες ασχολούνταν προνομιακά οι κάτοικοι των πόλεων. Βέβαια είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι η συρρίκνωση των πόλεων είχε αρχίσει από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, με την ένταξη της πόλεως στο πλέγμα της αυτοκρατορικής διοικήσεως και τον ως εκ τούτου περιορισμό της αυτονομίας της. Η διαδικασία αυτή συνεχίστηκε και στους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι είχαμε μία βαθμιαία παρακμή των παλαιών αστικών θεσμών, κυρίως εκείνο του βουλευτού (*curiales*) και κατ' επέκταση της βουλής (*curia*), που σύμφωνα με τον Λιβάνιο αποτελούσαν την ψυχή της πόλεως¹. Το λειτούργημα του βουλευτού, πολύ τιμητικό αλλά και βαρύ οικονομικά, δεν το επεδίωκε κανείς. Πολλοί από τους υποψήφιους βουλευτές, που συνήθως ήσαν και οι πιο εύποροι κάτοικοι της πόλεως, για να το αποφύγουν μετακινούνταν από τις πόλεις προς την ύπαιθρο ή αναζητούσαν άλλους τρόπους για να ξεφύγουν, όπως να μπούν στον κλήρο, να αποκτήσουν δημόσια θέση κ.λ.π.²

Στην περίπτωση της Μυτιλήνης είναι αρκετά φανερό ότι βασικός παράγοντας στον περιορισμό της πόλεως ήταν η μετακίνηση των πλουσίων «μεγαλοϊδιοκτητών» προς την ύπαιθρο. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγομε, επειδή είχαμε εγκατάλειψη της «έξω πόλεως»,

¹ «καίτοι τὶς οὐκ οἶδεν, ὥς ἡ τῆς βουλῆς ἰσχὺς ψυχὴ πόλεως ἔστιν;» Λιβάνιος, εκδ. F. Foerster-E. Richtsteig, I-XII, Lipsiae 1903-1927, II, κεφ. 18, παρ.147, σελ. 299. Το βουλευτήριο παρέμεινε ως θεσμός χωρίς ουσιαστική δύναμη μέχρι τα χρόνια του Λέοντα Στ', ο οποίος με τις νεαρές 46 και 47 κατήργησε και τα τελευταία προνόμιά του, αναθέτοντας τις αρμοδιότητές του σε όργανα της κεντρικής διοικήσεως. M. Dendias, «Contribution à l' étude de l' administration locale dans l' empire byzantin», Πρακτικά Θ' διεθνούς βυζαντινολογικού συνεδρίου, II, σελ. 345.

² Για το θέμα του περιορισμού των πόλεων και τις διάφορες ερμηνείες του φαινομένου, A.H.M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1971, E. Kirsten, «Die byzantinische Stadt», *Berichte zum XI inter. byzant.-Kongress*, I, München 1958, 1-48, D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6 Jahrhundert*, München 1969, J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*. Graz-Wien-Köln 1984, του ιδίου «The urban character of the early byzantine empire», 17th Inter. Byzant. Congr, New Rochelle N.Y. 1986, 155-187, J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine*, Rome 1990, H. Saradi, «The dissolution of the urban space in the early byzantine centuries. The evidence of the imperial legislation», Μνήμη Δ. Ζακυθινού, Αθήνα 1994, σελ. 295-308. Τ. Λουγγής, «Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στον δωδέκατο αιώνα», *Βυζαντικά* 16(1996) 33-67, Μ. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996, σελ. 216-247.

όπου κατά κύριο λόγο υπήρχαν οι κατοικίες των πλουσίων Μυτιληναίων¹. Έτσι ο Roy Gonzalez de Clavijo, ο οποίος επισκέφτηκε τη Μυτιλήνη το 1403 ανέφερε ότι είδε κοντά στην πόλη εγκαταλελειμμένα «ωραία οικοδομήματα και μερικές εκκλησίες», ενώ σε μία πεδιάδα κοντά στην πόλη διακρινόντουσαν ακόμα «πολλά ερείπια παλαιότερων αρχοντικών»². Τον πλούτο εξ άλλου της «έξω πόλεως» καταδεικνύουν και τα ευρήματα από μνημειακές κατασκευές της ύστερης ρωμαιοκρατίας που έχουν κατά καιρούς αποκαλυφθεί³. Την παρουσία των πλουσίων Λεσβίων εκτός των πόλεων αποδεικνύει και η έξαρση στην κατασκευή εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, κυρίως βασιλικών, στην ύπαιθρο⁴, το μέγεθος των οποίων αλλά και ο διάκοσμός τους σε κάποιες περιπτώσεις δείχνουν ότι ένα σημαντικό μέρος του πλούτου του νησιού αξιοποιήθηκε από μέρους των εκκλησιαστικών αρχών αλλά και των πλουσίων στην κατασκευή μνημειακών κατασκευών εκκλησιαστικού χαρακτήρα στη λεσβιακή ύπαιθρο, σε βάρος φυσικά των πόλεων⁵.

Εκτός όμως από τη μετακίνηση των πλουσίων μεγαλοϊδιοκτητών είναι βέβαιο ότι είχαμε και τη βαθμιαία κάμψη των εμπορικών δραστηριοτήτων, με στις οποίες απασχολούνταν μεγάλο τμήμα των κατοίκων της πόλεως, κρίνοντας από τη σημαντικότερη ανάπτυξη που είχε γνωρίσει η πόλη εξ αιτίας του εμπορίου στη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων⁶. Τέλος δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι η αναζήτηση

¹ Το ότι οι μεγαλοϊδιοκτήτες του νησιού ήταν εγκατεστημένοι στην πόλη της Μυτιλήνης, φαίνεται αρκετά καθαρά στο έργο του Λόγγου, «Τα κατά Δάφνιν και Χλόην».

² Roy Gonzalez de Clavijo, *Historia del gran Tamerlan*, El Madrid 1782. Αγγλική μετάφραση από Gay Le Strange, London 1928, σελ. 49. Για το θέμα επίσης Π. Παρασκευαΐδης, *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, (3η Έκδ), Μυτιλήνη 1996, σελ. 17-18.

³ Κοντής, *Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή*, σελ. 230. 1245.

⁴ Μέχρι σήμερα έχουν γίνει γνωστές οι θέσεις 50 περίπου βασιλικών στο νησί, οι περισσότερες στην ύπαιθρο. Ο αριθμός αυτός είναι σημαντικός σε σχέση με το μέγεθος του νησιού και μάλιστα αυξάνεται συνεχώς. Ο Καλδέλλης (Λέσβος και Ανατολική Μεσόγειος, σελ. 181-193) μιλά για 70 βασιλικές και συνδυάζει την οικοδομική έξαρση στην κατασκευή των βασιλικών με τις θρησκευτικές αντιπαλότητες στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής εποχής, υποστηρίζοντας ότι οι διάφορες ομάδες επιδίωκαν για λόγους ιδεολογικής προβολής την κατασκευή επιβλητικών ναών. Βέβαια δεν νομίζω η άποψη αυτή να ευσταθεί, αφού αν εξαιρέσει κανείς την Ερεσό όπου υπήρχαν δύο επιβλητικές βασιλικές σε σχετικά μικρή απόσταση η μία από την άλλη, στις άλλες περιοχές της υπαίθρου οι περισσότερες βασιλικές είναι αντίστοιχες του οικισμού, που βρισκόταν στην περιοχή τους.

⁵ Τον ρόλο της εκκλησίας και των εκκλησιαστικών αρχών σε σχέση με την παρακμή των πόλεων εξέτασε ο J. M. Spieser, «L' évolution de la ville byzantine de l' époque Paléochrétienne à l' iconoclasme», *Hommes et richesses dans l' empire byzantin*, IV-VII siècle, Paris 1990, σελ. 97- 106. Επίσης για το ρόλο της εκκλησίας, G. Dagron, «Le Christianisme dans la ville byzantine», *DOP* 31(1984) 3-25, H. Saradi, «The dissolution of the urban space» 299.

⁶ Αναλυτικά για το εμπόριο στο κεφάλαιο της οικονομίας.

καταφυγίου στο «νησί» έγινε και για λόγους ασφαλείας, επειδή το «νησί», όπως τονίστηκε, περιβαλλόταν από έναν οχυρωματικό περίβολο, ο οποίος καθιστούσε ασφαλή την παραμονή εκεί ενός σημαντικού αριθμού κατοίκων.

Η εγκατάλειψη της «έξω πόλεως», δεν σήμαινε αναγκαστικά και την σημαντική μείωση του πληθυσμού της πόλεως στα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Το «νησί» διέθετε αρκετό χώρο για τη φιλοξενία σημαντικού αριθμού κατοίκων, το δε κάστρο στην κορυφή του είναι από τα μεγαλύτερα της Μεσογείου. Ο Κοντής αναφέρει ότι η περίμετρος του «νησιού» ήταν 3.500 μέτρα και του περιβόλου του 2.670 μέτρα. Έτσι υπήρχαν 38 εκτάρια ασφαλούς κατοικήσιμης εκτάσεως, που θα μπορούσαν να στεγάσουν με άνεση το λιγότερο 6000-7000 κατοίκους¹. Εξάλλου τελευταία έρευνα έδειξε ότι ο περιορισμός της εκτάσεως που καταλάμβανε μία πόλη στη βυζαντινή εποχή σε σχέση με το παρελθόν, δεν σήμαινε αναγκαστικά και τη σημαντική μείωση του πληθυσμού της. Σε αρκετές περιπτώσεις οι κάτοικοι συγκεντρώθηκαν στο ασφαλέστερο ή καλύτερα οχυρωμένο σημείο της πόλεως για λόγους προστασίας. Πολλές φορές μάλιστα η δομημένη έκταση, που παρείχε την καλύτερη προστασία, επαρκούσε και για τους νέους οικητορες, αφού διέθετε αρκετούς ελεύθερους χώρους για νέες κατοικίες².

Υποθέτουμε ότι ο πληθυσμός της πόλεως πρέπει να παρέμεινε σημαντικός ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή, αν λάβομε υπ' όψη μας τα γραφόμενα στον βίο των οσίων μυτιληναίων αδελφών. Συγκεκριμένα, όταν το 843 ο όσιος Συμεών επέστρεψε στη Μυτιλήνη από την Κωνσταντινούπολη, ο βιογράφος του αναφέρει χαρακτηριστικά «...ποταμούς ἦν ἰδεῖν ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς πόλεως ἐν τοῖς λιμέσι συρρέοντας, πάσης ἡλικίας, πάσης ἰδέας, ἀνδρῶν, γυναικῶν, παίδων...»³. Η περιγραφή της υποδοχής, με αρκετή έστω δόση υπερβολής, δείχνει ότι η πόλη είχε αρκετούς κατοίκους, ακόμα και σε μία από τις δυσκολότερες στιγμές που πέρασε ο αιγαιακός χώρος, εξ αιτίας των αραβικών πειρατικών επιδρομών.

Εκείνο όμως που μπορούμε με ασφάλεια να επισημάνουμε είναι ότι με τις αλλαγές που συνέβησαν μεταξύ Δ' και Ζ' αιώνα, επαναπροσδιορίστηκε ο ρόλος και η λειτουργία της Μυτιλήνης ως αστικού κέντρου. Έτσι από κέντρο μίας συγκεκριμένης επικράτειας πάνω στο νησί αλλά και εμπορικού κέντρου του ευρύτερου χώρου του

¹ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 216,372-3. Για το θέμα του πληθυσμού της πόλεως κατά τη βυζαντινή εποχή ασχούμεθα αναλυτικά σε ειδικό κεφάλαιο παρακάτω.

² Γ. Βελένης, «Οι οχυρώσεις των πόλεων στο Βυζάντιο», Ανακοίνωση στο ΙΘ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Περίληψη πρακτικών, σελ. 15-16.

³ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 49.

βορειοανατολικού Αιγαίου, μετατράπηκε σε έδρα της πολιτικής και εκκλησιαστικής διοικήσεως της Λέσβου¹, ενώ δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ότι στα επίσημα κυρίως έγγραφα μετά από τον Ι΄ αιώνα, η Μυτιλήνη έδωσε το όνομά της σ' ολόκληρο το νησί.

Η ανασφάλεια που επικράτησε στον Αιγαιακό χώρο μετά τον Η΄ αιώνα, με την εμφάνιση του αραβικού στόλου και τις πειρατικές επιδρομές, φαίνεται ότι συνέβαλαν εκ νέου στην αλλαγή της οικιστικής διαρθρώσεως της πόλεως. Οι κάτοικοι αναζήτησαν μεγαλύτερη ασφάλεια καταφεύγοντας μέσα στο κάστρο. Είναι όμως πιθανόν, ο περιορισμένος χώρος του να ανάγκασε ένα τμήμα του πληθυσμού να παραμείνει έξω απ' αυτό, μέσα σ' ένα οχυρωμένο προάστειο, το Μελανούδι, το οποίο σύμφωνα με τις περισσότερες έρευνες βρισκόταν στο βόρειο μέρος της πλαγιάς που κατεβαίνει νοτιοδυτικά από το κάστρο και συνέπιπτε με το σημερινό κάτω κάστρο². Παρά το ότι πρώτη μνεία του προαστείου έχουμε το 1403 στη περιγραφή του Clavijo³, θεωρώ το γεγονός αυτό μάλλον τυχαίο, τοποθετώντας την κατασκευή του προαστείου πολύ παλαιότερα. Δυστυχώς τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν βοηθούν σημαντικά στην ακριβή χρονολόγηση της νέας οικιστικής διατάξεως της πόλεως, επειδή το Μελανούδι καταστράφηκε ολοκληρωτικά κατά την πολιορκία της Μυτιλήνης από τους Τούρκους το 1462. Το πιο πιθανόν είναι οι αλλαγές αυτές να έγιναν σταδιακά σ' ένα βάθος χρόνου αρκετά μεγάλο. Η πόλη πάντως, παρά τις αλλαγές που έγιναν, διατήρησε το παλαιό της μεγαλείο, αν κρίνουμε από τα λόγια του Μιχαήλ Κριτόβουλου, ο οποίος αναφέρει ότι ο Μωάμεθ βρήκε το 1462 τη Μυτιλήνη «αρίστη και καλλίστη»⁴.

¹ Σχετικές λεπτομέρειες στο κεφάλαιο της διοικητικής οργάνωσης.

² Α. Μαζαράκης, «Το Μελανούδι», Μεσαιωνικά τετράδια 1(1996) 93-103. Ο Α. Μαζαράκης ουσιαστικά δέχεται την άποψη του Κοντή, (Λεσβιακό Πολύπτυχο, σελ.172 και «Από τη Μεσαιωνική Μυτιλήνη», Λεσβιακά Η΄ (1982) 91-95). Επίσης για το ίδιο θέμα Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 43-44. Παλαιότερες απόψεις τοποθετούσαν το προάστειο του Μελανουδίου στον λόφο «Καρά Τεπέ» (Ι.Δελής, Οι Γατελούζοι εν Λέσβω, 1901 (Ανατύπωση Μυτιλήνη 1997), σελ.64) ή στο «Καστρέλλι» στο νότιο λιμάνι (Κ. Κόντος, «Η κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους», Λεσβιακά Δ΄(1962) 37). Ο Ε. W. Hasluck («Monuments of the Gattelusii», BSA 15(1908-1909) 261) αναφέρει ότι το κάστρο της Μυτιλήνης είναι χωρισμένο στην Ορτα-Καρυ και το κατώτερο μέρος του, που είναι το Μελανούδι.

³ «...Η πόλη της Μυτιλήνης είναι πυκνοκατοικημένη. Τα σπίτια στεφανώνουν την κορυφή μιάς χερσονήσου, που εισχωρεί στη θάλασσα κι έχει από τη μιά κι από την άλλη ένα λιμάνι. Ένα τείχος ισχυρό, με πολλούς πύργους, περιτριγυρίζει την πόλη και πίσω της απλώνεται ένα μεγάλο προάστειο», Ruy Gonzalez de Clavijo, Historia del gran Tamerlan, σελ.49.

⁴ Μιχαήλ Κριτόβουλος, Ξυγγραφή ιστοριών, εκδ. Diether Roderich Reisch (CFHB), Berlin 1983, Δ. 12.7, σελ. 172.

Σύμφωνα με τις πηγές η πόλη διέθετε δύο λιμάνια, το βόρειο και το νότιο (Κάτω λιμάνι)¹. Το πλεονέκτημα αυτό σε συνδυασμό με τη μικρή απόσταση του νησιού από την Κωνσταντινούπολη έγινε και η αιτία δύο φορές η Μυτιλήνη να γίνει το ορμητήριο για την κατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας, όπως είδαμε παραπάνω. Από τα δύο λιμάνια σπουδαιότερο, μεγαλύτερο και ασφαλέστερο πρέπει να ήταν το βόρειο. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε στηριζόμενοι σε γεγονότα και μαρτυρίες. Έτσι στο βόρειο λιμάνι προσορμίστηκε, σύμφωνα με τον λατίνο αρχιεπίσκοπο του νησιού, ο τουρκικός στόλος κατά την πολιορκία του νησιού το 1462², το μέγεθος του οποίου δεν φαίνεται να ήταν καθόλου ευκαταφρόνητο. Ο Μιχαήλ Δούκας αναφέρει ότι ο στόλος αυτός περιλάμβανε 60 τριήρεις και διήρεις καθώς και 7 πολεμικά πλοία³. Όπως δε γράφει και στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα ο τούρκος ναύαρχος Πίρι Ρεΐς, το νότιο λιμάνι ήταν ακατάλληλο για μεγάλα πλοία, επειδή τα νερά του ήταν ρηχά, ενώ ήταν και ευπρόσβλητο από όλους τους ανέμους, αντίθετα με το βόρειο το οποίο ήταν βαθύ και ανοικτό μόνο στους βοριάδες⁴.

Νότια της πόλεως έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στις θέσεις Άργαλα⁵ και Κράτηγος⁶, όπου βρέθηκε ένας αληθινός θησαυρός από νομίσματα και αντικείμενα καθημερινής χρήσεως των πρωτοβυζαντινών χρόνων⁷. Οι οικισμοί αυτοί δεν αναφέρονται στον μητροπολιτικό κατάλογο του 1567, γεγονός που προκάλεσε εντύπωση και στον εκδότη του κώδικα Σ. Αναγνώστου⁸. Οι θέσεις αυτές φαίνεται να εγκαταλείφθηκαν στα μεσοβυζαντινά χρόνια για άγνωστο λόγο.

¹ Οι οσίοι αυτάδελφοι, Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 24.15-20, 29.2

² Η αναφορά αυτή υπάρχει στην επιστολή του λατίνου αρχιεπισκόπου προς τον Πάπα, σχετικά με την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους και δημοσιεύτηκε από τον C. Hopf, *Chroniques Greco-Romans*, Paris 1873 (φωτ. ανατύπωση, Αθήνα 1961, βιβλιοπωλείο Χ. Σπανού), σελ. 359-366.

³ Μιχαήλ Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, κεφ. 45, παρ. 23, σελ. 433. Κ. Κόντος, «Η κατάκτηση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους» 7-49.

⁴ Δ. Λούπης, *Ο Πίρι Ρεΐς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο*, Αθήνα 1999, σελ. 193. Την άποψη όμως αυτή είχε διατυπώσει παλαιότερα και ο Στράβων (13.2.2, C.617) «ἔχει δ' ἡ Μυτιλήνη λιμένας δύο, ὃν ὁ νότιος τριηρικὸς ναυσὶ πενήκοντα, ὁ δὲ βόρειος μέγας καὶ βαθύς, χώματι σκεπαζόμενος...».

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 22, ΑΔ 13(1930/31) 1-10, ΑΕ (1929) 190, αριθ. 19.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 22.

⁷ Βρέθηκε σημαντικός αριθμός νομισμάτων του Φωκά 602-610 και Ηρακλείου 610-641, 21 χρυσά κοσμήματα, 17 ασημένια κοινόχρηστα αντικείμενα του Ζ' αιώνα, όπως πιάτα, λάμπες κουτάλια κ.λ.π. Παρισσότερα σε Α. Βαβρίτσα, «Ανασκαφή Κρατήγου Μυτιλήνης», ΠΑΕ (1954) 317-329.

⁸ Αναγνώστου, *Λεσβιάς ωδή*, σελ. 157.

Υποθετικά θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι στην περιοχή Κρατήγου και Αργάλων υπήρχαν κατοικίες πλουσίων Λεσβίων, δεδομένης της προτιμήσεως των πλουσίων του νησιού σε παραθαλάσσιες κατοικίες, όπως διαπιστώνουμε και από το μυθιστόρημα του Λόγγου «Τα κατά Δάφνιν και Χλόην»¹. Τη διαπίστωση αυτή ενισχύουν και τα γραφόμενα από τον Clavijo, ο οποίος εντυπωσιάστηκε από τα ερείπια παλαιότερων αρχοντικών που υπήρχαν ακόμα σε μία πεδιάδα πλούσια σε νερό, κοντά στην πόλη της Μυτιλήνης, όταν επισκέφτηκε το νησί το 1403². Δεν αποκλείεται ο Clavijo να αναφέρεται στις θέσεις αυτές, οι οποίες είναι πράγματι πλούσιες σε νερά και από τους τροφοδότες της Μυτιλήνης σε νερό σήμερα. Φαίνεται ότι δεν χρειάστηκε να εποικισθούν οι περιοχές αυτές στους επόμενους αιώνες, επειδή κατά πάσα πιθανότητα οι ιδιοκτήτες των κτημάτων στην περιοχή για λόγους ασφαλείας είχαν βρεί καταφύγιο στη Μυτιλήνη, η οποία βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση.

Αντίθετα με τις θέσεις αυτές, κοντά στην πόλη της Μυτιλήνης και πάντα προς το νότιο τμήμα της, απαντούν στις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα, έχοντας δώσει και πρωτοβυζαντινά ευρήματα, οι οικισμοί στις θέσεις Χάλικας³, Πληγώνι⁴, Αγία Μαρίνα⁵ και Βαρεία⁶. Καίτοι δεν υπάρχουν ευρήματα της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής, υποθέτομε ότι το εύφορο του εδάφους αλλά και το πλεονέκτημα της γειτνιάσεως των οικισμών αυτών με την πόλη της Μυτιλήνης είναι στοιχεία τα οποία μας οδηγούν στην υπόθεση της διαρκούς ανθρώπινης παρουσίας ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή στις θέσεις αυτές.

¹ Λόγγου «τα κατά Δάφνιν και Χλόην» Β' XII.

² Clavijo, Historia del gran Tamerlan, σελ. 49.

³ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 239, χάρτης 29. Η θέση αυτή αναφέρεται στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων (Roccotagliata, Notai Genovesi, σελ. 130, 133) αλλά και στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 (Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης Αστυγραφία, σελ. 116).

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 239, χάρτης 29. Η θέση Poligogni που εμφανίζεται στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων (Roccotagliata, Notai Genovesi, σελ. 128) ίσως να είναι η ίδια με τη θέση Πληγώνι. Επίσης η θέση υπάρχει στα τουρκικά κατάστιχα του 1548, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης Αστυγραφία, σελ. 116.

⁵ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 239, χάρτης 29. Η θέση αυτή μας είναι γνωστή από τα τουρκικά κατάστιχα του 1548 (Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης Αστυγραφία, σελ. 116) αλλά υπάρχει μία επιφύλαξη σχετικά με τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους, επειδή τα ευρήματα δεν δείχνουν μία ξεκάθαρη εγκατάσταση στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, R. Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, Berlin 1891, σελ. 41, Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 22.

⁶ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 239, χάρτης 29. Ο οικισμός αυτός είναι παρών στο τουρκικό κατάστιχο του 1548, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης Αστυγραφία, σελ. 116.

Στην περιοχή βόρεια της Μυτιλήνης μέχρι το ακρωτήριο Τσακμάκι μπορούμε να διακρίνομε δύο οικιστικές ζώνες. Η μία είναι η παράλια και παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή και η άλλη η μεσογειακή, που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον τις επόμενες περιόδους.

Σε πολύ μικρή απόσταση βόρεια της Μυτιλήνης έχουμε τους παράλιους οικισμούς στις θέσεις Παναγιούδα και Πάμφιλα. Και οι δύο θέσεις έχουν δώσει πρωτοβυζαντινά ευρήματα¹, ενώ εξ αιτίας του ευφόρου εδάφους υποθέτομε ότι η ζωή συνεχίστηκε στη θέση Πάμφιλα, η οποία είναι παρούσα στις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα². Αντίθετα η θέση του σημερινού οικισμού Παναγιούδα, η οποία είναι αρκετά ευάλωτη σε περιόδους ανασφάλειας στη θάλασσα, δεν παρουσίασε συνέχεια. Αυτός εξάλλου ήταν και ο λόγος που ο οικισμός αυτός επανακατοικήθηκε αρκετά αργά και συγκεκριμένα στα μέσα του ΙΘ' αιώνα, όταν αποκαταστάθηκε πλέον η ασφάλεια στον αιγαιακό χώρο³.

Μεσόγειος μπορεί να θεωρηθεί ο οικισμός της Μόριας. Η θέση αυτή έχει δώσει πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁴, ενώ από εκεί περνούσε το υδραγωγείο της πόλεως τα ρωμαϊκά χρόνια, αν και απ' ότι φαίνεται στα βυζαντινά χρόνια δεν βρισκόταν σε χρήση⁵. Το εύφορο έδαφος της περιοχής την καθιστούσε από τους βασικούς τροφοδότες της πόλεως της Μυτιλήνης σε σιτηρά⁶. Αυτό το στοιχείο μας οδηγεί στο συμπέρασμα της διαρκούς ανθρώπινης παρουσίας στη θέση αυτή ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Εξ άλλου ο οικισμός απαντά στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων⁷ αλλά και του ΙΣΤ' αιώνα⁸. Το 1548 μάλιστα ήταν από τους

¹ Για τα ευρήματα στη θέση Παναγιούδα, Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 14 και ΑΔ 47(1992), Β2, 531. Για τα ευρήματα στη θέση Πάμφιλα δεν έχουμε αναφορά στο έργο του Χαριτωνίδη, όμως παλαιοχριστιανικά ευρήματα σημειώνει ο Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, χάρτης 29.

² Το χωριό Πάμφιλα υπάρχει στο κώδικα της Μητροπόλεως Μυτιλήνης το 1567. Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157. Επίσης αναφέρεται και στα τουρκικά κατάστιχα του 1548, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης Αστυγραφία, σελ. 116.

³ Οι. Τάξης, Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, Κάϊρο 1909, σελ. 91, Ευρ. Σιφναίου, Λέσβος. Οικονομική και κοινωνική ιστορία (1840-1912), Αθήνα 1996, σελ. 56.

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 238.

⁵ Ι. Χατζηϊωάννου, «Το ρωμαϊκό υδραγωγείο Μυτιλήνης», Λεσβιακά Θ' (1985) 153-172, Γ. Κοντής, «Το ρωμαϊκό υδραγωγείο Μυτιλήνης», Λεσβιακά Στ' (1973) 77-81.

⁶ P. Schreiner, Texte zur spätbyzantinischen Finanz und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Vaticana, Città del Vaticano 1991, σελ. 246.

⁷ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 79.

⁸ Το χωριό αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα (Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157) και στα τουρκικά κατάστιχα του 1548, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

μεγαλύτερους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής με 69 εστίες¹, πράγμα που σημαίνει ότι η θέση ήταν αρκετά πρόσφορη για κατοίκηση.

Μεταξύ Μόριας και Παμφύλων κάποια στιγμή δημιουργήθηκε ο οικισμός του Αφάλωνα, πιθανόν από τη συνένωση διαφόρων μικρών κωμών απ' αυτές που ήταν διάσπαρτες στο νησί κατά τα ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια². Ίσως προς τη θέση αυτή να μετακινήθηκαν και οι κάτοικοι από τον γειτονικό οικισμό της Παναγιούδας για λόγους ασφάλειας. Η μετακίνηση αυτή πρέπει να ξεκίνησε μάλλον στη διάρκεια των μεσοβυζαντινών χρόνων.

Βορειότερα, σημαντικό οικιστικό κέντρο ήταν η Θερμή. Στα ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια ο πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος στα παράλια όπου υπήρχαν οι λουτροπηγές³. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μάλιστα υποδεικνύουν έντονη ανθρώπινη παρουσία στην ευρύτερη περιοχή κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο⁴. Η υποβάθμιση της αξίας των λουτροπηγών, λόγοι ασφαλείας, οι αλλαγές που συνέβησαν στις ασχολίες των κατοίκων, αλλά και η βαθμιαία παρακμή της κώμης με τη συγκέντρωση των κατοίκων στο βασικό οικιστικό κέντρο ήταν οι κύριες αιτίες της μετακινήσεως των κατοίκων προς το εσωτερικό, στη θέση που βρίσκεται σήμερα ο οικισμός. Εκεί η ζωή φαίνεται ότι συνεχίστηκε ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή, αφού πέρα από τα αρχαιολογικά ευρήματα που δείχνουν συνεχή ανθρώπινη παρουσία ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο⁵, ο οικισμός το 1548 ήταν από τους μεγαλύτερους της περιοχής με 66 εστίες⁶. Πάντως η μικρή απόσταση του νέου οικισμού από τη θάλασσα απ' όπου μάλιστα είναι ορατός, δείχνει ότι οι κάτοικοί του, αν και μετακινήθηκαν προς το εσωτερικό, ποτέ δεν αποκόπηκαν από το υγρό στοιχείο⁷. Στην περιοχή των Πύργων Θερμής έχει διασωθεί και

¹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ.142.

² Ο οικισμός μνημονεύεται στον Μητροπολιτικό κώδικα, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157. Επίσης τον βλέπουμε και σε τουρκικό κατάστιχο του 1548, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116

³ Στην περιοχή υπήρχε το ιερό της Θερμίας Αρτέμιδος, η ακτινοβολία του δε μαρτυρείται από πλήθος ευρημάτων. Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 235-237, Γ. Διγιζίκης, Θερμή, Μυτιλήνη 1999, σελ. 82-92, του ιδίου, «Η λατρεία της Άρτεμης στη Λέσβο», Λεσβιακά ΙΖ'(1998) 81-99.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 11-14, ΑΔ 16 (1960) 236, Κ. Καλοκύρης, «Έρευναι χριστιανικών μνημείων εις τας νήσους Νάξον, Αμοργόν και Λέσβον», ΕΕΘΣΠΑ (1958-60) 32

⁵ Ο Κ. Καλοκύρης («Έρευναι χριστιανικών μνημείων» 32) διαπιστώνει από τα ευρήματα της βασιλικής των Καρυών συνεχή κατοίκηση της περιοχής ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή

⁶ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, 142. Ο οικισμός μνημονεύεται και στον Μητροπολιτικό κώδικα (Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157.),

⁷ Σε έκθεση της Έφορείας προϊστορικών και κλασσικών αρχαιοτήτων προς το ΤΣΑΥ στις 13-10-1994 αναφέρεται ότι στον αύλειο χώρο του ξενοδοχείου «Σαρλίτζα Παλλάς»(βρίσκεται στην παραλία) εντοπίστηκε δρόμος μεταβυζαντινών χρόνων

ένας από τους ελάχιστους βυζαντινούς ναούς του νησιού, η Παναγία η Τρουλωτή, κτίσμα μάλλον του ΙΔ' αιώνα¹.

Σημαντικός παράλιος οικισμός βόρεια της Θερμής ήταν τα Μιστεγνά². Ο κόλπος των Μιστεγνών που είναι ανοιχτός μόνο προς τα βορειοδυτικά, θεωρείται εξαιρετικό και ασφαλέστατο καταφύγιο. Επιπλέον είναι το πλησιέστερο προς τα μικρασιατικά παράλια σημείο του νησιού, αφού η απόσταση ανάμεσα στο ακρωτήριο των Μιστεγνών και το ακρωτήριο Σαρμουσάκ της Μικράς Ασίας είναι μόλις 4,75 μίλια. Στην περιοχή της Σκάλας των Μιστεγνών αποκαλύφθηκαν σημαντικά πρωτοβυζαντινά ευρήματα, δείγμα της αξίας που είχε ο οικισμός αυτή την εποχή³. Η στρατηγική θέση του όρμου των Μιστεγνών θα επέβαλε, ακόμα και στις δυσκολότερες εποχές, την περιορισμένη έστω ανθρώπινη παρουσία στη σημερινή θέση του οικισμού, ο οποίος βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την παραλία⁴. Ο οικισμός αυτός απαντά και στις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα⁵ και το 1548 είχε 43 εστίες⁶.

Φαίνεται ότι κάποια στιγμή και για λόγους ασφαλείας μεγάλο μέρος των κατοίκων των Μιστεγνών μετακινήθηκαν προς το εσωτερικό, στη θέση Κάλαμος⁷, όπου ίδρυσαν τον οικισμό των Κυδωνιών. Ο οικισμός των Κυδωνιών απέκτησε κάποια στιγμή στα βυζαντινά χρόνια το κάστρο του, η ύπαρξη του οποίου αναφέρεται από τον Φλωρεντίνο αρχιπρεσβύτερο Christophoro Buondelmondi, ο οποίος το 1422 ταξίδευσε στα ελληνικά νησιά⁸. Η ζωή στον οικισμό συνεχίστηκε μέχρι

καθώς και λείψανα παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου. Επίσης ο Διγζίκης στο βιβλίο του «Θέρμη» (σελ.102), παρουσιάζει χάλκινο νόμισμα του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, κοπής 1078-1081, αναφέροντας ότι βρέθηκε από τον ίδιο στην περιοχή των Πύργων Θερμής.

¹ Σ. Χαριτωνίδης, «Βυζαντιναί εκκλησiae της Λέσβου», Χαριστήριον Α. Ορλάνδου, ΙΙ, Αθήνα 1964, 72-77, Ι. Κλεομβρότου, Mytilena sacra, Δ', Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 363.

² Ο H.G. Lolling (Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 33-35), τοποθετεί στα Μιστεγνά την αρχαία Αίγειρο, άποψη που απορρίπτει με ισχυρά επιχειρήματα ο Κοντής (Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 234, 262). Επίσης Α. Kaldellis. «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos», JÖB 51(2001) 69.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 11, ΑΔ 18(1963) 271, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 227-228.

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 234.

⁵ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ.157.

⁶ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

⁷ Στην περιοχή έχουν εντοπιστεί τα ερείπια σημαντικού οικισμού καθώς και ο μικρός ναός του Αγίου Νικολάου.

⁸ Christophoro Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi, εκδ. E. Legrand, Paris 1897, σελ. 76. Την ακριβή χρονολογία της ιδρύσεως του κάστρου δεν την γνωρίζουμε. Υποθέτομε ότι πρέπει να ιδρύθηκε στα υστεροβυζαντινά χρόνια, Ι. Μουτζούρης,

τον ΙΖ' αιώνα¹, στη συνέχεια το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων μετακινήθηκε στην απέναντι μικρασιατική ακτή και ίδρυσε τις Κυδωνίες (σημ. Αϊβαλί)².

Στη μεσογειακή ζώνη της πλευράς αυτής εντάσσονται οι οικισμοί της Κώμης και της Πηγής. Στις δύο αυτές θέσεις έχουν βρεθεί πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις³. Η θέση των οικισμών σε μία μικρή και εύφορη κοιλάδα, αλλά και η ασφάλεια που παρέχουν οι θέσεις αυτές σε περιόδους ανασφάλειας στον αιγαιακό χώρο μας οδηγούν στην υπόθεση της διαρκούς ανθρώπινης παρουσίας ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Ίσως μάλιστα στα μεσοβυζαντινά χρόνια οι θέσεις αυτές να ενισχύθηκαν και με πληθυσμούς των παράλιων οικισμών. Πάντως και τους δύο οικισμούς τους συναντάμε στις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα⁴.

Βορειότερα, στη σημερινή θέση Καβακλί βρισκόταν κατά τον Κοντή η αρχαία Αίγειρος⁵. Στη θέση αυτή έχουν εντοπιστεί και πρωτοβυζαντινά ευρήματα. Στον μητροπολιτικό κώδικα Μυτιλήνης του 1567 αναφέρεται ο οικισμός με το όνομα Γείρος⁶. Αντίθετα στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548 εμφανίζεται ένας σημαντικός οικισμός με 83 εστίες με την ονομασία Κοράκι(Koraki), κοντά στο Μανταμάδο⁷ αλλά νοτιότερα απ' αυτό, αφού δεν ανήκε στα όρια της μητροπόλεως

«Μεσαιωνικά κάστρα της Λέσβου», Λεσβιακά Δ' (1962) 57-58, Σ. Μολινός, Κάστρα και καστρέλλια, Αθήνα 1984, σελ. 73-75.

¹ Ο οικισμός αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα (Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156) και στο τουρκικό κατάστιχο του 1548 με πληθυσμό 51 εστών, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, 142.

² Π. Κοντογιάννης, Γεωγραφία της Μικράς Ασίας, Αθήναι 1921(ανατ. 1995), σελ. 273-276. Τάξης, Τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 94. Ο H. Mason («Mytilene and Methymna: Quartels, Borders and Topography», Echos du monde classique 37(1993), σελ. 245) θεωρεί ότι ίσως το όνομα Κυδωνία ήταν περιεκτικό της περιοχής από τα Μιστεγνά μέχρι το ακρωτήριο Τσακμάκι. Βέβαια κάτι τέτοιο δεν παραδίδεται από καμία πηγή.

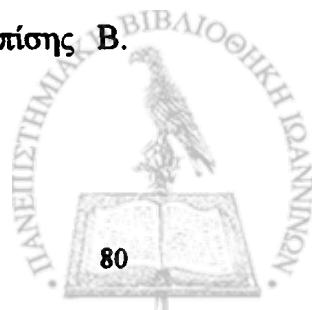
³ Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 234, χάρτης 29. Στις κτηματολογικές επιγραφές του Διοκλητιανού εμφανίζεται το τοπωνύμιο Κώμη (Χαριτωνίδης, Αι επιγραφαί της Λέσβου, 17.10), αλλά είναι αμφίβολο αν εννοείται ο συγκεκριμένος οικισμός.

⁴ Η Κώμη δεν εμφανίζεται στον μητροπολιτικό κώδικα και ο Αναγνώστου υπέθεσε ότι το χωριό είχε μετατραπεί σε μουσουλμανικό, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Πάντως και οι δύο οικισμοί της Κώμης και της Πηγής εμφανίζονται στο τουρκικό κατάστιχο του 1548 (Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116), πράγμα που σημαίνει ότι ο οικισμός της Κώμης δεν είχε ερημωθεί. Ίσως το μικρό του μέγεθος να μην επέτρεψε ιδιαίτερη αναφορά στον μητροπολιτικό κώδικα.

⁵ Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 234, 262. Επίσης Β. Κουμαρέλας, Αίγειρος-Νάπη, Μυτιλήνη 1996, σελ. 53-68.

⁶ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156-7.

⁷ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, 120.

Μηθύμνης¹ αλλά στην επικράτεια της μητροπόλεως Μυτιλήνης. Ο οικισμός αυτός έφερε το όνομα μίας από τις τέσσερις υποδιαίρεσεις (nahiye) του καζά Μυτιλήνης στη διάρκεια των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας². Λαμβάνοντας υπ' όψη ότι κοντά στο Μανταμάδο και προς τα νότια του, σύμφωνα με τον μητροπολιτικό κώδικα Μυτιλήνης, δεν υπήρχε άλλος οικισμός εκτός από τον Γείρο (αρχ. Αίγειρο τουρκ. Καβάκι σημ. Καβακλί) θα πρέπει να ταυτίσουμε αυτόν τον οικισμό με το Κοράκι των τουρκικών φορολογικών καταστίχων, ονομασία που έχει σχέση με το όνομα της φορολογικής υποενότητας, της οποίας ήταν πιθανόν και έδρα. Αντίστοιχα στα βυζαντινά χρόνια και συγκεκριμένα σε συνοδική απόφαση του 1331 αναφέρεται η ενορία του Κόρακος³, που κάλυπτε τη βορειοανατολική πλευρά του νησιού δηλ. την περιοχή που βρισκόταν η Αίγειρος⁴. Είναι πιθανόν ο οικισμός στη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων να διατήρησε την αρχαία του ονομασία, την οποία και χρησιμοποιεί ο συντάκτης του μητροπολιτικού κώδικα και να ήταν έδρα της ενορίας του Κόρακος, γεγονός που οδήγησε τις τουρκικές φορολογικές αρχές να δώσουν στον οικισμό το όνομα της αντίστοιχης φορολογικής υποενότητας. Ο ρόλος του οικισμού ως έδρα της ευρύτερης περιοχής φαίνεται και από την ονομασία Μητρόπολη, την οποία χρησιμοποιούν για τη θέση του οι κάτοικοι της περιοχής⁵. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε αρκετά αργά, αφού, όπως αναφέρει ο Αναγνώστου, ήταν μεν έρημος την εποχή του, αλλά η εγκατάλειψή του είχε γίνει πριν λίγο καιρό, υπολογίζουμε στα τέλη του ΙΗ' αιώνα⁶.

Στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Αιγείρου έχουν διαπιστωθεί πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Σκλαβούνας⁷ και του Ανοιχτού⁸. Είναι πολύ πιθανόν, η μορφολογία του εδάφους της περιοχής, το οποίο στο μεγαλύτερο του μέρος είναι ορεινό, δεν έδωσε την ευκαιρία να δημιουργηθούν σημαντικά οικιστικά κέντρα στον χώρο αυτό. Επί πλέον φαίνεται ότι υπήρχε και σοβαρό πρόβλημα ασφάλειας από τη θάλασσα, αφού ο μόνος καθαρά παράλιος οικισμός στη θέση Ανοιχτό εγκαταλείφθηκε στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Δεν πρέπει μάλιστα να μας

¹ Αν υπήρχε οικισμός με τέτοιο όνομα θα τον ανέφερε ο μητροπολίτης Γαβριήλ στην περιγραφή των οικισμών της Μητροπόλεως Μηθύμνης στις αρχές του ΙΖ' αιώνα.

² Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

³ ΜΜ, Ι, σελ. 164. Στα βυζαντινά χρόνια οι φορολογικές υποενότητες ονομάζονταν ενορίες, Αι. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή ιστορία, Β1, σελ. 329.

⁴ Ι. Μουτζούρης, Μοναχισμός της Λέσβου, Μυτιλήνη 1989, σελ. 165-166.

⁵ Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 127

⁶ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156-7.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 60.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 60, Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 287-288, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 36 και Α. Αρχοντίδου, «Αρχαιότητες της Λέσβου», ΑΔ 41(1986) 200.

διαφεύγει ότι στην παραλιακή περιοχή του Αγίου Στεφάνου, ανατολικά του Μανταμάδου, όπου έχει διασωθεί και ένας από τους λίγους βυζαντινούς ναούς της Λέσβου, δεν έχουμε ενδείξεις για την ύπαρξη αντίστοιχου οικισμού¹.

Σήμερα στην περιοχή βρίσκεται η κωμόπολη του Μανταμάδου. Ο οικισμός αυτός φαίνεται ότι δημιουργήθηκε στην αρχή της τουρκοκρατίας² με τη συνένωση μικρών κωμών που ευρίσκοντο στην περιοχή. Σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ κοντά στον οικισμό υπήρχαν οι κώμες Αλώπηξ, Μάνουλον και Πύργος³ οι οποίες φαίνεται ότι αποτέλεσαν τον πυρήνα του μετέπειτα οικισμού του Μανταμάδου. Ο ίδιος βέβαια αναφέρει μία παλιότερη κώμη με το όνομα Μανταμάδο, η οποία είχε ερημωθεί από τους Αγαρηνούς⁴, ενώ ο Κοντής υποστηρίζει, νομίζω λανθασμένα, ότι το Μανταμάδο στην περίοδο της τουρκοκρατίας διαδέχτηκε την Αίγειρο⁵. Αν κάτι τέτοιο συνέβη, θα πρέπει να έγινε τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας και όχι πριν από τον ΙΗ' αιώνα, αφού μέχρι τότε, όπως ήδη έχω αναφέρει, εξακολουθούσε να υπάρχει ο οικισμός της Αιγείρου και μάλιστα ως διοικητική έδρα της περιοχής.

Βορειότερα του Μανταμάδου ο μητροπολίτης Γαβριήλ αναφέρει και τους οικισμούς Κουκουμίδου (σημ. Κουκμήδος) και Τσουκαλωτού, οι οποίοι ήταν ενωμένοι μεταξύ τους⁶. Οι οικισμοί αυτοί, την απαρχή των οποίων δεν γνωρίζουμε, παρήκμασαν τον Κ' αιώνα, αφού προηγουμένως στη διάρκεια της τουρκοκρατίας είχαν κατοικηθεί από μουσουλμανικό πληθυσμό⁷.

Γενικά η αδιαφορία για τον τόπο αυτό εξ αιτίας του εδάφους, αλλά και η ανασφάλεια που υπήρχε είχαν ως αποτέλεσμα να καθυστερήσουν οι αλλαγές στον οικιστικό χάρτη της περιοχής και να ολοκληρωθούν τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, όταν παγιώνεται ένα στοιχειώδες αίσθημα ασφάλειας και αλλάζουν οι βασικές γεωργικές καλλιέργειες, όπως βλέπομε να συμβαίνει και με κάποιες άλλες περιοχές του νησιού.

¹ Χαριτωνίδης, «Βυζαντινά εκκλησία της Λέσβου» 72 - 77. Επίσης Γ. Σουλουνγάνη, Ο βυζαντινός ναός του αγίου Στεφάνου στο Μανταμάδο, Μυτιλήνη 1997.

² Το 1548 σύμφωνα με τα τουρκικά κατάστιχα το Μανταμάδο είχε 63 εστίες, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

³ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37.

⁴ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37. 39, 40

⁵ Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 287.1523 Θα μπορούσε βέβαια να υποστηρίξει κάποιος ότι οι κάτοικοι της Αιγείρου μετανάστευσαν στην απέναντι μικρασιατική ακτή με την ανάπτυξη της πόλεως των Κυδωνιών (σημ. Αϊβαλί).

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38.41.

⁷ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

Γενικές παρατηρήσεις.

Από την παρουσίαση των στοιχείων της ανατολικής πλευράς του νησιού μπορούμε να διατυπώσουμε κάποια γενικά συμπεράσματα, διατηρώντας βέβαια και τις επιφυλάξεις μας εξ αιτίας της ελλείψεως επαρκών αρχαιολογικών δεδομένων και ιστορικών μαρτυριών.

Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο η παράλια ζώνη της πλευράς αυτής του νησιού γνώρισε τη μεγίστη ανάπτυξή της. Παράλληλα βέβαια υπάρχουν και μεσόγειοι οικισμοί, όπου οι κάτοικοι απασχολούνταν με αγροτοκτηνοτροφικές κυρίως εργασίες, όπως συμβαίνει με τους οικισμούς της Μόριας, της Κώμης και της Πηγής.

Μετά τον Ζ' αιώνα, όταν στο Αιγαίο δημιουργήθηκε ένα αίσθημα ανασφάλειας εξ αιτίας των πειρατικών επιδρομών, υπήρξε μία αναγκαστική πλέον μετακίνηση των κατοίκων προς το εσωτερικό του νησιού, όπως συμβαίνει στους οικισμούς της Θερμής και των Μιστεγνών. Επίσης ορισμένοι οικισμοί, όπως ο Κράτηγος και τα Άργαλα νότια της Μυτιλήνης, η Παναγιούδα και το Ανοιχτό στα βόρεια, εγκαταλείπονται και οι κάτοικοι των μετακινούνται προς διάφορες κατευθύνσεις.

Η μετακίνηση προς το εσωτερικό δεν συνοδεύτηκε πάντα από την ολοκληρωτική εγκατάλειψη των παράλιων εγκαταστάσεων. Η σχέση των κατοίκων με τη θάλασσα ήταν πάντοτε αρκετά ισχυρή και η ενασχόληση με την αλιεία αποτελούσε πηγή σημαντικού εισοδήματος. Έτσι βλέπουμε η ζωή να συνεχίζεται σε μικρότερο απ' ότι στο παρελθόν ρυθμό στη παραλία της Θερμής αλλά και των Μιστεγνών, ίσως δε και σε άλλα σημεία.

Οι οικισμοί της μεσογειακής ζώνης θα πρέπει να επηρεάστηκαν λιγότερο από τις αλλαγές που συνέβησαν. Το πιο πιθανό είναι να ενισχύθηκαν πληθυσμιακά από τη μετακίνηση προς αυτούς κατοίκων των παραλίων.

Ταυτόχρονα με τη μετακίνηση από τα παράλια προς το εσωτερικό θα πρέπει να ξεκίνησε από τα μεσοβυζαντινά χρόνια και η τάση συνενώσεως των διάσπαρτων μικρών κωμών σε ένα ενιαίο οικιστικό κέντρο, δηλαδή τις ήδη υπάρχουσες μητροκωμίες και αργότερα τα νέα οικιστικά κέντρα που εμφανίζονται στις θέσεις Αφαλώνα και Μανταμάδο. Η εξέλιξη βέβαια αυτή, που πρέπει να ήταν αρκετά αργή στην αρχή, επιταχύνθηκε και ολοκληρώθηκε τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας.

Παράλληλα με τις νέες οικιστικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν με το τέλος των πρωτοβυζαντινών χρόνων εξ αιτίας της ανασφάλειας που επικράτησε στον αϊγαιακό χώρο, άρχισε να δημιουργείται και ένα αποτελεσματικό σύστημα άμυνας της περιοχής. Η αρχή έγινε πιθανόν στα χρόνια του Ιουστινιανού ή τα τέλη του Ζ' αιώνα, με την κατασκευή του κάστρου της Μυτιλήνης και συνεχίστηκε με εντατικότερους ρυθμούς

τον ΙΑ΄ και ΙΒ΄ αιώνα με την κατασκευή των κάστρων των Κυδωνιών και του Κόρακος στο βορειότερο άκρο της πλευράς αυτής. Μικροί οχυρωματικοί πύργοι και παρατηρητήρια, διάσπαρτα σ' ολόκληρη τη περιοχή, πολλά από τα οποία έχουν την αρχή τους σε παλαιότερες εποχές, λειτουργούσαν συμπληρωματικά προκειμένου να εμπεδωθεί ένα στοιχειώδες αίσθημα ασφάλειας στη πλευρά αυτή του νησιού.

Γενικά όμως το ανατολικό τμήμα της Λέσβου δεν παρουσίασε τις έντονες και απότομες οικιστικές αλλαγές, όπως συνέβη με άλλες περιοχές του νησιού, ίσως λόγω της παρουσίας μοίρας του βυζαντινού ναυτικού στη Μυτιλήνη αλλά και της μικρής αποστάσεως από τις μικρασιατικές ακτές, οι οποίες λειτουργούσαν ως προσωρινό και ασφαλές καταφύγιο σε κρίσιμες εποχές. Ακόμα και στη περίπτωση που αναζητήθηκε ασφαλής τοποθεσία για εγκατάσταση στο εσωτερικό του νησιού, η απόσταση από τη θάλασσα ήταν εξαιρετικά μικρή. Η σχέση των κατοίκων με το υγρό στοιχείο φαίνεται ότι ήταν εξαιρετικά ισχυρή, ώστε τους ήταν αδύνατο να αποκοπούν από αυτό.

Α. ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

Ι. ΚΟΛΠΟΣ ΤΗΣ ΓΕΡΑΣ

Οι οικισμοί που βρίσκονται στις εκατέρωθεν πλευρές του κόλπου της Γέρας αλλά και στις ανατολικές παρυφές του όρους Όλυμπος, ανήκαν στην αρχαιότητα στην επικράτεια της Μυτιλήνης. Η περιοχή παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για πολλούς λόγους. Κατ' αρχήν το έδαφος είναι αρκετά εύφορο, ειδικά στην πεδιάδα του Ιππείου. Επιπλέον σημαντικότερα στοιχεία προσφέρουν οι κτηματολογικές επιγραφές του Γ' μ.Χ. αιώνα, οι οποίες αναφέρονται στην περιοχή και σχετίζονται με τη φορολογική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού¹. Οι πληροφορίες που παρέχουν οι επιγραφές έχουν σχέση με το είδος των καλλιεργειών αλλά και την ποσότητα της καλλιεργούμενης γης. Σημαντικότερα είναι και τα τοπωνύμια που αναφέρονται, ορισμένα από τα οποία διασώζονται μέχρι και σήμερα.

Ο κόλπος της Γέρας έχει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με άλλες περιοχές του νησιού. Υπάρχει η δυνατότητα της ασφαλούς παραμονής στους κατοίκους που είναι εγκατεστημένοι στο εσωτερικό του, αρκεί να βρίσκεται υπό έλεγχο η στενή δίοδος, που υπάρχει στην είσοδο του κόλπου. Παρά ταύτα το σημαντικό αυτό πλεονέκτημα δεν βοηθούσε πάντα στη δημιουργία καθαρά παράλιων εγκαταστάσεων, εξ αιτίας της παρουσίας για μεγάλο χρονικό διάστημα των ελών στις περισσότερες παραθαλάσσιες περιοχές του κόλπου².

α) Ανατολική πλευρά του κόλπου.

Στην ανατολική πλευρά του κόλπου έχουν βρεθεί αρκετά πρωτοβυζαντινά ευρήματα σε διάφορα σημεία. Οικισμοί διαπιστώθηκαν στις θέσεις Παλιοκκλησιά³, Τσεσμέδες ή Χλιό Νερό⁴ και Λακέρδα⁵, ενώ ο Κοντής σημειώνει πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στις θέσεις

¹ G. Patton, *Inscriptiones Graecae*, XII.2, Berlin 1899, L. Robert, *Recherches épigraphiques*, V: *Inscriptions de Lesbos*, REA 62 (1960) 285-315, Σ. Χαριτωνίδης, *Επιγραφαί της Λέσβου*, Δ. Μαντζουράνης, «Σωζόμενα τοπωνύμια εκ του αρχαίου κτηματολογίου της Λέσβου», BZ 44 (1951) 410-412.

² Έτσι για παράδειγμα στις κτηματολογικές επιγραφές η θέση Πυργί περιγράφεται ως « γῆ νομῆς καὶ ἐλώδης ». Το φαινόμενο της παρουσίας ελών στις παραθαλάσσιες πεδιάδες ήταν αρκετά συνηθισμένο φαινόμενο στον μεσογειακό χώρο. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen*, ελλ. μετ., Α', σελ. 73-77.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 23, ΑΔ 17(1961/2) 263, ΑΔ 18(1963) 271, σημ. 15. Ο Τάξης (Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 89) αναφέρει την ανεύρεση βυζαντινών νομισμάτων στην περιοχή, άγνωστης όμως χρονολογίας. Επίσης για νόμισμα άγνωστης χρονολογίας που βρέθηκε στην περιοχή το 1938 μιλά και ο Χαριτωνίδης.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 23-24, ABME 3(1937) 115, ΑΔ 17(1961/2) 263.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 24, ΑΔ 18(1963) 271.

Ἀλυφαντά (Ἅγιος Νικόλαος), Φαρά και στα χωριά Κέντρον και Πυργί¹. Πέρα από τις αρχαιολογικές ενδείξεις, οι θέσεις Κέντρον και Πυργίον αναφέρονται στις διασωθείσες κτηματολογικές επιγραφές της εποχής του Διοκλητιανού².

Στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια το οικιστικό τοπίο φαίνεται ότι άλλαξε βαθμιαία. Για λόγους ασφάλειας οι κάτοικοι αυτής της οικιστικής ζώνης άρχισαν να μετακινούνται από τους παράλιους οικισμούς προς το βασικό οικιστικό κέντρο της περιοχής, τα Λουτρά, τα οποία μας είναι γνωστά από τον βίο του αγίου Γρηγορίου, επισκόπου Ἄσσου, τον ΙΒ΄ αιώνα³. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Ιάκωβος μας πληροφορεί για τις σχετικές παραδόσεις της δημιουργίας του οικισμού, οι οποίες και δεν πρέπει να βρίσκονται μακριά από την πραγματικότητα. Συγκεκριμένα γράφει ότι, σύμφωνα με την παράδοση, ο οικισμός των Λουτρών δημιουργήθηκε από τη μετακίνηση των κατοίκων παλαιότερου οικισμού, που βρισκόταν στη θέση «Παλιολουτρά»,⁴ προς την ασφαλέστερη σημερινή θέση του οικισμού⁵. Η θέση του σημερινού οικισμού πάντως είναι σημαντική, αφού βρίσκεται στο πλησιέστερο σημείο προς τη δυτική πλευρά του κόλπου. Για την προστασία του μάλιστα ίσως και να χρησίμευε ένα αρχαίο οχυρό, που βρισκόταν νοτιοανατολικά της σημερινής Σκάλας Λουτρών.

Κοντά στα Λουτρά θα πρέπει να βρισκόταν και ο οικισμός της Ακόρνης, γνωστός τον ΙΒ΄ αιώνα, καθώς ήταν η πατρίδα του αγίου Γρηγορίου Ἄσσου⁶. Η ακριβής θέση του οικισμού αυτού μας είναι άγνωστη.

Στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή εποχή φαίνεται να συνεχίστηκε η ζωή στη θέση Αλυφαντά. Η θέση του οικισμού σε μία ασφαλή τοποθεσία και η μικρή απόσταση από τη Μυτιλήνη συνέτειναν πιθανόν στη συνέχιση της ζωής στην περιοχή αυτή μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Ο οικισμός είναι παρών στο τουρκικό κατάστιχο του 1548⁷, όχι όμως και στον μητροπολιτικό κώδικά, λόγω μάλλον του μικρού του μεγέθους. Αντίθετα οι οικισμοί στις θέσεις Κέντρον και

¹Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 241-243, χάρτης 29.

²IG XII.2, αρ.79.

³«Βίος Αγίου Γρηγορίου επισκόπου Ἄσσου» (Saint Gregoire d' Assos) Ann. Boll, 102(1984) 23 Τα Λουτρά αναφέρονται και στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567, Αναγνώστου, Λεσβιάς Ωδή, σελ. 156, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 216.

⁴ Πρόκειται για τη θέση Τσεσμέδες ή Χλιό Νερό, κοντά στη σημερινή Σκάλα Λουτρών.

⁵Ιάκωβος Κλεομβρότου, Μητροπολίτης Μυτιλήνης, Mytilena Sacra, II, Θεσσαλονίκη 1974, σελ.265. Προς την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Κοντής (Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 243, αρ.1315).

⁶«Βίος Αγίου Γρηγορίου επισκόπου Ἄσσου» 7.

⁷Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

Πυργί, που απ' ό,τι φαίνεται είχαν εγκαταλειφθεί μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, επανακατοικήθηκαν τον ΙΘ' αιώνα¹. Τέλος στην περιγραφή του Πίρι Ρέϊς, στα τέλη του ΙΕ' αιώνα, γίνεται λόγος και για το χωριό Χαραμίδα, πιθανόν στο ίδιο σημείο που απαντά και σήμερα το σχετικό τοπωνύμιο, κοντά στην είσοδο του κόλπου². Η θέση αυτή είχε κατοικηθεί και στα πρωτοβυζαντινά χρόνια³, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία, που να τεκμηριώνουν τη συνέχιση της ζωής στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, αφού η περιοχή ήταν αρκετά ευάλωτη στις επιδρομές.

β) Πεδιάδα του Ιππείου.

Στην πεδιάδα του Ιππείου η παρουσία των ελών ήταν η βασική αιτία της μη δημιουργίας σημαντικών παράλιων οικισμών, πλην ίσως του οικισμού στη θέση Ντίπι. Επί πλέον, όπως τόνισε πολύ σωστά και ο Κοντής, η διασπορά των καλλιεργητών σε μικρές κώμες ήταν πολύ μικρή στην πεδιάδα εξ αιτίας της γειτνιάσεως με τα έλη. Έτσι προτιμήθηκαν κάποιες εγκαταστάσεις στα υψώματα της πεδιάδας πιθανόν για λόγους υγείας⁴. Από τις κτηματολογικές επιγραφές της εποχής του Διοκλητιανού μας είναι γνωστές οι θέσεις Συκούντα⁵, Ηρακλή⁶ και Μακριανά⁷. Και οι τρεις αυτές θέσεις απουσιάζουν από τον μητροπολιτικό κώδικα του 1567. Ο οικισμός της Συκούντας είναι παρών βέβαια σε τουρκικό κατάστιχο του 1548 με πολύ μικρό αριθμό κατοίκων, αφού στη θέση αυτή διαμένουν μόλις 10 οικογένειες⁸. Δεν είμαστε σε θέση κατόπιν τούτου να γνωρίζουμε, αν ο οικισμός αυτός κατοικούταν στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου. Εξ άλλου η κινητικότητα των πληθυσμών στην περιοχή αυτή ήταν σημαντική, όπως διακρίνουμε και από τη μεταγενέστερη ιστορία της Συκούντας, η οποία εγκαταλείφθηκε μετά τα μέσα του ΙΗ' αιώνα και επανακατοικήθηκε μεταξύ 1840 και 1870⁹. Πρωτοβυζαντινά ευρήματα έχουν διαπιστωθεί στις θέσεις Ντίπι¹⁰, Μονοσάδες¹ - Προσοψάδες² - Μετόχι³ Κάτω Τρίτου.

¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ.95.

² Λούπης, Πίρι Ρέϊς, σελ. 195.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 23.

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 248.

⁵ IG, XII.2, αρ. 76.

⁶ IG, XII.2, αρ.76,78.

⁷ IG, XII.2, αρ. 77.

⁸ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, 126. Είναι πολύ πιθανόν τον ΙΣΤ' αιώνα ο οικισμός της Συκούντας να μην εμφανίζεται στον μητροπολιτικό κώδικα εξ αιτίας του μικρού του μεγέθους..

⁹ Ο οικισμός δεν εμφανίζεται καθόλου στην απογραφή του 1840 και επανεμφανίζεται στην απογραφή του 1874, Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57-59

¹⁰ Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 76, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 247.

Απ' ότι φαίνεται το οικιστικό τοπίο στην πεδιάδα του Ίππειου άρχισε να αλλάζει σταδιακά από τη μεσοβυζαντινή και κυρίως την υστεροβυζαντινή περίοδο, για να ολοκληρωθεί τους πρώτες αιώνες της τουρκοκρατίας. Οι κώμες βαθμιαία συνενώθηκαν σε μεγάλους οικισμούς. Τον ΙΣΤ' αιώνα υπήρχαν τέσσερεις οικισμοί και κάποιες μικρές κώμες, σύμφωνα στο τουρκικό φορολογικό κατάστιχο του 1548⁴. Είναι οι οικισμοί Ίππειος, η θέση του οποίου σύμφωνα με τον Κοντή μπορεί και να ταυτιστεί με τα Μακριανά των κτηματολογικών επιγραφών, αφού στην περιοχή υπάρχει το σχετικό τοπωνύμιο⁵, Κάτω Τρίτος, Συκούντα και Κεράμια. Ο οικισμός Κεράμια του ΙΣΤ' αιώνα πρέπει να ταυτιστεί με το σημερινό χωριό Κεραμεία (Κεραμιά). Ο οικισμός αυτός, που απ' ότι φαίνεται δημιουργήθηκε αρκετά αργά, πιθανόν τον ΙΑ' αιώνα⁶, απέκτησε μεγάλη σημασία με την πάροδο του χρόνου, ίσως εξ αιτίας του ευφόρου εδάφους της πεδιάδος. Μάλιστα στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων μας είναι γνωστοί οι οπωρώνες που ευρίσκονταν στη θέση αυτή⁷, ενώ για ένα διάστημα ο οικισμός είχε δώσει το όνομα του σ' ολόκληρο τον κόλπο⁸. Επί πλέον, επειδή το έδαφος της περιοχής ήταν επίπεδο, με αποτέλεσμα να υπάρχει και σοβαρό θέμα ασφάλειας για τους πληθυσμούς της πεδιάδας, κατασκευάστηκε το κάστρο των Κεραμείων, του οποίου η ύπαρξη μας είναι γνωστή από τον Buondelmondi το 1422⁹. Ακριβή χρονολογία αλλά και θέση του

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 25, Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 99-100.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 24

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 25

⁴ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁵ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 247. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις όμως στην περιοχή είναι πολύ ελλειπείς για την εξαγωγή συγκεκριμένων συμπερασμάτων. Ο Τάξης αναφέρει την ύπαρξη ευρημάτων της βυζαντινής αορίστως περιόδου στη θέση Μάγαινα. (Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 99.).

⁶ Η Malamut (Les îles de l' empire byzantin, σελ. 233-234) αναφέρει ότι τα Κεράμια δεν πρέπει να ιδρύθηκαν πριν το 1204. Θεωρώ την άποψη αυτή ελεγχόμενη, αφού το οικιστικό τοπίο στην περιοχή άρχισε να διαμορφώνεται σταδιακά πολύ νωρίτερα, κατά τη γνώμη μου από τον Ι'-ΙΑ' αιώνα, όταν έχομε και τη σημαντική πληθυσμιακή άνοδο στο νησί. Ο Koder επίσης (Die nördliche Ägäis, σελ. 193-194) αναζήτησε, νομίζω λανθασμένα, στην περιοχή τη μονή του Κεραμεώνος, που αναφέρεται σε συνοδική απόφαση του 1331, (M.M, I, 164-167). Όμως σύμφωνα με την απόφαση αυτή η μονή ανήκε στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μηθύμνης, ενώ η περιοχή Κεραμείων και γενικά οι περιοχές του κόλπου της Γέρας ανήκαν στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μυτιλήνης.

⁷ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ.. 79.

⁸ Πρώτη επίσημη αναφορά στο κόλπο των Κεραμείων το 1422 στον Christophoro Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi, σελ 76.

⁹ Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi, σελ. 76.

κάστρου δυστυχώς δεν γνωρίζουμε, όμως πρέπει να ήταν παλαιότερο του 1422¹.

Στο τουρκικό κατάστιχο του 1548 αναφέρονται και οι κώμες Μονοσάδο, πιθανόν στη θέση Μονοσάδες Κάτω Τρίτου, Ετρόνα, Μακρυγιάννη, Αντρέα, πιθανόν το Άνδρια Δέκα του μητροπολιτικού κώδικα του 1567 και Αλακάιλι². Νοτιοδυτικά του οικισμού Κάτω Τρίτος έχει διασωθεί ο σταυρεπίστεγος ναός των Ταξιαρχών, ένας από τους ελάχιστους βυζαντινούς ναούς του νησιού. Ο ναός αποτελούσε όπως φαίνεται το καθολικό μονής, η οποία σήμερα είναι εγκαταλελειμμένη. Οι παλαιότερες τοιχογραφίες του ναού τοποθετούνται τον ΙΣΤ' αιώνα³.

γ) Δυτική πλευρά του κόλπου.

Η δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας παρουσιάζει μεγαλύτερη πυκνότητα οικισμών. Η μοναδική σημαντική παράλια εγκατάσταση βρίσκεται στη θέση του σημερινού Περάματος. Στην ευρύτερη ζώνη του οικισμού τοποθετείται ο οικισμός της Ιεράς⁴. Το γεγονός ότι στον κώδικα του 1567 αλλά και στο κατάστιχο του 1548, απαντά η θέση Γέρα (Ιερά)⁵ και όχι το Πέραμα είναι μία ισχυρή ένδειξη ότι στην περιοχή του σημερινού Περάματος πρέπει να βρισκόταν η Ιερά. Ευρήματα έχουν επισημανθεί στη θέση Χαϊντάρι νοτιοδυτικά του Περάματος και Χαλατσιές βόρεια του Περάματος⁶. Είναι πολύ πιθανόν η τελευταία αυτή θέση να ήταν το κέντρο μίας σειράς από κώμες της ευρύτερης

¹ Μουτζούρης, «Μεσαιωνικά κάστρα» 55-56, Μολινός, Κάστρα και καστρέλλια, σελ. 64-66

² Καρύδης - Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

³ Χαριτωνίδης, «Ο Ταξιάρχης του Κάτω Τρίτους», ΑΕ(1963) 1-4, Γ. Γούναρης, «Το καθολικό της μονής των Ταξιαρχών Κάτω Τρίτους Λέσβου», Ελληνικά 41 (1990) 43-58, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 192, Γ. Γούναρης, Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Λέσβο, 16ος-17ος αιώνας, Αθήνα 1999, σελ. 12, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 127-128.

⁴ A. Conze, Reise auf der Insel Lesbos, Hannover 1865, σελ. 53, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos σελ. 40, RE, XII. 2 (1965) 2127. Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 249. Ο Πλίνιος (Historia naturalis, 5.39.139) κακώς πληροφορημένος αναφέρει ότι στα χρόνια του η πόλη Hiera δεν υπήρχε. Για το θέμα H. Mason, «Πλίνιος ο πρεσβύτερος και οι πόλεις της Λέσβου», Λεσβιακά 10(1987) 187.

⁵ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Ο Οικισμός που πρέπει να ήταν και ο σημαντικότερος της περιοχής ήταν η έδρα της υποδιαιρέσεως (nahiye) του καζά Μυτιλήνης το 1548, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 27-28. Ο Koder θεωρεί ότι ο οικισμός της Ιεράς βρισκόταν στη θέση Χαλατσιές. Τη θέση αυτή λανθασμένα την ταυτίζει με τον οικισμό του Χάλικα. Όμως όπως ήδη έχουμε αναφέρει ο Χάλικας ήταν οικισμός κοντά στη Μυτιλήνη και απαντά μάλιστα τόσο στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων όσο και στα τουρκικά κατάστιχα του 1548. Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 142.

περιοχής στη διάρκεια της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου¹. Μάλιστα στη θέση Μητρόπολη επισημάνθηκε τελευταία παλαιοχριστιανική βασιλική², ενώ σε συνοδικό έγγραφο του 1261 αναφέρεται η ενορία της Γέρας³, πράγμα που σημαίνει ότι το προσωνύμιο Γέρα ήταν και περιεκτικό των οικισμών που ευρίσκοντο στην ευρύτερη περιοχή⁴. Στα μέσα του ΙΓ' αιώνα μαρτυρείται ο επίσκοπος Ιεράς, ο οποίος υπαγόταν στον μητροπολίτη Μυτιλήνης⁵. Αργότερα στα χρόνια της τουρκοκρατίας, με την ολοκλήρωση των εσωτερικών μετακινήσεων και τη δημιουργία ενός σημαντικού οικιστικού κέντρου στη θέση του σημερινού Περάματος, το οποίο μάλιστα βαθμιαία εξελίχθηκε και στο σημαντικότερο βιομηχανικό και εμπορικό κέντρο του κόλπου τον ΙΘ' και Κ' αιώνα, οι πέριξ οικισμοί της παλαιάς Ιεράς παρήκμασαν και παραχώρησαν πιθανόν τη θέση τους στο Πέραμα.

Στη μεσογειακή ζώνη της δυτικής πλευράς του κόλπου της Γέρας το ενδιαφέρον είναι μεγάλο, αφού έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα στις θέσεις Σκόπελος⁶, Παλαιόκηπος⁷, Μάνα⁸, Παπάδος⁹ και Μεσαγρός¹⁰. Στις κτηματολογικές επιγραφές της εποχής του Διοκλητιανού συναντάμε τα τοπωνύμια Σκόπελος, Μέσα Αγρός (σημ. Μεσαγρός) και Πατρικού με το χαρακτηρισμό «χωρίον»¹¹. Οι δύο πρώτοι οικισμοί είναι οι μόνοι που απαντούν στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567, ενώ ο εκδότης του επισημαίνει την απουσία των

¹ Κοντής Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 248-250 αλλά και χάρτης 29 με εμφανή τα δείγματα της διασποράς των μικρών κωμών στην περιοχή κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, επίσης Kaldellis Notes on the topography and history of byzantine Lesbos, σελ. 66 και του ιδίου, Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος, σελ. 221-223.

² Γ. Μαστορόπουλος, «Βυζαντινές αρχαιότητες στη Λέσβο», ΑΔ 35(1980) 481.

³ Μ Μ, Ι, σελ. 122.

⁴ Σχετικά με το θέμα της ενορίας στο κεφάλαιο της διοικήσεως.

⁵ Dapouzes, Notitiae, 13.734, 10664. Συνοδικές αποφάσεις του 1261 (Μ Μ, Ι, σελ. 122-125) και 1324 (Μ Μ, Ι, σελ. 111-114).

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 28. Η βασιλική που βρέθηκε κοντά στο χωριό συνδέθηκε με τον Άγιο Γρηγόριο επίσκοπο Άσσου της Μικράς Ασίας, που έζησε το ΙΒ' αιώνα, Ποιμήν 3(1935) 166, 182-190, 283-285, 295-300, Ποιμήν 4(1936) σελ. 45 σημ. 4, σελ. 65, σημ. 94.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 25-26.

⁸ Οικισμός; κοντά στο Πλακάδο. Ο Κοντής υποθέτει ότι στην περιοχή ίσως υπήρχε ιερό από τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια και στη συνέχεια χριστιανική βασιλική. Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 252-254, Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 26.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 26.

¹⁰ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, χάρτης 29.

¹¹ Χαριτωνίδης, Επιγραφαί της Λέσβου, αρ. 17.

άλλων οικισμών¹. Η θέση Πατρικού βρισκόταν μεταξύ Μεσαγρού και Παπάδου, όπου απαντά και το σχετικό τοπωνύμιο «Στ' ς Πατρικούς»². Ο Κοντής υποστηρίζει ότι στη θέση αυτή δεν υπήρξε ποτέ οικισμός, αλλά μόνο ένα αγρόκτημα³. Πιθανόν να υπήρξε στην περιοχή αυτή μία μικρή κώμη⁴, οι κάτοικοι της οποίας μετακόμισαν προς τους πλησιέστερους οικισμούς του Μεσαγρού, Παπάδου και Σκοπέλου, μετά το τέλος των πρωτοβυζαντινών χρόνων.

Απ' ότι μπορούμε να συμπεράνουμε ο Μεσαγρός και ο Σκόπελος πρέπει να ήταν τα σημαντικότερα οικιστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής, στα οποία με τη πάροδο του χρόνου συγκεντρώθηκαν οι κάτοικοι των μικρότερων κωμών⁵. Η διαδικασία της συγκεντρώσεως των κατοίκων στα μεγάλα κέντρα της περιοχής θα πρέπει να ξεκίνησε με το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου και ολοκληρώθηκε στη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Έτσι στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 κατονομάζονται εκτός από τους προαναφερθέντες οικισμούς και οι κώμες Πατέρκο⁶, Γερκόδι, Μότρι, Άγιος Ιωάννης, Παλαιότοπος, Πύργος⁷ που βαθμιαία εγκαταλείφθηκαν, καθώς και οι οικισμοί Παπάδος και Παλαιόκηπος που από μικρές κώμες εξελίχθηκαν σε σημαντικούς οικισμούς⁸.

Τέλος σημαντικός οικισμός πρέπει να υπήρχε στη θέση Μυρσίνη στην νοτιοδυτική είσοδο του κόλπου. Ο οικισμός αναφέρεται στο βίο των οσίων αυταδέλφων πατέρων τον Θ' αιώνα⁹ και τα ευρήματα στην περιοχή πιστοποιούν την αναφορά αυτή¹⁰. Για άγνωστους λόγους και μάλιστα πριν τον ΙΣΤ' αιώνα η θέση αυτή εγκαταλείφθηκε, γι' αυτό και δεν απαντά στις μεταγενέστερες πηγές.

Η προστασία των κατοίκων της δυτικής πλευράς του κόλπου στηρίχτηκε στο κάστρο της Γέρας που αναφέρεται για πρώτη φορά το 1422 από τον Buondelmondi¹¹. Βρίσκεται σε απόκρημνο βραχώδες

¹ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Ο Αναγνώστου επισημαίνει ότι ίσως οι οικισμοί στην περιοχή να αποτελούσαν μία συστάδα από χωριά με το περιεκτικό όνομα Ιέρα και ως εκ τούτου δεν αναφέρονται ονομαστικά το καθένα.

² Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos» 70.

³ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 252.

⁴ Ο Τάξης σημειώνει την ύπαρξη ευρημάτων της βυζαντινής εποχής στη θέση αυτή. (Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 102).

⁵ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, 140.

⁶ Πιθανόν να πρόκειται για τον οικισμό που βρισκόταν στη θέση Πατρικού.

⁷ Καρύδης - Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία σελ. 118.

⁸ Το μικρό τους μέγεθος είναι και ο πιθανότερος λόγος απουσίας των οικισμών αυτών το 1567 από τον μητροπολιτικό κώδικα, όπως εξ άλλου συμβαίνει και με άλλες μικρές κώμες.

⁹ Οι όσιοι αυτάδελφοι, Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 40.

¹⁰ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 255.

¹¹ Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi, σελ. 76.

ύψωμα βόρεια του Μεσαγρού¹. Δευτερευούσης σημασίας οχυρωματική εγκατάσταση έχει επισημανθεί κοντά στον σημερινό οικισμό του Παπάδου.

δ) Ανατολική πλευρά του όρους Όλυμπος.

Με τους οικισμούς του κόλπου της Γέρας συνδέεται και το οικιστικό τοπίο της ανατολικής πλευράς του όρους Όλυμπος, που είναι και το υψηλότερο βουνό του νησιού. Η πεδιάδα του Ίππειου μπορεί να θεωρηθεί κατά κάποιο τρόπο ως φυσική συνέχεια της ορεινής αυτής ζώνης. Οικισμοί στα πρωτοβυζαντινά χρόνια δεν έχουν επισημανθεί μέχρι τώρα στην τοποθεσία αυτή. Η απουσία οικιστικών εγκαταστάσεων αυτή την περίοδο εξηγείται κατά πάσα πιθανότητα από την παρουσία των δασών στον χώρο² αλλά και την αδιαφορία που υπήρχε την εποχή αυτή προς τις ορεινές περιοχές, αφού το κύριο ενδιαφέρον ήταν στραμμένο προς τη θάλασσα. Από τις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' μ. Χ αιώνα μας είναι γνωστό το «χωρίον Τριόδotos»³ το οποίο ταυτίζεται με τη θέση «Τριόδος» της περιοχής. Ο Κοντής υποστήριξε ότι δεν υπήρξε οικισμός στη θέση αυτή αλλά μόνο ένα αγρόκτημα⁴.

Η ίδρυση των πρώτων οικιστικών εγκαταστάσεων στην ανατολική πλευρά του Ολύμπου, όπου σήμερα βρίσκεται η κωμόπολη της Αγιάσου, πρέπει να εξετάζεται με πολλή προσοχή. Συμβαίνει πολλές φορές με χώρους που αποτελούν λατρευτικά κέντρα, τα ιστορικά γεγονότα να τα αναζητούμε μέσα από τοπικές παραδόσεις και θρύλους.

Όπως αναφέρει η παράδοση, τον Η' αιώνα ο ιερέας Αγάθων ο Εφέσιος μετέφερε την εικόνα της Αγίας Σιών από τα Ιεροσόλυμα στη θέση που βρίσκεται σήμερα η Αγιάσος⁵. Το 1170, επί αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού και άρχοντα Λέσβου Βαλέριου Κωνσταντίνου, σύμφωνα με ένα έγγραφο, το περιεχόμενο του οποίου μπορεί να θεωρηθεί και η πρώτη άδεια οικοδομής, κατασκευάστηκε ο ναός της Παναγίας. Παρά το ότι το έγγραφο είναι αρκετά ύποπτο και η γνησιότητά του συζητήσιμη, αφού σήμερα δεν σώζεται, όμως δεν νομίζω ότι πρέπει να το αγνοήσουμε και να μην αναζητήσουμε τον ιστορικό του πυρήνα⁶. Έτσι υποθέτουμε ότι κάποια στιγμή, ίσως και τον ΙΒ' αιώνα, ιδρύθηκε

¹ Μουτζούρης, «Μεσαιωνικά κάστρα» 56-57, Μολινός, Κάστρα και Καστρέλλια, σελ. 49-51. Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 245.

² Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 259-260.

³ IG XII, 2.76.

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 260

⁵ Σ. Κολαξιδέλης, Θρύλος και ιστορία της Αγιάσου, Φωτ. επανέκτύπωση, Αθήνα 1997, σελ. 108-114.

⁶ Μουτζούρης, Ο Μοναχισμός της Λέσβου, σελ. 98-102, Μητροπολίτου Ιακώβου, Mytilena Sacra, II, σελ. 16, σημ. 2.

σε πρώτη φάση ένα θρησκευτικό κέντρο στον χώρο της σημερινής Αγιάσου.

Η παρουσία του κέντρου αυτού πιθανόν να αποτέλεσε την αφορμή για μία πρώτη ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή, η οποία από τα στοιχεία που μέχρι σήμερα διαθέτομε δεν πήρε για μεγάλο χρονικό διάστημα τον χαρακτήρα οργανωμένης οικιστικής εγκαταστάσεως. Σύμφωνα με την παράδοση, ο πρώτος οικισμός στην περιοχή δημιουργήθηκε τον ΙΕ΄ αιώνα¹, ενώ στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567 αναφέρονται στην περιοχή οι οικισμοί Αγία Σιών (Αγιάσος), Άνδρια Δέκα και Ασώματος². Από τους τρεις αυτούς οικισμούς επέζησαν σήμερα δύο. Ο οικισμός Άνδρια Δέκα δεν υπάρχει πλέον.

ε) Γενικές παρατηρήσεις.

Από την παρουσίαση του οικιστικού τοπίου περίξ του κόλπου της Γέρας διαπιστώνεται μία διασπορά των κατοίκων σε μικρές κώμες και σε περιοχές, που ήταν πρόσφορες λόγω εδάφους. Κατά βάση αποφευγόταν η παράλια ζώνη, όπου υπήρχαν τα έλη. Η διασπορά αυτή ήταν αρκετά μεγάλη τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Μετά από μία περίοδο κάμψεως, διαπιστώνεται μία πληθυσμιακή αύξηση μετά τον ΙΑ΄ αιώνα. Το αποδεικνύει η δημιουργία έδρας επισκόπου στην Ιερά, αλλά και η λήψη σοβαρών μέτρων για την άμυνα της περιοχής, με την κατασκευή δύο μαρτυρημένων κάστρων και μικρότερων άλλων οχυρωματικών εγκαταστάσεων. Στα μεσοβυζαντινά χρόνια πρέπει να ξεκίνησαν και οι εσωτερικές μετακινήσεις των κατοίκων της περιοχής, οι οποίες περιορίστηκαν στη βαθμιαία ως επί το πλείστον μετακόμισή τους προς τα πλησιέστερα μεγάλα οικιστικά κέντρα. Στον περιορισμό των εσωτερικών μετακινήσεων κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο ίσως συνέβαλε το γεγονός ότι οι οικισμοί γύρω από το κόλπο ήταν κατά βάση μεσόγειοι, πλήν ολίγων εξαιρέσεων. Έτσι δεν συνέτρεχε σοβαρός λόγος μετακινήσεως των κατοίκων προς ασφαλέστερες περιοχές, όπως συνέβη σε άλλα σημεία του νησιού. Το οικιστικό τοπίο της περιοχής γνώρισε σημαντικές ανακατατάξεις στη διάρκεια της τουρκοκρατίας, οπότε και ολοκληρώθηκε ο οικιστικός της χάρτης.

II. ΚΟΛΠΟΣ ΤΗΣ ΚΑΛΛΟΝΗΣ

¹ Κολαξιδέλης, Θρύλος και ιστορία της Αγιάσου σελ. 129. Όπως γράφει ο Γαβριήλ στη περιγραφή του στις αρχές του ΙΖ΄ αιώνα, η Αγιάσος ήταν ακόμη μία «κώμη μικρά» (Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 32). Η άποψη αυτή του Γαβριήλ ελέγχεται από το γεγονός ότι σύμφωνα με τα τουρκικά κατάστιχα του 1548 η Αγιάσος είχε 64 εστίες χριστιανών και ήταν την εποχή εκείνη από τους μεγαλύτερους οικισμούς του νησιού. Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144.

² Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Οι οικισμοί αυτοί εμφανίζονται και σε τουρκικό κατάστιχο του 1548 ως Αγιάσος, Ασώματος, Αντρέα, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

Ο κόλπος της Καλλονής είναι ο μεγαλύτερος σε μέγεθος κόλπος της Λέσβου. Επί πλέον η πεδιάδα της Καλλονής που βρίσκεται στο βάθος του κόλπου είναι το ευφορότερο τμήμα του νησιού. Τα σημαντικά πλεονεκτήματα της περιοχής αυτής δημιούργησαν αυξημένο ενδιαφέρον για ποικίλες δραστηριότητες στον γεωργικό, κτηνοτροφικό αλλά και αλιευτικό τομέα, αφού ο κόλπος είναι πάρα πολύ πλούσιος σε αλιεύματα.

α) Ανατολική πλευρά.

Η ανατολική πλευρά του κόλπου ανήκε κατά την αρχαιότητα στην επικράτεια της Πύρρας και μετά την καταστροφή της πόλεως πέρασε στην επικράτεια της Μυτιλήνης.

Ο οικισμένος χώρος του διαμερίσματος που βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του κόλπου ήταν γνωστός με το περιεκτικό όνομα Βασιικά¹. Σαν βασική αιτία της δημιουργίας των περιεκτικών ονομάτων, που συνηθίζονται στο νησί, ήταν η διαίρεση του νησιού σε ομάδες οικισμών, προκειμένου να υπάρξει διευκόλυνση της διοικήσεως στη συλλογή των φόρων. Έτσι από τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας ο καζάς της Μυτιλήνης είχε χωριστεί σε υποπεριοχές (nahiye), όπως Koraki (Κοράκι), Etraf-i Sehir (περίχωρα της πόλεως), Kelmiya (Κεραμία), Fesleke (Βασιικά) και Γέρας. Τη διαίρεση αυτή δεν την πρωτοδημιούργησαν οι Τούρκοι αλλά ήταν κληρονομιά από τη βυζαντινή περίοδο, όπως τόνισαν οι Καρύδης και Kiel². Στην υποενοότητα (nahiye) μάλιστα των Βασιικών το 1548 ανήκαν τα χωριά Πολιχνίτος, Άγιος Νικόλαος, Θερμοπηγή, Βρίσα, Βασιικά, Βασιικιώτης, Λισβόρι, Άγιος Ιωάννης, Γρύπα, Κατάπυργος, Δαμάνδρι, Κεράμι, Κάπη, Λαγκάδα καθώς και κάποιοι μικρότεροι οικισμοί όπως Οινόχωρι, Πέτρα Νικόλα και Καλό των οποίων τη θέση αγνοούμε σήμερα.

Στα βυζαντινά χρόνια έχουμε αναφορά στην τοποθεσία Βασιικά σε πατριαρχικό έγγραφο του 1324, όπου γίνεται λόγος για το μονύδριο του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ, που ήταν «περί τα Βασιικά»³. Στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων είναι φανερό ότι με το τοπωνύμιο Βασιικά

¹ Η χρήση περιεκτικών ονομάτων στη Λέσβο είναι ένα αρκετά συνηθισμένο φαινόμενο. Έτσι έχουμε τα Πλουμάρια, τα χωριά της Γέρας, τα χωριά της Καλλονής.

² Οι Καρύδης - Kiel (Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118), θεωρούν ότι η διαίρεση αυτή ήταν προοθωμανική, αφού είχε σχέση με τα αντίστοιχα κάστρα που ευρίσκονταν στην περιοχή της κάθε υποενοότητας. Στα βυζαντινά χρόνια υπήρχαν φορολογικές υποενοότητες που ονομάζονταν μάλιστα ενορίες. Στη Λέσβο, όπως ήδη έχω αναφέρει μας είναι γνωστές οι ενορίες του Κόρακος και της Γέρας. (Για το θέμα αναλυτικά στο κεφάλαιο της διοικήσεως).

³ Μ Μ, Ι, σελ. 114-117.

εννοούσαν μία ευρεία περιοχή¹. Συγκεκριμένος οικισμός με το όνομα Βασιλικά αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567² και στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548³, ενώ λίγο νωρίτερα ο Πίρι Ρεϊς (1465-1553) στην περιγραφή του ήταν πίο συγκεκριμένος και ανέφερε ότι τα Βασιλικά ήταν ένα παραθαλάσσιο χωριό με κύριο χαρακτηριστικό του έναν γκρεμισμένο πύργο, εννοώντας μάλλον τον οικισμό που βρισκόταν στη θέση Σκαμνιούδι⁴. Ο μητροπολίτης Γαβριήλ στην περιγραφή της Λέσβου αναφέρει «έτεροι δύο τόποι πόρρω της θαλάσσης εν τη τοποθεσία των Βασιλικών»⁵. Ο άγγλος περιηγητής Richard Pococke το 1739 αναφέρει ότι τα Βασιλικά είναι 5-6 χωριά που κατοικούνται από Τούρκους⁶, ενώ σουλτανικά φερμάνια του 1793⁷ και 1811⁸ μιλούν για διαμέρισμα των Βασιλικών. Σε συνοδικό έγγραφο του 1774 αναφέρεται η καθαίρεση του ιερέα Γρηγορίου Κουκούλα που ήταν από το χωριό Βασιλικά⁹. Ο Αναγνώστου αναφέρει ότι τα Βασιλικά είναι πέντε χωριά (Βρίσα, Βασιλικιώτης, Λισβόρι, Πολιχνίτος, Γρίπα)¹⁰ άποψη που φαίνεται ότι δέχεται ο Τάξης¹¹.

Από την έκθεση όλων των παραπάνω απόψεων είναι φανερό ότι μέχρι και τα τέλη του ΙΗ' αιώνα με το όνομα Βασιλικά εννοούσαν τον παράλιο οικισμό που υπήρχε στην θέση Σκαμνιούδι, αλλά ταυτόχρονα και την ευρύτερη περιοχή στη νοτιοανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Παρά την παρακμή του οικισμού αυτού τον ΙΘ' αιώνα το τοπωνύμιο παρέμεινε, αφού είχε συνδεθεί με τη διοικητική υποενοότητα (nahiye) των Βασιλικών. Δεν είναι τυχαίο ότι διάφοροι οικισμοί που αναπτύχθηκαν στην ευρύτερη αυτή ζώνη έφεραν όνομα

¹ "madria una caprarum in la Vasilicha", "iunenche sive vache viginti in la Vasilicha", "campi existentes in montibus de la Vasilicha", Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 79.

² Αναγνώστου Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Βέβαια ο Αναγνώστου έχει επιφυλάξεις αν πρόκειται για ένα μόνο οικισμό. Ο Μουτζούρης αναζήτησε τα Βασιλικά του κώδικα στο χωριό Βασιλοχώρι, που αναφέρεται σε σουλτανικό φερμάνι του 1811. Τοποθετεί δε τον οικισμό αυτό στη θέση της Θερμοπηγής του Αγίου Ιωάννη, κοντά στον Πολιχνίτο. (Μουτζούρης, «Τα Μεσαιωνικά Βασιλικά» 204). Βέβαια στη θέση της Θερμοπηγής υπήρχε ο οικισμός που φέρει το όνομα Θερμοπηγή στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548. Καρύδης - Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144.

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁴ Λούπης, Πίρι Ρεϊς, σελ. 195.

⁵ Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 33.

⁶ Παρασκευαΐδης, Περιηγητές για τη Λέσβο, σελ. 58.

⁷ Καρυδώνης, Τα εν Καλλονη της Λέσβου Ιερά Μοναστήρια, σελ. 110.

⁸ Εκκλησιαστική Αλήθεια Α(1880) 54.

⁹ Α. Πάρδος, Αρχείο Ιεράς Μονής Παντοκράτορος, Αθωνικά Σύμμεικτα 5, Αθήνα 1998, σελ. 173.

¹⁰ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 140-141.

¹¹ Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 116.

επηρεασμένο από τα Βασιλικά, όπως Βασιλοχώρι, Βασιλικιώτης. Το τοπωνύμιο Βασιλικά επανεμφανίστηκε τον Κ' αιώνα και δόθηκε στον οικισμό που μέχρι τότε έφερε το όνομα Βασιλικιώτης¹.

Ως προς την ονομασία του οικισμού αλλά και της περιοχής με το όνομα Βασιλικά είναι πολύ πιθανόν να οφείλεται στην παρουσία σημαντικών βασιλικών κτήσεων στην περιοχή. Ο Γαβριήλ στην περιγραφή του αναφέρει συγκεκριμένα ότι τα Βασιλικά ονομάστηκαν έτσι «...διὰ τὸ τοὺς βασιλεῖς ποτὲ οικοδομῆσαι ταῦτα λαμπρῶς»². Οι νεώτεροι ερευνητές της περιοχής σημειώνουν την άποψη του Γαβριήλ και θεωρούν επί πλέον ότι την ενισχύει η ανεύρεση στο Σκαμνιούδι πλάκας με το μονόγραμμα του Μανουήλ Παλαιολόγου³. Πάντως πληροφορίες για την ύπαρξη βασιλικών κτήσεων στη Λέσβο υπάρχουν. Έτσι ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος παραχώρησε με τη μορφή της «πρόνοιας» κρατικές ιδιοκτησίες στη Λέσβο στον αδελφό του δεσπότη Ιωάννη⁴. Επί πλέον δεν είναι τυχαίο ότι τον ΙΑ' αιώνα καθήκοντα διοικητού στο νησί ασκούσε αξιωματούχος που έφερε τον τίτλο του κουράτορα⁵, αξίωμα το οποίο κατά βάση ήταν επιφορτισμένο με τη διαχείριση των βασιλικών κτήσεων⁶.

Στην ανατολική πλευρά του κόλπου, ξεκινώντας από τον Βορρά, έχουμε πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στις θέσεις Αχλαδερή⁷ και στη νοτιοδυτική κλιτύ του λόφου, όπου βρισκόταν η κατεστραμμένη αρχαία Πύρρα⁸. Ο Στράβων μάλιστα αναφέρει για την Πύρρα ότι «το δε

¹ Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ 119.

² Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 33.

³ Μουτζούρης, «Τα μεσαιωνικά Βασιλικά» 196-198.

⁴ Γεώργιος Παχυμέρης, I, σελ. 321, R. Guillard, *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin 1967, Despote, II, σελ. 9.

⁵ Ιδὲ προς τούτο το σχετικό κεφάλαιο της διοικήσεως.

⁶ M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris 1992, σελ. 316-320.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 29, Ποιμήν 7(1939) 125-128, Α. Ορλάνδος, *Ευλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, σελ. 403-404. Στην περιοχή έχουν βρεθεί ένα νόμισμα του Δ' αιώνα και ένα του Ιουστινιανού (Μ. Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο», *Λεσβιακά Ε'* (1966) 199). Ο Β. Πετράκος αναφέρει την ανεύρεση νομίσματος του Κώνστα Β' (641-668) στα παρά τη θάλασσα οικοδομήματα, κοντά στην Πύρρα, Β. Πετράκος, «Αρχαιολογικές έρευνες στη Λέσβο», *ΑΔ* 22 (1967) 459.

⁸ Η Πύρρα ήταν μία από τις έξη πόλεις του νησιού με τη δική της επικράτεια που εκτεινόταν στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής (Πυρραίων εύριπος) Καταστράφηκε μάλλον από σεισμό που τοποθετείται το 231 π.Χ. (Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 345, Μ. Paraskevaïdis, *RE*, XXIV, 1404 κ.ε., Ν. Spencer, *A Gazetter of Archaeological Sites in Lesbos*, σελ. 21-22). Ο Πλίνιος αναφέρει σχετικά “*Ρυγτα hausta est mari*” (5.31.39). Η πληροφορία αυτή του Πλίνιου για καταποντισμό της Πύρρας κρίνεται μάλλον υπερβολική, αφού η πόλη βρισκόταν σε ένα λόφο 60 μέτρα υψηλότερα από τη θάλασσα.

«προάστειον οικείται και έχει λιμένα»¹, ενώ σε κτηματολογική επιγραφή του Διοκλητιανού αναφέρεται το «χωρίον Πυρρίου», εννοώντας πιθανόν την Πύρρα². Είναι πάρα πολύ πιθανόν η Πύρρα να ήταν το κέντρο μιάς ευρείας περιοχής με πολύ μικρές κώμες, οι οποίες έχουν επισημανθεί στις θέσεις Τσιφλίκι³, Απαρτίρι ή Βουρέλια⁴ και Γαϊδουρόραχη⁵.

Νοτιότερα πρωτοβυζαντινοί οικισμοί έχουν επισημανθεί στη θέση Σκαμνιούδι ή Μπινιάς, όπου όπως έχω αναφέρει βρισκόταν ο οικισμός των Βασιλικών. Σύμφωνα με τον Χαριτωνίδη πρέπει να τοποθετηθεί εκεί και το κάστρο των Βασιλικών⁶, το οποίο αναφέρει για πρώτη φορά το 1422 ο Buondelmondi⁷. Την άποψη αυτή ενισχύει η ύπαρξη της πλάκας με το μονόγραμμα του αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου, η οποία βρέθηκε εντοιχισμένη στο εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου⁸. Ενισχυτικό της θέσεως αυτής, παρά τις αντίθετες γνώμες που έχουν διατυπωθεί⁹, είναι το γεγονός ότι η ζωή στον οικισμό αυτό, καίτοι παράλιος, δεν διακόπηκε καθόλου στα βυζαντινά χρόνια, όπως τουλάχιστον διακρίνουμε από τα νομισματικά ευρήματα¹⁰.

¹ Στράβων, 13.2.4, C 618.

² IG 12.2.

³ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 363.

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 363.

⁵ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 363.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 30.

⁷ Buondelmondi, *Liber insularum Archipelagi*, σελ. 76.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 30 σημ. 68. Ο Χαριτωνίδης αναφέρει ότι η πλάκα με το μονόγραμμα, σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη της εκκλησίας, όπου είχε εντοιχιστεί, αφαιρέθηκε από τον ερειπωμένο πύργο της περιοχής. Ο Μανουήλ Παλαιολόγος πέρασε από τη Λέσβο μετά την αποτυχία του στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1387. Ο αυθέντης του νησιού και εξάδελφός του, Φραγκίσκος Γατελούζος, τον δέχτηκε με ψυχρότητα. Υπάρχει βέβαια σοβαρή επιφύλαξη για το αν τελικά ο Μανουήλ κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Λέσβο παρέμεινε στην περιοχή των Βασιλικών ή σε κάποιο άλλο σημείο του νησιού. Αναλυτικά για την πλάκα, Α. Μαζαράκης, «Συμβολή στην εραλδική των αναμνηστικών και επιτάφων πλακών της περιόδου των Γατελούζων στη Μυτιλήνη», ΑΔ 53(1998) 370-371.

⁹ Ο Μουτζούρης («Μεσαιωνικά κάστρα» 58-61) τοποθέτησε το κάστρο των Βασιλικών στη θέση της αρχαίας Πύρρας, όπου όμως, όπως τόνισε ο Χαριτωνίδης, τα ευρήματα σταματούν τον ΣΤ' αιώνα. Αργότερα αναθεώρησε την άποψή του και τοποθέτησε το κάστρο στη θέση Κατάπυργος, όπου βρίσκονται και τα ερείπια ενός οχυρωματικού πύργου (Μουτζούρης, «Μεσαιωνικά Βασιλικά» 206-207). Και με την τελευταία αυτή άποψη υπάρχει πρόβλημα, αφού από τον πύργο αυτό δεν υπάρχει θέαση προς τη θάλασσα. Ο Μολινός (Κάστρα και Καστρέλλια, σελ.41) ακολουθεί την πρώτη θέση του Μουτζούρη και τοποθετεί το κάστρο στη θέση της αρχαίας Πύρρας.

¹⁰ Στην περιοχή βρέθηκαν επτά νομίσματα του Δ' αιώνα, ένα του Μιχαήλ Β' Τραυλού (820-829), ένα του Ιωάννη Τσιμισκή (869-876), ένα του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067) και ένα του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1142), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 206.

Πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στη παράλια ζώνη έχομε επίσης στις θέσεις Άστρατος¹ και το ακρωτήριο Κουρτήρ. Στη θέση Κουρτήρ τα νομισματικά ευρήματα δείχνουν ότι η ζωή δεν διακόπηκε στο τέλος των πρωτοβυζαντινών χρόνων αλλά συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια². Στην παράλια ζώνη του Πολιχνίτου έχομε πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στις θέσεις Αρά³, Αμπέλια⁴, Περιβόλα⁵, Χαλακιές⁶ και Νυφίδα⁷.

Γενικά η παράλια ζώνη της ανατολικής πλευράς του κόλπου της Καλλονής παρουσίαζε μεγάλη πυκνότητα οικιστικών εγκαταστάσεων ολόκληρη την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αφού ο κόλπος με τα πλούσια αλιεύματά του ήταν πηγή σημαντικού εισοδήματος για τους παράλιους πληθυσμούς. Στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου φαίνεται ότι υπήρξε μετακίνηση των κατοίκων προς το εσωτερικό του νησιού, πιθανόν για λόγους ασφάλειας. Η μετακίνηση αυτή δεν πήρε τον χαρακτήρα μαζικής μετεγκαταστάσεως. Οι οικισμοί στις θέσεις Σκαμνιούδι και Κουρτήρ συνέχισαν τη ζωή τους και τους επόμενους αιώνες πιθανόν για οικονομικούς λόγους, αφού οι βασικές ασχολίες των κατοίκων θα είχαν σχέση με τη θάλασσα. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι τα νομισματικά ευρήματα στην περιοχή σταματούν στις περισσότερες θέσεις στα τέλη του ΙΒ΄ αιώνα, ενώ στο κώδικα του 1567 δεν βρίσκομε κανένα από τους παράλιους οικισμούς, πλην του οικισμού των Βασιλικών.

Η μεσόγεια ζώνη της ανατολικής πλευράς του κόλπου παρουσιάζει αξιόλογους οικισμούς. Παρά την έλλειψη σημαντικών ανασκαφικών δεδομένων, με τη βοήθεια των νομισματικών ευρημάτων μπορούμε εν μέρει να ανασυνθέσουμε το οικιστικό τοπίο της ευρύτερης αυτής ζώνης.

Έτσι στην περιοχή που βρίσκεται ο σημερινός οικισμός των Βασιλικών (όπως έχω αναφέρει μέχρι πρό τινος έφερε το όνομα

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 31.

² Βρέθηκαν νομίσματα του Αρκαδίου (395-408), του Ηρακλείου (610-641), του Μιχαήλ Β΄ Τραυλού (820-829) και του Ιωάννη Τσιμισκή. Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 207.

³ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 362.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 32, Βρέθηκε νόμισμα του Ιουστινιανού (527-565), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 201.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 32-33.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 33.

⁷ Βρέθηκαν κοντά στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής νομίσματα του Κωνσταντίνου Β΄ (337-361), Θεοδοσίου Β΄ (408-450) καθώς και δοχείο μεταφοράς μύρου του Ε΄-ΣΤ΄ αιώνα μ.Χ., Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 201.

Βασιλικιώτης) έχουν βρεθεί νομίσματα στις θέσεις Πήγαδος¹ και Παλιοπηγάδα στις υπώρειες του υψώματος του Προφήτη Ηλία². Στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού οικισμού του Λισβορίου έχουμε ενδείξεις για οικισμούς στις θέσεις Τέμενος³, Άσπρη Πέτρα⁴, Άγιος Γεώργιος⁵ και Άγιος Δημήτριος⁶, Τύδα⁷, Καύκαρες-Άγιος Σπυρίδων⁸, Θερμοπηγές Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου⁹, στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία¹⁰ αλλά και στις υπώρειες του υψώματος Κατάπυργος¹¹. Στην τελευταία θέση υπήρχε και οχυρωματικός πύργος, ο οποίος μάλιστα

¹ Βρέθηκαν τρία νομίσματα του Δ' αιώνα, ένα του Ιουστίνου Α' (518-527) και ένα του Αλεξίου Α' Αγγέλου (1195-1203), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 199.

² Βρέθηκε νόμισμα του Ιωάννου Τσιμισκή, Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 199.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 29-30 Μ. Paraskevaidis, RE XXIV 1419-1420 (άρθρο Ρυτθα). Ο Χαριτωνίδης είναι επιφυλακτικός ως προς τα ευρήματα, διατυπώνοντας και την υποψία ότι ίσως να μεταφέρθηκαν εκεί από τη βασιλική που βρίσκεται στο Σκαμνιούδι. Βέβαια το τοπωνύμιο Τέμενος συναντάται σε κτηματολογική επιγραφή του Γ' μ.Χ. αιώνα (IG. XII 2. 79, Μαντζουράνης, «Πρώτες εγκαταστάσεις Ελλήνων στη Λέσβο» 38), ενώ στην περιοχή βρέθηκαν νομίσματα του Κωνσταντίου Β' (337-361), Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (911-959) και Ιωάννη Τσιμισκή (969-976), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 210.

⁴ Η θέση αυτή που ονομάζεται και Λευκάδα ταυτίζεται από τον Κοντή με τη Λευκή ακτή που συναντάμε στις κτηματολογικές επιγραφές. (Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 361). Στη θέση αυτή έχουν βρεθεί νομίσματα του Θεοδοσίου του Μεγάλου (379-395), Ιωάννη Τσιμισκή και Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνα (1034-1041), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 210. 211.

⁵ Έχουν βρεθεί νομίσματα του Ηρακλείου (610-641), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 211.

⁶ Βρέθηκαν νομίσματα Ηρακλείου και Νικηφόρου Φωκά (963-969), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 211.

⁷ Η Τύδα αναφέρεται στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα (IG XII 2. 79). Η περιοχή έδωσε νομίσματα του Κωνσταντίνου Β', του Φωκά (602-610) και του Κωνσταντίνου Η' (1025-1028). Επίσης βρέθηκε και μολυβδόβουλο του τέλους του ΙΒ' αιώνα που ανήκε στην οικογένεια των Κατακαλών.

⁸ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 362

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 30-31. Η περιοχή έδωσε τέσσερα νομίσματα του Ι' αιώνα, ένα του Μανουήλ Κομνηνού, ένα του Ιακ. Γατελούζου και ένα του Σουλεϊμάν Β' (1687), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 213. Πάρα πολύ πιθανόν να πρόκειται για τον οικισμό του Αγίου Ιωάννη που βρισκόταν κοντά στο Λισβόρι και είναι γνωστός από το τουρκικό φορολογικό κατάστιχο του 1548, Καρύδης - Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144.

¹⁰ Βρέθηκε νόμισμα του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 213.

¹¹ Βρέθηκαν νομίσματα του Δ' αιώνα, του Ιουστίνου Β' (565-578), Ρωμανού Λακαπηνού (920-944), Ιωάννου Τσιμισκή (969-976), Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 213.

Έδωσε και το όνομα του στον οικισμό που αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567¹. Πλην των ευρημάτων αυτών, από την ευρύτερη περιοχή του Λισβορίου έχει συγκεντρωθεί ένας πραγματικός θησαυρός βυζαντινών νομισμάτων χωρίς να καθορίζονται επακριβώς οι θέσεις στις οποίες βρέθηκαν². Από τα νομίσματα αυτά γίνεται πολύ φανερό ότι η περιοχή παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση ως το τέλος του ΙΒ' αιώνα.

Νοτιότερα του Λισβορίου, στην περιοχή του σημερινού Πολιχνίτου βρισκόταν στη θέση Στρογγυλού ο σημαντικότερος ίσως οικισμός της περιοχής³. Τα ερείπια του εκτεταμένου οικισμού που υπάρχουν στην θέση αυτή θα μπορούσαν άνετα να ταυτιστούν με τη βυζαντινή κωμόπολη Στρογγύλη, η οποία από τα μέσα του Θ' αιώνα ήταν έδρα επισκόπου, υποκείμενου στον μητροπολίτη Μυτιλήνης⁴. Μας είναι άγνωστη η ακριβής χρονολογία αλλά και οι λόγοι εγκαταλείψεως του οικισμού⁵. Το πλέον πιθανόν είναι ότι αυτό πρέπει να συνέβη πριν τα μέσα του ΙΓ' αιώνα, αφού ο επίσκοπος Στρογγύλης δεν είναι αυτός που κάνει τα εγκαίνια του ναυδρίου του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ του Ακρονησιώτη το 1256, αν και ανήκε στην περιφέρειά του, αλλά ο επίσκοπος Ερεσού⁶. Τον ΙΖ' αιώνα ο μητροπολίτης Γαβριήλ αναφέρει τη θέση αυτή ως «παντελώς ηρημωμένη»⁷.

Κοντά στη θέση που σήμερα βρίσκεται ο οικισμός του Πολιχνίτου και συγκεκριμένα στο ύψωμα Κάρδωνα, η ανεύρεση ενός νομίσματος του Μιχαήλ Στρατιωτικού (1056-1057)⁸, δείχνει ότι υπήρξε ενδιαφέρον για την περιοχή στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Η θέση του οικισμού του Πολιχνίτου, που βρίσκεται σε μία χαράδρα, δείχνει ότι αποκλειστικό κριτήριο στην επιλογή της τοποθεσίας αυτής ήταν η ασφάλεια⁹. Βαθμιαία

¹ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Όπως ανέφερα προηγουμένως, ο πύργος αυτός λανθασμένα ταυτίστηκε με το κάστρο των Βασιλικών.

² Πρόκειται για νομίσματα του Δ' αιώνα, του Ιουστίνου Β', Ηρακλείου, Ρωμανού Λακαπηνού, Ιωάννη Τσιμισκή, Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνα, Μανουήλ Κομνηνού, Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 212.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 33-34. Στη θέση αυτή βρέθηκαν και νομίσματα του Ιουστινιανού και Τιβερίου, Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 201.

⁴ Dartouzes, Notitiae, No. 7.

⁵ Μία παράδοση αναφέρει ότι στον οικισμό επέπεσε θανατηφόρα επιδημία, Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 201.

⁶ Μ Μ, Ι, σελ. 114-117.

⁷ Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 31. Οικισμός μάλιστα με το όνομα αυτό δεν αναφέρεται ούτε στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του ΙΣΤ' αιώνα.

⁸ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 200.

⁹ Η ονομασία μπορεί βέβαια να σημαίνει μικρή πόλη, όμως η επιλογή της θέσεώς της στη χαράδρα, της παρείχε το μεγάλο προνόμιο της ασφάλειας. Η Ε. Ζαχαριάδου έχει επισημάνει ότι στα βυζαντινά χρόνια πολίχνη και πολίχνιον σήμαινε την οχυρωμένη

μάλιστα, εξ αιτίας της προνομακίας του θέσεως, ο οικισμός εξελίχθηκε στο βασικό οικιστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Ο οικισμός αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567¹ αλλά και στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548 με 62 χριστιανικές εστίες και μία μουσουλμανική². Από γραπτές πληροφορίες του ΙΣΤ' αιώνα διαπιστώνουμε την ύπαρξη μικρών οικισμών στις θέσεις Γρύπα³, Άγιος Νικόλαος⁴ και Θερμοπηγή⁵. Στο εσωτερικό από τα αρχαιολογικά ευρήματα διαπιστώνουμε ενδιαφέρον για τη θέση Δαμάντρι⁶ χωρίς να είμαστε βέβαιοι για την εποχή της δημιουργίας οικιστικών εγκαταστάσεων στην περιοχή, εξ αιτίας της ελλείψεως επαρκών αρχαιολογικών δεδομένων. Ενδιαφέρον στοιχείο είναι η ανεύρεση ενός πραγματικού θησαυρού πρωτοβυζαντινών νομισμάτων στη θέση Δροκοπιά⁷ κοντά στον Πολιχνίτο. Είναι πιθανόν να υπήρξε στη θέση αυτή μικρός πρωτοβυζαντινός οικισμός, αν και δεν υπάρχουν άλλα αρχαιολογικά ευρήματα. Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί ότι γενικά το οικιστικό τοπίο στη περιοχή αυτή δεν είναι και τόσο ξεκάθαρο όσον αφορά την εποχή αναπτύξεως των οικισμών⁸. Η έλλειψη επαρκών αρχαιολογικών δεδομένων καθιστά πολύ δύσκολα τα οποιαδήποτε συμπεράσματα.

Νοτιότερα κοντά στο ακρωτήρι του Αγίου Φωκά, εκεί που βρίσκεται σήμερα το εκκλησάκι της Αγίας Αικατερίνης έχουν εντοπιστεί

πόλη και το κάστρο. Πολύ πιθανόν η ονομασία Πολιχνίτος να έχει σχέση με την οχυρή θέση της κωμοπόλεως. Ε. Ζαχαριάδου, «Πολίχνη και πολίχνιον», Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο, Ι, Ρέθυμνο, 1986, σελ. 242-247.

¹ Σ. Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Τόσο ο Αναγνώστου (σελ. 140-141) όσο και ο Τάξης (Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου σελ. 116) θεωρούν ότι ο Πολιχνίτος ανήκε στα βασιλικά χωρία.

² Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

³ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

⁴ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144. Ο οικισμός αυτός, που όπως φαίνεται ήταν μία μικρή κώμη, σήμερα δεν υπάρχει. Ο Μουτζούρης τον τοποθετεί μεταξύ Πολιχνίτου και Σκάλας Πολιχνίτου, (Μουτζούρης, «Τα Μεσαιωνικά Βασιλικά» 211-212).

⁵ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144. Τόσο οικισμός του Αγίου Νικολάου, όσο και της Θερμοπηγής βρισκόντουσαν πάρα πολύ κοντά στον Πολιχνίτο, σύμφωνα με τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548.

⁶ ΑΔ 20 (1965) 490, Κοντής Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 361. Ο Μουτζούρης μιλά για ένα μοναστήρι στην περιοχή και έναν οικισμό που αναπτύχθηκε εκεί. (Μουτζούρης, «Τα Μεσαιωνικά Βασιλικά» 212-213).

⁷ Στη περιοχή βρέθηκαν 17 σόλιδοι του Ηρακλείου. (Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 34). Πάντως ο οικισμός δεν αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567.

⁸ Ο Κοντής (Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 363) σημειώνει ότι η μεσόγεια ζώνη της ανατολικής πλευράς του κόλπου της Καλλονής ήταν σχεδόν έρημη στην αρχαιότητα λόγω του ορεινού εδάφους.

παλαιοχριστιανικά ευρήματα¹. Η ζωή στον οικισμό διακόπηκε στη συνέχεια για λόγους ασφάλειας και οι κάτοικοι μετακινήθηκαν προς το εσωτερικό και συγκεκριμένα στη θέση Βρίσα(Βρήσα). Στον οικισμό αυτό συνεχίστηκε η ζωή κατά τη μεσοβυζαντινή² και υστεροβυζαντινή περίοδο³.

Γενικά οι μεσόγειοι οικισμοί της ανατολικής πλευράς του κόλπου παρουσίαζαν μία συνεχή κατοίκηση ήδη από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο θεωρούμε πολύ πιθανό να ενισχύθηκαν από τους πληθυσμούς των παράλιων εγκαταστάσεων, που μετακινήθηκαν προς το εσωτερικό για λόγους ασφάλειας. Φαίνεται ότι από τον ΙΒ΄ αιώνα και για άγνωστους λόγους υπήρξε μία βαθμιαία μετακίνηση των κατοίκων της περιοχής, μάλλον προς την πεδιάδα της Καλλονής. Στα πλαίσια αυτής της αλλαγής εγκαταλείφθηκε η Στρογγύλη, ένας από τους σημαντικότερους όπως φαίνεται οικισμούς της περιοχής, καταργήθηκε η επισκοπή της, ενώ οι νομισματικές ενδείξεις στις άλλες θέσεις περιορίστηκαν σημαντικά, στοιχείο ενδεικτικό της μείωσης του πληθυσμού.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ως μία από τις αιτίες αυτών των μετακινήσεων την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της περιοχής, με την παραχώρηση των κρατικών κτήσεων που υπήρχαν στην περιοχή υπό μορφή «πρόνοιας» σε νέους ιδιοκτήτες⁴. Σύμφωνα με την Ε. Αντωνιάδου-Μπιμπίκου οι αλλαγές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς μίας περιοχής με την παραχώρησή της ως «πρόνοιας» είχε σημαντικές δημογραφικές επιπτώσεις, αφού πολύ πιθανόν ο νέος ιδιοκτήτης να ήταν πολύ σκληρότερος από τους κρατικούς υπαλλήλους, τους επιφορτισμένους με τη διαχείριση των κρατικών κτημάτων. Στη περίπτωση αυτή οι εργαζόμενοι στα κτήματα αυτά ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται με πολύ σκληρότερους όρους απ' ότι προηγουμένως. Αναγκαστικά λοιπόν αναζητούσαν άλλους χώρους με καλύτερες γι' αυτούς συνθήκες εργασίας⁵. Βέβαια εκτός από την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 28. ΑΔ 47(1992) 596. Στην περιοχή επίσης βρέθηκε νόμισμα του Ιουστινιανού. Παρασκευαϊδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 199.

² Βρέθηκε νόμισμα του Ι΄ αιώνα, Παρασκευαϊδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 199.

³ Ο οικισμός αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567 (Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156) αλλά και στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 με 47 χριστιανικές εστίες, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁴ Όπως τονίστηκε παραπάνω οι κρατικές κτήσεις στη Λέσβο παραχωρήθηκαν με τη μορφή πρόνοιας στον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο από τον αδελφό του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄.

⁵ Ε. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Ερημωμένα χωριά της Ελλάδος, ένας προσωρινός απολογισμός, Προβλήματα ιστορίας, βυζαντινά, μεταβυζαντινά, 1, Αθήνα 1996, σελ. 66-78.

είναι πιθανόν να προέκυψαν και άλλοι απρόβλεπτοι λόγοι, τους οποίους δυστυχώς δεν γνωρίζουμε¹. Οι εναπομείναντες πάντως κάτοικοι στην περιοχή βαθμιαία συγκεντρώθηκαν στους κεντρικούς οικισμούς, που ήδη είχαν αρχίσει να δημιουργούνται στις θέσεις των σημερινών οικισμών Πολιχνίτος, Λισβόρι, Βρίσα, Βασιλικιώτης (σημ. Βασιλικά). Η διαδικασία αυτή εντάθηκε στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας και ολοκληρώθηκε τον ΙΘ' αιώνα².

β) Δυτική πλευρά.

Αντίθετα με την ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής η δυτική πλευρά παρουσιάζει ελάχιστες εγκαταστάσεις. Ο μοναδικός οικισμός για τον οποίο έχουμε πληροφορίες βρίσκεται στην περιοχή των Παρακοίλων (Παρακέλλων). Η θέση του βυζαντινού οικισμού πρέπει να ήταν νότια του σημερινού χωριού πολύ κοντά στη θέση του κάστρου των Παρακέλλων³. Απ' ότι φαίνεται ο οικισμός παρουσίαζε κατοίκηση ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή, εξ αιτίας και της παρουσίας του κάστρου. Σύμφωνα με την περιγραφή του Γαβριήλ τον οικισμό χώριζε στη μέση ένας ποταμός. Στη μία πλευρά του ποταμού βρισκόταν τα Παράκελλα και στην άλλη το Ανδρονικάδον⁴.

γ) Πεδιάδα της Καλλονής.

Η πεδιάδα της Καλλονής είναι η μεγαλύτερη και η ευφορότερη πεδινή έκταση του νησιού. Κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου ανήκε στην επικράτεια της Αρίσβης, που ήταν η μοναδική μη παράλιος πόλη της Λέσβου και η οποία από την πρώιμη αρχαϊκή εποχή πέρασε στην επικράτεια της Μηθύμνης. Το περιεκτικό όνομα Καλλονή δόθηκε από τον οικισμό Καλλονή, που δημιουργήθηκε στη μεσοβυζαντινή περίοδο, πάνω στον λόφο που φέρει σήμερα την ονομασία Παλαιόκαστρον, όπου και τα ερείπια της αρχαίας Αρίσβης.

Η βασική ενασχόληση των κατοίκων της πεδιάδας ήταν πάντα η γεωργία. Η ενασχόληση αυτή έπαιξε καθοριστικό ρόλο και στο οικιστικό τοπίο της περιοχής. Σημαντικό ρόλο βέβαια έπαιξαν και τα έλη που κάλυπταν ένα τμήμα της παράλιας ζώνης, όπως συνέβαινε και με τον κόλπο της Γέρας, με αποτέλεσμα τη στροφή των κατοίκων περισσότερο προς μεσόγειες εγκαταστάσεις. Από την άλλη ο πλούσιος σε αλιεύματα

¹ Γραπτές πληροφορίες δυστυχώς είναι ανύπαρκτες. Η παράδοση όπως ήδη ανέφερα μιλάει για επιδημία στη Στρογγύλη αλλά φυσικά δεν μπορούμε να τη διασταυρώσουμε.

² Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118-120.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44, Μουτζούρης, «Μεσαιωνικά κάστρα» 64-65, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 255.

⁴ Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 33.

κόλπος δεν άφησε αδιάφορους τους κατοίκους της πεδιάδας, χωρίς βέβαια να καθορίσει και την συμπεριφορά τους η ενασχόληση με την αλιεία.

Πρωτοβυζαντινά ευρήματα έχουν επισημανθεί στη θέση της σημερινής κωμοπόλεως της Καλλονής¹, η οποία μέχρι προ τινος ονομαζόταν Αχυρών, στην περιοχή του οικισμού των Παπιανών² καθώς και στις θέσεις Τριάντα³, Γέρνα⁴ και στον λόφο του Αγίου Ιωάννου κοντά στην Αλυκή⁵. Στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού οικισμού της Αγίας Παρασκευής ο Χαριτωνίδης κατέγραψε παλαιοχριστιανικά ευρήματα βορειοανατολικά της Αγίας Παρασκευής, όπου βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Θεράποντος⁶, στη Νάπη (Κλομιδάδο)⁷, στη θέση Λειμώνες νοτιοανατολικά της Αγίας Παρασκευής⁸, κοντά στην εκκλησία των Ταξιαρχών που βρίσκεται ανατολικά της Αγίας Παρασκευής⁹ καθώς και στο Χαλινάδο¹⁰. Η πυκνότητα των πρωτοβυζαντινών εγκαταστάσεων στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής οφειλόταν και στο γεγονός ότι από εκεί περνούσε ο βασικός οδικός άξονας που ένωνε τη Μυτιλήνη με τη Μήθυμνα μέσω Μόριας, Χαλινάδου, Αγίας Παρασκευής, Καμαρών, Αγίου Δημητρίου και Πέτρας¹¹.

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 45.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 45.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44. Ο οικισμός είχε τραβήξει το ενδιαφέρον του Koldewey (Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 35), ο οποίος τον θεώρησε ιδιαίτερα σημαντικό. Σήμερα είναι ερημωμένος.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 49-50, ΑΔ 18(1963) 271. Στο λεξικό του Στεφάνου Βυζαντίου (σελ. 205) αναφέρεται η πόλη της Λέσβου Γέρην, πιθανόν εννοώντας τον οικισμό της Γέρνας, Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos» 65. Ο Köder αντίθετα (Die nördliche Ägäis, σελ. 175) αποδίδει το τοπωνύμιο στην Ιερά.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 45-46, ΑΔ 18(1963) 271. Στη θέση αυτή ο Μουτζούρης τοποθετεί τον οικισμό Λειβάδια που αναφέρεται στο αρχείο της Μονής Λειμώνος (Καρυδώνης, Τα εν Καλλονη της Λέσβου Μοναστήρια, σελ. 182) αλλά απουσιάζει από την περιγραφή του Μητροπολίτου Γαβριήλ, Ι. Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, Αθήνα 1996, σελ. 35-36.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 50-51. Η βασιλική του Αγίου Θεράποντος βρίσκεται σε απόσταση 200 περίπου μέτρων από την γέφυρα των Καμαρών, απ' όπου περνούσε ο δρόμος που συνέδεε τη Μυτιλήνη με τη Μήθυμνα. Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos» 67.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 51, ΑΔ 18(1963) 271.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 51.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 51-52.

¹⁰ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 52, Α. Ορλάνδος, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χαλινάδου, ΑΒΜΕ 3(1937) 115-121. Στη θέση αυτή εκτός της παλαιοχριστιανικής βασιλικής δεν υπάρχουν σημάδια άλλης εγκαταστάσεως.

¹¹ J. Koder, Zur Siedlungsentwicklung der Ägäis-Inseln im Mittelalter. Die Beispiele Lesbos und Chios. Die byzantinische Stadt im Rahmen der allgemeinen

Προκειμένου να παρακολουθήσουμε το οικιστικό τοπίο στα μεταγενέστερα χρόνια καταφεύγουμε κατά βάση σε ιστορικές πηγές αξιόλογες μεν αλλά αρκετά μεταγενέστερες, όπως είναι η περιγραφή της Λέσβου του μητροπολίτη Γαβριήλ έργο του ΙΖ' αιώνα, το αρχείο της μονής Λειμώνος του ΙΣΤ' αιώνα και τα τουρκικά κατάστιχα των μέσων του ΙΣΤ' αιώνα. Όλες αυτές οι πηγές εγράφησαν μετά από δύο σημαντικά για την περιοχή γεγονότα, τις επιπτώσεις των οποίων δεν γνωρίζουμε επακριβώς. Είναι η μεγάλη καταστροφή που έπαθε η περιοχή το 1450 από την επιδρομή του Παλδά ή Παντόγλη ή Μπαλτά Ογλού (Baltaoglu Süleyman) και είχε ως αποτέλεσμα καταστροφές αξίας 150.000 δουκάτων, την απαγωγή 3000 κατοίκων πλην των θανατωθέντων ανθρώπων και ζώων¹. Η εντύπωση που είχε προκαλέσει η καταστροφή ήταν μεγάλη. Ο Μιχαήλ Δούκας χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ο Παλδάς «ἐλθὼν ἐν τῇ Λέσβῳ καὶ αἰχμαλωτίσας αἰχμαλωσίαν ἄπειρον...»², ενώ ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης γράφει «Ἐξ ὅτου Παϊτόγλης...στόλω ἄφικόμενος ἐπὶ Λέσβον ἐπέδραμέν τε τὴν νῆσον, καὶ ἀνδράποδα ὡς πλεῖστα ἀφελόμενος τὴν τε Καλλονὴν παρεστήσατο, πόλιν τῆς Λέσβου εὐδαίμονα, καὶ ἐξελὼν ταύτην ἀπεχώρησεν ἐπ' οἴκου»³. Το δεύτερο σημαντικό γεγονός είναι η κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους το 1462. Τις επιπτώσεις του επακριβώς δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Μπορούμε βέβαια να υπολογίσουμε ότι ήταν μεγάλες από αντίστοιχα γεγονότα. Πάντως τα δύο αυτά γεγονότα, των οποίων οι συνέπειες ήταν σημαντικές, πρέπει να μας κάνουν ιδιαίτερα προσεκτικούς στη χρήση μεταγενέστερων από αυτά πηγών, όταν αναφερόμαστε στη βυζαντινή εποχή.

Σύμφωνα με τον Γαβριήλ στην πεδιάδα της Καλλονής υπήρχαν την εποχή του δεκαέξι οικισμοί, περιλαμβανομένης της Αγίας Παρασκευής και του Κλομιδάδου (σημ. Νάπη). Αυτοί ήταν Άγιος Κοσμάς, Άγιος Λεόντιος, Αμπελιώτης, Αρακλή, Αργιανά, Αχυρών, Γέρνα, Δάφια, Κεράμιον, Καλλονή, Παπιανά, Εσωμερία(Σουμούρια), Τριάντα, Φάραγξ, Αγία Παρασκευή και Κλομιδάδο⁴.

Από τους προαναφερθέντες οικισμούς διατηρήθηκαν οι οικισμοί Άγιος Κοσμάς (σημ. Αρίσβη), Αργιανά (σημ. Αριανά), Αχυρών (σημ.Καλλονή), Εσωμερία⁵, Κεράμι, Παπιανά, Δάφια, Αγία Παρασκευή¹

Stadtenwicklung, Leipzig 1995, σελ. 84-86 επίσης του ιδίου Die nördliche Ägäis, σελ. 185.

¹W. Müller, Οι Γατελούζοι της Λέσβου, Μετ. Μαρία Αναγνωστοπούλου, Μυτιλήνη, 1965, σελ. 25.

²Μιχαήλ Δούκας, Βυζαντινοτουρκική ιστορία, 38, 7, σελ. 337.

³Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, Αποδείξεις ιστοριών, εκδ. B. G. Niebuhr (CSHB), Bonn 1843, σελ. 519.

⁴Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 33-37.

⁵Μικρός οικισμός (Σουμούρια), που διατηρείται κοντά στην Καλλονή, Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 40.

και Κλομιδάδο. Παρήκμασαν και έσβησαν οι οικισμοί Αμπελιώτης, που σύμφωνα με τον Γαβριήλ βρισκόταν κοντά στα Αρειανά², Αρακλή, μία μικρή κώμη που βρισκόταν κοντά στον λόφο της αρχαίας Αρίσβης όπου είχε δημιουργηθεί ο οικισμός της Καλλονής³, Γέρνα, η οποία κατά τον Μουτζούρη βρισκόταν βόρεια της αλυκής κοντά στην Αγία Παρασκευή⁴, Τριάντα, τα οποία ευρίσκονταν νοτιοδυτικά της σημερινής Καλλονής και όπως τονίζει ο Χαριτωνίδης, από τα εκτεταμένα ερείπια αντιλαμβανόμεθα ότι επρόκειτο για ένα σημαντικό οικισμό⁵, Φάραγξ, που βρισκόταν στη διακλάδωση του δρόμου Καλλονής - Πέτρας και ήταν η πατρίδα του αγίου Ιγνατίου του Αγαλλιανού, ιδρυτή της Μονής Λειμώνος⁶, Άγιος Λεόντιος, ένας μικρός μάλλον οικισμός αριστερά της Αχυρώνος, ο οποίος στα χρόνια του Γαβριήλ τον ΙΖ΄ αιώνα ήταν ήδη έρημος⁷ και Καλλονή, ένας όπως φαίνεται σημαντικός οικισμός που βρισκόταν στη θέση της αρχαίας Αρίσβης. Ο οικισμός αυτός απαντά στα αρχεία της μονής Λειμώνος με την ονομασία Παλαιόκαστρον (τουρκ. Χησάρ) και έπαθε πολύ μεγάλη καταστροφή κατά την επιδρομή του Μπαλτόγλου το 1450, με αποτέλεσμα να αρχίσει όπως φαίνεται η βαθμιαία παρακμή του. Στις αρχές του ΙΖ΄ αιώνα ο μητροπολίτης Γαβριήλ ανέφερε ότι η Καλλονή είχε τελείως εγκαταλειφθεί⁸. Ο Σ. Καρυδώνης και ο Π. Γώγος αναφέρουν ότι ο οικισμός της Καλλονής ιδρύθηκε τον ΙΑ΄ αιώνα στη θέση όπου βρισκόταν κατά την αρχαιότητα η αρχαία Αρίσβη, χωρίς όμως να αναφέρουν την πηγή της πληροφορίας τους⁹. Υποψιαζόμαστε ότι η παράδοση αυτή πρέπει να υποκρύπτει κάποια αλήθεια, δεδομένου ότι τον ΙΑ΄ αιώνα η περιοχή παρουσίασε σημαντική πληθυσμιακή ανάκαμψη: Στην ίδια εποχή θα πρέπει να τοποθετήσουμε και τη δημιουργία των οικισμών της πεδιάδας σε θέσεις οι οποίες δεν είχαν παρουσιάσει δείγματα πρωτοβυζαντινών εγκαταστάσεων.

¹ Κατά τον Καρύδη ο οικισμός πριν από τον ΙΣΤ΄ αιώνα φαίνεται ότι έφερε την ονομασία Αγορατό. Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ 86.

² Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 34.

³ Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 35-35.

⁴ Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 38.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44. Σύμφωνα με τον Καρυδώνη (Τα εν Καλλονη της Λέσβου Μοναστήρια, σελ. 24, σημ. 8) την ονομασία του ο οικισμός πήρε από «τριάκοντα κατά παράδοσιν χωρία, κατ' άλλους δέ εκκλησΐαι, ων οκτώ ήδη τά ερείπια παρ' άλληλα φαίνονται», ενώ ο Μουτζούρης (Η Καλλονή της Λέσβου, σελ.38-39) υποστηρίζει ότι η ονομασία προήλθε από τον αριθμό των δουλοπαροίκων που εργάζονταν στην περιοχή.

⁶ Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 29.

⁷ Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 35).

⁸ Μητροπολίτου Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 35.

⁹ Καρυδώνης, Τα εν Καλλονη Μοναστήρια, σελ. 22-23 και Π. Γώγος Ιστορία της Λέσβου, σελ. 78.

Εκτός από τα ονόματα αυτών των οικισμών, στο αρχείο της μονής Λειμώνος αναφέρονται κάποια τοπωνύμια, τα οποία παραπέμπουν μάλλον σε απλές αγροτικές τοποθεσίες¹, αφού απουσιάζουν και από τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548².

δ) Γενικές παρατηρήσεις.

Η παρουσίαση των οικισμών στην πεδιάδα της Καλλονής, με τη συνδιασμένη χρήση βυζαντινών και μεταβυζαντινών πηγών μας δίνει σε γενικές γραμμές τις τάσεις που επικράτησαν στην περιοχή από τη πρωτοβυζαντινή περίοδο μέχρι και τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Έτσι κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια η πεδιάδα παρουσίαζε μία μάλλον αραιή κατοίκηση σε σχέση με άλλες περιοχές του νησιού. Οι οικισμοί κατά βάση ήταν μεσόγειοι συγκεντρωμένοι γύρω από τις σημερινές κωμοπόλεις της Καλλονής και της Αγίας Παρασκευής. Αποτρεπτικός παράγοντας για παράλιους οικισμούς πρέπει να ήταν η παρουσία των ελών στην παραθαλάσσια ζώνη.

Με το τέλος του Ζ' αιώνα αρχίζει μία σταδιακή αλλαγή στις συνθήκες των κατοίκων του νησιού, η οποία είχε σχέση από τη μία με τις γενικότερες δραστηριότητες τους αλλά και σε σημαντικό βαθμό με την ασφάλειά τους. Στην προκειμένη περίπτωση ο κάμπος της Καλλονής, ενώ είχε το πλεονέκτημα του ευφόρου εδάφους και της ως εκ τούτου εντατικής ενασχολήσεως με τον αγροτοκτηνοτροφικό τομέα, δεν παρείχε την αναγκαία ασφάλεια. Το αποτέλεσμα ήταν να μην υπάρχει η ανάλογη πληθυσμιακή εξέλιξη.

Το σκηνικό αυτό άλλαξε μετά τον Ι' αιώνα. Η αποκατάσταση της ασφάλειας στον αιγαιακό χώρο έδωσε τη δυνατότητα για εντατικότερη αξιοποίηση της περιοχής. Η ίδια κατάσταση συνεχίστηκε με πιο έντονους ρυθμούς και τους δύο επόμενους αιώνες. Έτσι μετά το Ι' αιώνα είναι φανερή μία πληθυσμιακή άνοδος στην πεδιάδα. Συνδυάζω την πληθυσμιακή αυτή εξέλιξη με τη μετακίνηση προς τα εκεί πληθυσμών από την ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής αλλά και μετά τον 1Γ' αιώνα με την άφιξη προσφύγων από τη Μικρά Ασία εξ αιτίας της τουρκικής εξαπλώσεως. Οι πρόσφυγες, που στο μεγαλύτερο τους μέρος ήταν αγροτοκτηνοτρόφοι, είναι φυσικό να εγκαταστάθηκαν κατά βάση σε περιοχές εντατικής αγροτικής εκμεταλλεύσεως, όπως είναι οι πεδιάδες της Καλλονής και του Ιππείου. Η πληθυσμιακή ενίσχυση της περιοχής αποτυπώθηκε στην εκκλησιαστική διοίκηση με την προαγωγή της αρχιεπισκοπής Μηθύμνης στην οποία υπάγεται η πεδιάδα της Καλλονής σε μητρόπολη μεταξύ 1072-1082³. Οι παραδόσεις στην περιοχή, έστω

¹ Καρυδώνης, Τα εν Καλλονη Μοναστήρια, σελ. 24 σημ. 8.

² Ο Καρύδης αναφέρει ότι στην πεδιάδα το 1521 υπήρχαν 16 οικισμοί, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 89-90.

³ Ιδέ κεφάλαιο εκκλησιαστικής οργανώσεως.

και αν δεν μπορούμε να τις τεκμηριώσουμε με γραπτές μαρτυρίες, μιλούν για την ίδρυση νέων οικισμών τον ΙΑ' αιώνα¹. Τους αμέσως επόμενους αιώνες φαίνεται να ολοκληρώθηκε κατά μεγάλο μέρος το οικιστικό τοπίο της περιοχής με τη δημιουργία σειράς οικισμών με αξιόλογο πληθυσμό. Αυτό έγινε, είτε με τη συγκέντρωση των παλαιών κωμών σε μεγαλύτερα οικιστικά κέντρα, είτε με την δημιουργία καινούργιων οικισμών².

Το οικιστικό τοπίο της πεδιάδας απ' ό τι φαίνεται υπέστη και τις μικρότερες αλλαγές στη διάρκεια των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας, απόδειξη ότι οι αλλαγές είχαν ολοκληρωθεί πριν τον ΙΕ' αιώνα. Έτσι μεταξύ του 1450 και 1600 όπως φαίνεται από τα τουρκικά κατάστιχα δεν είχαμε σημαντική αύξηση του πληθυσμού στην περιοχή. Επίσης ο περιορισμός του αριθμού χωριών δεν ήταν τόσο σημαντικός όσο σε άλλες περιοχές του νησιού³. Κάτι τέτοιο συνέβη αργότερα μετά το 1600 και συνεχίστηκε με μεγαλύτερη ένταση τον ΙΘ' αιώνα⁴. Εξ άλλου δεν υπήρξαν και σημαντικές αλλαγές στις βασικές καλλιέργειες της πεδιάδας πλην ίσως της περιοχής της Αγίας Παρασκευής, όπου στη διάρκεια της τουρκοκρατίας επεκτάθηκε η καλλιέργεια της ελιάς⁵.

III. ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΛΙΑ

¹ Όπως ανέφερα προηγουμένως ορισμένοι τοπικοί μελετητές αναφέρουν ότι ο οικισμός της Καλλονής ιδρύθηκε τον ΙΑ' αιώνα.

² Όπως ανέφερα και για την πεδιάδα του Ίππειου, αποτρεπτικός παράγοντας στη διασπορά των καλλιεργητών σε πολλές μικρές κώμες ήταν η γειτνίαση με τα έλη, ως εκ τούτου προτιμήθηκαν για εγκατάσταση τα πιο πρόσφορα σημεία για λόγους πιθανόν υγείας.

³ Σύμφωνα με τα τουρκικά κατάστιχα στην πεδιάδα της Καλλονής υπήρχαν το 1521 16 χωριά, το 1614 υπήρχαν 14, το 1709 είχαν μείνει 10 και το 1981 μόνο 8. Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 89. Βέβαια η εγκατάλειψη ορισμένων οικισμών όπως π.χ. τα Τριάντα, η Καλλονή (Παλαιόκαστρον), ο Φάραγξ δεν πρέπει να έγινε λόγω μικρού μεγέθους, όπως συνέβη με άλλες μικρές κώμες στο νησί, αφού οι οικισμοί ήταν αρκετά σημαντικοί..

⁴ Το θέμα της διαφοποίησεως όσον αφορά την πληθυσμιακή εξέλιξη στον καζά της Καλλονής σε σχέση με τα άλλα μέρη του νησιού αλλά και την υπόλοιπη Ευρώπη κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ειδικά μεταξύ 1460-1650 επισημαίνουν οι Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 85-87.

⁵ Είναι γεγονός ότι μία αλλαγή στις καλλιέργειες έχει επιπτώσεις στο οικιστικό τοπίο, αφού υπάρχουν καλλιέργειες όπως τα κηπευτικά που απαιτούν διαρκή παρουσία στον χώρο της αγροτικής εκμεταλλεύσεως, και ως εκ τούτου την κατοικία κοντά σ' αυτόν. Αντίθετα καλλιέργειες όπως της ελιάς απαιτούν πολύ λιγότερη παρουσία, με αποτέλεσμα να δίνεται η ευκαιρία για περισσότερες επιλογές όσον αφορά τον τόπο κατοικίας. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους της σημαντικής πληθυσμιακής ενισχύσεως της Αγίας Παρασκευής, η οποία από ένας μικρός οικισμός στις αρχές του ΙΖ' αιώνα καταλαμβάνει την τρίτη θέση στην περιοχή στις αρχές του ΙΗ' αιώνα για να εξελιχθεί στον μεγαλύτερο οικισμό τον ΙΘ' αιώνα. Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 89-90.

Το κομμάτι αυτό της Λέσβου καλύπτεται από το σκοτάδι που προκαλεί η παντελής σχεδόν έλλειψη πηγών. Ως εκ τούτου έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διάφορες γνώμες με αμφίβολα αποδεικτικά στοιχεία. Σήμερα στη περιοχή αυτή βρίσκεται ή κωμόπολη του Πλωμαρίου, από τις σημαντικότερες του νησιού¹. Τον ΙΘ' αιώνα το Πλωμάριον εθεωρείτο μία κοινότης που περιελάμβανε 14 κώμες κατά τον Γ. Αριστείδη² ή 19 χωριά κατά τον Σ. Τάξη³.

Η περιοχή αυτή απ' ότι φαίνεται είχε μείνει καθυστερημένη εξ αιτίας του ορεινού εδάφους της αλλά και της απότομης παραλίας της⁴. Πρωτοβυζαντινά ευρήματα έχουν επισημανθεί στις θέσεις Δρότα⁵ και Πλαγιά, όπου εντοπίστηκε σημαντικός οικισμός των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος συνέχισε τη ζωή του και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο⁶.

Η οικιστική εξέλιξη της περιοχής στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου παραμένει άγνωστη. Βέβαια θα υπήρξε κάποια συνέχεια στο οικιστικό τοπίο των πρωτοβυζαντινών χρόνων αλλά δεν γνωρίζουμε τη μορφή που πήρε. Το επιβεβαιώνει η ανεύρεση στην περιοχή σφραγίδας του ΙΑ' αιώνα⁷, ενώ το όνομα Πλωμάρι αναφέρεται στον κώδικα του 1567⁸. Στο τουρκικό φορολογικό κατάστιχο του 1548 αναφέρεται εκτός από το Πλωμάρι και ο οικισμός Αμπελικό, που βρίσκεται στο εσωτερικό μεταξύ Βρίσας, Αγιάσου και Πλωμαρίου⁹. Φαίνεται ότι το όνομα Πλωμάρι(πλουμάρια) είναι περιεκτικό και

¹ Πλουμάρη ή Πλωμάρη ονομαζόταν παλαιότερα η κωμόπολη που φέρει σήμερα το όνομα Μεγαλοχώρι, ενώ η σημερινή κωμόπολη που φέρει το όνομα Πλωμάρη είχε το όνομα Ποταμός.(Ι. Μουτζούρης «Τα Πλουμάρια, οικισμοί του Μεσαίωνα και της τουρκοκρατίας», Μνήμη και Παράδοση, Έκδοση συνδέσμου πλωμαριτών Αττικής «Βενιαμίν ο Λέσβιος», τόμ. 1, Αθήνα 1986, σελ. 9,

² Γ. Αριστείδης, Τετραλογία πανηγυρική, Αθήναι 1863, σελ.161.

³ Σ. Τάξης, Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 39. Πρόκειται για τους οικισμούς Ποταμός(σημ. Πλωμάρη), Πλαγιά, Τρίγωνας, Μηλιές, Κάτω Χωρίον, Παλαιοχώριον, Κουρνέλλα, Ακράσι, Βορός, Μέγα Χωρίον, Λεύρα, Λιμνί, Μέσωνα, Κουτρούλια, Βαλανιάς, Άνω Χωριό, Πριώνας και Δρότα.

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 258-259.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 28, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 257.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 28, Λ. Αχειλαρά, «Λείψανα αρχαίας εγκατάστασης στην Πλαγιά», Μνήμη και Παράδοση, 1, σελ. 63-71, Η. G. Lölling, Lesbischen Inschriften, AM, 11(1886), σελ. 292, αρ. 61 Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 39.

⁷ Πρόκειται για μία σφραγίδα του Μιχαήλ Βαρύ, V. Penna, «Byzantine lead seals from Chios and Lesbos», DOP 2, Washington 1992, σελ. 167.

⁸ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Επίσης το Πλωμάρη υπάρχει στο τουρκικό κατάστιχο του 1548, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης Αστυγραφία, σελ. 118.

⁹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

αναφέρεται σε μία ομάδα μικρών οικισμών. Πότε όμως διαμορφώθηκε το οικιστικό αυτό σύνολο δεν είμαστε σε θέση να καθορίσουμε εξ αιτίας της ελλείψεως πηγών. Μία γνώμη που ανάγει τη δημιουργία του οικιστικού αυτού συνόλου στα υστεροβυζαντινά χρόνια, βασίστηκε σε πολύ μεταγενέστερες πηγές των χρόνων της τουρκοκρατίας¹ και ως εκ τούτου πρέπει να εξετάζεται με πολλή προσοχή. Το πιθανότερο είναι η μικρή ανθρώπινη παρουσιά των βυζαντινών χρόνων να εξελίχθηκε δυναμικά στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

¹ Μουτζούρης, «Τα Πλουμάρια» 9-61.

Ε. ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ

Το δυτικό τμήμα του νησιού αποτελείται από εδάφη ηφαιστειογενή και άγονα. Σε κάποια σημεία μάλιστα νομίζεις ότι βρίσκεσαι σε έρημο τοπίο. Η οικονομία του στηρίζεται κυρίως στην κτηνοτροφία και πολύ λίγο στη γεωργία, αφού είναι ελάχιστες οι κοιλάδες, που συναντά κάποιος μεταξύ των ορεινών όγκων.

α) Νοτιοδυτικός τομέας.

Το νοτιοδυτικό τμήμα της περιοχής ανήκε κατά την αρχαιότητα στην επικράτεια της Ερεσού, της τρίτης σε μέγεθος πόλεως του νησιού. Κατέχεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του από τον ορεινό όγκο του Ορδύννου, ενώ στην παράλια ζώνη υπάρχουν δύο σημαντικοί όρμοι, που προσφέρονται για τον ασφαλή ελλιμενισμό πλοίων. Είναι οι όρμοι της Ερεσού και του Σιγρίου. Στην περιοχή, λόγω του εδάφους, υπήρχε πάντοτε αραιή κατοίκηση σε σχέση με τις άλλες περιοχές του νησιού.

Το βασικό οικιστικό κέντρο της περιοχής είναι η Ερεσός. Βρίσκεται μέσα στη μεγαλύτερη κοιλάδα, που υπάρχει στην πλευρά αυτή του νησιού και γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στη ρωμαϊκή εποχή. Η ακμή της συνεχίστηκε στα πρωτοβυζαντινά χρόνια και σε μικρότερο βαθμό στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή εποχή.

Η πόλη είχε κτιστεί πάνω σ' ένα λόφο (βίγλα) σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα¹. Στις βορειοδυτικές υπώρειες του λόφου βρίσκεται η βασιλική του Ξωκάστρου², ενώ στη δυτική κλιτύ του βρέθηκε κτίριο της παλαιοχριστιανικής εποχής³. Εκτός από τον λόφο η πόλη είχε επεκταθεί και προς τη θάλασσα, όπου βρίσκεται η βασιλική του Αγίου Ανδρέα μέσα στον σημερινό οικισμό της Σκάλας Ερεσού⁴. Η βασιλική τοποθετείται στα μέσα του Ε' αιώνα, αφού ολοκληρώθηκε στα χρόνια του επισκόπου Ιωάννη «'Επληρώθη τὸ ἔργον ἐπὶ τοῦ ἀγιωτάτου ἑπισκ[όπου] ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ καὶ κ[αρπ]οφορή(σαντος) »⁵, ο οποίος έλαβε μέρος στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451 μ.Χ.⁶. Ο οικισμός ολόκληρος προστατευόταν από τείχος. Σε απόσταση ενός

¹ Ο Στράβων (13.2.4) αναφέρει «Ἰδρυται δὲ ἐπὶ λόφου καθήκει τε ἐπὶ θάλατταν», ο δε Αρχέστρατος γράφει «πάντα εἶν' Ἐρεσῶ κλεινῆς Λέσβου περικύμονι μαστῶ», Αθήναιος 3.77.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 34-36, ΑΔ 18(1963) 271.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 38, ΑΔ 12(1929) 42.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 36, Α. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου», ΠΑΑ 3(1928) 325-330.

⁵ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά» 322.

⁶ ΑCO I, 1.7, σελ. 113, 137, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 161-162. Ιδὲ και κεφάλαιο εκκλησιαστικής διοικήσεως.

χιλιομέτρου δυτικά του οικισμού ανασκάφτηκε η βασιλική του Αφεντέλλη¹.

Όπως τόνισε ο Κοντής το μέγεθος αλλά και ο διάκοσμος των βασιλικών του Αγίου Ανδρέα και του Αφεντέλλη δείχνουν έναν πλούτο σημαντικό, χαρακτηριστικό μιας αστικής εγκαταστάσεως, αφού η κατασκευή και η διακόσμησή τους πρέπει να έγιναν από τους καλύτερους τεχνίτες που εργάζονταν την εποχή αυτή στα δημόσιου ενδιαφέροντος οικοδομήματα².

Η ζωή στην παραλιακή ζώνη δεν διακόπηκε στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια, αφού εκεί βρισκόταν και το μοναδικό κατάλληλο αγκυροβόλιο της περιοχής. Είναι βέβαια πιθανόν ο οικισμός να περιορίστηκε στον λόφο για λόγους ασφαλείας. Οι πηγές που έχουν σχέση με την ιστορία της πόλεως στα χρόνια αυτά είναι σχετικά διαφωτιστικές. Έτσι το 740 τάφηκε στην Ερεσό, όπου ζούσε μάλλον εξόριστος, ο Άγιος Ανδρέας αρχιεπίσκοπος Κρήτης³, ενώ από τα μέσα του Θ' αιώνα, με την προαγωγή του αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης σε μητροπολίτη, η πόλη έγινε έδρα επισκόπου υπό τον μητροπολίτη Μυτιλήνης. Η επισκοπή μάλιστα Ερεσού παρέμεινε ενεργή ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή⁴. Έτσι κρίνεται ως υπερβολική η άποψη που διατύπωσε ο Vasiliev, ότι οι κάτοικοι της Ερεσού το 870 εξ αιτίας των αραβικών επιδρομών μετανάστευσαν στην Ιερισσό του Αγίου Όρους⁵. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η οχύρωση της πόλεως ήταν εξαιρετικά ισχυρή, ώστε όταν το 1333 ο ηγεμόνας της Φώκαιας Δομένικος Καττανέο εισέβαλε στο νησί, δεν κατάφερε να καταλάβει την Ερεσό και τη Μήθυμνα, δειλιάζοντας μπροστά στη θέα των τειχών⁶.

Στην περιοχή γύρω από την Ερεσό, σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ, υπήρχαν πέντε μικροί οικισμοί, οι οποίοι στην εποχή του είχαν πρόσφατα ερημωθεί. Είναι το Φραντζάδο, το Καγιάδο, το Κονιάδο, το Ζαχαριάδο και η Ευκολία⁷. Οι οικισμοί αυτοί δεν αναφέρονται στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567. Είναι βέβαια πολύ πιθανόν να είχαν ερημωθεί από τον ΙΕ' αιώνα ή να ήταν πολύ μικρές κώμες με ελάχιστες αγροικίες.

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 38, ΑΔ 12(1929) 43-71, Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά» 330.

² Κοντής, Λεσβιακό Πολύπτυχο, σελ. 150.

³ Τάφηκε πίσω από το ιερό της βασιλικής, η οποία στη συνέχεια αφιερώθηκε τιμητικά σ' αυτόν. Αναλυτικά για το θέμα της εξορίας και του θανάτου του στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής, σελ. 29.

⁴ Αναλυτικά στο κεφάλαιο της εκκλησιαστικής διοικήσεως.

⁵ Vasiliev, Byzance et les Arabes, II, 1, σελ. 53-54.

⁶ Ιωάννης Καντακουζηνός, Ιστορία, I, σελ. 476-495.

⁷ Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 42.

Ανατολικά της Ερεσού έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στις θέσεις Μεσότοπος¹, Άγρα² και Μέγας Λάκκος³. Στις θέσεις Μεσότοπος και Άγρα οι οικισμοί βρίσκονται στις ελάχιστες πρόσφορες θέσεις της περιοχής. Υποθέτομε ότι η καταλληλότητά του εδάφους ήταν η αιτία της διαρκούς ανθρώπινης παρουσίας στις θέσεις αυτές ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο, οι δε οικισμοί είναι παρόντες στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567⁴. Αντίθετα η ζωή στη θέση Μέγας Λάκκος συνεχίστηκε για ένα διάστημα και μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αν κρίνομε από την παρουσία στη θέση αυτή της εκκλησίας του Αγίου Αλεξάνδρου, σε σχήμα ελεύθερου Σταυρού⁵ και στη συνέχεια- άγνωστο πότε- εγκαταλείφθηκε. Είναι πολύ πιθανόν οι οικισμοί της Άγρας και του Μεσότοπου να γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη στα υστεροβυζαντινά χρόνια, εξ αιτίας της εκμεταλλεύσεως των ορυχείων της στυπτηρίας που ευρίσκονταν στην περιοχή της Κοντίσας. Μάλιστα στη θέση Κοντίσσα τα τουρκικά κατάστιχα του 1548 αναφέρουν την παρουσία σημαντικού οικισμού με 69 οικογένειες⁶. Ο οικισμός αυτός απ' ότι φαίνεται είχε στηρίξει την επιβίωσή του στα ορυχεία που υπήρχαν στην περιοχή, γι' αυτό και όταν τα ορυχεία σταμάτησαν την παραγωγή τους, ο οικισμός εγκαταλείφθηκε.

Βορειότερα της Ερεσού, ο σημαντικότερος οικισμός βρισκόταν στο Σίγρι. Η θέση αυτή είχε τραβήξει την προσοχή των κατοίκων του νησιού αρκετά νωρίς, αφού διέθετε ένα λιμάνι αρκετά προστατευμένο από το νησί Μεγαλονήσι (Νησώπη), που βρίσκεται απέναντι από τον όρμο. Στα πρωτοβυζαντινά χρόνια, όταν υπήρχε ασφάλεια, είχαμε οικισμούς τόσο στο Σίγρι⁷, όσο και στο Μεγαλονήσι⁸. Στους επόμενους αιώνες οι οικισμοί αυτοί παρήκμασαν βαθμιαία, εξ αιτίας της ανασφάλειας που επικράτησε στο Αιγαίο. Η παρακμή αυτή για το Σίγρι υποθέτω ότι δεν πρέπει να υπήρξε ολοκληρωτική, αφού στην πλευρά

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 34. Ο οικισμός πρέπει να βρισκόταν στην τοποθεσία Σείστρια όπου υπάρχουν ακόμα επιφανειακά ερείπια.. Μ. Αξιώτης, Περπατώντας στη Λέσβο, σελ. 519.

² Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 339.

³ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 339.

⁴ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157. Παραδόσεις αναφέρουν ότι στην περιοχή της Άγρας υπήρχαν πολλοί μικροί οικισμοί, οι οποίοι κάποια στιγμή εγκαταλείφθηκαν και οι κάτοικοι τους μετακινήθηκαν προς τον κεντρικό οικισμό της Άγρας, όπου υπήρχε άφθονο νερό. Μητροπολίτου Ιακώβου, *Mytilena sacra*, II, σελ. 91.

⁵ Χαριτωνίδης, «Εκκλησίες της Λέσβου» 73-75, ΑΔ 18(1963) 272

⁶ Καρύδης - Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 96, Olgiati Giustina, *Il commercio dell' allume nei domini dei Gattilusio nel XV secolo*, Μεσαιωνικά τετράδια I(1996) 390. Το θέμα των ορυχείων της στυπτηρίας εξετάζω αναλυτικά στο κεφάλαιο της οικονομίας.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 39-40

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 39.

αυτή του νησιού δεν υπάρχει όρμος, που να είναι τόσο κατάλληλος για τον ελλιμενισμό πλοίων. Ο Κοντής αναφέρει μάλιστα την ύπαρξη μεσαιωνικών ευρημάτων στην περιοχή, χωρίς δυστυχώς να καθορίζει την χρονολογία τους¹, ενώ τελευταίες έρευνες αναφέρουν την ύπαρξη ερειπωμένου πύργου και οικοδομικών λειψάνων της βυζαντινής εποχής στη χερσόνησο απέναντι από την περιοχή που βρίσκεται το σημερινό κάστρο του Σιγρίου². Πάντως αν υπήρξε εγκατάλειψη, αυτή θα πρέπει να τοποθετηθεί στα υστεροβυζαντινά χρόνια ή τις αρχές της τουρκοκρατίας, αφού ο Πίρι Ρέϊς στα τέλη του ΙΕ' αιώνα ανέφερε το Σίγρι ως έρημο τόπο με ένα γκρεμισμένο πύργο³, ο δε μητροπολίτης Γαβριήλ ανέφερε στις αρχές του ΙΖ' αιώνα «Το Σίγριον ην ποτέ άστν μέγα, αλλά νυν εν τισι μέρεσι μένουσι θεμέλιοι μόνον»⁴.

Στην ευρύτερη περιοχή του Σιγρίου έχουμε πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στη θέση Άγιος Νικόλαος, βόρεια του Σιγρίου⁵, καθώς και στη θέση Σταμάτα ή Μάνδρες⁶. Πιθανόν επρόκειτο για μικρές κώμες, απ' αυτές που ήταν διάσπαρτες σ' ολόκληρο το νησί τα πρωτοβυζαντινά χρόνια.

Γενικά η περιοχή αυτή του νησιού ήταν από τις πλέον αραιοκατοικημένες. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι υπήρχε μία σχετική κινητικότητα, η οποία στα επόμενα χρόνια μάλλον περιορίστηκε. Περισσότερο πλήγηκε η παραθαλάσσια ζώνη, εξ αιτίας της ανασφάλειας που επικράτησε στον αιγαιακό χώρο. Τον καθοριστικότερο ρόλο στην περιοχή έπαιζε η Ερεσός, η οποία απ' ότι φαίνεται δεν έχασε ποτέ, ακόμα και στους πιο δύσκολους καιρούς, τον αστικό της χαρακτήρα. Αντίθετα πέρασαν στη φάση της παρακμής οι οικισμοί που ευρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή του Σιγρίου, ενώ η ζωή συνεχίστηκε στους μεσόγειους οικισμούς που ευρίσκονταν δυτικά της Ερεσού.

β) Βορειοδυτικός τομέας.

Η βορειοδυτική πλευρά του νησιού είναι κατά βάση μία περιοχή ορεινή με λίγες μικρές εκτάσεις στα παράλια που είναι πρόσφορες σε

¹ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 338.

² Χ. Λούπου-Ρόκου, «Τα μεσαιωνικά κάστρα της Λέσβου», Αφιέρωμα στη Λέσβο από την εφημερίδα «Καθημερινή», 8-8-1999, σελ. 28. Ο Χαριτωνίδης («Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 39, σημ. 100) θεωρεί ότι το κάστρο με την ονομασία Secpi που υπάρχει στο χάρτη του Buondelmondi είναι το κάστρο του Σιγρίου. Για το σημερινό κάστρο του Σιγρίου, Σ. Αναγνώστου, «Συμβολή στην ιστορία του Σιγρίου και του κάστρου του», Αιολικά χρονικά 2(2000) 40-49.

³ Λούπης, Πίρι Πείς, σελ. 194.

⁴ Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 32.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 40-41.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 41.

ἀγροτικές καλλιέργειες. Έτσι η βασική ενασχόληση των κατοίκων της περιοχής είναι η κτηνοτροφία.

Στην αρχαιότητα το δυτικό τμήμα του τομέα αυτού ανήκε στην επικράτεια της Άντισσας, ενώ το ανατολικό τμήμα στην επικράτεια της Μήθυμνας.

Στα πρωτοβυζαντινά χρόνια είχαμε μία σειρά οικιστικών εγκαταστάσεων κυρίως κατά μήκος των βορείων παραλίων. Τέτοιοι οικισμοί έχουν επισημανθεί στις θέσεις Λάμψαρνα, ένας σημαντικός οικισμός, ο οποίος κατά τον Χαριτωνίδη υποκατέστησε την καταστραφείσα το 167 π.Χ. Άντισσα¹, Λυγερή(Λιώτα) μεταξύ της σημερινής Άντισσας και της θάλασσας, με τα ευρήματα να δείχνουν ότι υπήρχε και επίνειο του οικισμού στον όρμο του Γαβαθά², αρχαία Άντισσα³ και στις τοποθεσίες Κόκκινος⁴ και Κεφάλου⁵ του Καλού Λιμανιού(Τσαμούρ Λιμάνι). Μεσόγειοι πρωτοβυζαντινοί οικισμοί έχουν εντοπιστεί στη θέση Πέδια ανατολικά του σημερινού Σκαλοχωρίου (Τσουκαλοχωρίου)⁶, Μητρόπολη ανατολικά της Ανεμώτιας⁷, Φύλια⁸, Σκούταρος⁹ και Χίδερα¹⁰.

Φαίνεται ότι οι παράλιοι οικισμοί εγκαταλείφθηκαν μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, υπέρ των μεσόγειων εγκαταστάσεων. Εξαίρεση αποτέλεσε ο οικισμός που βρισκόταν στη θέση της αρχαίας Άντισσας, ο οποίος κάποια στιγμή ενισχύθηκε με την κατασκευή του κάστρου των Αγίων Θεοδώρων. Το κάστρο αναφέρεται για πρώτη φορά σε συνοδική απόφαση του 1331¹¹, ενώ το αναφέρει επίσης το 1422 ο Buondelmondi¹². Το ενδιαφέρον για τη θέση αυτή οφειλόταν στην ύπαρξη ενός αξιόλογου αγκυροβολίου, κάτι σπάνιο για την πλευρά αυτή του νησιού. Όπως διαβάζουμε μάλιστα σε συνοδική απόφαση του 1331 εντός του κάστρου

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 41, 61.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 42, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 316. Στη θέση αυτή έχει βρεθεί παλαιοχριστιανική επιτύμβια επιγραφή, IG XII, 2, Nr.525, H. Gregoire, Recueil des inscriptions Grecques Chretiennes d' Asie Mineure, I, Bruxelles 1922, no. 162. Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 163-164. Ο οικισμός παρήκμασε τα επόμενα χρόνια και αναβίωσε τον Κ' αιώνα. Με διάταγμα της 17-1-1957, μετονομάστηκε σε Λυγερή από Λιώτα που ήταν η παλαιότερη ονομασία του.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 42.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 42, 43.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 43.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 43, ΑΔ 18(1963) 271.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44.

⁹ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, χάρτης 29.

¹⁰ Κοντής Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, χάρτης 29.

¹¹ Μ Μ, I, σελ.165.

¹² Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi, σελ.76.

υπήρχε η μονή της Οδηγήτριας¹. Το πότε κατασκευάστηκε ακριβώς το κάστρο δεν γνωρίζουμε. Υποθέτουμε ότι αυτό θα πρέπει να έγινε τα τέλη του ΙΑ' με αρχές του ΙΒ' αιώνα, στο πλαίσιο της πολιτικής του Αλεξίου Α' Κομνηνού, μετά την ανακατάληψη του νησιού από τον Τούρκο εμίρη της Σμύρνης Τσαχά. Επέκταση του κάστρου έχουμε στα χρόνια των Γατελούζων, όταν όπως φαίνεται η θέση αυτή έγινε ένα από τα βασικά κέντρα της περιοχής². Είναι πάντως γεγονός ότι η φύση του εδάφους της περιοχής δεν επέτρεπε την παραμονή στον οικισμό αυτό μεγάλου αριθμού κατοίκων. Στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα ο οικισμός είχε εγκαταλειφθεί. Ο μητροπολίτης Γαβριήλ γράφει σχετικά, «Ἦν δέ καί ἕτερον ἄστυ μεταξύ Σιγρίου καί του Μολύβου, ἀλλ' ἔστι νυν ἔρημον»³. Είναι πάρα πολύ πιθανόν ο οικισμός να εγκαταλείφθηκε λίγο μετά το 1464, όταν, μετά την αποτυχία των Ενετών να καταλάβουν τη Μυτιλήνη, ο ναύαρχος των Ενετών Orsato Giustiniani, μέσω του αγκυροβολίου των Αγίων Θεοδώρων, μετέφερε μεγάλο αριθμό από τους κατοίκους του νησιού στην Εύβοια, για να γλυτώσουν από τη θηριωδία των Τούρκων⁴.

Γενικά το οικιστικό τοπίο της περιοχής ειδικά κατά τα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια είναι αρκετά συζητήσιμο, επειδή δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες αλλά και ούτε επαρκή ανασκαφικά δεδομένα, προκειμένου να σχηματίσουμε μία ακριβή εικόνα. Υπολογίζουμε βέβαια ότι βαθμιαία θα πρέπει να δημιουργήθηκαν οι οικισμοί των Τελωνίων(σημερ. Ἀντισσα), του Σκαλοχωρίου (παλαιότερα Τσουκαλοχώριον), της Ανεμώτιας, της Φίλιας, του Σκουτάρου και των Χιδήρων σε θέσεις όπου υπήρχαν πρωτοβυζαντινοί οικισμοί μικρής εκτάσεως⁵.

Στην περιγραφή της Λέσβου του μητροπολίτη Γαβριήλ αναφέρονται επίσης οι οικισμοί Ρεύμα, Πτερούντα, Κίθρα και Βατούσα⁶. Δυστυχώς είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η ακριβής χρονολογία ιδρύσεως των οικισμών αυτών αλλά και της εξελίξεώς των. Εκείνο βέβαια που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι δημιουργήθηκαν στα λίγα πρόσφορα προς εκμετάλλευση τμήματα της πλευράς αυτής του νησιού. Είναι πολύ παρακινδυνευμένο να υποστηριχτεί ότι όλοι αυτοί οι οικισμοί δημιουργήθηκαν τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, όταν μάλιστα

¹ Μ Μ, Ι, σελ. 165.

² J. Koder, Zur Siedlungsentwicklung der Ägäis-Inseln im Mittelalter. Die Beispiele Lesbos und Chios, σελ. 85-87, χάρτης 4, αλλά και Δ. Καρύδης- Μ. Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 94-95.

³ Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 32

⁴ C. N. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, tom. VI, Paris 1884, σελ. 98, του ιδίου, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, σελ. 15.

⁵ Τις θέσεις αυτές αναφέρει ο Γαβριήλ στην περιγραφή του, Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 40-42, αρ. 53. 54. 55. 57. 64. 67.

⁶ Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41-42, αρ. 59. 60. 61. 65.

η Τζίθρα το 1590 είχε 250 εστίες¹, μία πληθυσμιακή συγκέντρωση που χρειαζόταν μεγάλο βάθος χρόνου προκειμένου να επιτευχθεί². Το πιθανότερο είναι οι οικισμοί αυτοί βαθμιαία να εξελίχθηκαν στα βασικά οικιστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής, με τη συγκέντρωση των κατοίκων των κατά τόπους μικρών οικισμών σε θέσεις που παρουσίαζαν μεγαλύτερο οικονομικό ενδιαφέρον αλλά και προσέφεραν μεγαλύτερη ασφάλεια. Η διαδικασία αυτής της αλλαγής ήταν αρκετά μακρά. Πρέπει σε κάποιες περιπτώσεις να ξεκίνησε ήδη με το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου και φαίνεται να ολοκληρώθηκε σε μεγάλο βαθμό το τέλος του ΙΖ' αιώνα³.

Προκειμένου να συμπληρωθεί το οικιστικό πλαίσιο της περιοχής θα πρέπει να αναφέρομε ότι στην περιοχή, ανατολικά του χωριού Πτερούντα και ειδικά στο όρος Λίβανος, δημιουργήθηκε ένα σημαντικό μοναστικό κέντρο κατά τη διάρκεια των μεσοβυζαντινών χρόνων. Πρώτη γραπτή μαρτυρία για τον Λίβανο έχουμε στον βίο του Αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου τον ΙΒ' αιώνα⁴. Στις αρχές του ΙΔ' αιώνα στο όρος Λίβανος έρχεται ο Γρηγόριος ο Σιναΐτης, ο οποίος όμως δεν βρήκε ησυχία γι' αυτό και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη⁵. Ο μητροπολίτης Γαβριήλ αναφέρει ότι στη μία πλαγιά του όρους υπήρχε ένα μοναστήρι των Αγίων Πέντε και σπήλαια γεμάτα ερημίτες, ενώ από την άλλη πλευρά υπήρχαν δέκα τέσσερα μοναστήρια, από τα οποία στην εποχή του υπήρχε μόνο η μονή του Αγίου Αντωνίου⁶.

γ) Γενικές παρατηρήσεις.

Συνοψίζοντας τα σχετικά στοιχεία για τη δυτική πλευρά του νησιού, παρατηρούμε ότι η περιοχή αυτή παρουσίαζε μία αξιόλογη κινητικότητα του πληθυσμού της. Έτσι στα πρωτοβυζαντινά χρόνια υπήρχε μία σημαντική συγκέντρωση πληθυσμού, κύρια σε παράλιες θέσεις, ως συνέχεια της πληθυσμιακής αναπτύξεως αλλά και της ασφάλειας που υπήρχε στα ρωμαϊκά χρόνια. Η ανάπτυξη αυτή είχε σχέση με εμπορικές κατά κύριο λόγο δραστηριότητες και δεν φαίνεται να ήταν

¹ Δ. Καρύδης- Μ. Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 94.

² Σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ η Τζίθρα(Κίθρα) υπήρξε κώμη πολυάνθρωπος, η οποία στα χρόνια του είχε ερημωθεί. «... κώμη Κίθρα μεγίστη καὶ πολυάνθρωπος, ἡρημώθη δὲ ὑπὸ τοῦ θανάτου πρὸ χρόνων... μένουσι οἴκοι τανῶν ἑξήκοντα πέντε χριστιανῶν...», Μητροπολίτου Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ.41- 42.65).

³ Όπως φαίνεται από τα οθωμανικά κατάστιχα ο αριθμός των χωριών στην περιοχή ελαττώνεται σημαντικά τον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα. Χαρακτηριστικά μεταξύ του 1521 και του 1644 από τα 28 χωριά μένουν μόνο τα 10 στην ευρύτερη περιφέρεια της Ερεσού, Καρύδης - Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 95).

⁴ «Βίος Αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου» 23.

⁵ PLP, 4601, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 214.

⁶ Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41.63.

αντίστοιχη με τις παραγωγικές δυνατότητες της περιοχής, η οποία κατά βάση είναι ορεινή. Όταν εξέλειψαν οι λόγοι που δημιούργησαν την εξέλιξη αυτή, άρχισε μία βαθμιαία παρακμή ορισμένων οικισμών κύρια των παράλιων, οι οποίοι συν τοις άλλοις επλήττονταν και από την ανασφάλεια που επικρατούσε στον αιγαιακό χώρο. Παρά ταύτα δεν παρουσιάστηκε μία τόσο δραματική μείωση του πληθυσμού, ώστε να μιλάμε για μία εγκατάλειψη ή ερήμωση της περιοχής, αφού το 1521 στην ευρύτερη περιοχή της Ερεσού σύμφωνα με τα τουρκικά κατάστιχα υπήρχαν ακόμα 28 οικισμοί¹. Το οικιστικό τοπίο υπέστη μεγάλες αλλαγές αργότερα, κυρίως στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

¹ Όλα τα στοιχεία για τη δημογραφική εξέλιξη και την οικιστική διάρθρωση του ναχιγιέ(nahiye) Ερεσού κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας εξετάζουν αναλυτικά οι. Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 94-97.

ΣΤ' ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

Η πλευρά αυτή του νησιού ανήκε κατά την αρχαιότητα στην επικράτεια της Μήθυμνης, της δεύτερης μεγαλύτερης πόλεως της Λέσβου. Η Μήθυμνα ήταν πόλη παράλια στη βορειοδυτική άκρη μίας μικρής εύφορης πεδιάδας. Η χερσόνησος πάνω στην οποία είναι χτισμένη αποτελεί προέκταση των τελευταίων παραφυάδων του όρους Λεπέτυμνος. Έτσι βρίσκεται απομονωμένη από την υπόλοιπη περιοχή, με αποτέλεσμα οι αμυντικές της δυνατότητες να είναι πάρα πολύ μεγάλες.

Η θέση της πόλεως ήταν πάντα η ίδια από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Διέθετε μία αποτελεσματικότερη οχύρωση μήκους 2,9 χιλιομέτρων και εσωτερική έκταση 28,5 εκταρίων, η οποία ήταν σε χρήση και τη βυζαντινή εποχή¹. Στο υψηλότερο σημείο της πόλεως (ύψος περίπου 93 μέτρα) κατασκευάστηκε το κάστρο. Ο Koldewey αναφέρει ότι στη θέση αυτή υπήρχε αρχαία ακρόπολη², άποψη η οποία επιβεβαιώθηκε και από πρόσφατες έρευνες³. Αντίθετα είχε διατυπώσει επιφυλάξεις ο Κοντής, εξ αιτίας της ελλείψεως αρχαιολογικών τεκμηρίων⁴. Τη χρονολογία κατασκευής του κάστρου δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε επακριβώς, εξ αιτίας των μεγάλων επισκευών που κατά καιρούς έχει υποστεί, με πιο σημαντικές τις εκτεταμένες επισκευές που έγιναν στην περίοδο των Γατελούζων⁵. Το πιθανότερο είναι η κατασκευή του να πραγματοποιήθηκε στα τέλη του Ζ' ή τις αρχές του Η' αιώνα, όταν έκανε την εμφάνισή του στο Αιγαίο ο αραβικός στόλος και ξεκίνησε μία μακρά περίοδος ανασφάλειας για τους κατοίκους των νησιών. Κάτι εξ άλλου ανάλογο έχουμε υποθέσει και για το κάστρο της Μυτιλήνης. Μάλιστα η οχύρωση της Μήθυμνας ήταν τόσο ισχυρή, ώστε εμπόδιζε δύο φορές την κατάληψη της πόλεως από εισβολείς. Η πρώτη το 1089, όταν η Λέσβος δέχτηκε την επίθεση του εμίρη της Σμύρνης Τσαχά και η Μήθυμνα αντιστάθηκε με επιτυχία⁶ και η δεύτερη το 1333, όταν ο ηγεμόνας της Φώκαιας Δομένικος Καττανέο εισέβαλε στο νησί και δειλίασε, όπως λέγει ο Ιωάννης Καντακουζηνός, στη θέα των οχυρώσεων της πόλεως⁷.

¹ H. G. Buchholz, *Methymna, Archäologische Beiträge zur Topographie und Geschichte von Nordlesbos*, Mainz 1975, σελ. 232-240.

² Koldewey, *Die antiken Baureste der Insel Lesbos*, σελ. 16.

³ Ε. Γούναρη, «Το κάστρο της Μήθυμνας Λέσβου και οι οικοδομικές του φάσεις», *ΙΘ' Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Αθήνα 1999, *Περίληψη εισηγήσεων*, σελ. 29.

⁴ Κοντής, *Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή*, σελ. 274.

⁵ Γούναρη, «Το κάστρο της Μήθυμνας» 29-30.

⁶ Αλεξιάς VII, Η' σελ. 110.

⁷ Ιωάννης Καντακουζηνός, I, σελ. 476, Νικηφόρος Γρηγοράς, I, σελ. 525-535. Για την ιστορία της πόλεως ιδέ Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 228-230.

Κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου ο πληθυσμός της πόλεως φαίνεται ότι περιορίστηκε σημαντικά, όπως διακρίνομε και από τη σπανιότητα των παλαιοχριστιανικών ευρημάτων. Ο Χαριτωνίδης υπέθεσε, νομίζω πολύ σωστά, ότι, όταν υπήρχε ασφάλεια στον αιγαιακό χώρο, η Μήθυμνα δεν αποτελούσε τον ιδανικό τόπο κατοικήσεως, εξ αιτίας της απόκρημνης και ακατάλληλης θέσεως στην οποία βρισκόταν¹. Αντίθετα, όταν η κατάσταση στο Αιγαίο ήταν επισφαλής εξ αιτίας των πειρατικών επιδρομών ή υπήρχε γενικότερα πρόβλημα ασφάλειας από την εισβολή κάποιου εχθρού στο νησί, τα τείχη της Μήθυμνας αποτελούσαν ένα ασφαλέστατο καταφύγιο.

Είναι πολύ πιθανόν, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, μέρος του πληθυσμού της Μήθυμνας να προτίμησε για παραμονή παράλιες θέσεις πολύ πίο ευχάριστες, όπως η Πέτρα νοτιοδυτικά και Μνός ανατολικά της πόλεως. Στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο η Μήθυμνα ουσιαστικά αποτέλεσε το βασικό οικιστικό κέντρο της βόρειας πλευράς. Διατηρούσε σημαντικά στοιχεία αστικής εγκαταστάσεως, αφού πέρα από την ισχυρότατη οχύρωσή της ήταν έδρα του αρχιεπισκόπου και μετά μητροπολίτη Μηθύμνης, ενώ διέθετε ένα αξιόλογο λιμάνι προστατευμένο και αυτό από την ισχυρή οχύρωση της πόλεως².

Σημαντικός πρέπει να ήταν ο οικισμός της Πέτρας κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Οι τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές που έχουν αποκαλυφθεί στην ευρύτερη περιοχή της³, μαζί με τα ευρήματα από τη γειτονική Άναξο⁴, δείχνουν μία περιοχή με τρεις ή τέσσερεις κώμες, που είχαν σαν οικιστικό τους κέντρο τον οικισμό που βρισκόταν στη θέση της σημερινής Πέτρας. Όπως μάλιστα τόνισε ο Κοντής, ό θαυμάσιος κόλπος της θα συμπλήρωνε το λιμάνι της Μήθυμνας, το οποίο ήταν στενόχωρο για την εμπορική εξυπηρέτηση της περιοχής⁵. Σημαντικός πρέπει να ήταν και ο οικισμός στη θέση Μνός⁶.

Αντίθετα με ότι συνέβαινε στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια ο οικισμός στη θέση Μνός παρήκμασε, ενώ ο οι οικισμοί που ευρίσκονταν στην περιοχή της Πέτρας πρέπει να περιορίστηκαν σημαντικά. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η πλευρά αυτή του νησιού, όπως διαβάζομε και στον βίο της οσίας Θεοκτίστης, ήταν αρκετά εκτεθειμένη στις πειρατικές επιδρομές, που έπληξαν το νησί μετά τον Η' αιώνα⁷. Οι επιδρομές αυτές ήταν τόσο

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 61

² Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 274-275.

³ Χαριτωνίδης, Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 55-57.

⁴ Κοντής, «Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 277. 1476.

⁵ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 277. 1478.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 58. ΑΔ 18(1963) 272.

⁷ Εκτενής αναφορά στις επιδρομές που δέχτηκε το νησί στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής.

πολλές και τόσο έντονες, ώστε υπήρχε η ανάμνησή των στα χρόνια του μητροπολίτη Γαβριήλ στις αρχές του ΙΖ' αιώνα, ο οποίος μάλιστα κάνει και την παρατήρηση ότι τον οικισμό της Πέτρας προστάτεψε από την καταστροφή η Παναγία¹.

Η μεγάλη σημασία της Πέτρας και κυρίως του λιμανιού της², επέβαλαν την αμυντική ενίσχυση του οικισμού με την κατασκευή ενός κάστρου. Πρώτη αναφορά στο κάστρο της Πέτρας έχουμε το 1422 από τον Buondelmondi αλλά βέβαια η κατασκευή του πρέπει να ήταν πολύ παλαιότερη³. Εξ άλλου ο οικισμός της Πέτρας μπορεί να περιορίστηκε αλλά ποτέ δεν εγκαταλείφθηκε⁴.

Στη μεσόγεια ζώνη νότια και δυτικά της Μήθυμνας, η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων μας κάνει αρκετά επιφυλακτικούς και προσεκτικούς, όσον αφορά το οικιστικό τοπίο της περιοχής κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Έτσι νοτιοδυτικά του σημερινού οικισμού της Λαφιώνας αποκαλύφτηκε η βασιλική του Αγίου Αλεξάνδρου⁵. Πιθανόν γύρω από τη βασιλική να είχε αναπτυχθεί μικρός οικισμός, τα ερείπια του οποίου είχε αναφέρει ο μητροπολίτης Γαβριήλ τον ΙΖ' αιώνα αλλά επιβεβαίωσε και η έρευνα του Χαριτωνίδη⁶. Βέβαια αγνοούμε αν πρόκειται ακριβώς για οικισμό ή για οικήματα συμπληρωματικά του ασκητηρίου. Ο Κοντής διατυπώνει την υπόθεση ότι πρωτοβυζαντινοί οικισμοί θα είχαν αναπτυχθεί στην περιοχή σε δύο θέσεις. Στη θέση του σημερινού οικισμού της Λαφιώνας εξ αιτίας της

¹ Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38.

² Τη σημασία του λιμανιού της Πέτρας τόνισε και στα τέλη του ΙΕ' αιώνα ο Πίρι Ρέις, Λούπης, Πίρι Ρέις, σελ. 194.

³ Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi σελ. 76.

⁴ Τον οικισμό αναφέρει ο μητροπολίτης Γαβριήλ τον ΙΖ' αιώνα στην περιγραφή του (Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38) αλλά και ο Τούρκος ναύαρχος Πίρι Ρέις στα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα (Λούπης, Πίρι Ρέις, σελ. 194).

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 53-56, ΑΔ 27(1972) 616-617, ΑΔ 28(1973) 556. Την ταύτιση της Βασιλικής με το ασκητήριο του Αγίου Αλεξάνδρου είχε κάνει ο μητροπολίτης Γαβριήλ στην περιγραφή του. (Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 39-40). Τα σχετικά με τη ζωή και τις παραδόσεις γύρω από τον Άγιο Αλέξανδρο εξέτασε ο Ι. Φουντούλης, Ο Άγιος Αλέξανδρος ο εν Λέσβω, Λεσβιακόν εορτολόγιον Β', Αθήναι 1960.

⁶ Στη θέση αυτή ο μητροπολίτης Γαβριήλ αναφέρει την αποκάλυψη μιας λάρνακας με την επιγραφή:

+ Ο ΤΗΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΚΗΡΥΞ
ΚΑΙ ΤΗΣ Π[ΑΡΘΕ]Ν[Η]Α[Σ] Φ[Ω]Υ
ΛΑΞ ΚΑΙ ΤΟΥ Χ[ΡΙΣΤ]ΟΥ ΦΙΛΟΣ
ΕΝΘΑΔΑΙ ΚΑΤΑΚΙΤΑΙ
ΥΠΕΡ ΗΜΩΝ ΕΥΧΟΜΕΝΟΣ

(Σχέδιο 27 από το έργο του Χαριτωνίδη, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 54). Εκτενέστατη ανάλυση της επιγραφής στο βιβλίο του Καλδέλλη, Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος, σελ. 195-218.

φύσεως του εδάφους, που προσφέρεται για καλλιέργειες¹ αλλά και στη θέση του σημερινού οικισμού της Στύψης². Σίγουρα οικισμοί δημιουργήθηκαν στις παραπάνω θέσεις μεταγενέστερα, αφού και οι δύο οικισμοί αναφέρονται στην περιγραφή του μητροπολίτη Γαβριήλ³. Μάλιστα ο οικισμός στη θέση Στύψη συνδέθηκε με τα ορυχεία στυπτηρίας που υπήρχαν στην περιοχή. Η στυπτηρία εχρησιμοποιείτο στην υφαντουργία και η εξαγωγή της από τη Λέσβο μαρτυρείται στα υστεροβυζαντινά χρόνια αλλά και στην εποχή της κυριαρχίας πάνω στο νησί της οικογένειας των Γατελούζων⁴.

Εκτός από τους δύο αυτές θέσεις, μεσόγειους οικισμούς αναφέρει ο μητροπολίτης Γαβριήλ στις θέσεις Άρενον(σημ. Άργενος), Χάληξ(σημ. Λεπέτυμνος), Κομάνον, Βαφείον(σημ. Βαφειός), Χιλιοπηγή, Πέτριον(σημ. Πετρί), Κλαπάδον και Χλιόν⁵. Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων από την περιοχή μάς κάνει αρκετά σκεπτικούς, όσον αφορά την εποχή της εμφανίσεως αυτών των οικιστικών εγκαταστάσεων. Αν κρίνομε βέβαια από τις θέσεις στις οποίες βρίσκονται και οι οποίες είναι οι πιο πρόσφορες για αγροτοκτηνοτροφική εκμετάλλευση τοποθεσίες, τότε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει μία οικιστική συνέχεια πολύ παλαιότερη του ΙΖ' αιώνα και η οποία ίσως να διαφοροποιήθηκε πολύ λίγο στις προηγούμενες του Γαβριήλ εποχές, ανάλογα φυσικά με τις διάφορες ιστορικές συγκυρίες. Αυτό εξ άλλου φαίνεται από το γεγονός ότι τα χωριά της πλευράς αυτής καταγράφονται σχεδόν στο σύνολο τους και στο οθωμανικό κατάστιχο του 1548⁶.

Στη βορειοανατολική άκρη του νησιού οι οικισμοί ήταν κατά βάση μεσογειακοί. Η φύση του εδάφους ευνοούσε περισσότερο τις γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες, οι οποίες συνδέονταν με το όρος Λεπέτυμνος. Γύρω από το όρος αυτό δημιουργήθηκαν μία σειρά από κώμες, από τις οποίες με τη πάροδο του χρόνου προήλθαν οι οικισμοί

¹ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 281-282.

² Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 284,285.

³ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37. 35 για τη Στύψη και 39. 49 για τη Λαθιώνα.

⁴ Το θέμα της παραγωγής και εξαγωγής της Στυπτηρίας από τη Λέσβο εξετάζω αναλυτικά στο κεφάλαιο της οικονομίας.

⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 43 για τους οικισμούς Άρενον, Χάληξ, Κομάνον και Βαφείον, σελ. 39 για τους οικισμούς Χιλιοπηγή, Πετρίον και Κλαπάδον και σελ. 40 για τον οικισμό Χλιόν.

⁶ Τα χωριά της βόρειας πλευράς ανήκαν στη διάρκεια της τουρκοκρατίας στον καζά Μολύβου. Ο αριθμός δε των χωριών παρέμεινε σταθερός ολόκληρη την περίοδο αυτή, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Δεν έχομε δηλαδή τις πολλές οικιστικές ανακατατάξεις, που επέβαλαν οι εγκαταλείψεις ή συγχωνεύσεις οικισμών, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές του νησιού. Αυτό σημαίνει ότι στην περιοχή αυτή δεν συνέβησαν σημαντικά γεγονότα, τα οποία να επέβαλαν αλλαγές στις συνήθειες των κατοίκων, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 111-113.

Κλειώ, Κάπη και Γέλοια (σημ. Πελόπη)¹. Το οικιστικό τοπίο στην πρωτοβυζαντινή εποχή δεν είναι και πολύ ξεκάθαρο. Φαίνεται ότι ο οικισμός της Κλειούς βρισκόταν πλησιέστερα προς τη θάλασσα², απ' όπου μετακινήθηκε στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου προς το εσωτερικό για λόγους ασφάλειας. Παρά την έλλειψη επαρκών στοιχείων υποθέτομε ότι και οι δύο άλλοι οικισμοί θα είχαν κατοικηθεί τα πρωτοβυζαντινά χρόνια³, δεδομένης της εξαιρετικής θέσεώς των. Πάντως η ζωή υποθέτομε ότι συνεχίστηκε στους οικισμούς αυτούς ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή⁴.

Στη βορειοανατολική πλευρά τοποθετείται και ο οικισμός της Συκαμιάς. Τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην παραλία δείχνουν ότι ο οικισμός τα πρωτοβυζαντινά χρόνια βρισκόταν κοντά στη θάλασσα⁵. Αργότερα μετακινήθηκε για λόγους ασφάλειας προς το εσωτερικό, σε μία θέση δύσβατη, όπως αναφέρει και ο Γαβριήλ. Η ζωή στον οικισμό δεν φαίνεται να διακόπηκε ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή⁶.

Η στρατηγική θέση της περιοχής, η οποία ελέγχει το βόρειο πέρασμα μεταξύ Μικράς Ασίας και Λέσβου αλλά και λόγοι ασφάλειας του βορειοανατολικού τμήματος του νησιού, επέβαλαν την κατασκευή του κάστρου του Κόρακος. Πρώτη αναφορά στο κάστρο αυτό έχουμε το 1403 στο έργο του Ruy Gonzalez de Clavijo⁷, η δημιουργία του όμως πρέπει να τοποθετηθεί πολύ παλαιότερα. Υποθέτω ότι το κάστρο κατασκευάστηκε στα χρόνια του Αλεξίου Α' Κομνηνού μετά την ανακατάληψη του νησιού από τον Τσαχά. Από τη στιγμή που ο Αλέξιος Κομνηνός διέγνωσε καθαρά πλέον τον κίνδυνο που θα μπορούσε να προέλθει από τους Τούρκους, οι οποίοι είχαν κάνει αισθητή την παρουσία τους στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και υπήρχε κίνδυνος, τόσο για την ομαλή τροφοδοσία της Κωνσταντινουπόλεως όσο

¹ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 286-287.

² Η βασιλική που βρέθηκε στη περιοχή κοντά στο εξωκλήσι της Αγίας Αναστασίας βρίσκεται κοντά στο κάστρο του Κόρακος σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. (Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 59-60, Α. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική, σελ. 530 σημ.1). Ο Μουτζούρης αναφέρει την ύπαρξη στην περιοχή και μίας δεύτερης βασιλικής του Αγίου Ιωάννου. («Μεσαιωνικά Κάστρα» 67 σημ.2.) Η πληροφορία αυτή νομίζω ότι είναι ελεγχόμενη.

³ Την υπόθεση αυτή διατυπώνει νομίζω πολύ σωστά ο Κοντής (Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 286-287). Ο ίδιος θεωρεί την έλλειψη επαρκών στοιχείων ως τελείως τυχαία, η οποία οφείλεται στην απουσία ανασκαφικών δεδομένων.

⁴ Τους οικισμούς συναντάμε στη περιγραφή του Γαβριήλ, Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37, 36, 38 και σελ. 38, 42.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 58, ΑΔ (1961/2) 263-264.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38, 43.

⁷ R. G. de Clavijo, Embassy to Tamerlan, σελ. 49.

και την ίδια την ύπαρξή της, έπρεπε να λάβει τα απαιτούμενα μέτρα. Η κατασκευή του κάστρου του Κόρακος σε μία τόσο καίρια για την ασφάλεια της βυζαντινής πρωτεύουσας περιοχή ήταν πάρα πολύ απαραίτητη¹.

Τέλος στην περιοχή του χωριού Υψηλομέτωπον ερευνήθηκε από τον Ορλάνδο μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική². Δίπλα στη βασιλική και ειδικότερα στη βόρεια πλευρά υπάρχουν κάποια κτίσματα. Ο Χαριτωνίδης τόνισε ότι υπήρχε στη θέση αυτή μοναστηριακό συγκρότημα και όχι οικισμός³. Η γνώμη αυτή είναι αρκετά παρακινδυνευμένη, αφού δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη μοναστικών κέντρων στο νησί στη διάρκεια των πρωτοβυζαντινών χρόνων⁴. Βέβαια κάποια στιγμή στην περιοχή δημιουργήθηκε ένας μικρός οικισμός εξ αιτίας του ωραίου κλίματος αλλά και της όμορφης τοποθεσίας, που είχε ως αποτέλεσμα να συρρέουν κάτοικοι της γύρω περιοχής, όπως συγκεκριμένα αναφέρει ο μητροπολίτης Γαβριήλ⁵.

Γενικές παρατηρήσεις.

Γενικά η βόρεια πλευρά της Λέσβου είναι μία περιοχή ορεινή και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ένας χώρος με σημαντική πυκνότητα πληθυσμού, αφού δεν διαθέτει μεγάλες πεδιάδες, όπως άλλα τμήματα του νησιού. Η μόνη τοποθεσία, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κάπως πρόσφορη για καθαρά αγροτικές εκμεταλλεύσεις, βρίσκεται γύρω από τη Μήθυμνα και την Πέτρα.

Στην πρωτοβυζαντινή εποχή, όπως ήταν φυσικό, οι παράλιες εγκαταστάσεις τράβηξαν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των κατοίκων, σε σημείο μάλιστα που και αυτό το βασικό οικιστικό κέντρο της περιοχής, δηλαδή η Μήθυμνα, να αισθανθεί την επιθυμία των κατοίκων της για καλύτερες και ανετότερες συνθήκες ζωής στους πιο πρόσφορους παράλιους οικισμούς.

Στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια η κατάσταση διαφοροποιήθηκε σημαντικά, με τη μετακίνηση των κατοίκων προς τις ασφαλέστερες θέσεις του εσωτερικού και κυρίως προς την οχυρωμένη θέση της Μήθυμνας.

¹ Όπως τόνισε η Άννα Κομνηνή (Αλεξιάς XI), ο Ιωάννης Δούκας, που ανακατέλαβε το νησί από τον Τζαχά, πριν φύγει από τη Λέσβο φρόντισε για τις οχυρώσεις του νησιού.

² ΑΔ 12(1929) 4-28.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 52-53. Η γνώμη αυτή στηρίχθηκε στην ανεύρεση επιγραφής, η οποία αναφέρει την κατασκευή βαλανείου «+ἐκτίσθη τὸ βαλάνιον ἐπὶ ὑπατίας Φλ(αβίδου) Λουκίου δεσποτεύοντος Εὐλωγίου τοῦ Λαλαγριωνίου[υ] ἐπιτροπεύοντος [Α]ῦξεντίου».

⁴ Καλδέλλης, Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος, σελ. 177-179, 224-228.

⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37.36.

Είναι φανερό ότι οι οικονομικές δυνατότητες της περιοχής είχαν εξαντληθεί με τον συγκεκριμένο αριθμό των κατοίκων, που ήταν εγκατεστημένοι εκεί ήδη από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια και τα περιθώρια για σημαντικές ανακατατάξεις ήταν αρκετά περιορισμένα εξ αιτίας της φύσεως του εδάφους. Πιθανόν να έχουμε μία μικρή αλλαγή στα υστεροβυζαντινά χρόνια με την αξιοποίηση των ορυχείων της στυπτηρίας, η οποία βέβαια δεν ήταν τόσο μεγάλη, ώστε να αλλάξει τα οικιστικά δεδομένα της περιοχής. Έτσι ο οικιστικός χάρτης, που είχε διαμορφωθεί αρκετά νωρίς, πιθανόν στα ρωμαϊκά χρόνια, παρέμεινε σχεδόν σταθερός μέχρι το τέλος των βυζαντινών χρόνων και με μικρές εξαιρέσεις μέχρι τη σημερινή εποχή.

Ζ. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρουσίαση της οικιστικής εξελίξεως στη Λέσβο κατά τη βυζαντινή περίοδο σίγουρα είναι ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο. Η κατά περιοχές παρουσίαση του οικιστικού τοπίου ανέδειξε τις διαφορές που υπήρχαν, όπως και τις ομοιότητες. Η Λέσβος είναι ένα μεγάλο νησί και ως εκ τούτου θα ήταν πολύ παρακινδυνευμένο να πούμε ότι η οικιστική εξέλιξη ήταν ομοιόμορφη σε όλες τις περιοχές, με δεδομένο ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές από περιοχή σε περιοχή ως προς το έδαφος και κατ' επέκταση τις ασχολίες των κατοίκων. Σημαντικό ρόλο στο οικιστικό τοπίο έπαιξε η απόσταση των οικισμών από τις μικρασιατικές ακτές αλλά και τις μεγάλες πόλεις του νησιού.

Όσον αφορά το οικιστικό τοπίο των πόλεων μετά τον Δ' αιώνα, αυτό είχε σχέση με τη κατάσταση που επικράτησε στην αυτοκρατορία από τις νέες πολιτικοοικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν και οδήγησαν σε μία παρακμή τους αστικούς θεσμούς, οι οποίοι είχαν στηρίξει τη λειτουργία των πόλεων στο παρελθόν. Αποτέλεσμα των νέων συνθηκών ήταν η μείωση του αστικού πληθυσμού και ο εδαφικός περιορισμός των πόλεων. Η μείωση του πληθυσμού προήλθε από τη μετεγκατάσταση των μεγαλογαιοκτημόνων στην ύπαιθρο κοντά στην περιουσία τους και από την παρακμή του εμπορίου, η οποία στέρησε τις πόλεις από μία αρκετά προσοδοφόρο προνομιακή τους δραστηριότητα, υποχρεώνοντας ένα σημαντικό τμήμα του αστικού πληθυσμού να αναζητήσει άλλες πηγές εξευρέσεως οικονομικών πόρων κατά βάση στην ύπαιθρο.

Σχετικά με τη Μυτιλήνη βλέπουμε ότι βαθμιαία η «έξω πόλη», όπου κατά κύριο λόγο βρισκόντουσαν οι κατοικίες των πλουσίων, εγκαταλείφθηκε και ο οικισμένος χώρος περιορίστηκε πλέον στο «νησί», το υψηλότερο σημείο του οποίου τον ΣΤ' ή πιθανόν τα τέλη του Ζ' αιώνα κατέλαβε το κάστρο. Βαθμιαία, για λόγους ασφαλείας, ο πληθυσμός συγκεντρώθηκε στο κάστρο και σε ένα οχυρωμένο προάστειο, το Μελανούδι. Όσον αφορά τη δεύτερη πόλη του νησιού τη Μήθυμνα, η μείωση του πληθυσμού της κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο είχε και μία άλλη αιτία. Οφειλόταν στην απόκρημνη και ακατάλληλη και ως εκ τούτου μη ελκυστική σε περιόδους ασφάλειας θέση της. Όταν βέβαια η ανασφάλεια επικράτησε στον αιγαιακό χώρο η Μήθυμνα έγινε ένα πολύτιμο και ασφαλές καταφύγιο.

Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να μιλήσουμε για παρακμή των πόλεων του νησιού σαν αστικό φαινόμενο. Όπως έχει τονίσει ο J. Koder, μία πόλη διακρίνεται από τις διοικητικές, μορφωτικές και οικονομικές λειτουργίες της, την πυκνή δόμησή της και την οχύρωσή της, ενώ υπάρχει και ένας μεγάλος αριθμός

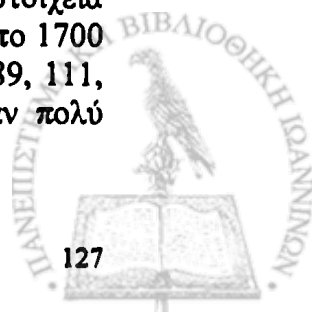
μη γεωργικών εργασιών. Τα στοιχεία αυτά κατά τη γνώμη μου ενυπήρχαν σε μεγάλο βαθμό στις δύο τουλάχιστον πόλεις της Λέσβου.

Όσον αφορά την ύπαιθρο μπορούμε να πούμε ότι σε όλες τις πλευρές του νησιού ήταν διακριτές δύο οικιστικές ζώνες. Μία παράλιος και μία μεσογειακή. Στην πρωτοβυζαντινή εποχή, όταν υπήρχε ασφάλεια στον αιγαιακό χώρο, οι περισσότερες εγκαταστάσεις ήταν απλωμένες κατά μήκος των ακτών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και στο εσωτερικό του νησιού δεν υπήρχαν σημαντικοί και αξιόλογοι οικισμοί. Εξ άλλου ο αγροτοκτηνοτροφικός χαρακτήρας της οικονομίας επέβαλε την αξιοποίηση όλων των διαθέσιμων εκτάσεων του νησιού, το οποίο συν τοις άλλοις πάντα είχε σημαντικό πληθυσμό. Οι βαρβαρικές επιδρομές του Δ' αιώνα δεν φαίνεται να επηρέασαν το οικιστικό τοπίο του νησιού και σε μεγάλο βαθμό συνεχίστηκε η οικονομική ευεξία, η οποία είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της στη διάρκεια των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Το αποτέλεσμα ήταν να μην υπάρχει πιεστική ανάγκη για τη μετακίνηση των κατοίκων προς ασφαλέστερες τοποθεσίες του εσωτερικού. Παράλληλα στο μεγαλύτερο μέρος της υπαίθρου, το μεγάλο πλήθος των βασιλικών, που είναι διάσπαρτες παντού, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι εκεί κυριαρχούσαν οι μικρές κώμες, όπως εκείνες που μας περιέγραψε πολύ καθαρά ο Λόγγος στο έργο του «Κατά Δάφνιν και Χλόην». Επρόκειτο για μικρούς οικισμούς που αποτελούνταν από λίγες αγροικίες, η μία μάλιστα μακριά από την άλλη¹. Κάθε ξεχωριστή συστάδα από κώμες είχε και το οικιστικό της κέντρο, ένα είδος «μητροκωμίας».

Από τον Ζ' αιώνα και μετά άρχισαν να συντελούνται οι βασικές εκείνες μεταβολές, κυρίως στην ύπαιθρο, που αποτέλεσαν την αφετηρία για τη διαμόρφωση της οικιστικής καταστάσεως του νησιού ως τη σύγχρονη εποχή. Η οικονομία στηρίχτηκε κυρίως στη γεωργία και την κτηνοτροφία καθώς η μεγάλη ανασφάλεια στον αιγαιακό χώρο περιόρισε τις εμπορικές δραστηριότητες στις απόλυτα αναγκαίες. Επι πλέον οι φοβερές πειρατικές επιδρομές κατέστησαν την παραμονή σε παράλιους οικισμούς ιδιαίτερα επισφαλή. Αποτέλεσμα των νέων συνθηκών ήταν η βαθμιαία μετακίνηση ενός μεγάλου μέρους των παράλιων πληθυσμών προς το εσωτερικό του νησιού, σε θέσεις που παρείχαν στοιχειώδη έστω ασφάλεια.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι μετακινήσεις προς το εσωτερικό δεν είχαν την ίδια ένταση σε όλες τις περιοχές του νησιού, ενώ σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να πήραν και τον χαρακτήρα της ομαδικής

¹ Ενδεικτικά αναφέρω ότι στα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα απ' όπου υπάρχουν και στοιχεία ο αριθμός των οικισμών της Λέσβου φτάνει τους 155 έναντι 117 το 1600, 75 το 1700 και 86 το 1900. (Δ. Καρύδης - Μ. Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία σελ. 95, 89, 111, 119). Στα βυζαντινά χρόνια ο αριθμός των οικισμών θα πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερος.

μεταναστεύσεως. Οι λόγοι ήταν σημαντικοί και είχαν σχέση με τις βασικές ασχολίες των παράλιων πληθυσμών, τη θέση του παράλιου οικισμού σε περιοχή η οποία παρείχε κάποιες στοιχειώδεις συνθήκες ασφαλείας και τέλος τον διαθέσιμο χώρο που υπήρχε στο εσωτερικό του νησιού.

Συγκεκριμένα ένα μέρος των κατοίκων των παράλιων οικισμών, οι οποίοι βρισκόταν σε θέση με κάποιους στοιχειώδεις όρους ασφαλείας, δύσκολα θα απομακρύνονταν, ακόμα και αν αυτό ήταν επικίνδυνο, από τη βασική πηγή του εισοδήματος, που ήταν η αλιεία, σε ένα νησί το οποίο φημίζεται για τα πλούσια αλιεύματά του. Αυτός ο λόγος εξηγεί και το γεγονός ότι παρουσιάστηκαν μικρότερες μετακινήσεις στην ανατολική και νότια πλευρά, μάλλον εξ αιτίας της παρουσίας μοίρας του θεματικού ναυτικού στη Μυτιλήνη. Εντονότερες ήταν οι μετακινήσεις στη βόρεια και βορειοδυτική πλευρά του νησιού, η οποία ήταν περισσότερο εκτεθειμένη στις πειρατικές επιδρομές. Στον περιορισμό των μετακινήσεων θα πρέπει επί πλέον να συνέβαλε και η πληθυσμιακή πυκνότητα του εσωτερικού του νησιού, το οποίο δεν ήταν μία περιοχή έρημη, έτοιμη να δεχθεί νέους κατοίκους. Αντίθετα μάλιστα ήταν μία περιοχή κατοικημένη, όπου οι κάτοικοι είχαν διαμορφώσει τη ζωή τους με βάση τις δυνατότητες του τόπου στον οποίο ζούσαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο άγιος Γρηγόριος επίσκοπος Άσσου, ο οποίος τον ΙΒ' αιώνα επιχείρησε την αποψύλωση μίας περιοχής, η οποία ήταν χρήσιμη για τους ντόπιους κατοίκους, προκειμένου να κατασκευάσει ένα μοναστήρι. Η αντίδραση που συνάντησε για την πράξη του αυτή ήταν αρκετά έντονη, με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να αποχωρήσει.

Πέρα όμως από τη μετακίνηση των κατοίκων του νησιού προς το εσωτερικό για λόγους ασφάλειας, από τα μεσοβυζαντινά χρόνια πρέπει να ξεκίνησε και η βαθμιαία συγκέντρωση των πληθυσμών από τους μικρότερους και ίσως λιγότερο ασφαλείς οικισμούς (κώμες) σε μεγαλύτερους, που βρισκόντουσαν σε καλύτερες θέσεις. Έτσι έχουμε τη δημιουργία μεγάλων σε πληθυσμό χωριών, ένα είδος «αγροτοπόλεων». Η τάση αυτή δεν παρουσίαζε σε όλες τις περιοχές του νησιού τον ίδιο βαθμό αναγκαιότητας και ομοιομορφίας. Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρχουν διαφορές στο χρόνο που ξεκίνησαν ή ολοκληρώθηκαν αυτές οι μετακινήσεις.

Συγκεκριμένα στη βόρεια πλευρά του νησιού το φαινόμενο της συγκεντρώσεως των πληθυσμών ήταν σχετικά μικρό και οι αλλαγές ελάχιστες. Ο οικισμένος χώρος της περιοχής εξ αιτίας του ορεινού εδάφους ήταν πολύ συγκεκριμένος και περιορισμένος στις θέσεις που παρουσίαζαν έστω και ελάχιστες δυνατότητες αγροτοκτηνοτροφικής εκμεταλλεύσεως. Έτσι οι οικισμοί στην περιοχή αυτή παρέμειναν σχετικά σταθεροί χωρίς μεγάλες αλλαγές σχεδόν ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή και το οικιστικό τοπίο παρέμεινε κατά το μεγαλύτερο μέρος του

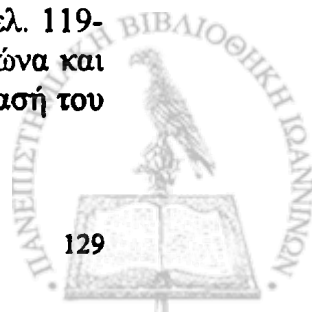
αναλλοίωτο μέχρι τις μέρες μας. Ο μοναδικός χώρος που μπορούμε να πούμε ότι γνώρισε σημαντική αλλαγή είναι η περιοχή γύρω από την Πέτρα. Μία σειρά από οικισμούς, οι οποίοι είχαν παρουσιάσει σημαντική ανάπτυξη στα πρωτοβυζαντινά χρόνια, στη συνέχεια παρήκμασαν. Γενικά, τις όποιες μικρές αλλαγές γνώρισε η βόρεια πλευρά, έγιναν κατά βάση στην περίοδο της τουρκοκρατίας.

Μία τελείως ξεχωριστή όψη παρουσιάζει η ανατολική κατά κύριο λόγο πλευρά του νησιού, η νότια εκτός από τις πεδιάδες Καλλονής και Ιππείου και λιγότερο η δυτική πλευρά. Εδώ ο οικισμένος χώρος βρισκόταν σε μία διαρκή διαδικασία αλλαγών. Οι πρώτες μετακινήσεις και συνενώσεις μικρών κωμών ξεκίνησαν αμέσως με το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου, σε συνδιασμό με τη μετακίνηση των παράλιων πληθυσμών προς το εσωτερικό του νησιού. Η τάση αυτή γνώρισε τη μεγαλύτερή της ένταση τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, όταν, με την κυριαρχία της καλλιέργειας της ελιάς, διαμορφώθηκαν νέες οικιστικές συμπεριφορές¹.

Μία τρίτη όψη του οικιστικού τοπίου σε σχέση πάντα με τον χρόνο που έγιναν οι αλλαγές, παρουσιάζεται στις δύο μεγαλύτερες πεδιάδες του νησιού, δηλ. του Ιππείου και της Καλλονής. Οι δύο αυτές περιοχές δεν είχαν παρουσιάσει την εκρηκτική ανάπτυξη άλλων περιοχών κατά τα ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια, ίσως εξ αιτίας της παρουσίας των ελών αλλά και διαφορετικών οικονομικών προτεραιοτήτων σε εποχές αναπτύξεως κυρίως του εμπορίου. Στη συνέχεια και μέχρι τον Ι΄ αιώνα οι περιοχές αυτές δεν τράβηξαν και πάλι το έντονο ενδιαφέρον των κατοίκων του νησιού, επειδή λόγοι ασφάλειας τους κρατούσαν μακριά από παράλιες και πεδινές γενικά εκτάσεις, σε συνδυασμό βέβαια με το γεγονός ότι οι πεδιάδες αυτές απαιτούσαν πολλά εργατικά χέρια για την αξιοποίησή τους, αφού τα βασικά τους προϊόντα είναι τα οπωροκηπευτικά και τα δημητριακά, που χρειαζόντουσαν αξιόλογο αγροτικό δυναμικό.

Η αλλαγή πρέπει να ξεκίνησε από τον Ι΄ αιώνα. με την πληθυσμιακή αύξηση που παρατηρήθηκε αλλά και την ασφάλεια που κατά κάποιο τρόπο εμπεδώθηκε σ' ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια. Η στροφή των κατοίκων προς τις περιοχές αυτές αποτυπώθηκε στην εκκλησιαστική διοίκηση με τη δημιουργία της επισκοπής Ιεράς και την προαγωγή της αρχιεπισκοπής Μηθύμνης σε μητρόπολη. Ο πληθυσμός των πεδιάδων αυτών ενισχύθηκε αργότερα και ειδικότερα μετά τον ΙΓ΄ αιώνα με την άφιξη στο νησί των κυνηγημένων, εξ αιτίας της τουρκικής προελάσεως, προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Έτσι το οικιστικό τοπίο

¹ Το θέμα εξετάζουν οι Δ. Καρύδης και Μ. Kiel (Μυτιλήνης αστυγραφία σελ. 119-120) με την επισήμανση ότι το φαινόμενο αυτό παρατηρείται από τον ΙΣΤ΄ αιώνα και μετά, ενώ απ' ότι φαίνεται είναι πολύ παλαιότερο. Απλά κατά περιοχές η έντασή του ήταν διαφορετική.

στις δύο αυτές πεδιάδες και κυρίως στην πεδιάδα της Καλλονής, διαμορφώθηκε σχεδόν στο σύνολο του στα υστεροβυζαντινά χρόνια και οι αλλαγές που ακολούθησαν αργότερα στα χρόνια της τουρκοκρατίας δεν μπορούν να χαρακτηριστούν τόσο σημαντικές, ώστε να μιλάμε για αλλοίωση του οικιστικού χώρου, που είχε διαμορφωθεί στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Οι μόνες εντυπωσιακές αλλαγές που παρατηρήθηκαν στην πεδιάδα Καλλονής αφορούν τις τοποθεσίες όπου κυριάρχησε μετά τον ΙΖ' αιώνα η ελαιοκαλλιέργεια, όπως είναι η περιοχή της Αγίας Παρασκευής.

Παράλληλα με τις οικιστικές αλλαγές που άρχισαν να συντελούνται στα πρωτοβυζαντινά και μεσοβυζαντινά χρόνια, ξεκίνησε και η δημιουργία ενός συστήματος αμυντικής οργάνωσης με κατά τόπους κάστρα και οχυρά. Η αρχή πρέπει να έγινε με την κατασκευή του κάστρου της Μυτιλήνης και συνεχίστηκε με μεγαλύτερη ένταση μετά τον ΙΑ' αιώνα με την κατασκευή σειράς οχυρωματικών έργων που κάλυπταν σχεδόν όλες τις πλευρές του νησιού.

6. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η διοικητική οργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο είχε τη σφραγίδα του Διοκλητιανού και του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Και οι δύο προσπάθησαν, με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις που επέφεραν, να ενισχύσουν τη θέση του αυτοκράτορα και να περιορίσουν τις πολιτικές αρμοδιότητες άλλων παραγόντων, όπως ήταν η σύγκλητος και ο στρατός.

Στη νέα συγκεντρωτική μοναρχία, η οποία δημιουργήθηκε, διαχωρίστηκε η πολιτική από τη στρατιωτική εξουσία, ενώ ταυτόχρονα έγινε προσπάθεια περιορισμού της ανωτάτης κεντρικής υπαλληλικής ιεραρχίας, μέσω των ανωτέρων και ανωτάτων στελεχών της επαρχιακής διοικήσεως. Βέβαια θα πρέπει τονιστεί στο σημείο αυτό ότι ολόκληρη η υπαλληλική ιεραρχία βρισκόταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο του αυτοκράτορα¹.

Σύμφωνα με τα *Notitia Dignitatum*, τα οποία είναι μία από τις σπουδαιότερες πηγές για τη διοικητική, πολιτική και στρατιωτική οργάνωση της αυτοκρατορίας κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και χρονολογούνται γύρω στο 430², το κράτος χωρίστηκε σε τέσσερεις επαρχότητες (*Praefecturae Praetorio*). Ήταν οι επαρχότητες της Ανατολής (*Orientis*), Ιλλυρικού (*Illyrici*), Ιταλίας (*Italiae*) και Γαλλίας (*Galliarum*). Οι επαρχότητες χωρίζονταν σε διοικήσεις και οι διοικήσεις σε επαρχίες³. Σύμφωνα με τον Ζώσιμο, η επαρχότητα της Ανατολής περιελάμβανε την Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία, τη Μικρά Ασία, τη Θράκη και τα νησιά Κύπρος και Κυκλάδες (έννοεί τα Δωδεκάνησα και τα νησιά του βορείου Αιγαίου). Εξαιρέθηκαν τα νησιά Λήμνος, Τμβρος⁴.

Η Λέσβος σύμφωνα με τον χωρισμό αυτό αποτελούσε τμήμα της επαρχότητας της Ανατολής. Η επαρχότητα της Ανατολής περιλάμβανε τέσσερεις διοικήσεις. Αυτές ήταν οι διοικήσεις της Ανατολής, του Πόντου, της Ασίας και της Θράκης. Τμήμα της διοικήσεως της Ασίας

¹ Ζακυθινός, Βυζαντινή ιστορία, σελ. 36-39, Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή ιστορία, Α, σελ. 104-107, 332-336, Ostrogorsky, Ιστορία, Α, σελ. 91-92, Κορδώσης, Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών χρόνων, σελ. 183-186. A. Cameron, *The Later Roman Empire*, ελλ. μετ., Αθήνα 2000, σελ. 60-111. Ειδικότερα επί του θέματος έργα, J. Karayannopoulos, «Der frühbyzantinische Kaiser», BZ 4(1956) 369-384, και πιο πρόσφατα, F. Kolb, *Diokletian und die erste Tetrarchie, Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?* Berlin 1987.

² Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή ιστορία, Α', σελ. 52.

³ O. Seeck, *Notitia dignitatum accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et letercula provinciarum*, Berlin 1876, (ανατ. 1966), A. Jones, *The later Roman empire*, 284-602, Παραρτημα II, *The Notitia dignitatum*, Vol. I, Oxford 1964, σελ. 347-58, C. Clement, *La "Notitia dignitatum"*, Cagliari 1968.

⁴ Ζώσιμος, Ιστορία νέα, έκδ. L. Mendelssohn, Lipsiae 1887, II, σελ. 33, (νεότερη έκδ. F. Paschoud, Paris 1971, I, σελ.105), Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 73-74.

ήταν η «Επαρχία των Νήσων»(Provincia Insularum), στην οποία περιλαμβάνονταν και η Λέσβος¹. Έδρα της επαρχίας ήταν η Ρόδος, ο διοικητής της όμως από το 385 διαχειριζόταν εναλλάξ στις πέντε μεγάλες πόλεις της επαρχίας, δηλ. τη Ρόδο, τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Σάμο και την Κω².

Ο συγκεκριμένος χωρισμός παρέμεινε αναλλοίωτος μέχρι τα χρόνια του Ιουστινιανού. Η «αρχή των νήσων» αναφέρεται στις Νεαρές (Novellae) 41, 50, 67 του Ιουστινιανού³, ενώ τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, ως τμήμα της «επαρχίας των νήσων», υπαγόntonταν στη διοίκηση της Ασίας σύμφωνα με τον «Συνέκδημο του Ιεροκλή», ένα σημαντικό γεωγραφικό σχέδιο για το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, το οποίο περιείχε κατάλογο των βυζαντινών πόλεων και επαρχιών⁴ και χρησιμοποιούσαν ως βοήθημά τους οι κρατικοί υπάλληλοι στα υπηρεσιακά τους ταξίδια. Μάλιστα στο έργο, που χρονολογείται μεταξύ Αυγούστου του 527 και Φθινοπώρου του 528⁵ και κατ' άλλους το 535⁶, γίνεται καταγραφή των πόλεων της αυτοκρατορίας και αναφέρονται ως πόλεις της Λέσβου η Μυτιλήνη και η Μήθυμνα⁷.

Μετά την έκδοση του «Συνέκδημου του Ιεροκλέους» και πάντα επί Ιουστινιανού, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννου Λυδού, η «επαρχία των νήσων» αποσπάστηκε από τη διοίκηση της Ασίας και υπήχθη στη διοίκηση της Σκυθίας⁸. Με τη μεταβολή αυτή η Κάτω Μυσία και η Σκυθία αφαιρέθηκαν από τη διοίκηση της Θράκης και ενώθηκαν με την Καρία, τις Κυκλάδες και την Κύπρο προκειμένου να δημιουργήσουν τη διοίκηση (Quaestura exercitus) της Σκυθίας. Ο E. Stein τοποθετεί την αλλαγή αυτή στις 18 Μαΐου του 536, όταν εκδόθηκε η σχετική νεαρά⁹. Η

¹ Seek, Notitia, σελ. 45, 5-8.

² Η εντολή εκδόθηκε στο όνομα των τριών συμβασιλευόντων αυτοκρατόρων, δηλ. του Γρατιανού, του Βαλεντινιανού και του Θεοδοσίου. Codex Justinianus, εκδ. P. Krüger, Berolini 1877 (ανατ. 1970), 1.40.6, σελ. 85.

³ Zacharia V. Lingenthal, Jus Graecoromanum, t. 1, σελ. 121, 354-355, 415, I. Ζέπος, Jus Graecoromanum, 1, σελ. 18.

⁴ «Εἰσὶν αἱ πᾶσαι ἐπαρχίαι καὶ πόλεις αἱ ὑπὸ τὸν βασιλέα τῶν Ρωμαίων διοικούμεναι τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπαρχία ξδ', πόλεις λε', ὡς ὑποτέτακται», Les Synekdemosis d' Hierokles, σελ. 12.

⁵ Les Synekdemosis d' Hierokles, σελ. 3-11.

⁶ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 73.

⁷ Les Synekdemosis d' Hierokles, σελ. 32. Μετά τη Μήθυμνα αναφέρεται η πόλη Πέτε(α)λος(ν) την οποία ο Jones (Cities in the eastern roman province, σελ. 513) ταύτισε με την Ερεσό. Η ταύτιση φαίνεται γλωσσικά αυθαίρετη.

⁸ Ιωάννης Λυδός, Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας, εκδ. E. Bekker (CSHB), Bonnae 1837, σελ. 193, 1-3.

⁹ E. Stein, Histoire des bas empire, Vol. II (476-565), Paris 1949, σελ. 474. του ιδίου, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den kaisern Justinus und Tiberius Konstantinus VIII, Stuttgart 1919, σελ. 166. Προς την άποψη του Stein κλίνει και ο M. Hendy (Studies in the Byzantine monetary economy (300-

«επαρχία των νήσων» εξακολούθησε να υπάρχει και με τη νέα αναδιάταξη των επαρχιών, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ο Μένανδρος αναφέρει κάποιον Ιωάννη, ο οποίος, επί αυτοκράτορα Τιβερίου Α' (578-582), «τῶν νήσων διήνυε τὴν ἀρχήν»¹. Μάλιστα με τη νεαρά 41 δόθηκε το δικαίωμα στον κοιαίστορα του θείου παλατίου να εκδικάζει στην Κωνσταντινούπολη τις διάφορες υποθέσεις των κατοίκων των νησιών, προκειμένου να αποφεύγεται η ταλαιπωρία της μεταβάσεώς των στην έδρα της διοικήσεως στη Σκυθία².

Οι λόγοι που επέβαλαν την αναδιάταξη αυτή δεν θα πρέπει να ήταν αμελητέοι, δεδομένου ότι στη νέα διοίκηση της Σκυθίας περιλαμβανόντουσαν εδάφη αρκετά μακριά το ένα από το άλλο. Μία άποψη είναι ότι ο Ιουστινιανός επιδίωξε να ανακουφίσει οικονομικά τις περιοχές του Δούναβη, οι οποίες είχαν πληγεί από τις επιδρομές, ενώνοντας αυτές με πλούσιες και ασφαλείς επαρχίες³. Χωρίς να υποτιμηθεί αυτή η άποψη, θεωρούμε ότι ένας επιπλέον στόχος αυτής της αλλαγής ήταν η διοικητική ενοποίηση των επαρχιών απ' όπου διερχόταν η θαλάσσια αρτηρία που συνέδεε τη βόρεια Αφρική και τη Σκυθία με την Κωνσταντινούπολη. Τη γνώμη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι ο *quaestor exercitus* της Σκυθίας, σύμφωνα με τον Stein αλλά και την Ahrweiler είχε ναυτικές αρμοδιότητες⁴. Βασική επιδίωξη ήταν, υπό μία ενιαία τουλάχιστον διοίκηση, στοιχειώδους οργάνωση των ναυτικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας, οι οποίες στη φάση αυτή είχαν πρώτιστο καθήκον τη διασφάλιση της ελεύθερης διακινήσεως των προϊόντων και την ασφαλή ναυσιπλοΐα. Ο ρόλος των νησιών του ανατολικού Αιγαίου, της Λέσβου συμπεριλαμβανομένης, ήταν καθοριστικός όχι μόνο εξ αιτίας της στρατηγικής των θέσεως αλλά και της ναυτικής παραδόσεώς των.

Απ' ότι φαίνεται η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε μέχρι τα χρόνια του Ηρακλείου. Όμως από τα μέσα του Ζ' αιώνα ξεκίνησαν σημαντικές διοικητικές ανακατατάξεις. Προς τούτο συνέτρεξαν δύο λόγοι. Από τη μία η εμφάνιση του αραβικού στόλου στον αιγαιακό χώρο και από την άλλη η δημιουργία του θεματικού συστήματος. Βέβαια θα πρέπει να τονιστεί ότι το θεματικό σύστημα άργησε να εφαρμοστεί στον αιγαιακό

1450), Cambridge 1985, σελ. 404) καθώς και ο Jones (Later Roman empire, I, σελ. 280).

¹ Μένανδρος, Αποσπάσματα, εκδ. R. C. Blockley, Ottawa/ Liverpool 1985, σελ. 192, αποσπ. 21, 16-18.

² Corpus juris civilis, III, Novellae, εκδ. R. Schoell-G. Kroll, 1872 (επανεκ. 1972), σελ. 262.

³ Hendy, Studies in the Byzantine monetary economy, σελ. 404, J. Evans, The age of Justinian, ελλ. μετ., Αθήνα 1999, σελ. 365.

⁴ E. Stein, Histoire du bas empire, σελ. 474-475, Ahrweiler, Byzance et la mer, σελ. 12, σημ. 2. Τελευταία, την άποψη αυτή υποστήριξε και ο Π. Γιαννόπουλος («Η οργάνωση του Αιγαίου πελάγους κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», Παρνασσός 34(1992) 203, σημ. 11).

χώρο και οι πληροφορίες πάνω στο θέμα αυτό είναι αρκετά συγκεχυμένες.

Σύμφωνα με τον Ch. Diehl η αρχή των νήσων μετασχηματίστηκε σε «θέμα Καραβισιάνων», η έκταση του οποίου κάλυπτε όλο το Αιγαίο¹. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι στα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου» ο στρατηγός των καράβων (καραβισιάνων) Σισίννιος, στα τέλη του Ζ' αιώνα, έλαβε εντολή να σπεύσει στη Σκίαθο², ενώ στο Liber Pontificalis αναφέρεται ότι το 711 ο πατρίκιος Θεόφιλος, στρατηγός των καραβισιάνων, υποδέχτηκε στην Κέα τον πάπα Κωνσταντίνο (708-715) ο οποίος επέστρεφε από την Κωνσταντινούπολη³. Η θεωρία του Diehl αμφισβητείται από τους Gelzer, Ahrweiler και Αντωνιάδου-Μπιμπίκου, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι αυτό που ονομάζεται «θέμα καραβισιάνων» ήταν μία ναυτική διοίκηση η οποία είχε επικεφαλής της τον στρατηγό των καραβισιάνων⁴.

Θεωρούμε ως πιο βέβαιη την τελευταία άποψη, αφού σε καμιά πηγή το Αιγαίο δεν εμφανίζεται να έχει περιληφθεί στη θεματική αναδιοργάνωση τον Ζ' αιώνα, ενώ δεν έχουμε επίσης σε καμιά πηγή αναφορά στο θέμα των καραβισιάνων αλλά μόνο στον στρατηγό των καραβισιάνων. Το πιθανότερο είναι η κεντρική διοίκηση να επιδίωξε τη δημιουργία μίας ναυτικής διοικήσεως, στην οποία περιλαμβάνονταν τα νησιά του Αιγαίου, προκειμένου να εμποδισθεί η είσοδος του αραβικού στόλου στον αιγαιακό χώρο και η προέλασή του προς την Κωνσταντινούπολη. Ταυτόχρονα θα παρείχετο καλύτερη προστασία στα νησιά από τις αραβικές επιδρομές. Εξ άλλου τον Ζ' αιώνα η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε τη σοβαρότερη απειλή στα ηπειρωτικά εδάφη, αφού ο αραβικός στόλος, αν και ήδη είχε δημιουργηθεί, δεν αποτελούσε σοβαρό κίνδυνο ή το πιθανότερο, όπως απέδειξαν τα γεγονότα, είχε υποτιμηθεί η δύναμή του⁵.

¹ Ch. Diehl, *L' origine du regime des Themes*, Paris 1905, σελ. 280. Προς την άποψη του Diehl φαίνεται να συμφωνεί και ο Γιαννόπουλος, «Η οργάνωση του Αιγαίου πελάγους» 206-211.

² PG 116, στήλη 1369C και Αγίου Δημητρίου θαύματα, εκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens Recueils des Miracles de saint Démétrius et la penetration des Slaves dans les Balkans*, Paris 1979-81, I, σελ. 231, (ελλ. μετ. Αγίου Δημητρίου θαύματα, επιμέλεια Χ. Μπακιρτζή, Αθήνα 1997, σελ. 315).

³ Liber Pontificalis, εκδ. E. Duchesne, Paris 1955, Vol. A', σελ. 390.

⁴ H. Gelzer, *Georgii Cyprii*, Lipsiae 1890 XIII, Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σελ. 22-30, H. Antoniadis-Bibicou, *Etudes d' histoire maritime à Byzance. A propos du «Thème des Caravisiens»* Paris 1966, σελ. 63-65.

⁵ Ο αραβικός στόλος έκανε αισθητή την παρουσία του από τα μέσα του Ζ' αιώνα. Ο Κώνστας ο Β' (642-668) επιχείρησε να ανακόψει την προέλαση των Αράβων στη θάλασσα, οργανώνοντας την άμυνα της Κύπρου και προσβάλλοντας τον αραβικό στόλο αλλά χωρίς επιτυχία στο Φοίνικα της Λυκίας το 655. (Θεοφάνης, σελ. 345, 28-346, 17, Γεώργιος. Κεδρηνός, I, σελ. 756, 2-16). Αποκορύφωμα βέβαια της αραβικής απειλής από τη θάλασσα ήταν η πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως κατά τη

Η αποτυχία των Καραβισιάνων να εμποδίσουν την είσοδο του αραβικού στόλου στο Αιγαίο, η προσωρινή κατάληψη κάποιων νησιών του Αιγαίου από τους Άραβες¹ και τέλος η πολιορκία της ίδιας της βυζαντινής πρωτεύουσας, οδήγησαν την κεντρική διοίκηση στην αναδιοργάνωση ολοκλήρου του συστήματος άμυνας και διοικήσεως του Αιγαίου. Στην ουσία είχαμε επέκταση του θεματικού συστήματος σ' ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο. Έτσι σε πρώτη φάση δημιουργήθηκαν το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών και οι δρούγοι του Πλωϊμου, του Κόλπου και του Αιγαίου πελάγους. Τμήμα του δρούγου Αιγαίου πελάγους αποτέλεσε και η Λέσβος. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγομε έμμεσα, γνωρίζοντας ότι η Λέσβος αποτέλεσε από τα μέσα του Θ' αιώνα, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο, τμήμα του θέματος Αιγαίου πελάγους², το οποίο ήταν απλή μετεξέλιξη του δρούγου Αιγαίου πελάγους σε θέμα.

Με τις νέες διοικητικές αλλαγές είχαμε για πρώτη φορά την εμφάνιση του Αιγαίου πελάγους ως μίας ανεξάρτητης διοικητικής μονάδας, αφού τόσο στην αρχαιότητα όσο και στα ρωμαϊκά χρόνια αποτελούσε μία γεωγραφική περιοχή, που είχε μεν αρκετά κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, όμως δεν αποτέλεσε μία ενιαία διοικητική μονάδα. Μάλιστα την πρώτη επίσημα χρονολογημένη αναφορά στον χώρο αυτό ως ενιαία διοικητική μονάδα τη βρίσκομε σε σφράγισμα του 711-713, «Αποθήκη Αἰγαίου πελάγους»³.

Πρώτη επίσημη αναφορά στον δρούγο Αιγαίου πελάγους έχουμε στο Τακτικό του Uspensky⁴, η σύνταξη του οποίου τοποθετείται μεταξύ 842-843⁵. Βέβαια υπάρχει παλαιότερη μνεία του δρουγγαρίου Αιγαίου πελάγους στον βίο του Θεοφάνη του Ομολογητή, σύμφωνα με τον οποίο, ο πατέρας του Ισαάκ, ασκούσε επί Κωνσταντίνου του Ε' (742-775) την «ἀρχὴ τῶν αἰγαιοπελαγητῶν»⁶.

διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ'. Ιδέ Α. Στράτος, Το Βυζάντιο τον Ζ' αιώνα, τομ. Δ', σελ. 56-62.

¹ Οι Άραβες, ήδη από τα μέσα του Ζ' αιώνα, ξεκίνησαν τις προσπάθειες τους να αποκτήσουν βάσεις ανεφοδιασμού στον αιγαιακό χώρο. Προκειμένου μάλιστα να πετύχουν αυτό τους τον στόχο κατέλαβαν προσωρινά τη Ρόδο το 653/4 και το 672/3. (Α. Γ. Κ. Σαββίδης, Η Βυζαντινή Ρόδος και οι Μουσουλμάνοι, Αθήνα 1994, σελ. 11-22). Επίσης έχουμε μία πρώτη επιδρομή τους και στην Κρήτη, όταν το 654 ξεχειμώνιασε στο νησί μία μοίρα του αραβικού στόλου (Θεοφάνης, σελ. 354).

² Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων, σελ. 83.

³ G. Zacos-A. Vegliery, Byzantine Lead seals, no. 211. Τα σχετικά με το Αιγαίο πέλαγος και τις διάφορες ονομασίες του εξέτασα στο κεφάλαιο της γεωγραφικής περιγραφής.

⁴ N. Oikonomides, Listes de préséance byzantines, Paris 1972, σελ. 53.

⁵ Oikonomides, Listes, σελ. 45-47. Ο Γιαννόπουλος («Η Οργάνωση του Αιγαίου πελάγους» 213) χρονολογεί το Τακτικό μεταξύ 826-830.

⁶ Θεοφάνης, σελ. 28.6-8, B. Latysev, Vita Theophanis Confessoris, Zapiski Rossijskoj Akademii, 1918, ser. III, Vol. XIII/4, σελ. 4, K. Krumbacher, Eine neue vita des

Πότε βέβαια έγινε ακριβώς η διοικητική αναδιάρθρωση στον αιγαιακό χώρο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Το πλέον πιθανόν είναι η αλλαγή αυτή να συνέπεσε με τη δημιουργία του θέματος των Κιβυρραιωτών, ενός καθαρά ναυτικού θέματος, αφού λάβουμε υπ' όψη μας ότι στην ουσία και οι δρουγγάριοι είχαν ναυτικές αρμοδιότητες. Η πρώτη αναφορά στο θέμα των Κιβυρραιωτών βρίσκεται στη «χρονογραφία» του Θεοφάνη, ο οποίος αναφέρει ότι ο Λέοντας ο Γ' ο Ισαυρος ανέθεσε το 732 την αρχηγία του στόλου στον στρατηγό του θέματος των Κιβυρραιωτών Μάνη, προκειμένου αυτός να επιτεθεί στον Πάπα¹. Με βάση αυτό το γεγονός θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το 732 ως μία από τις χρονολογίες σταθμούς για τη νέα διοικητική αναδιάρθρωση στον αιγαιακό χώρο, χωρίς να αποκλείεται η αλλαγή αυτή να έγινε και παλαιότερα. Χαρακτηριστικά ο Hendy συνδέει την εμφάνιση των νέων θεμάτων με τις αντίστοιχες «αποθήκες» και χρησιμοποιεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την εμφάνιση του θέματος Ελλάδος το 695 σχεδόν ταυτόχρονα με την εμφάνιση της «Αποθήκης Ελλάδος» το 698/9². Σύμφωνα με τη λογική αυτή θα πρέπει να ταυτίσουμε τη δημιουργία του δρούγου Αιγαίου πελάγους με την εμφάνιση της «Αποθήκης Αιγαίου πελάγους» το 711. Η Malamut προχωρά ακόμα περισσότερο και υποθέτει ότι ίσως θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε τις διοικητικές αλλαγές, που συνέβησαν στον αιγαιακό χώρο, λίγο μετά το 687, συνδιάζοντας αυτή την αλλαγή με τη δημιουργία του θέματος Ελλάδος, αλλά και την εμφάνιση του κομμερκαρίου Κυκλάδων το 687/89³. Η άποψη αυτή μάλλον είναι υπερβολική, αφού υπάρχει σφραγίδα του 690/91 «Γεωργίω σκρίβωνι καὶ γενικοῦ κομμερκαρίου ἀποθήκης Ἀσίας, Χίου καὶ Λέσβου»⁴, πράγμα που σημαίνει ότι το Αιγαίο το 690 δεν πρέπει να αποτελούσε ακόμη μία ξεχωριστή διοικητική ενότητα. Εξ άλλου είναι βέβαιο, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ότι μέχρι το 711 εξακολουθούσε να υφίσταται η ναυτική διοίκηση των Καραβισιάνων.

Theophanes Confessor, München 1897, σελ. 389. Επί πλέον αργότερα έχουμε και σφραγίσματα με τους δρουγγαρίους Αιγαίου πελάγους: Zacos-Veglery, no. 1887 «Εὐφιμανῶ β(ασλικῶ) σπαθ(αριῶ) (καὶ) δρουγγ(αρίῳ) τοῦ Ἑγίου Πελ(άγους)», μεταξύ 750-850.

no 2649 «β(ασλικῶ) σπαθ(αρίῳ) (καὶ) δρουγγαρ(ίῳ) τοῦ Αἰγέου Π(ελ)άγου(ς)», πρώτο μισό του Θ' αιώνα.

no 3167 «Φωκᾶ (πρωτο)σπα(θαρίῳ) (καὶ) δρουγγα(ρίῳ) τοῦ Ἑγέου Πελάγ(ους)», του Θ' αιώνα.

no. 2360 «Σεργίῳ β(ασλικῶ) σπαθαροκανδ(ιδάτῳ) (καὶ) δρογαρ(ίῳ) τοῦ Ἑγέου Π(ελάγους)», του Θ' αιώνα.

¹ Θεοφάνης, σελ. 410,4-9.

² Hendy, *Studies in the Byzantine monetary economy*, σελ. 655.

³ Malamut, *Les îles de l' empire byzantin*, σελ. 305.

⁴ Zacos-Veglery, no 168.

Η αποτυχία του βυζαντινού ναυτικού να αποτρέψει την επέκταση των Αράβων στη Μεσόγειο, επέκταση που κορυφώθηκε με την κατάληψη της Κρήτης¹ και της Σικελίας², πρέπει να ήταν ίσως οι αφορμές για μία νέα αναδιάρθρωση του διοικητικού σχήματος στον αιγαιακό χώρο. Έτσι το θεματικό σύστημα, το οποίο είχε αποδειχθεί τόσο χρήσιμο και αποτελεσματικό στην άμυνα των συνοριακών περιοχών της Μικράς Ασίας, επεκτάθηκε στην ολοκληρωμένη του μορφή και στον αιγαιακό χώρο. Ο δρούγος του Αιγαίου πελάγους προήχθηκε πλέον σε θέμα Αιγαίου πελάγους, υπό τη διοίκηση του ανθυπάτου, πατρικίου και στρατηγού Αιγαίου πελάγους³. Περιλάμβανε δε κατά τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο τις Κυκλάδες νήσους, τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Λήμνο και τις παράκτιες προς τα νησιά αυτά ηπειρωτικές περιοχές, από τον Ελλήσποντο μέχρι την Προποντίδα⁴. Είναι πιθανόν με τη νέα ρύθμιση να ενισχύθηκε περισσότερο ο ρόλος του θεματικού ναυτικού στην άμυνα της αυτοκρατορίας αλλά κυρίως στην αποτροπή των αραβικών πειρατικών επιθέσεων στον αιγαιακό χώρο⁵. Η Λέσβος στην προκειμένη περίπτωση, με τα εξαιρετικά λιμάνια και τα αγκυροβόλια που διέθετε αλλά και τη σπουδαία στρατηγική θέση την οποία κατείχε στον ευρύτερο χώρο του βορειοανατολικού Αιγαίου, θα αποτέλεσε κατά πάσα πιθανότητα μία από τις βάσεις του θεματικού βυζαντινού ναυτικού⁶.

Η χρονολογία της ιδρύσεως του θέματος Αιγαίου πελάγους δεν μας είναι ακριβώς γνωστή. Πρώτη ανεπίσημη αναφορά στον στρατηγό του θέματος έχουμε στον βίο των Μυτιληναίων οσίων Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου. Σύμφωνα με το κείμενο, είχαμε την παρουσία στρατηγού στην υποδοχή του Συμεών μετά τη λήξη της εικονομαχίας το 843, όταν αυτός επέστρεψε στη Μυτιλήνη από την Κωνσταντινούπολη, όπου είχε

¹ Το θέμα ανέλυσε διεξοδικά ο Β. Χρηστίδης, *The conquest of Crete By the Arabs*, Athens 1984.

² Ο Πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός κατηγόρησε γι' αυτό το γεγονός τον Δρογγάριο του Πλωϊμου, PG 111, col. 277.

³ Ζακυθινός, «Μελεται», ΕΕΒΣ 17(1941) 256.

⁴ «Προσωκείωνται δὲ τῷ στρατηγῷ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους αἱ τε Κυκλάδες νῆσοι καλούμεναι καὶ τῶν Σποράδων, ὧν προέχουσιν ἢ τε Μιτυλήνη καὶ Χίος καὶ αὐτὴ ἡ Λήμνος. Ἀπὸ δὲ τοῦ Λεκτοῦ καὶ ἕως τῆς Προποντίδος, τῆς τε Κυζίκου καὶ τοῦ Παρίου καὶ αὐτὸς ὁ καλούμενος Ἑλλήσποντος ἢ τε Προκόννησος καὶ μέχρι τοῦ Ρυνδακοῦ ποταμοῦ καὶ ἕως τοῦ Δασκυλίου καὶ τοῦ Κυανοῦ κόλπου τῷ τοῦ Αἰγαίου πελάγους κρατοῦντι προσεκεκρύωντο». Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, σελ. 83,22-26,34-38.

⁵ Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σελ. 107-111, Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 79-80.

⁶ Ahrweiler, *Byzance et la mer*, σελ. 111. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρει ότι ο στόλος που κατευθυνόταν στην Κρήτη, ναυλόχησε για ένα διάστημα στη Λέσβο, Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις της βασιλείου τάξεως* (CSHB), *Bonnae* 1829, σελ. 678.

καταφύγει¹. Την πρώτη επίσημη μνεία του θέματος Αιγαίου πελάγους έχουμε στο «κλητορολόγιο του Φιλοθέου» στα τέλη του Θ' αιώνος². Λαμβάνοντας υπ' όψη μας ότι το θέμα Αιγαίου πελάγους δεν αναφέρεται στο «τακτικό Uspensky», το οποίο συντάχθηκε όπως έχω αναφέρει μεταξύ 842-843, τότε θα πρέπει να τοποθετήσουμε την ίδρυση του θέματος Αιγαίου πελάγους μεταξύ 840-843.

Συζητήσιμη τέλος παραμένει η έδρα του θέματος. Ο G. Schlumberger θεωρούσε ως έδρα του θέματος τη Χίο, στηριζόμενος στις σφραγίδες του ΙΑ' αιώνα, που αναφέρονται στον στρατηγό Χίου³. Βέβαια στην περίπτωση αυτή ο Schlumberger δεν έλαβε υπ' όψη του την ίδρυση του θέματος Χίου μετά τον κατακερματισμό των μεγάλων θεμάτων τον ΙΑ' αιώνα⁴. Η Ahrweiler θεωρεί ως πιθανή έδρα την Κωνσταντινούπολη. Χρησιμοποιεί ως επιχειρήμα ότι τον Ι' αιώνα ο στρατηγός του θέματος Αιγαίου πελάγους έφυγε από την Κωνσταντινούπολη και επισκέφτηκε τη Λήμνο για να επιστρέψει στη συνέχεια πάλι στην πρωτεύουσα. Άλλα επιχειρήματά της είναι ότι επί Μακεδόνων αυτοκρατόρων η φύλαξη της Κωνσταντινουπόλεως είχε ανατεθεί στον στρατηγό του θέματος Αιγαίου πελάγους, ενώ τον ΙΑ' αιώνα ο Μιχαήλ Ψελλός, προκειμένου να επωφεληθεί από τα εισοδήματα της μονής Θεοτόκου της Αχειροποιήτου, απευθύνθηκε στον κριτή του θέματος Αιγαίου πελάγους⁵. Τέλος οι J. Nesbitt και N. Oikonomides υποστηρίζουν ότι ο στρατηγός του θέματος έδρευε σε μία από τις παράκτιες ηπειρωτικές πόλεις⁶. Την τελευταία αυτή άποψη θεωρώ ως την πιθανότερη, αφού η πρακτική της παραμονής των στρατηγών των νησιώτικων θεμάτων στις παράκτιες ηπειρωτικές πόλεις συνηθιζόταν την εποχή αυτή, όπως συνέβαινε και με τον στρατηγό Σάμου, που έδρευε στη Σμύρνη⁷.

Το θέμα ήταν χωρισμένο σε τούρμες⁸ και η Λέσβος ίσως να ήταν η έδρα της μίας από αυτές, αν λάβομε υπ' όψη μας ότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος παρουσιάζει το θέμα Αιγαίου πελάγους να απαρτίζεται από τέσσερεις περιοχές, δηλαδή τις Κυκλάδες, τη Χίο, την Προποντίδα και τη Λέσβο, στην οποία θα υπάγονταν και τα νησιά Λήμνος, Τμβρος

¹ Οι όιοι αυτάδελοφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 50.

² Oikonomides, Listes, σελ. 25, 101, 105, 139.

³ G. Schlumberger, Sigillographie de l' empire byzantine, Paris 1884, σελ. 196.

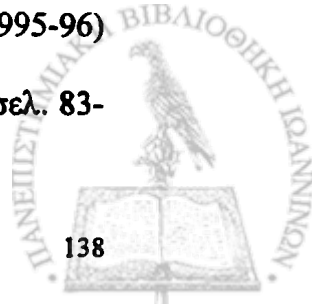
⁴ Ιωάννης Σκυλίτσας, σελ. 373.

⁵ Ahrweiler, Byzance et la mer, σελ. 108.

⁶ J. Nesbitt- N. Oikonomides, Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of art, II, Washington 1994, σελ. 109.

⁷ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων, σελ. 82, A.G.C. Savvides, «On the prosopography of the byzantine maritime theme of Samos», Βυζαντινά (1995-96) 261-270.

⁸ Nesbitt- Oikonomides, Catalogue, σελ. 112, Ahrweiler, Byzance et la mer, σελ. 83-85

και Τένεδος¹. Η διοίκηση είχε ανατεθεί στον τουρμάρχη, ο οποίος στον βίο των οσίων Μυτιληναίων αυταδέλφων πατέρων έφερε τον τίτλο του προέδρου². Ίσως σε κάποιες περιπτώσεις ένα μέρος των πολιτικών και στρατιωτικών αρμοδιοτήτων, για τις οποίες ήταν υπεύθυνος ο στρατηγός του θέματος, να εξασκούνταν από τον άμεσο εκπρόσωπό του «εκ προσώπου», στο νησί. Μάλιστα στην ακτή της Μήθυμνας βρέθηκε σφράγισμα του «Νικολάου εκ προσώπου» του Θ' ή Ι' αιώνα³.

Όσον αφορά τις οικονομικές υπηρεσίες, αρμόδιοι για τη λειτουργία των αποθηκών, την οργάνωση της τροφοδοσίας και διανομής των αγαθών ήταν οι γενικοί κομμερκίarioι της αποθήκης⁴. Από τα σφραγίσματα που μας έχουν σωθεί βεβαιώνεται η παρουσία τους τον Ζ' και Η' αιώνα. Η δικαιοδοσία τους ήταν ευρεία και δεν περιοριζόταν σ' ένα συγκεκριμένο τόπο. Μέχρι και τις αρχές του Η' αιώνα η Λέσβος φαίνεται ότι βρισκόταν στην αρμοδιότητα του γενικού κομμερκαρίου αποθήκης, ο οποίος ήταν υπεύθυνος μίας μικρασιατικής περιφέρειας⁵. Από τις αρχές του Η' αιώνα το πιθανότερο είναι το νησί να πέρασε πλέον στη δικαιοδοσία του γενικού κομμερκαρίου Αιγαίου πελάγους⁶. Με την αναδιάρθρωση που έκανε ο Λέοντας Γ' ο Ίσαυρος, η έκταση της δικαιοδοσίας του κομμερκαρίου περιορίστηκε και απαλείφτηκε το όνομα και ο τίτλος του υπεύθυνου κρατικού οργάνου, ενώ είχαμε την απρόσωπη αναγραφή της ενδείξεως «τῶν βασιλικῶν κομμερκίων»⁷.

Το αξίωμα του κομμερκαρίου από τον Θ' αιώνα άρχισε να παρακμάζει και ορισμένες από τις αρμοδιότητές του, όπως η συλλογή

¹ Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων, σελ. 83,22-26, 34-38. Γιαννόπουλος, «Η οργάνωση του Αιγαίου πελάγους» 218 σημ. 86.

² Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ.30.

³ «Θεοτόκε ἡ Κύριε βοήθει [τ]ῷ σὺ δούλῳ, Νικο[λ]άου ἐκ[π]ροσώπου», V. Penna, Byzantine lead seals from Chios and Lesbos, σελ. 167. Για το αξίωμα του «εκ προσώπου», H. Ahrweiler, «Recherches sur l' administration de l' empire byzantine aux IXe-XIe siècles», BCH 84(1960) 39-42.

⁴ Αι. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή ιστορία, Β1, σελ.280-283.

⁵ «Γεωργίῳ σκριβω[νι] (καί) γε[νι]κοῦ κο[μμ]ερκαρίου ἀποθήκης Ἀσίας Χίου καὶ Λέσβου» (έτος 690/691), Zacos-Veglery, no 168, Nesbitt- Oikonomides, Catalogue, 51. 3, σελ. 141.

⁶ No. 211 «ἀ]πὸ ἐπάρχ[ων]...v...κομμ[ερ]καρίου[ν] ἀ]ποθήκ[ησ] τοῦ Αἰ....Πελάγ[ου]» (έτος 711/713).

No: 213 «Ἰωάννου ἀπὸ ἐπάρχ[ω]ν] (καί) γενικοῦ κομμερκαρίου ἀποθήκης τοῦ Αἰγέου [Π]ελάγ[ου]» (έτος 713/714).

Τα νούμερα και οι σφραγίδες από το βιβλίο των Zacos- Veglery.

⁷ Zacos- Veglery, no. 249 «[τ]ῶν βασιλικῶν κομμερκίων τοῦ Αἰγέου Πελάγ[ου] νήσων» (έτος 734/735). Για το θέμα Αι. Χριστοφιλοπούλου, «Τα σφραγιστικά κατάλοιπα για την διοικητική εξέλιξη του νησιώτικου συγκροτήματος του Αιγαίου», Χιακά χρονικά ΙΒ' (1980) 20 και της ίδιας Βυζαντινή ιστορία, Β1, σελ.280-283.

των κομμερκίων, τα οποία πλέον υποδήλωναν μία έμμεση φορολογία, σε κάποιες από τις περιπτώσεις πέρασαν στα χέρια του διοικητή¹.

Αν όπως φαίνεται στο θέμα των προμηθειών και διανομών και γενικά στον έλεγχο της οικονομικής ζωής η Λέσβος εντασσόταν σε μία ευρεία περιφέρεια, η οποία πρέπει εν μέρει να ταυτιζόταν με τα όρια της διοικητικής ενότητας στην οποία ανήκε το νησί, δεν συνέβαινε το ίδιο στις δημοσιονομικές της υποχρεώσεις. Το νησί απ' ότι μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα σφραγιστικά κατάλοιπα αποτελούσε μία ξεχωριστή φορολογική μονάδα, υπεύθυνος δε της δημοσιονομικής υπηρεσίας ήταν ο διοικητής². Έχουν μάλιστα βρεθεί σφραγίδες διοικητών Μυτιλήνης του Η' και Θ' αιώνα³.

Για να διευκολυνθεί η είσπραξη των φόρων, το νησί είχε χωριστεί σε φορολογικές υποενότητες, τις ενορίες⁴. Δεν γνωρίζουμε πόσες φορολογικές υποενότητες υπήρχαν στη Λέσβο στα βυζαντινά χρόνια, μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι αυτές ήταν οι ίδιες που βλέπομε στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548, αφού, όπως παρατήρησαν οι μελετητές των καταστίχων Καρύδης και Kiel, οι φορολογικές υποενότητες του 1548 είχαν προοθωμανική προέλευση. Έτσι το 1548 έχομε τις υποενότητες της Μυτιλήνης, του Κόρακος, της Γέρας, των Κεραμείων, των Βασιλικών, της Ερεσού, της πεδιάδας της Καλλονής και της Μηθύμνης⁵. Οι ενορίες δε της Γέρας και του Κόρακος απαντούν και στις βυζαντινές πηγές. Έτσι έχομε την ενορία της Γέρας σε συνοδική

¹ H. Antoniadès-Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance, I' "octava", le "kommerkion" et les kommerciaires à Byzance, Cahiers des annales, Paris 1963, σελ. 178, 181, Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή ιστορία, Β1, σελ. 283.

² Σύμφωνα με την νεαρά 61 του Λέοντα Στ' (Jus, III, σελ. 157) «...τους επι συλλογην των δημοσίων φόρων καθισταμένους, διοικητας δ' αυτούς η συνήθης ομιλία καλειν οιδε». Για τους διοικητές, F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byz Finanzverwaltung, Leipzig 1927, σελ. 70, Oikonomides, Listes, σελ. 313. Χριστοφιλοπούλου, «Τα σφραγιστικά κατάλοιπα» 20-21, της ίδιας Βυζαντινή ιστορία, Β1, σελ. 328-331.

³ «Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέ[ο]ντι διοικ(ητῇ) Μυτιλήνης», (δεύτερο μισό Η' αιώνα), Zacos-Veglery, no 3135.

«Θεοτόκε βοήθει [τ]ῷ σῷ δούλῳ Αρσ[α]βήρ διο[ι]κητῇ Μητιλήνης» (Θ' αιώνας), Zacos-Veglery, No.1731 και Nesbitt - Oikonomides, Catalogue, II, no 51.1, σελ. 141.

«Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ...υτα.ω διοικητ(ι) Μ(υ)τιλήνης», (Θ' αιώνας), Zacos-Veglery, no.2586. Το σφράγισμα αυτό διάβάζεται από τους Nesbitt - Oikonomides ως «Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Εὐτα[ξ]ήω διο[ι]κητῇ Μιτ[ι]λήν(ης)», Nesbitt - Oikonomides, Catalogue, Vol. II, 51.2, σελ. 141.

⁴ Για τις ενορίες, Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή ιστορία, Β1, σελ. 329, Dendias, «Contribution à l' étude de l' administration locale» 357.

⁵ Καρύδης - Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

απόφαση του 1261¹ και την ενορία του Κόρακος, η οποία βρισκόταν στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού, σε συνοδική απόφαση του 1331².

Πάντως το ενδιαφέρον της κεντρικής διοικήσεως, όσον αφορά τα οικονομικά προβλήματα του νησιού, εκδηλώθηκε με την παραχώρηση φορολογικής απαλλαγής στους κατοίκους της Λέσβου λίγο μετά την αναστήλωση των εικόνων το 843. Η ενέργεια αυτή, που είχε στόχο την ανακούφιση των κατοίκων που ταλαιπωρούνταν από μεγάλη πενία, ήταν και ένα είδος προσφοράς προς τον νεοεκλεγέντα αρχιεπίσκοπο Μυτιλήνης Γεώργιο, αφού θα διαρκούσε για όσο διάστημα θα ευρίσκετο αυτός στον αρχιεπισκοπικό θρόνο³.

Στα περισσότερα θέματα ο στρατηγός ως διοικητής του θέματος υπήρχε μέχρι και τον Ι' αιώνα. Τον ΙΑ' αιώνα, με την αναδιοργάνωση του θεματικού συστήματος, ενισχύθηκε ο ρόλος του κριτή⁴. Ο ρόλος του στρατηγού περιορίστηκε, αφού ο θεματικός στρατός βαθμιαία έχασε τη σπουδαιότητά του προς όφελος πλέον των μισθοφορικών στρατευμάτων. Ταυτόχρονα, με την αποδυνάμωση των στρατηγών, έκαναν την εμφάνισή τους οι δούκες, οι οποίοι μάλιστα στην αρχή ήταν διοικητές μεγάλων περιφερειών όχι απαραίτητα στα όρια των παλαιών θεμάτων⁵.

Αν και στον αιγαιακό χώρο ο τίτλος του στρατηγού δεν χάθηκε αμέσως μετά το τέλος του Ι' αιώνα, όπως συνέβη με τα περισσότερα ηπειρωτικά θέματα, τα οποία είχαν ταλαιπωρηθεί πολύ σκληρά από τις επιδρομές των Τούρκων στην Ανατολή και των Νορμανδών στη Δύση⁶, εν τούτοις οι αλλαγές που συνέβησαν δεν άφησαν ανεπηρέαστη τη διοικητική διάρθρωση του αιγαιακού χώρου. Κύριο χαρακτηριστικό των αλλαγών αυτών ήταν ο κατακερματισμός των μεγάλων θεμάτων του παρελθόντος και η εμφάνιση μικροτέρων διοικήσεων⁷.

¹ Μ Μ, Ι, σελ. 125.

² Μ Μ, Ι, σελ. 164.

³ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 48, Την εξαιρετική αλλά και πρωτότυπη αυτή παραχώρηση τονίζει ο Οικονομίδης, *Fiscalité et exemption fiscale*, σελ. 161.

⁴ Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantine» 68-78, Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού από τον Ι' αιώνα κ.ε., Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 82 - 85.

⁵ Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin» 68-69, επίσης Γρηγορίου - Ιωαννίδου, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού, σελ. 81 - 82.

⁶ J. C. Cheynet, «Du Stratège de thème au Duc (XI siècle)», T.M. 9 (1985) 190-191.

⁷ Στον αιγαιακό χώρο εμφανίζονται το θέμα Κυκλάδων στο δεύτερο μισό του Ι' αιώνα (Οικονομίδης, *Listes*, σελ. 363), το θέμα Χίου τον ΙΑ' αιώνα (Ιωάννης Σκυλίτσης, σελ. 373, σφραγίδα δε του στρατηγού Χίου σε G. Schlumberger, *Sigillographie*, 1962).

Στο πλαίσιο αυτών των αλλαγών, η Λέσβος αποσπάστηκε από τη διοίκηση του θέματος Αιγαίου πελάγους και υπήχθηκε απ' ευθείας στην αυτοκρατορική διοίκηση¹. Επι κεφαλής δε της διοικήσεως στο νησί τοποθετήθηκε ο κουράτορας².

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι ο θεσμός του κουράτορα στην επαρχιακή διοίκηση συνήθως εμφανιζόταν σε νεοκατακτηθείσες περιοχές, όπως στη Μελιτηνή το 934³ και στην Ταρσό το 965⁴, μάλλον δε επρόκειτο για διαχειριστές των κτήσεων των Αράβων, οι οποίες πέρασαν πλέον στα χέρια του αυτοκράτορα. Επίσης συναντάμε κουράτορα στην Τσουρουλού, όπου κατά πάσα πιθανότητα διαχειριζόταν τα βασιλικά κτήματα, τα οποία κατείχε ο αυτοκράτορας στη Θράκη⁵ και κουράτορα στην Κύπρο μετά από το στασιαστικό κίνημα του 1042, προκειμένου μάλλον να επιλυθούν διάφορες εκκρεμείς φορολογικές υποθέσεις, που ήταν και η αιτία του κινήματος⁶.

Ο κουράτορας Λέσβου δεν πρέπει να ήταν ένας απλός διαχειριστής της βασιλικής περιουσίας⁷, η οποία βέβαια υπήρχε στο νησί και θα πρέπει να ήταν και σημαντική⁸ αλλά ο πραγματικός διοικητής του

¹ Malamut, *Les îles de l' empire byzantin*, σελ. 321, της ίδιας «*Les îles de la mer Egée de la fin du XIe siècle à 1204*», *Byzantion* 52(1982) 340, Γιαννόπουλος, «*Η οργάνωση του Αιγαίου*» 221-222.

² «[Κ(ύρι)]ε β(οή)θ(ει) [τῶ] σῶ δου(λω) [Κω]ν(σταντίνω) σπα[νθ(α)ρ(ο)κ]αν-(διδάτῳ), ἀση[κρῆ]πι (καί) μ(ε)γ(άλῳ) Κουρά[τορι] Μητυ[λήν(ης)]», (ΙΑ' αιώνας), Nesbitt- Oikonomides, *Catalogue*, no. 51.4, σελ. 142.

«Συμεῶ[ν] π(ατ)ρι(κίῳ) ἀνθυ[π(άτῳ)], Βέστη, <κ>ρι[τῆ] καὶ κουρά[τ(ορι)] Μιτυλήνης», (ΙΑ' αιώνας), Nesbitt - Oikonomides, *Catalogue*, no. 51.5, σελ. 142.

«Νι(κ)ηφ(όρος) μ(ε)γ(ας) [κ]ουράτωρ Μ(ι)τ(υ)λήνης», (Πρώτο μισό ΙΑ' αιώνα), Zacos- Veglery, no. 252.

Ο Μ. Kaplan (*Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XI siècle*, Paris 1992, σελ. 317, σημ. 265) θεωρεί την προσθήκη του επιθέτου μέγας σε κάποιους από τους κουράτορες Λέσβου ως μία κοινοτυπία χωρίς να έχει σχέση με το περιεχόμενο των καθηκόντων τους.

³ Συνεχιστής του Θεοφάνους, σελ. 416-417, Ιωάννης Σκυλίτσης, σελ. 224-225.

⁴ Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα*, αρ. 381, Ι. Κολτσιδά-Μακρή, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα*, Αθήνα 1996, σελ. 35, αρ. 29.

⁵ I. Sevcenko, «*Inscription commemorating Sisinnios "curator of Tzurulon" (A.D. 813)*», *Byzantion* 35(1965) 564-574, επίσης Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance*, σελ. 315-319.

⁶ Μ. Ψελλός, *Scripta minora*, Ed. E. Kurtz-F. Drexl, Milan 1936-1941, II, σελ. 110, no 80, σελ. 185, no 159, Malamut, *Les îles de l' empire byzantin*, σελ. 320-321.

⁷ Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance*, σελ. 315-319.

⁸ Παρά το γεγονός ότι άμεσες πηγές δεν υπάρχουν που να δεικνύουν το μέγεθος της βασιλικής περιουσίας στο νησί, εν τούτοις έμμεσες πληροφορίες υπάρχουν. Έτσι στα μέσα του Δ' αιώνα ο Ιουλιανός παραχώρησε ένα κτήμα στον προσωπικό του φίλο, φιλοαρειανιστή Αέτιο, προκειμένου να δέχεται τους φίλους του (Φίλοστόργιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 65, σελ. 569), ενώ τον ΙΙ' αιώνα παραχωρήθηκαν ως

νησιού, όπως μπορούμε να διακρίνουμε κατά την επιδρομή στη Λέσβο του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά το 1090. Η Άννα Κομνηνή συγκεκριμένα αναφέρει ότι ο Τσαχάς διαπραγματεύτηκε την παράδοση της Λέσβου με τον κουράτορα του νησιού Αλωπό¹. Μάλιστα σε μία από τις σφραγίδες των κουρατόρων Μυτιλήνης υπάρχει παράλληλα με το αξίωμα του κουράτορα και το αξίωμα του κριτή, υπεύθυνου δηλαδή για τις πολιτικές υποθέσεις του νησιού. Επιπλέον, σύμφωνα με τα σφραγίσματα που μας έχουν διασωθεί αλλά και την αναφορά της Άννας Κομνηνής, η παρουσία τους δεν υπήρξε προσωρινή πάνω στο νησί αλλά είναι αποδεδειγμένη για μεγάλο χρονικό διάστημα τον ΙΑ΄ αιώνα. Δεν πρέπει δε να περάσει απαρατήρητο ότι οι κουράτορες της Μυτιλήνης δεν ήσαν χαμηλόβαθμοι αξιωματούχοι, αφού έφεραν ταυτόχρονα τίτλους σχετικά υψηλούς στην υπαλληλική ιεραρχία, όπως του σπανθαροκανδιδάτου², του ασηκρήτη, του πατρικίου³, του ανθυπάτου και του βέστη⁴.

Η περίπτωση της Λέσβου μοιάζει περισσότερο με την περίπτωση της Χίου, όπου τον Θ΄ αιώνα είχαμε ένα «βασιλικό κουράτορα και άρχοντα Χίου»⁵, πιθανόν για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, στη διάρκεια του οποίου και για άγνωστο λόγο, το νησί είχε αποσπαστεί από τη διοίκηση του δρούγου Αιγαίου και είχε υπαχθεί απ' ευθείας στην αυτοκρατορική διοίκηση⁶.

Την ίδια εποχή οι οικονομικές υπηρεσίες του νησιού πρέπει να βρίσκονταν σύμφωνα με διασωθέν σφράγισμα στα χέρια του προέδρου του ειδικού⁷.

Κατά τη διάρκεια του ΙΒ΄ αιώνα έγινε μία προσπάθεια επαναφοράς του θεματικού συστήματος. Η προσπάθεια αυτή ξεκίνησε από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και ολοκληρώθηκε από τον Μανουήλ Κομνηνό. Με τη νέα ρύθμιση τα θέματα επανήλθαν στη διοίκηση ενός

πρόνοια στον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο κρατικά κτήματα στη Λέσβο εκ μέρους του αυτοκράτορα αδελφού του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (Γεώργιος Παχυμέρης, έκδ. A. Failler, II, σελ. 417. 5). Ήδη στο κεφάλαιο της οικιστικής εξέλιξης έχω αναφέρει τα σχετικά με την περιοχή των Βασιλικών, όπου ορισμένοι θεωρούν ότι ευρίσκονταν μεγάλες ιδιοκτησίες του στέμματος.

¹ Αλεξιάς, VII 8, σελ. 222, 77-79.

² Oikonomides, Listes, σελ. 297

³ Oikonomides, Listes, σελ. 294-295

⁴ Oikonomides, Listes, σελ. 294.

⁵ Schlumberger, Sigillographie, σελ. 196.

⁶ Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 300, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 80.

⁷ Βρέθηκε μολυβδόβουλλο που ανήκει στον Κωνσταντίνον πρόεδρον ειδικόν Μυτιλήνης, Κωνσταντόπουλος, Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα, σελ. 97, αρ. 341. Για τον ειδικόν, Dölger, Finanzverwaltung, σελ. 35, 39, Oikonomides, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance, σελ. 276 του ιδίου, «Organisation administrative de l' empire Byzantine au XIe siècle (1025-1118)», TM 6 (1976) 135-137.

στρατιωτικού ανωτέρου βαθμού, του δούκα¹, ενώ οι ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας τέθηκαν υπό τις διαταγές του «μεγάλου δούκα», αξίωμα το οποίο πρώτος έφερε ο Ιωάννης Δούκας, γυναικάδελφος του Αλεξίου Α' Κομνηνού², ο οποίος είχε ανακληθεί από το Δυρράχιο προκειμένου να αντιμετωπίσει τον εμίρη της Σμύρνης Τζαχά, που είχε καταλάβει τη Μυτιλήνη και τη Χίο³.

Νέο πρόσθετο στοιχείο των αλλαγών που έφερε η δυναστεία των Κομνηνών στην επαρχιακή διοίκηση ήταν ο περαιτέρω κατακερματισμός των μεγάλων διοικήσεων. Στον αιγαιακό χώρο σχεδόν κάθε μεγάλο νησί αποτέλεσε και μία ξεχωριστή διοικητική ενότητα. Έτσι έχουμε δούκες στα νησιά Ρόδος⁴, Κώς⁵, Χίος⁶ και Σάμος⁷. Η Λέσβος δεν νομίζω ότι έμεινε έξω από τη νέα διοικητική αναδιοργάνωση. Το πιθανότερο είναι να αποτέλεσε μία ξεχωριστή διοικητική ενότητα, παρά το γεγονός ότι δεν έχουμε πουθενά μνεία δούκα ή παρόμοιου τίτλου στο νησί⁸. Θεωρούμε ως επαρκή απόδειξη τον τρόπο με τον οποίο καταχωρήθηκαν τα νησιά τόσο στο χρυσόβουλλο του 1198 όσο και στην *Partitio Romania*. Στα δύο αυτά κείμενα τα νησιά Μυτιλήνη, Χίος, Σάμος, Ρόδος και Κως απαριθμήθηκαν χωριστά, γεγονός που αποδεικνύει ότι το καθένα αποτελούσε και μία ξεχωριστή διοικητική ενότητα, αντίθετα με τη Λήμνο, τη Σκύρο και τα νησιά που βρίσκονται νότια της Αβύδου, που μνημονεύθηκαν ως σύνολο⁹.

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους και με βάση το κείμενο της *Partitio Romania*, η Λέσβος πέρασε στην εξουσία του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως¹⁰. Πληροφορίες για τη σύντομο περίοδο της λατινοκρατίας δυστυχώς δεν υπάρχουν.

¹ Ahrweiler, «L' administration de l' empire byzantin» 90-91, Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή Θεματικού θεσμού, σελ. 96-99.

² Polemis, *The Doukai*, σελ. 66-70.

³ Για το θέμα του εμίρη Τζαχά και την κατάληψη της Μυτιλήνης, αναλυτικά στο κεφάλαιο της Ιστορικής εισαγωγής.

⁴ G. Bertolotto, «Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova con l' impero bizantino», *ASLI* 28(1898) 398-99.

⁵ Φέρει τον τίτλο του εξάρχοντα του νησιού (Ευστάθιος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Πονήματα, Frankfurt 1832, σελ. 319-320).

⁶ Bertolotto, «Nuova serie di documenti» 386.

⁷ Φέρει τον τίτλο του πράκτορα (M M, VI, σελ 107) και του δούκα (M M, VI, σελ. 112).

⁸ Θα μπορούσαμε εδώ να αναφέρομε την επιγραφή της Αγιάσου, απ' όπου πληροφορούμαστε για κάποιον άρχοντα Λέσβου με το όνομα Βαλέριος Κωνσταντίνος, αν δεν θεωρούσαμε όπως ήδη έχω αναφέρει την περίπτωση της επιγραφής αυτής αρκετά ύποπτη.

⁹ Αναλυτικά οι σχετικές παραπομπές για τα δύο κείμενα υπάρχουν στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής.

¹⁰ A. Carile, *Partitio*, σελ. 217, 238.

Υπάρχει η πιθανότητα στο νησί να εγκαταστάθηκαν κάποιοι από τους εξακόσιους ιππότες, τους οποίους έχρισε ο Βαλδουίνος, όπως αναφέρει ο χρονογράφος του Balduinus Constantinopolitanus, προκειμένου να κυβερνήσουν τους υπηκόους του σύμφωνα με τους δίκαιους νόμους, τα προνόμια και τα έθιμα των Αθηναίων και των Ελλήνων, όταν άκμαζε η Ελλάδα¹ ή όπως λέγει ο Gunther de Pairis, σύμφωνα με τους βυζαντινούς νόμους για να τηρηθεί η τάξη των πραγμάτων². Οι συμβουλές του Βαλδουΐνου βέβαια δεν τηρήθηκαν, αν κρίνουμε από το κύμα φυγής των Λεσβίων προς τις περιοχές της αυτοκρατορίας της Νίκαιας³. Γνωρίζουμε επί πλέον ότι στο νησί εγκαταστάθηκε λατίνος αρχιεπίσκοπος με δικαιοδοσία που δεν περιοριζόταν μόνο στη Λέσβο⁴, δείγμα του σημαντικού ρόλου που διαδραμάτιζε το νησί στον ευρύτερο χώρο του βορειοανατολικού Αιγαίου.

Από το 1224 η Λέσβος πέρασε στην κυριαρχία του αυτοκράτορα της Νικαίας, μετά την απελευθέρωσή της από τις δυνάμεις του Ιωάννη Δούκα Βατάτζη. Συγκεκριμένες πληροφορίες για τη διοίκηση του νησιού μετά την ανακατάληψή του δυστυχώς δεν υπάρχουν. Μπορούμε όμως, με βάση τις έμμεσες πληροφορίες αλλά και το γενικότερο διοικητικό πλαίσιο που ίσχυσε στην επαρχιακή διοίκηση την εποχή αυτή, να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα.

Σύμφωνα με τις πηγές, το θεματικό σύστημα, το οποίο υπήρχε πριν τη φραγκική κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως το 1204, συνέχισε να υπάρχει. Επί κεφαλής των θεμάτων εξακολούθησε να είναι ο δούκας, ο οποίος αργότερα αντικαταστάθηκε από την κεφαλή⁵.

Είναι πάρα πολύ πιθανόν η Λέσβος να συνέχισε να αποτελεί μία ανεξάρτητη διοίκηση με επικεφαλής την κεφαλή Λέσβου⁶. Βέβαια

¹ "...mandat eis quatenus justis legibus, privilegiis ac consuetudinibus Atheniensium et Grecorum ut olim quum Graecia florebat" (Balduinus Constantinopolitanus εκδ. J. J. De Smet, Corpus Chronicorum Flandriae, Bruxelles 1837, I, σελ. 137).

² "Leges autem et iura et ceterae institutiones que ab antiquo tam in urbe, quam in provincia laudabiles habebantur, ita, ut prius fuerant, consistere permissae sunt; quae vero reprobabiles videbantur vel correctae in melius, vel penitus immutatae" (Gunther de Pairis, T-Th, Urkunden, I, σελ. 456-457).

³ Για το κύμα φυγής προς τις ελεύθερες περιοχές των Λεσβίων αλλά και των μητροπολιτών του νησιού στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής.

⁴ Αναλυτικά στο κεφάλαιο της εκκλησιαστικής οργάνωσης.

⁵ Ljubomir Maksimovic, The byzantine provincial administration under the Palaiologi, Amsterdam 1988, σελ. 85-86.

⁶ Στο τουρκικό ποίημα του Enveri γίνεται λόγος για τον διοικητή της Μυτιλήνης χωρίς όμως να γίνεται αναφορά στον τίτλο τον οποίο έφερε. Επίσης γίνεται λόγος για τον φόρο τον οποίο υποχρεώθηκε να πληρώσει αυτός στον Ομούρ, προκειμένου να εξασφαλίσει την ελευθερία του. Le destan d' Umur Pacha Düsturname-i Enveri, στ. 275-282.

ὁ τίτλος αὐτός γιὰ τὸ νησί δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, μᾶς ἔχει σωθεῖ ὅμως ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς κυριαρχίας τῆς γενουάτικης οικογένειας τῶν Γατελούζων καὶ τὸν ἔφερε μάλιστα καὶ Ἕλληνας¹. Ἀν λάβουμε ὑπ' ὄψη μᾶς ὅτι ἡ οικογένεια τῶν Γατελούζων, γιὰ λόγους περισσότερο πολιτικούς, διατήρησε σὲ κάποιες περιπτώσεις τοὺς τίτλους ποὺ κληρονόμησε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, πιστεύω ὅτι ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ νησιοῦ ἦταν τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἡ κεφαλὴ.

Τέλος θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἐιδικὴ ἀναφορὰ στὴν περίπτωση τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνού. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς ἀναφέρει ὅτι ὁ αυτοκράτορας Ἀνδρόνικος Γ' εἶχε στενοχωρηθεῖ γιὰ τὸ ἀτόπημά του νὰ μὴν ἀναθέσῃ στὸν Ἀλέξιο Φιλανθρωπινό τὴ διοίκηση τῆς Λέσβου καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν, ποὺ ἦταν ὑπήκοα σ' αὐτόν. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀμέλειας ἦταν σκληρό, ἀφοῦ τόσο ἡ Λέσβος ὅσο καὶ ἡ Χίος πέρασαν στὰ χέρια τοῦ ηγεμόνα τῆς Φώκαιας Δομένικου Καττανέο. Ἐτσι, προκειμένου νὰ διορθώσῃ τὸ σοβαρὸ λάθος του, ἀνέθεσε τὴ διοίκηση τῆς Λέσβου στὸν Ἀλέξιο Φιλανθρωπινό, μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τοῦ νησιοῦ τὸ 1335 ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ ηγεμόνα τῆς Φώκαιας Δομένικου Καττανέο².

Ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνού ἀντὶλαμβανόμεστε ὅτι ἡ περίπτωση τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνού ἦταν ἐιδικὴ καὶ ἀναφερόταν σὲ μία προσωρινή κατάσταση, ποὺ δημιουργήθηκε στὸ βόρειο Αἰγαίو, ἐξ αἰτίας τῆς δράσεως τοῦ Δομένικου Καττανέο³. Ἡ ἀνάθεση σ' αὐτόν τῆς διοικήσεως τῆς Λέσβου ἐγίνε προκειμένου νὰ διευθετηθοῦν μᾶλλον τὰ πολιτικὰ πράγματα στὸ νησί, ποὺ εἶχαν διαταραχθεῖ σοβαρὰ μετὰ τὴν κατάληψή του ἀπὸ τὸ Δομένικο. Δὲν νομίζω ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κάποια μόνιμη κατάσταση, ποὺ δημιουργήθηκε στὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση, ἀφοῦ πούθενά δὲν μαρτυρεῖται κάτι τέτοιο.

Γενικὲς παρατηρήσεις

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο τῆς διοικητικῆς οργανώσεως, εἴμαστε σὲ θέσῃ νὰ κάνομε ὀρισμένες γενικὲς ἐπισημάνσεις, σχετικὰ μὲ τὸ

¹ Ἀναφέρεται στὶς 8 Ἰανουαρίου 1424 ὁ θάνατος τοῦ Θεοδώρου ἢ Θεοδῆγγ Κολυβά κεφαλαττεύοντος Μυτιλήνης, Βραχέα χρονικά, Ι, σελ. 224, ΙΙ, σελ. 425. Σ. Κωφόπουλος, «Ἐνα βραχὺ χρονικὸ ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη τῆς ἐποχῆς τῶν Γατελούζων», Λεσβιακά 16(1996) 305-309.

² «τὴν τῶν Λεσβίων διοίκησιν καὶ ὅσαι κατὰ τὸ Αἰγαῖον νησοὶ Ρωμαίων ὑπήκοοι», Νικηφόρος Γρηγοράς, Ι, σελ. 534, Ἰωάννης Καντακουζηνός, Ι, σελ. 476-495. Γιὰ τὸν Ἀλέξη Φιλανθρωπινό, R. Guillard, «Alexios Philanthropinos», Revue Lyonnais 6(1922) 47-59, PLP, no 29752.

³ Γιὰ τὴ δράση τοῦ Δομένικοῦ Καττανέο στὸν χώρο τοῦ βορείου Αἰγαίου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κατάληψη τῶν νησιῶν Λέσβου καὶ Χίου ἀπὸ αὐτόν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνακατάληψή τους στὴ συνέχεια ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, γίνεται ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸ κεφάλαιο τῆς ιστορικῆς εἰσαγωγῆς.

διοικητικό καθεστώς που επικράτησε στη Λέσβο από τον Δ' αιώνα μέχρι το 1355.

Ετσι κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπως και παλαιότερα κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, η Λέσβος ανήκε στην «επαρχία των νήσων» και είχε συνδεθεί διοικητικά με τη Μικρά Ασία, ως τμήμα της διοικήσεως της Ασίας και μετά το 536 της διοικήσεως της Σκυθίας.

Μετά τον Η' αιώνα, με την εμφάνιση της νέας διοικητικής μονάδος του Αιγαίου πελάγους, το νησί αποκόπηκε διοικητικά από τη Μικρά Ασία και συνδέθηκε πλέον με τον αιγαιακό χώρο, στην αρχή ως τμήμα του δρούγου και από τα μέσα του Θ' αιώνα του θέματος Αιγαίου πελάγους. Ο ναυτικός χαρακτήρας του θέματος είχε ως συνέπεια η Λέσβος να συνδέσει την τύχη της με τη ναυτική πολιτική της κεντρικής διοικήσεως.

Τον ΙΑ' αιώνα, με τη διάσπαση των θεμάτων σε μικρότερες διοικητικές μονάδες, η Λέσβος αποτέλεσε μία ανεξάρτητη διοικητική ενότητα, που υπαγόταν απ' ευθείας στην αυτοκρατορική διοίκηση και διοικούνταν από τον κουράτορα.

Από την εποχή της δυναστείας των Κομνηνών, με την επαναφορά του θεματικού συστήματος, το νησί διοικήθηκε στην αρχή κατά πάσα πιθανότητα από δούκες και στη συνέχεια, μετά από το σύντομο διάστημα της λατινοκρατίας, από τις κεφαλές ως ανεξάρτητη μάλλον διοικητική μονάδα. Μετά την ανακατάληψη της Λέσβου από τον Ανδρόνικο Γ' το 1335, για μικρό χρονικό διάστημα, διοίκησε τη Λέσβο ο Αλέξης Φιλανθρωπηνός.

7. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Η εκκλησιαστική οργάνωση της Λέσβου κατά τους βυζαντινούς χρόνους είναι πάρα πολύ δύσκολο να αποτυπωθεί στο σύνολό της με λεπτομέρειες, εξ αιτίας της ελλείψεως επαρκών ιστορικών πηγών. Η έλλειψη αυτή μας υποχρεώνει να καταφύγουμε αναγκαστικά σε διασταυρώσεις των υπαρχουσών αφηγηματικών πηγών (ιστορίες, χρονογραφίες, αγιολογικά κείμενα) με τα εκκλησιαστικά τακτικά (*Notitiae episcopatum*) και τις συνοδικές αποφάσεις, προκειμένου να παρουσιάσουμε ένα επαρκές περίγραμμα της εκκλησιαστικής οργάνωσης του νησιού κατά τη βυζαντινή περίοδο¹. Στο σημείο αυτό θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικούς τους καταλόγους των κατά καιρούς αρχιερατευσάντων επισκόπων, αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών του νησιού, της προσωπικότητας αλλά και του έργου των², αφού σε ορισμένες περιπτώσεις η προσωπικότητα ενός αρχιερέως, στο μέτρο που αυτό είναι δυνατόν, καθόρισε κάποιες από τις εξελίξεις στον εκκλησιαστικό χώρο της δικαιοδοσίας του.

Πριν από τη σύνταξη του πρώτου επίσημου εκκλησιαστικού τακτικού, που τοποθετείται στα χρόνια του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-640)³, οι μοναδικές προσιτές πηγές για την εκκλησία της Λέσβου είναι τα πρακτικά των συνόδων και κάποιες ελάχιστες πληροφορίες που

¹ Οι μέχρι τώρα εργασίες για το θέμα είναι λίγες και στις περισσότερες περιπτώσεις ατεκμηρίωτες. Κατά βάση δε ασχολούνται περισσότερο με την περίοδο της τουρκοκρατίας απ' όπου υπάρχουν και περισσότερες πηγές. Σημαντικότερες εργασίες είναι των Ιακώβου Γ. Κλεομβρότου, μητροπολίτου Μυτιλήνης, Συνοπτική ιστορία της Εκκλησίας της Λέσβου, Μυτιλήνη 1984, η οποία είναι ανατύπωση παλιότερης εργασίας του συγγραφέως, που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό «Ποιμήν», το 1936-37, επίσης Ευστρατίου Δράκου, Μελέτη επί της ιστορίας της Εκκλησίας της Λέσβου, Δράμα 1928 και Αθηναγόρα, μητροπολίτου Παραμυθίας, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των επισκοπών της Λέσβου», Ποιμήν Θ' (1941).

² Οι κατάλογοι αυτοί έχουν τραβήξει περισσότερο το ενδιαφέρον των μελετητών. Σημαντικότεροι κατάλογοι είναι των Μ. Le Quien, *Oriens Christianus*, Paris 1740, τ.1, σελ. 953-964, Α. Αλεξούδη, «Χρονολογικοί κατάλογοι των από Χριστού αρχιερατευσάντων κατ' επαρχίαν», Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως ΚΕ' (25-4-1891) φ.6528, σελ. 3, Β. Άτεση, Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον, Αθήνα 1975, σελ. 190-194, G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, τομ. I, Padova 1988, σελ. 214-217, Ι. Μουτζούρη, «Επισκοπικός ιστορικός κατάλογος Μυτιλήνης», Κληρονομία 25 (1993) 179-239, Γερμανού επισκόπου Σάρδεων, «Ο επισκοπικός κατάλογος της εκκλησίας Μηθύμνης», Δελτίον (Περ. Μητροπόλεως Μηθύμνης) Ι' (1938) 87-91, 114-119, 133-138, ΙΑ' (1939) 11-17. Ι. Μουτζούρη, «Επισκοπικός κατάλογος Μηθύμνης κατά τα βυζαντινά χρόνια», Λεσβιακά ΙΖ' (1998) 197-202. Επίσης καταλόγους επισκόπων του νησιού συναντάμε στα έργα του Σ. Καρυδώνη, Τα εν Καλλονη της Λέσβου ιερά μοναστήρια, σελ. 217-236, του Ευ. Δράκου, Λεσβιακά τοπογραφικά και εκκλησιαστικά, Β', Αθήνα 1899, σελ. 3-19 και Εμμ. Κωνσταντινίδη, ΘΗΕ, τομ. 9, 271-272.

³ J. Darrouzes, *Notitiae*, σελ. 7.

αντλούμε από τις εκκλησιαστικές ιστορίες της εποχής, κυρίως του Φιλοστόργιου. Αυτός είναι και ο λόγος που γι' αυτή την περίοδο διατυπώνονται οι περισσότερες υποθέσεις.

Η Λέσβος φαίνεται ότι αρκετά νωρίς βρέθηκε στη δικαιοδοσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο Φειδάς υποστηρίζει ότι η υπαγωγή των διοικήσεων της Ασίας (στην οποία ανήκε και η Λέσβος), του Πόντου και της Θράκης στον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως πρέπει να έγινε με βασιλικό διάταγμα, επί αρχιερατείας Αττικού (Μάρτιος 406-Οκτώβριος 425). Μέχρι τότε υπήρχε αυτονομία των μητροπόλεων και των επαρχιακών συνόδων από την κεντρική εκκλησιαστική διοίκηση, σύμφωνα με τους κανόνες της Α' Οικουμενικής Συνόδου (325)¹. Η υπαγωγή αυτή, που απ' ό,τι φαίνεται δεν πρέπει να έγινε χωρίς προβλήματα, αν κρίνουμε από τις αντιδράσεις που υπήρξαν στη χειροτονία του Πρόκλου ως επίσκοπου Κυζίκου, κατοχυρώθηκε αργότερα με τους κανόνες 9, 17 και 28 της Δ' Οικουμενικής Συνόδου το 451².

Στην Α' Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας το 325 δεν υπήρξε παρουσία επισκόπων από τη Λέσβο, ενώ υπήρξε η παρουσία επισκόπων από άλλα μικρότερα νησιά του Αιγαίου, όπως η Κως, η Ρόδος και η Λήμνος³. Η απουσία αυτή σημαίνει ότι την εποχή αυτή ή δεν υπήρχε επίσκοπος στο νησί ή για άγνωστους λόγους δεν κατέστη δυνατή η παρουσία του στη σύνοδο⁴. Υπάρχει βέβαια και η άποψη της μη παρουσίας επισκόπου από τη Λέσβο στη σύνοδο εξ αιτίας της κλίσεως του ανώτερου ιερατείου του νησιού προς τον Αρειανισμό⁵, αφού όπως τουλάχιστον διαπιστώνουμε από τη μετέπειτα εκκλησιαστική ιστορία του νησιού, οι αρειανικές ιδέες είχαν βρει πρόσφορο έδαφος στη Λέσβο. Η άποψη αυτή, έστω και αν είναι συζητήσιμη, δεδομένης της παρουσίας αρκετών άλλων αρειανοφρόνων επισκόπων στη σύνοδο, δεν μπορεί να

¹ Για το θέμα Β. Φειδάς, Προυποθέσεις διαμορφώσεως του θεσμού της πενταρχίας των Πατριαρχών, Αθήνα 1969, σελ. 252-253.

² E. Schwarz, *Acta conciliorum Oecumenicorum*, (ACO), Berolini et Lipsiae, II, 1, 3, σελ. 118. Για το θέμα Β. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα 1992, Α', σελ. 825, Β', σελ. 199.

³ E. Honigsmann, «La liste originale des pères de Nicée», *Byzantion*, 14(1939) 48. Ο κατάλογος του Philippe Labbe, που βρίσκεται στο έργο του J. Mansi (*Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τομ. II, σελ. 697), αναφέρει τον Γρηγόριο επίσκοπο Μυτιληναίων και Ανδρέα επίσκοπο Μεθυμνείων, μεταξύ αυτών που είχαν συμμετάσχει στην Α' οικουμενική σύνοδο, ενώ κανονικά πρόκειται για κατάλογο επισκόπων της έκτης οικουμενικής συνόδου.

⁴ Ο Καλδέλλης αφήνει ανοικτά και τα δύο ενδεχόμενα παραπέμποντας σχετικά και στο απόσπασμα του Ευσεβίου Καισαρείας ότι στη σύνοδο αυτή η διοίκηση της Ασίας έστειλε «τους εκκρίτους» των επισκόπων και όχι όλους, Καλδέλλης, *Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος*, σελ. 132-134.

⁵ Ι. Κλεομβρότου, «Αι πρώται επισκοπαί της Λέσβου», *Λεσβιακόν ημερολόγιον* (1950) 70-73.

απορριφθεί. Μάλιστα στη σύνοδο αυτή μπορεί να προσκλήθηκαν με βασιλικές προσκλήσεις όλοι οι επίσκοποι, αλλά δεν ήταν όλοι πλήρη μέλη της συνόδου, παρά όσοι προέβησαν στην αποκήρυξη των κακοδοξιών του Αρείου¹.

Η αρειανική πτέρυγα εξακολούθησε να έχει μεγάλη επιρροή στη Λέσβο, ειδικά στους ανώτερους εκκλησιαστικούς κύκλους και μετά την πρώτη οικουμενική σύνοδο. Έτσι στη σύνοδο της Σελευκείας το 359, είχαμε την παρουσία του Ευαγρίου, ο οποίος υπέγραψε ως «Εὐάγριος ἐπίσκοπος Μυτιλήνης τῶν Νήσων» και είναι ο πρώτος γνωστός επίσκοπος της Μυτιλήνης². Ανήκε στην παράταξη των «ομοίων»³ και ήλθε σε σύγκρουση με τους «ομοιουσιανούς», που επικράτησαν στη σύνοδο αυτή, με αποτέλεσμα την καθαίρεσή του μαζί με άλλους ομόφρονες⁴. Βέβαια η καθαίρεσή του δεν πρέπει να πραγματοποιήθηκε, αφού στην επακολουθήσασα σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως στις 15 Φεβρουαρίου του 360 η παράταξη των «ομοίων» επιβλήθηκε και καθαίρεσε τους αντιπάλους της «ανόμοιους» και «ομοιουσιανούς».

Η περίοδος από το 360 μέχρι το 431 ήταν για το νησί αρκετά συγκεχυμένη. Ο ιστορικός της εκκλησίας Φιλοστόργιος, που ήταν γνωστός για τα φιλοαρειανικά του αισθήματα⁵, αναφέρει τη χειροτονία του Θαλλού, ως επισκόπου Μυτιλήνης, λίγο μετά τον θάνατο του Ιουλιανού⁶. Είναι πάρα πολύ πιθανόν να ανήκε στη φιλοαρειανική πτέρυγα, δεδομένου ότι την ίδια εποχή διέμενε στη Λέσβο ο Αέτιος, ένας από τους ηγέτες των «ανομοίων», οι οποίοι εκπροσωπούσαν τις πλέον ακραίες αρειανικές τάσεις⁷. Μάλιστα στον Αέτιο είχε παραχωρηθεί εκ μέρους του αυτοκράτορα Ιουλιανού και ένα αγρόκτημα κοντά στην πόλη της Μυτιλήνης, προκειμένου να δέχεται εκεί τους φίλους του⁸.

¹ Φειδάς, Εκκλησιαστική ιστορία, Α', σελ. 451-452.

² Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμος III, σελ. 321. Βέβαια υπάρχουν επιφυλάξεις σχετικά με την εγκυρότητα του καταλόγου, αφού φέρει ως υπογράψαντες επισκόπους που ανήκαν και στις δύο παρατάξεις «όμοιων» και «ομοιουσιανών», πράγμα αδύνατο. Διεξοδική ανάλυση για το θέμα σε Καλδέλλης, Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος, σελ. 134-140. Για τη σύνοδο της Σελευκείας ιδέ Φειδάς, Εκκλησιαστική ιστορία, Α', σελ. 504-505.

³ Για του όμοιους και τη διδασκαλία τους, Φειδάς, Εκκλησιαστική Ιστορία, Α', σελ. 471-497, 501.

⁴ Σωκράτης, Εκκλησιαστική ιστορία, PG 67, σελ. 544, Φιλοστόργιος, Εκκλησιαστική ιστορία, σελ. 568-9.

⁵ Υπήρξε οπαδός και εγκωμιαστής του Ευνομίου, ο οποίος ήταν από τους ηγέτες των «ανομοίων», Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, Αθήνα 1997, Α', σελ. 97-101.

⁶ Φιλοστόργιος, Εκκλησιαστική ιστορία, σελ. 556.

⁷ Φειδάς, Εκκλησιαστική ιστορία, Α', σελ. 497-507.

⁸ «...τούς αφικνουμένους λόγους δεξιούμενος» Φιλοστόργιος, Εκκλησιαστική ιστορία, σελ. 569.

Οι φιλοαρειανικές τάσεις προς τις οποίες έκλινε το ιερατείο στο νησί φαίνονται και από την απουσία επισκόπων της Λέσβου στις συνόδους που ακολούθησαν τον θάνατο του αυτοκράτορα Ουάλη (378) και την πρόσκαιρη ηρεμία που ακολούθησε με την άνοδο του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α'. Ετσι δεν προσκλήθηκαν επίσκοποι της Λέσβου τόσο στη σύνοδο της Αντιοχείας (379), όσο και στη Β' οικουμενική σύνοδο (381), όπου κατά βάση καταδικάστηκαν άλλη μία φορά οι αρειανικές θέσεις¹.

Επανεμφάνιση επισκόπου από τη Λέσβο έγινε στην Γ' οικουμενική σύνοδο της Εφέσου (431), όπου καταδικάστηκε ο νεστοριανισμός. Στη σύνοδο αυτή υπάρχει η υπογραφή του επισκόπου Λέσβου Ιωάννη ως «ἐπίσκοπος Λέσβου»² και «ἐπίσκοπος Λέσβου καὶ τῶν Σεληνιακῶν αἰγιαλῶν»³. Η υπογραφή του Ιωάννου ως επισκόπου Λέσβου σημαίνει ότι δεν υπήρχε την εποχή αυτή άλλος επίσκοπος στο νησί. Αργότερα, με απόφαση της ενδημούσης συνόδου του 432 υπό τον αρχιεπίσκοπο Μαξιμιανό, καθαιρέθηκαν οι φιλικά προσκείμενοι προς τον νεστοριανισμό επίσκοποι, μεταξύ των οποίων ήταν και ο επίσκοπος Τενέδου Αναστάσιος. Η μέριμνα της εκκλησίας της Τενέδου ανατέθηκε στον επίσκοπο Λέσβου Ιωάννη «ὕπακούοντες κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν τῷ τῆς Λέσβου ἐπισκόπῳ τῷ εὐλαβεστάτῳ Ἰωάννῃ»⁴. Το σκεπτικό της αποφάσεως, που αναφέρει τη φράση «κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν», σημαίνει ότι κάποια περίοδο, πριν το 432, το νησί υπαγόταν στον επίσκοπο Λέσβου⁵.

Στην Δ' οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451, όπου καταδικάστηκε ο Διόσκορος, συναντάμε την υπογραφή «Φλωρέντιος

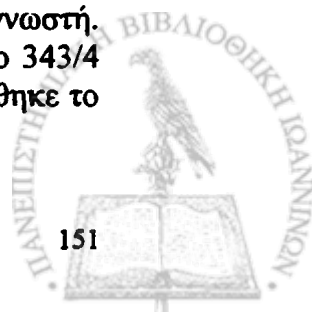
¹ Για τη σύνοδο της Αντιοχείας και τις αποφάσεις της, ιδέ σχετικά. Φειδάς, Εκκλησιαστική ιστορία, Α', σελ. 518, και για τη Β' οικουμενική σύνοδο στις σελίδες 518-542.

² Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμος IV, σελ. 1223, τομ. V, σελ. 589, 767, ACO, I, 1, 2, σελ. 62. Απ' ότι φαίνεται πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, που αναφέρεται και σε επιγραφή που βρέθηκε στη δυτική πλευρά, μπροστά από την πύλη της βασιλικής του Αγίου Ανδρέα Ερεσού και γράφει «ΕΠΛΗΡΩΘΗ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΕΠΙΣΚ[ΟΠΟΥ] [ΗΜΩΝ] ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΚΑΙ Κ[ΑΡΠ]ΟΦΟΡΗΣΑΝΤΟΣ» Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου», ΠΑΑ 3(1928) 327-330, ΑΔ 12(1929) 38-39, Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 36.

³ ACO, I, 1, 7, σελ. 113.

⁴ ACO, I, 1, 7, σελ. 137-138, Φειδάς, Προυποθέσεις διαμορφώσεως του θεσμού της πενταρχίας των Πατριαρχών, σελ. 253-254.

⁵ Η ακριβής ιστορία της εκκλησίας της Τενέδου πριν το 432 δεν μας είναι γνωστή. Γνωρίζουμε μόνο δύο ονόματα επισκόπων, δηλαδή του Διοδώρου ο οποίος το 343/4 είχε πάρει μέρος στη σύνοδο της Σαρδικής και του Αναστασίου, που καθαιρέθηκε το 432.

ἐπίσκοπος Λέσβου, Τενέδου, Προσελήνης¹, Αἰγιαλῶν² ὑπέγραψα, διὰ Ἐδελπίστου χωροεπισκόπου μου διὰ τὸ ὑπότρομον ἔχειν ὑπ' ἁρρωστίας τὴν χεῖρα»³. Εἶναι πολὺ πιθανόν λίγο αργότερα ἡ επισκοπὴ που ἐδρευστο στὴ Μυτιλήνη νὰ ονομάστηκε μητρόπολη, ἀν κρίνομε ἀπὸ τὸ μεγάλο εὖρος τῆς δικαιοδοσίας τοῦ επισκόπου Λέσβου, που τὸν υποχρέωσε νὰ διαθέτει καὶ χωροεπίσκοπους⁴. Ενισχυτικὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 459, σὲ τοπικὴ σύνοδο που συνήλθε ὑπὸ τὸν πατριάρχη Γεννάδιο (458-471), ὑπάρχει ἡ υπογραφή «Εὐνόιος ἐπίσκοπος Μητροπόλεως Μυτιλήνης»⁵. Τὸ ἴδιο ἐπαναλήφθηκε καὶ τὸ 536, ἐπὶ πατριάρχου Μηνά (536-552), ὅταν στὴν ἐνδημούσα σύνοδο ἔχομε τὴν υπογραφή «Ζαχαρίας ἐπίσκοπος Μητροπόλεως Μυτιλήνης»⁶. Ἡ νέα αὐτὴ κατάσταση που δημιουργήθηκε ἰσῶς ἀποτελέσει καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ανεξαρτητοποιήσεως τοῦ επισκόπου Μυτιλήνης ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ρόδου, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ ἐκκλησιαστικὰ πρακτικὰ τοῦ Ζ' αἰῶνα, ὅταν τὸ νησί εἶχε δύο ανεξάρτητες ἀρχιεπισκοπές. Ὁ Laurent ἀναφέρει ὅτι παρὰ τὴν υπαγωγή τῆς Τενέδου τὸ 431 στὸν ἐπίσκοπο Λέσβου, ἡ επισκοπὴ Λέσβου δὲν προήχθηκε σὲ μητρόπολη καὶ ἡ Λέσβος ἐξακολούθησε νὰ υπάγεται στὸν μητροπολίτη Ρόδου μέχρι τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνα⁷. Βέβαια δὲν ἔλαβε ὑπ' ὄψη τοῦ τις υπογραφές τῶν επισκόπων

¹ Πρόκειται γιὰ οικισμό που βρισκόταν στὰ Μοσχονήσια, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Λέσβο, Κοντῆς, Ἡ Λέσβος καὶ ἡ μικρασιατικὴ τῆς περιοχῆ, σελ. 81-87.

² Πρόκειται γιὰ τὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Λέσβο, ἡ ὁποία στὴν ἀρχαιότητα εὐρισκόταν ὑπὸ τὴν επικυριαρχία τῆς καὶ εἶχε μαλιστα ὀνομαστεῖ «Μυτιληναίων αἰγιαλός», Κοντῆς, Ἡ Λέσβος καὶ ἡ μικρασιατικὴ τῆς περιοχῆ, σελ. 86.

³ Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμος VI, σελ. 1091. ACO, II, 1, 2, σελ. 40. Ὁ ἴδιος ἐπίσκοπος εἶχε συμμετάσχει καὶ στὴ δεύτερη σύνοδο τῆς Ἐφέσου τὸ 449, ὅπου τὸν συναντάμε ὡς «Florentius episcopus Tenedu et Poroselenae et littorum», ACO, II, 3, 1, σελ. 256.

⁴ Ὁ Χωρεπίσκοπος ἦταν ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα που ἐμφανίστηκε τὸν τρίτο αἰῶνα. Θεωροῦνταν ἓνα εἶδος βοηθῶν επισκόπων με σκοπὸ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ επισκοπικὴ δικαιοδοσία στὴν ἐπαρχία κυρίως τῶν μεγάλων επισκοπικῶν περιοχῶν, οἱ ὁποῖες ἦσαν ἀκόμα χωρὶς υποδιαίρέσεις. Ὁ θεσμὸς αὐτὸς με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐφθίνε καὶ τὸν Θ' αἰῶνα ἐξέλιπε. Γιὰ τὸ θέμα P. M. Jugie, «Les Chorénéques en Orient», EO 7(1904) 263-268, H. Leclercq, «La législation conciliaire relative aux chorénéques», στὸ C. Joseph Hefele, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, II, σελ. 1197-1218, I. Πηλῶνης, Τίτλοι καὶ οφφίκια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ βυζαντινῇ αυτοκρατορίᾳ καὶ τῇ χριστιανικῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ, Ἀθῆναι 1985, σελ. 208-213.

⁵ Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τομ. VII, σελ. 918, V. Grumel, *Les registres des Actes du Patriarchat de Constantinople*, I, *Les Actes des Patriarches I-III*, Chalkedon 1932-1947, I, σελ. 62-63, no. 143.

⁶ Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τομ. VII, σελ. 878, 926, 938, 950, ACO, III, 154.

⁷ Laurent, *Listes conciliaires*, II, σελ. 90 no. 236 Laurent, *Le corpus*, VI, 1' *église*, σελ. 573-4.

του νησιού μετά τα μέσα του Ε' αιώνα, όπου γίνεται λόγος για μητρόπολη Μυτιλήνης. Επίσης η υπαγωγή της Τενέδου το 432 στον εκκλησιαστικό προϊστάμενο της Λέσβου δεν φαίνεται να ήταν προσωρινή, αφού η Τένεδος παρέμεινε στη δικαιοδοσία του αρχιερατεύοντος της Μυτιλήνης, όπως τουλάχιστον φαίνεται από την υπογραφή του Φλωρεντίου στη σύνοδο της Χαλκηδόνας¹.

Τον ΣΤ' αιώνα, το ανώτερο τουλάχιστον ιερατείο του νησιού, υποθέτομε ότι πρέπει να είχε προσχωρήσει στον μονοφυσιτισμό, αν κρίνομε από το γεγονός ότι ο μητροπολίτης Ζαχαρίας, ενώ ήταν παρών στις τέσσερεις πρώτες συνεδριάσεις της ενδημούσας συνόδου του 536, που ασχολήθηκε με τους μονοφυσίτες πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Ανθιμο και Αντιοχείας Σεβήρο², δεν υπέγραψε την καθαίρεση του Ανθίμου στην τέταρτη συνεδρίαση³, ενώ ήταν απών στην πέμπτη συνεδρίαση, η οποία καταδίκασε και αναθεμάτισε τον Σεβήρο⁴. Την κλίση προς τον μοοφυσιτισμό του ιερατείου του νησιού αποδεικνύει και η επίσκεψη στη Λέσβο, στα μέσα του ΣΤ' αιώνα, του επισκόπου Εδέσης Ιάκωβου Βαραδαίου, ιδρυτή της μονοφυσιτικής εκκλησίας των Ιακωβιτών⁵.

Η υπογραφή τόσο του Ευνόιου όσο και του Ζαχαρία ως επισκόπων της μητροπόλεως Μυτιλήνης και όχι Λέσβου ίσως να είναι μία ένδειξη ότι ήδη από τα μέσα του Ε' αιώνα είχε δημιουργηθεί η δεύτερη επισκοπή του νησιού στη Μήθυμνα. Βέβαια τον πρώτο γνωστό επίσκοπο Μηθύμνης τον συναντάμε πολύ αργότερα και ήταν ο

¹ Η υπογραφή του Φλωρεντίου μας δείχνει ότι η Τένεδος υπήγετο στον επίσκοπο Λέσβου και όχι Ρόδου. Την άποψη του Laurent σχετικά με την Τένεδο φαίνεται ότι δέχεται η Malamut (*Les îles de l' empire byzantin*, σελ. 343).

² ACO, III, σελ. 126, 154, 162, 170.

³ ACO, III, σελ. 182-186.

⁴ Ο μητροπολίτης Ζαχαρίας ήταν γνωστή πολύπλευρη προσωπικότητα στην εποχή του. Φίλος του πατριάρχη Αντιοχείας Σεβήρου, ήταν γνωστός για τις μονοφυσιτικές του αντιλήψεις. Πριν γίνει μητροπολίτης Μυτιλήνης ασκούσε το επάγγελμα του δικηγόρου στην Κωνσταντινούπολη. Είναι συγγραφέας Εκκλησιαστικής ιστορίας της περιόδου 450-491, η οποία μας σώζεται σε συριακή μετάφραση. Επίσης έγραψε βίους αγίων και θεολογικές πραγματείες. Για τη ζωή και το έργο του, E. Honigmann, *Zacharias of Mytilene, Patristic Studies*, [Sudi e Testi 173], Città del Vaticano, 1953, σελ. 194-204, Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, Α, σελ. 219-221, Καλδέλλης, *Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος*, σελ. 160-167, 218-220.

⁵ Ιωάννης της Εφέσου, *Βίοι των αγίων της Ανατολής*, εκδ. E. W. Brooks, *Patrologia Orientalis*, III, σελ. 154. Για το θέμα J. Haldon, *Byzantium in the seventh century*, 1990, σελ. 338. W. Frend, *The rise of the Monophysite movement*, Cambridge 1972, D. Bundy, «Jacob Baradaeus, The state of research», *Muséon* 91(1978) 45-86, E. Honigmann, *Évêques et évêchés monophysites d' Asie antérieure au VIe siècle*, Louvain 1951, σελ. 159-164.

Χριστόδωρος, ο οποίος υπέγραψε το 520 σε σύνοδο επί πατριαρχίας Επιφανίου (520-535)¹.

Όσον αφορά τη δικαιοδοσία των δύο πλέον εκκλησιαστικών προϊσταμένων στο νησί, αυτή καθορίστηκε με βάση τις αρχαίες επικράτειες των δύο μεγαλύτερων πόλεων του νησιού². Ο επίσκοπος Μυτιλήνης είχε υπό τη δικαιοδοσία του το νοτιοανατολικό, νότιο και δυτικό τμήμα (περιοχή της Ερεσού) του νησιού, ενώ ο επίσκοπος Μηθύμνης το κεντρικό (πεδιάδα Καλλονής), βορειοανατολικό, βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα. Η διαίρεση αυτή εξακολουθεί να υπάρχει μέχρι και σήμερα.

Δεν γνωρίζουμε μέχρι τότε κράτησε η κατάσταση αυτή που διαμορφώθηκε στα μέσα του Ε' αιώνα. Είναι όμως βέβαιο ότι υπήρξε κάποια στιγμή μία ριζική αναδιοργάνωση, η οποία αποτυπώθηκε στην έκθεση του Ψευδοεπιφανίου, έργο που τοποθετείται στην εποχή του Ηρακλείου (610-641)³. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή, που αποτελεί και το πρώτο επίσημο εκκλησιαστικό τακτικό, στο νησί υπήρχαν δύο αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές, που ανήκαν στην «επαρχία νήσου Λέσβου». Είναι η αρχιεπισκοπή Μυτιλήνης, η οποία στη σειρά πρωτοκαθεδρίας καταλάμβανε την ιγ' θέση και η αρχιεπισκοπή Μηθύμνης, η οποία καταλάμβανε την κ' θέση⁴. Στη Notitia 2 η θέση της Μυτιλήνης δεν άλλαξε, ενώ η αρχιεπισκοπή Μηθύμνης κατέβηκε στην κα' θέση⁵.

Αλλαγή όσον αφορά τη σειρά πρωτοκαθεδρίας υπήρξε στη Notitia 3, που μας είναι γνωστή και ως τακτικά των εικονοκλαστών. Η αρχιεπισκοπή Μυτιλήνης κατέβηκε στη ιστ' θέση και η αρχιεπισκοπή της Μηθύμνης στην κδ'⁶. Η αλλαγή αυτή σχετίζεται με την απόσπαση εκ μέρους του Λέοντα Γ' του Ισαύρου του Ιλλυρικού, της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας από τη δικαιοδοσία του πάπα και η υπαγωγή των περιοχών αυτών στη δικαιοδοσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, με την

¹ Grumel, Les registres, I, no. 217.

² Όπως έχω τονίσει στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής αλλά και της οικιστικής εξελίξεως, η παράδοση των επικρατειών των πόλεων που υπήρχε στην αρχαιότητα ήταν αρκετά ισχυρή στη Λέσβο, ακόμα και μετά την παρακμή του καθεστώτος αυτού.

³ Notitiae, σελ. 7.

⁴ Notitia 1, σελ. 205-206. Α. Βασιλικοπούλου, «Η εκκλησιαστική οργάνωση του Αιγαίου στη βυζαντινή εποχή», Παρνασσός, 33(1991) 318. Ο Koder υποστηρίζει ότι ίσως από το 520 η επισκοπή Μηθύμνης αποτελούσε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή. (Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 228).

⁵ Notitia 2, σελ. 217-218.

⁶ Notitia 3, σελ. 232.

αιτιολογία « δια το υπο εθνων κατέχεσθαι τον θρόνον της πρεσβυτέρας Ρώμης¹.

Στη διάρκεια της εικονομαχίας, η εκκλησία αλλά και ο λαός της Λέσβου πρέπει να προσχώρησαν φανερά προς την εικονόφιλη παράταξη² με αποτέλεσμα στη δεύτερη φάση της, που ξεκίνησε με τον Λέοντα τον Ε' και τελείωσε το 843, να έχουμε την καθαίρεση του αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης Γεωργίου³ και τον διορισμό στη θέση του ως αρχιεπισκόπου του Λέοντα⁴.

Στα μέσα περίπου του Θ' αιώνα είχαμε μία σημαντικότερη εξέλιξη στην εκκλησιαστική ιστορία του νησιού. Ο αρχιεπίσκοπος Μυτιλήνης προήχθηκε σε μητροπολίτη. Την πρώτη επίσημη αναφορά στον μητροπολίτη Μυτιλήνης έχουμε στη Notitia 5, που χρονολογείται στα χρόνια του Λέοντος Στ' του Σοφού, επί πατριαρχίας Νικολάου του Μυστικού (901-907 και 912-925)⁵. Η προαγωγή βέβαια πρέπει να είχε γίνει παλαιότερα, αφού ο πατριάρχης Φώτιος σε επιστολές του, τις οποίες έστειλε μεταξύ 869/70 (πρώτη καθαίρεσή του) και 877 (επαναφορά του στον πατριαρχικό θρόνο), ευχαριστούσε θερμά τον μητροπολίτη Μυτιλήνης Μιχαήλ για την αντίστασή του στις πιέσεις των ιγνατιακών αντιπάλων του⁶. Ο Laurent χρονολογεί τις επιστολές αυτές μεταξύ 870-880⁷, ενώ η Malamut πριν το 886⁸. Δεδομένου ότι στα τακτικά του Βασιλείου του Αρμενίου⁹, που χρονολογούνται από τον Laurent μεταξύ 845/6 και 853/869¹⁰ και από τον Grumel μεταξύ 848-858¹¹, δεν υπάρχει ακόμα η μητρόπολη Μυτιλήνης αλλά η αρχιεπισκοπή, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η προαγωγή της αρχιεπισκοπής Μυτιλήνης σε μητρόπολη πρέπει να έγινε μεταξύ 860-869, πιθανόν από τον πατριάρχη Φώτιο εξ αιτίας της στενής φιλίας του με τον τότε

¹ Notitiae, σελ. 261. Βασιλικοπούλου, «Η εκκλησιαστική οργάνωση του Αιγαίου» 320-321. Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 338.

² Αναλυτικά εξετάστηκαν στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής τα γεγονότα που συνέβησαν στη Λέσβο στην περίοδο της εικονομαχίας και η κατάσταση που επικράτησε στο νησί.

³ Ι. Φουντούλης, Οι Άγιοι Γεώργιοι αρχιεπίσκοποι Μυτιλήνης, Αθήνα 1959, σελ. 21-22.

⁴ Οι όιοι αυτάδελοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 30.

⁵ Notitia 7, σελ. 272-287, και για τη χρονολόγησή σελ. 53-58.

⁶ PG 102, σελ. 860-861.

⁷ Laurent, Le corpus, V3, L' église, σελ. 127.

⁸ Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 343.

⁹ Στα τακτικά αυτά η Αρχιεπισκοπή Μυτιλήνης κατέχει τη ιγ' σειρά και η Αρχιεπισκοπή της Μηθύμνης την κ', Notitiae, σελ. 250.

¹⁰ V. Laurent, «La "Notitia" de Basile l' Armenien-Tradition manuscrite et date de composition», EO 34 (1935) 464-472, του ιδίου Le corpus, V1, l' église, σελ. 573.

¹¹ V. Grumel, «La "Notitia" de Basile de Ialimbana, essai sur la date de composition», REB 19(1961) 198-207.

αρχιεπίσκοπο Μυτιλήνης Μιχαήλ¹. Μάλιστα η φιλία αυτή θα ήταν και η αιτία της απουσίας του Μιχαήλ από τη σύνοδο του 869/70, όπου καθαιρέθηκε ο Φώτιος, ενώ ήταν παρών στη σύνοδο αυτή ο αρχιεπίσκοπος Μηθύμνης Ιάκωβος².

Στη σύνοδο του 879, η οποία αποκατέστησε τον Φώτιο στον πατριαρχικό θρόνο, ήταν παρών «ο Μυτιλήνης» χωρίς όμως να αναφέρεται το όνομα του. Ο Laurent και ο Le Quien αναφέρουν ότι στη σύνοδο ήταν παρών ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Βασίλειος, το όνομα του οποίου δεν υπάρχει σε καμία πηγή³, ενώ η Malamut αναφέρει ότι ήταν παρών ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Μιχαήλ την αρχιερατεία του οποίου τοποθετεί μεταξύ 877- 886 πιθανόν για να την ταυτίσει με τη δεύτερη πατριαρχία του Φωτίου, που ξεκινά με τον θάνατο του Ιγνατίου το 877 μέχρι την παραίτησή του το 886⁴. Βέβαια θα επρόκειτο για μία πολύ μακρά αρχιερατεία, αφού ο Μιχαήλ ήταν ήδη αρχιεπίσκοπος της Μυτιλήνης, πριν την προαγωγή της αρχιεπισκοπής σε μητρόπολη στα μέσα του Θ' αιώνα.

Σημαντικό νέο στοιχείο μετά την προαγωγή του αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης σε μητροπολίτη είναι σύμφωνα με τη Notitia 7 και η υπαγωγή στον μητροπολίτη πλέον Μυτιλήνης πέντε νέων επισκόπων. Είναι οι επίσκοποι Τενέδου⁵, Ερεσού⁶, Στρογγύλης⁷, Βερβίνου και

¹ Σφράγισμα των μέσων του Θ' αιώνα αναφέρεται στον επίσκοπο Μυτιλήνης Μιχαήλ, + ΜΙΧ[Α]ΗΛ ΕΠΙΣ[Κ]ΟΠΩ ΜΙ[ΤΥ]ΛΙΝΗΣ (V. Laurent, Corpus, V3, L' église, σελ. 127). Πρόκειται μάλλον για τον μετέπειτα μητροπολίτη Μυτιλήνης Μιχαήλ προς τον οποίο απευθύνθηκε στις επιστολές του ο Φώτιος.

² Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, τομ. XVI, col 991.

³ Laurent, Le corpus, VI, L' église, σελ. 573, και Le Quien, Oriens Christianus, col. 957.

⁴ Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 343, σημ. 239.

⁵ Η εκκλησία της Τενέδου όπως ανέφερα και παραπάνω υπήχθη στον επίσκοπο Λέσβου το 432. Παρέμεινε δε υπό τον μητροπολίτη Μυτιλήνης μέχρι τα μέσα του ΙΔ' αιώνα. Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου και του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού προήχθη σε μητρόπολη, εξ αιτίας της εξαιρετικής θέσεως του νησιού, το οποίο βρισκόταν στην είσοδο των Δαρδανελλίων, F. Thitiet, «Venice et l' occupation de Tenedos au XIe s», MEFR 61(1953) 219-245.

⁶ Η Ερεσός φαίνεται ότι απέκτησε για πρώτη φορά επίσκοπο αυτή την περίοδο, αφού όπως ήδη έχω αναφέρει πιο πάνω, στα μέσα του Ε' αιώνα τα εγκαίνια της βασιλικής του Αγίου Ανδρέα τα είχε κάνει ο επίσκοπος Λέσβου Ιωάννης, σύμφωνα με την επιγραφή που μας έχει διασωθεί. Η επισκοπή Ερεσού παρέμεινε μέχρι το τέλος των βυζαντινών χρόνων.

⁷ Η Στρογγύλη ήταν ένας σημαντικός οικισμός στη θέση Στρογγυλού, δυτικά του σημερινού Πολιχνίτου. Η θέση αυτή είναι σήμερα εγκαταλελειμμένη. Όπως έχω αναφέρει αναλυτικά στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως, η εγκατάλειψη αυτή πρέπει να συνέβη στα βυζαντινά χρόνια, αφού στα μέσα του ΙΓ' αιώνα, όπως αναφέρω παρακάτω, ο επίσκοπος Στρογγύλης δεν υπάρχει πλέον.

Περπερίνης¹. Ο Koder θεωρεί ότι ο μητροπολίτης Μυτιλήνης ήδη από το 536 είχε υπό τη δικαιοδοσία του πέντε επισκόπους και από το 787 μέχρι το 869 τον επίσκοπο Μηθύμνης². Όμως κάτι τέτοιο δεν φαίνεται από τα επίσημα εκκλησιαστικά τακτικά. Κατ' αρχήν η προαγωγή του επισκόπου Μυτιλήνης σε μητροπολίτη πιθανόν στα μέσα του Ε' αιώνα ήταν προσωρινή και δεν κράτησε πέραν του πρώτου ημίσεως του Ζ' αιώνα, αφού έκτοτε και μέχρι τα μέσα του Θ' αιώνα η Μυτιλήνη ήταν ανεξάρτητη αρχιεπισκοπή. Η μοναδική περίπτωση αναφοράς σε βοηθό επίσκοπο ήταν η περίπτωση του χωροεπισκόπου που παρίστατο στη σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451 και υπέγραψε αντί του επισκόπου Λέσβου Φλωρεντίου, όπως ήδη έχω αναφέρει. Όμως ο χωρεπίσκοπος δεν είχε σχέση με τους επισκόπους που ευρίσκονταν υπό τον μητροπολίτη και είχαν συγκεκριμένη έδρα και δικαιοδοσία σε κάποια ορισμένη περιοχή.

Μέχρι τα μέσα του ΙΑ' αιώνα δεν έχουμε καμία σημαντική αλλαγή στο εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει στο νησί. Η επόμενη αλλαγή ήταν η προαγωγή της ανεξάρτητης αρχιεπισκοπής Μηθύμνης σε μητρόπολη. Η περίοδος προαγωγής της αρχιεπισκοπής Μηθύμνης σε μητρόπολη τοποθετείται μεταξύ 1072 και 1082. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγομε, επειδή σε συνοδική απόφαση του 1072 η Μήθυμνα εξακολουθεί να είναι αρχιεπισκοπή³, ενώ το 1082 στα τακτικά η Μήθυμνα είναι πλέον μητρόπολη και μάλιστα δύο θέσεις μπροστά από τη μητρόπολη Λακεδαίμονας, που γνωρίζομε ότι προήχθηκε σε μητρόπολη το 1082⁴.

Οι αλλαγές που συνέβησαν στην εκκλησιαστική οργάνωση της Λέσβου στα μέσα του Θ' αιώνα πρέπει να ήταν δείγμα της οικονομικής ευρωστίας του νησιού αλλά και της πληθυσμιακής του αναπτύξεως⁵. Οι νέες συνθήκες, που διαμόρφωσαν η αύξηση του πληθυσμού αλλά και οι αλλαγές στον οικιστικό χάρτη του νησιού μετά τον ΙΑ' αιώνα, αποτυπώθηκαν στην εκκλησιαστική διοίκηση με την υπαγωγή στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μυτιλήνης τον ΙΒ' αιώνα και ενός άλλου επισκόπου, του επισκόπου Ιεράς. Ο Laurent τοποθετεί τη δημιουργία της

¹ Πρόκειται για θέσεις που βρίσκονται στη Μικρά Ασία απέναντι από τη Λέσβο. Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 343.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 89, 228, 231.

³ N. Oikonomides, «Un décret synodal inédit du Patriarch Jean VIII Xiphilin concernant l' election et l' ordination des évêques», REB 18(1960) 68, 57 σημ. 35.

⁴ Laurent, Le corpus, VI, l' église, σελ. 623-624, Notitia 11, σελ. 344.

⁵ Η πληθυσμιακή ανάπτυξη των νησιών σύμφωνα με τα επίσημα εκκλησιαστικά τακτικά είναι φανερή, αφού οι επισκοπές, οι αρχιεπισκοπές και οι μητροπόλεις παρέμειναν σταθερές, χωρίς την κατάργηση κάποιων από αυτές, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις είχαμε και προαγωγή αυτών στους αμέσως επόμενους βαθμούς. Βασιλικοπούλου, «Η εκκλησιαστική οργάνωση του Αιγαίου στη βυζαντινή εποχή» 319-321.

επισκοπής Ιεράς στα χρόνια του αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού¹. Η περιοχή ευθύνης του νέου επισκόπου πρέπει να βρισκόταν γύρω από τον ομώνυμο κόλπο και έδρα του να ήταν η κωμόπολη της Ιεράς (κοντά στο σημερινό Πέραμα)².

Η λατινική κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως έφερε ορισμένες αλλαγές. Η Λέσβος, όπως ήδη έχει αναφερθεί, πολιτικά πέρασε στην εξουσία του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως, ενώ η εκκλησία της γνώρισε μία νέα εμπειρία. Οι μητροπολίτες Μυτιλήνης και Μηθύμνης κατέφυγαν στη Νίκαια, υπακούοντας στην πρόσκληση του αυτοκράτορα Θεοδώρου Λάσκαρη προς τις εκκλησιαστικές αρχές των κατελημμένων χωρών³. Μάλιστα στον μητροπολίτη Μυτιλήνης έγινε πρόταση να αναλάβει την επισκοπή Ανέας⁴.

Εκ μέρους των Λατίνων τοποθετήθηκε στη Λέσβο ως αρχιεπίσκοπος ο Ιωάννης. Το όνομά του για πρώτη φορά μνημονεύεται το 1205⁵ και σύμφωνα με τελευταία έρευνα το ίδιο πρόσωπο μνημονεύεται στις 27-2-1222 και ανήκε στο τάγμα των Σιστερσιανών⁶. Στη δικαιοδοσία του ο Πάπας Ονώριος, στις 9 Μαρτίου του 1222, συνένωσε την επισκοπή της Άσσου (Absonensis), που υπαγόταν στη μητρόπολη Εφέσου και την επισκοπή της Μηθύμνης (Molivensis), επειδή στις συγκεκριμένες πόλεις δεν ήταν δυνατόν να συντηρηθεί επίσκοπος εξ αιτίας της ελλείψεως χρημάτων⁷. Επι πλέον ο Πάπας, με απόφασή του την ίδια μέρα, απέσπασε την ορθόδοξη εκκλησία της Χίου από τον μητροπολίτη Ρόδου και την υπήγαγε στον μητροπολίτη Μυτιλήνης, επειδή η εκκλησία της Χίου « υπαγόταν σε ανυπάκουους και απειθείς

¹ Laurent, Le Corpus, VI, L' église σελ. 573). Η επισκοπή Ιεράς εξακολουθεί να υπάρχει τον ΙΔ' αιώνα, (M.M, I, σελ. 123).

² Για τη θέση που βρισκόταν η Ιερά, αναλυτικά στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως.

³ Μιχαήλ Χωνιάτης, Τα σωζόμενα, εκδ. Σπ. Λάμπρος, Αθήνα, 1879-80, II, σελ. 150, 159, 259. Για το θέμα J. Hussey, The orthodox church in byzantine empire, Oxford 1986, σελ. 192.

⁴ Kurtz, Συνοδικά γράμματα, σελ. 110-111.

⁵ G. Fedalto, La chiesa latina in Oriente, II, Hierarchia latina Orientis, Verona 1976, σελ. 160, 216.

⁶ Ν. Κρουσουλούδης, «Σχέσεις λατίνου αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης Λεονάρδου με τη Χίο», Μεσαιωνικά Τετράδια 1(1996) 65-66, G. Fedalto, La chiesa, I, σελ. 453, II, σελ. 160. C. Eubel, Hierarchia Catholica Medii Aevi, Patavii 1960, τομ. I, σελ. 354, Mytilenen, σημ. 2. Για τους Κιστερσιανούς, E. Brown, «The cistersians in the latin empire of Constantinople and Greece 1201-1276», Traditio 14(1958) 63-120 και τελευταία B. Panagopoulou, Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece, Chicago 1979.

⁷ Acta Honorii III (1216-1227) et Gregorii IX (1227-1241), εκδ. A.L. Tautu, Civitate Vaticana 1950, έγγραφο 92, σελ. 121.

προς την αποστολική έδρα»¹. Ο λατίνος αρχιεπίσκοπος υπολογίζουμε ότι πρέπει να έμεινε στο νησί μέχρι την ανακατάληψή του από τις δυνάμεις της Νικαίας υπό τον Ιωάννη Δούκα Βατάτζη το 1224.

Η απουσία των Ελλήνων μητροπολιτών από το νησί, η οποία όπως φαίνεται παρατάθηκε και μετά την ανακατάληψή του το 1224², φαίνεται ότι προκάλεσε σοβαρούς τριγμούς στο εσωτερικό της εκκλησίας της Λέσβου. Αιτία ήταν ο σφετερισμός αρκετών μοναστηριών του νησιού από πατριαρχικούς εξάρχους, από ιδιώτες αλλά και από άλλες μονές εκτός νησιού. Είναι πολύ πιθανόν ο πλούτος των μονών της Λέσβου στα δύσκολα αυτά χρόνια να έγινε πόλος έλξεως για πολλούς επίδοξους σφετεριστές. Προκειμένου μάλιστα να επιλυθούν τα μεγάλα προβλήματα που δημιουργήθηκαν, χρειάστηκε να εκδοθούν σειρά πατριαρχικών αποφάσεων, οι οποίες ασχολήθηκαν διεξοδικά με το θέμα αυτό³.

Από τις συνοδικές αποφάσεις που εκδόθηκαν, προκειμένου να διευθετηθούν τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν, διαπιστώνουμε ότι στα μέσα του ΙΓ' αιώνα υπό τον μητροπολίτη Μυτιλήνης ευρίσκονταν οι επίσκοποι Ιεράς και Ερεσού⁴. Η απουσία του επισκόπου Στρογγύλης από τα εγκαίνια του μονυδρίου του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ στα Βασιλικά, περιοχή η οποία υπαγόταν στη δικαιοδοσία του, μας δείχνει ότι η επισκοπή Στρογγύλης μάλλον είχε καταργηθεί. Πολύ πιθανόν οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις τον ΙΓ' αιώνα να επέβαλαν μία νέα κατανομή των επισκοπικών περιφερειών και η περιοχή του επισκόπου Στρογγύλης να πέρασε στη δικαιοδοσία του επισκόπου Ερεσού, ο οποίος έκανε και τα εγκαίνια του μονυδρίου⁵.

¹ «que sedi apostolice inobediens et rebellis existit» Acta Honorii, σελ. 121-122, έγγραφο 92α, G. Fedalto, La chiesa, I, 453. Για τη λατινική εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, G. Fedalto, La chiesa latina in Oriente, Walter Norden, Das Papsttum und Byzanz, Berlin 1903, K.M. Setton, The Papacy and the Levant, I, Philadelphia 1976 και B. Hamilton, The latin Church in the crusaders states, London 1980.

² Όπως ήδη ανέφερα στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Γρηγόριος το 1261 επισήμανε ότι ο προκάτοχος του μητροπολίτης Μυτιλήνης Ιωσήφ βρισκόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα στη Νίκαια. (M M, I, σελ. 122-123).

³ Πρόκειται για απόφαση της συνόδου της 31 Μαρτίου 1256 (M M, I, σελ. 118-122) και αναφέρεται σε αντιδικία γιά τη μονή του Οσίου Γεωργίου και των μετοχίων της και σε δύο έγγραφα του 1261 και 1262 που αναφέρονται σε τρία μοναστήρια, των Κάτω Πτωμαίων, του Οσίου Γρηγορίου και των Αριστών. (M M, I, σελ. 122-123, και 124-125).

⁴ M M, I, σελ. 122-123.

⁵ Το θέμα εξέτασα αναλυτικά στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως, όπου και έγινε λόγος για τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις μετά τον ΙΒ' αιώνα. Επίσης σχετικά με τον πληθυσμό στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Το δεύτερο ήμισυ του ΙΓ' αιώνα σημαντικό ρόλο στα εκκλησιαστικά προβλήματα της αυτοκρατορίας έπαιξε ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Γρηγόριος. Πρέπει να ήταν μία γνωστή προσωπικότητα την εποχή του, αφού σ' αυτόν εξομολογήθηκε πριν από τον θάνατό του ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β' Λάσκαρης. Μετείχε ενεργά στο κίνημα των Αρσενιατών, παίρνοντας το μέρος του πατριάρχου Αρσενίου στη διαμάχη του με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο. Αυτός ήταν και ο πιθανότερος λόγος που δεν συμμετείχε στη σύνοδο που καθήρεσε τον πατριάρχη Αρσένιο το 1264. Βέβαια η στάση του αυτή δεν τον εμπόδισε το 1266 να χειροτονήσει ως πατριάρχη τον Ιωσήφ², πράξη που έπρεπε κανονικά να εκτελέσει ο μητροπολίτης Ηρακλείας σύμφωνα με την παράδοση. Φαίνεται ότι η επιλογή του μητροπολίτη Γρηγορίου για τη χειροτονία του νέου πατριάρχη έγινε προκειμένου να κατοχυρωθεί η νομιμότητα της πατριαρχίας του Ιωσήφ, αφού έγινε από ένα μητροπολίτη που είχε χειροτονηθεί πριν από την απομάκρυνση του Αρσενίου, ενώ ο τότε μητροπολίτης Ηρακλείας είχε χειροτονηθεί από τον πατριάρχη Γερμανό τον Γ', διάδοχο του Αρσενίου για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα στον πατριαρχικό θρόνο³.

Τον ΙΔ' αιώνα η εκκλησία της Λέσβου βρισκόταν σε εξαιρετική κατάσταση τουλάχιστον από άποψη οικονομική. Έτσι όταν το πατριαρχείο βρέθηκε σε δεινή οικονομική θέση, ώστε «ουδ' εαυτη ουδε γε τοις τω κλήρω κατευλεγμένοις δύναται βοηθειν»⁴, αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια των μητροπόλεων που ευημερούσαν. Σε συνοδική απόφαση του 1324 ορίστηκε ένα συγκεκριμένο ποσό, το οποίο θα έπρεπε να προσφέρουν κατ' έτος οι εύπορες μητροπόλεις, για να μπορέσει το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως να ανταποκριθεί έστω και στοιχειωδώς στα έξοδά του. Η μητρόπολη Μυτιλήνης υποχρεώθηκε να πληρώνει μία ετήσια συνδρομή από 100 υπέρπυρα και η μητρόπολη

¹ Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή, εκδ. I. Bekker (CSHB), Bonnae 1837, σελ. 137 (Νεώτερη έκδοση Leipzig 1903, σελ. 153).

² Γεώργιος Παχυμέρης, I, σελ. 305.

³ Π. Γουναρίδης, Το κίνημα των Αρσενιατών, Αθήνα 1999, σελ. 89, I. Συκουτρής, «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», Ελληνικά 2(1929) 309. Η διάρκεια της ιεραρχίας του Γρηγορίου μας είναι άγνωστη και έτσι δεν γνωρίζουμε αν ήταν αυτός που το 1285 συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις μεταξύ Ανδρονίκου Β' και Βενετίας για την υπογραφή νέας συνθήκης. Στις διαπραγματεύσεις εκείνες συμμετείχαν από μέρους της Βενετίας ο Marco Zeno και Angel Marcello και από μέρους των Βυζαντινών ο Κωνσταντίνος Φοσκαμάλης και ο μητροπολίτης Μυτιλήνης. Heyd, Histoire du commerce, σελ. 444, 445. Nicol, Byzantium and Venice, σελ. 212-216.

⁴ M M, I, σελ. 126-128.

Μηθύμνης 50 υπέρπυρα. Τα ποσά αυτά ήταν σημαντικότερα για την εποχή εκείνη¹.

Ο ΙΔ' αιώνας ήταν ιδιαίτερα σκληρός για την επίσημη εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι εκκλησίες της Μικράς Ασίας εξ αιτίας της προωθήσεως των Τούρκων αλλά και άλλων περιοχών, που ευρίσκονταν κάτω από την κυριαρχία των Ενετών, όπως η Κρήτη, ήταν σημαντικά. Το πατριαρχείο, προκειμένου να εξισορροπήσει κάπως την κατάσταση, αναγκάστηκε να προβεί στην «κατ' επίδοση» τοποθέτηση των ιεραρχών, κυρίως της Μικράς Ασίας, σε μητροπόλεις ακμάζουσες, ώστε να εξασφαλιστεί η στοιχειώδης έστω οικονομική τους επιβίωση².

Στη βάση αυτού του πνεύματος, το 1305 με συνοδική απόφαση προσφέρθηκε η μητρόπολη Μηθύμνης «κατ' επίδοσιν» στον μητροπολίτη των Σάρδεων. Η μητρόπολη Μηθύμνης ήταν ήδη παραχωρημένη «κατ' επίδοσιν» από το 1300 περίπου στον μητροπολίτη της Κρήτης Νικηφόρο Μοσχόπουλο³. Στο ίδιο φαίνεται πνεύμα και ο Γρηγόριος έξαρχος Λυδίας παίρνει τη μητρόπολη Μυτιλήνης και το 1329 υπογράφει «Γρηγόριος υπέρτιμος έξαρχος πάσης Λυδίας και πρόεδρος Μυτιλήνης»⁴.

Τον ΙΔ' αιώνα επίσης εκδηλώθηκαν δύο σημαντικές αντιδικίες για τα μοναστήρια της Λέσβου. Η πρώτη ήταν μεταξύ του μητροπολίτη Μυτιλήνης και των πατριαρχικών εξάρχων και αφορούσε τα μοναστήρια του Οσίου Γεωργίου, των Οσίων Πατέρων Δαφνέας και του Αγίου Ανδρέα Γλίστρας. Με αποφάσεις της συνόδου του Σεπτεμβρίου του 1324 τα μοναστήρια επανέρχονται στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μυτιλήνης⁵. Σημαντικότερη ήταν η αντιδικία του μητροπολίτη Μηθύμνης Μαλαχία με πέντε μονές εκτός Λέσβου και έναν ιδιώτη, τον Ζωσιμά, οι οποίοι είχαν οικειοποιηθεί δεκαέξι μοναστήρια της περιφέρειάς του. Με απόφαση της συνόδου της 6ης Απριλίου του 1331 δικαιώθηκε τελικά ο μητροπολίτης Μηθύμνης⁶. Πάντως από τα διαδραματιζόμενα γύρω από τα μοναστήρια της Λέσβου

¹ Μ Μ, Ι, σελ. 126-128. Το θέμα της ένδειας του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εξετάζει ο Σ. Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού ελληνισμού, σελ. 269-270.

² Για το βαρύτερο τμήμα που πλήρωσαν οι εκκλησίες της Μικράς Ασίας, εξ αιτίας της επεκτάσεως των Τούρκων Σ. Βρυώνης, Η παρακμή του Μεσαιωνικού ελληνισμού σελ. 245-258.

³ V. Laurent, Les registres des actes du Patriarchat de Constantinople, Paris 1971, 1626, 1627. για το θέμα Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Νικηφόρος Μοσχόπουλος», ΒΖ 12(1903) 219, ΡΛΡ 19376.

⁴ Μ.Μ, Ι, σελ. 146, 164.

⁵ Μ Μ, Ι, σελ. 111-114.

⁶ Μ Μ, Ι, σελ. 164-167.

αντιλαμβανόμαστε αυτό που ήδη έχω τονίσει, ότι δηλαδή ο πλούτος των είχε γίνει αντικείμενο σφετερισμού και σοβαρών αντιδικιών.

Με το πέραςμα του νησιού το 1355 στην εξουσία της οικογένειας των Γατελούζων άρχισε ένα νέο κεφάλαιο της εκκλησίας της Λέσβου.

8. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

A. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η οικονομία του βυζαντινού κράτους στηριζόταν κυρίως στη γεωργία και την κτηνοτροφία, λιγότερο δε στο εμπόριο και τη βιοτεχνία. Έτσι θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αγροτοκτηνοτρόφοι αποτελούσαν τη ραχοκοκκαλιά της βυζαντινής οικονομίας και κοινωνίας, οι δε κοινωνικές σχέσεις και εξελίξεις στην ύπαιθρο είχαν καθοριστική σπουδαιότητα¹.

Η Λέσβος δεν φαίνεται να βρισκόταν έξω από το γενικό πλαίσιο λειτουργίας αυτής της οικονομίας. Αν και νησί, εξ αιτίας του μεγέθους του, πρέπει κατά βάση να το θεωρήσουμε ως χώρο όπου η γεωργία και η κτηνοτροφία αποτελούσαν τις βασικές πηγές πλούτου των κατοίκων, ειδικά μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ο ορυκτός πλούτος του νησιού είναι πολύ περιορισμένος, ενώ οι βιοτεχνικές δραστηριότητες πρέπει να ήταν λίγες και να περιοριζόντουσαν στην επεξεργασία ορισμένων γεωργικών προϊόντων, προκειμένου να καλυφθούν στοιχειωδώς οι ανάγκες των κατοίκων του. Το πρόβλημα δυστυχώς που αντιμετωπίζουμε είναι η έλλειψη επαρκούς πληροφόρησης, κύρια μέσω των γραπτών πηγών, προκειμένου να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για το μέγεθος της γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής, το είδος των καλλιεργειών που κυριάρχησαν κατά τη βυζαντινή εποχή αλλά και για τις άλλες εν γένει δραστηριότητες των κατοίκων.

Εξ αιτίας αυτής της ελλείψεως επεκτείναμε την έρευνα στην ύστερη αρχαιότητα, στην περίοδο της κυριαρχίας των Γατελούζων αλλά και στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, λαμβάνοντας υπ' όψη ότι μεγάλες αλλαγές δεν φαίνεται να συνέβησαν, τουλάχιστον στο είδος των καλλιεργειών κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων, όπως συνέβη μετά τον ΙΖ' αιώνα, με την επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας στο νησί.

¹ Οι μελέτες για την οικονομία της βυζαντινής αυτοκρατορίας και ειδικά της αγροτικής οικονομίας είναι αρκετές. Ενδεικτικά αναφέρω, G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Corpus Bruxelense Historiae Byzantinae (CBHB), Subsidia I, Bruxelles 1954, του ιδίου *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* (CBHB), Subsidia II, Bruxelles 1956, P. Lemerle, *The Agrarian history of Byzantium from the origins to the twelfth century. The sources and problems*, Galway 1979, E. Platagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Paris 1977, M. Kaplan, *Les Hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris 1992, A. Harvey, *Economic expansion in the byzantine empire 900-1200*, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, A. Laiou-Thomadaki, *Peasant society in the byzantine empire. A social and demographic study*, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987, N. Svoronos, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 83(1959) 1-145 του ιδίου «Petite et grande exploitation à Byzance» *Annales* 11(1956) 325-335 κ. α.

Υποθέτομε ότι η μόνη σημαντική αλλαγή που επήλθε σε σχέση με την ελληνιστική εποχή και τα ρωμαϊκά χρόνια ήταν ο τόπος αλλά και ο τρόπος διαθέσεως των αγροτικών προϊόντων, επειδή η πόλη που θεωρούνταν ο βασικός χώρος διαθέσεως και εμπορίας του αγροτικού πλεονάσματος, μετά την πληθυσμιακή της συρρίκνωση αλλά και τον περιορισμό της αυτοτέλειάς της, βαθμιαία έπαυσε να είναι ο ενδιαμέσος κρίκος στην όλη αυτή οικονομική διαδικασία και ο ρόλος της αντικαταστάθηκε από τα όργανα της κεντρικής διοικήσεως¹.

B. ΠΗΓΕΣ

Μία από τις βασικές πηγές της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας της Λέσβου κατά τους τελευταίους αιώνες της ρωμαϊκής εποχής είναι οι κτηματολογικές επιγραφές της εποχής του Διοκλητιανού, οι οποίες μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για το είδος των καλλιεργειών αλλά και για την έκταση των καλλιεργουμένων εκτάσεων. Τις πληροφορίες αυτές συμπληρώνει το ερωτικό μυθιστόρημα του Λόγγου «Τα κατά Δάφνιν και Χλόην», γραμμένο στα τέλη του Β' αιώνα, που πέρα από τις πληροφορίες για την οικονομία του νησιού, μας παρέχει αξιόλογα στοιχεία σχετικά με τις αλλαγές στον κοινωνικό τομέα που συντελούνταν στην εποχή του.

Οι βυζαντινές αφηγηματικές πηγές, όπως ανέφερα, είναι ελάχιστες και περιορίζονται σε κάποιες διάσπαρτες πληροφορίες, τις οποίες βρίσκουμε στα αγιολογικά κείμενα, τις ιστορίες, τις χρονογραφίες και τις επιστολές. Το μόνο προϊόν που αναφέρεται στα βυζαντινά ιστοριογραφικά κείμενα είναι το κρασί της Λέσβου, ενώ τις πιο σημαντικές πληροφορίες μας παρέχουν ο βίος των οσίων μυτιληναίων αδελφών και ο βίος του αγίου Γρηγορίου, επισκόπου Άσσου.

Τις βυζαντινές πηγές συμπληρώνουν πληροφορίες που αντλούμε από τα έγγραφα της εποχής των Γατελούζων και της τουρκοκρατίας, κάποια ταξιδιωτικά κείμενα αλλά και παραδόσεις, όπου τουλάχιστον κρίνονται αξιόπιστες.

Σημαντικότερες απ' όλες τις πηγές είναι τα φορολογικά κατάστιχα των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας, πριν από την κυριαρχία της ελαιοπαραγωγής στην αγροτική οικονομία του νησιού. Η σχετικά λεπτομερής περιγραφή των καλλιεργούμενων εκτάσεων του νησιού αλλά και των καλλιεργούμενων προϊόντων μας παρέχει πραγματικά πολύτιμες πληροφορίες².

Η διασταύρωση όλων αυτών των πηγών μας βοηθά να περιγράψουμε έστω και κατά προσέγγιση την κοινωνία και την οικονομία

¹ Τα σχετικά με την παρακμή των πόλεων στο τέλος των ρωμαϊκών χρόνων εξέτασα στο κεφάλαιο της οικιστικής εξέλιξης.

² Όλες οι σχετικές παραπομπές για τις ρωμαϊκές πηγές αλλά και τις μετέπειτα στο κεφάλαιο της οικιστικής εξέλιξης.

του νησιού κατά τη βυζαντινή περίοδο. Τα κενά δυστυχώς που υπάρχουν είναι μεγάλα αλλά σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να καλύψουμε τις ελλείψεις με αόριστες υιοθέσεις, που στηρίζονται σε επισφαλείς πληροφορίες.

Γ. ΓΕΩΡΓΙΑ

Η αγροτική παραγωγή στη Λέσβο μέχρι τουλάχιστον τον ΙΖ' αιώνα παρουσίαζε μία αξιοσημείωτη ποικιλία καλλιεργειών. Ο βασικός λόγος ήταν η προσπάθεια των Λεσβίων να καταστήσουν το νησί τους αυτόαρκες, σχεδόν σε όλα τα είδη της τροφικής αλυσίδας. Εξ άλλου για τους κατοίκους των νησιών η αυτόαρκεια ήταν πάντα το ζητούμενο, με δεδομένη τη δυσκολία τους να αποκτήσουν τα απαιτούμενα για την επιβίωσή τους, ειδικά σε εποχές που οι καιρικές συνθήκες δεν ευνοούσαν τη γεωργική παραγωγή, ενώ υπήρχε και πρόβλημα ασφάλειας στις θαλάσσιες μεταφορές¹.

Μία από τις σημαντικότερες καλλιέργειες στο νησί ήταν η αμπελουργία. Τον Β' αιώνα μ. Χ. η ποικιλία των αμπελιών, που καλλιεργούνταν στο νησί, φαίνεται ότι είχε χαμηλά κλήματα, «ἄμπελος ταπεινή, οὐ μετέωρος οὐδὲ ἀναδενδράς, ἀλλὰ κάτω τὰ κλήματα ἀποτείνουσα ὥσπερ κιττὸς νεμομένη»². Το κρασί της Λέσβου ήταν γνωστό τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη βυζαντινή εποχή³. Ο Αλκαίος τον Ζ' αιώνα π. Χ. προτείνει «μηδὲν ἄλλο φυτεύσεις πρότερον δένδρεον ἄμπέλῳ»⁴. Ο δευτολόγος Αρχέστρατος τον Δ' αιώνα π.Χ. μιλά για τον «ἀνθόσμιον οἶνον» της Λέσβου, που συγκρίνεται μόνο με την αμβροσία⁵ και ο κωμικός Ἐφίππος μιλά για τον «πράμνιον οἶνον» της Λέσβου⁶. Ο Ιούλιος Καίσαρ προσέφερε λεσβιακό κρασί στους φίλους του κατά τη διάρκεια δείπνου στη Ρώμη⁷, ενώ αναφορές για το λεσβιακό κρασί συναντάμε και στον Στράβωνα⁸. Στα βυζαντινά χρόνια για το λευκό κρασί της Λέσβου μίλησε τον Ε' αιώνα ο Θεοδώρητος, επίσκοπος Κύρου⁹, τον ΙΑ' αιώνα ο Μιχαήλ Ψελλός¹, αργότερα ο Μιχαήλ

¹ Malamut, *Les îles de l' empire byzantin*, σελ. 385-386.

² Λόγγου, *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*, 2.1.

³ Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 93.

⁴ Αλκαίος, *Poetarum Lesbiorum fragmenta*, εκδ. E. Lobel-D. Page, Oxford 1968, σελ. 342.

⁵ Αθήναιος, εκδ. G. Kaibel, I-III, Lipsiae 1887-1890, 1,29.6.

⁶ Αθήναιος, 1.51.

⁷ Πλίνιος, *Historia naturalis*, 14.9.74, 14.17.97.

⁸ Στράβων, 14.1.15 (C.637), 14.2.19 (C.657). Για το λεσβιακό οίνο στην αρχαία και ρωμαϊκή εποχή, G. Clindenbeard, *Lesbian wine and storage amphoras*, *Hesperia* 51(1982), σελ. 248-268, Καλδέλλης, *Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος*, σελ. 52-55.

⁹ Αναφέρει για το λεσβιακό κρασί, «θαυμάζω τὸ τε τοῦ εἶδους λευκὸν καὶ γεύσεώς τι λεπτόν», Θεοδωρήτου, επισκόπου Κύρου, *έργα*, εκδ. Yvan Azema, *Sources Chretiennes*, Paris 1964, σελ. 44.

Χωνιάτης² και τον ΙΓ' αιώνα ο Νικόλαος Μεσσαρίτης³. Το 1455 όταν ο τουρκικός στόλος υπό τον Χαμζά αγκυροβόλησε στη Μυτιλήνη, ο αυθέντης του νησιού Δομένικος Γατελούζος μεταξύ των δώρων, που προσέφερε στους Τούρκους, ήταν και οκτακόσια μέτρα κρασιού⁴. Το 1544 ο γάλλος ιερέας Jerome Maurand έγραψε ότι η Λέσβος παρήγε φρούτα και θαυμάσια κρασιά⁵, ενώ το 1546 ο γάλλος φυσιολόγος Pierre Bellon μας πληροφόρησε ότι το νησί παρήγε κοκκινωπό κρασί, χρωματισμένο από σπόρους κουφοξυλιάς, μέθοδο που οι Εβραίοι δίδαξαν στους Λεσβίους⁶.

Η περιγραφή του τρύγου είναι ένα αξιοσημείωτο γεγονός. Στο μυθιστόρημα του Λόγγου «Τα κατά Δάφνιν και Χλόην» μας περιγράφεται η διαδικασία της συλλογής των σταφυλιών αλλά και τα σχετικά έθιμα⁷. Αντίστοιχη αναφορά στον τρύγο έχουμε στον βίο των οσίων αυταδέλφων Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου. Σύμφωνα με τον βίο η συλλογή των σταφυλιών γινόταν στις αρχές Σεπτεμβρίου, αφού ο Γεώργιος και ο Συμεών, αμέσως μετά την επιστροφή τους από την Κωνσταντινούπολη στις 8 Σεπτεμβρίου του 843, ζήτησαν από τους πιστούς να επιστρέψουν γρήγορα στις εργασίες τους, επειδή ήταν η εποχή του τρύγου⁸. Στα μέσα Σεπτεμβρίου ο τρύγος πρέπει να είχε σχεδόν ολοκληρωθεί και στις 14 Σεπτεμβρίου δεν είχαν μείνει παρά ελάχιστα σταφύλια στον αμπελώνα, που βρισκόταν κοντά στον ναό της Θεοτόκου⁹.

Η έκταση των αμπελοκαλλιιεργειών στο νησί δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, επειδή σήμερα η καλλιέργεια αυτή έχει

¹ «καὶ ὁ Μαρώνειος οἶνος ἡδύ τι δοκεῖ ὃ τε Χίος καὶ ὁ Λέσβιος», Μιχαήλ Ψελλός, *Scripta minora*, εκδ. E. Kurtz, Milano 1936, I, σελ. 467.

² Μιχαήλ Χωνιάτης, II, σελ. 236.

³ A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, III. Der Bericht des Nicolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214, *Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse*, München 1923, 3, παράρτημα 6 σελ. 21.

⁴ Μιχαήλ Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική ιστορία*, 43, 6, σελ. 405.

⁵ Jerome Maurand, *Itineraire d'Antibes à Constantinople*, 1544, *Recueil de Voyages*, Paris 1901, τόμος 17, σελ. 167.

⁶ Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularites et choses memorables trouvees en Grèce, Asie, Indee, Arabie et autres pays étrangers*, Paris 1553, σελ. 84.

⁷ Λόγγος, *Τα κατά Δάφνιν και Χλόην*, 2.1 κ.ε

⁸ «Τρυγητου γαρ την καιρός...» Οι όσιοι αυτόδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 49-50.

⁹ Οι όσιοι αυτόδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 50. Για το τελετουργικό του τρύγου στη Μυτιλήνη κατά τα βυζαντινά χρόνια, Μ. Γερολυμάτου, «Βυζαντινές τελετουργίες», αφιέρωμα στο τρύγο από την εφημερίδα «Καθημερινή», 14-8-1999, σελ. 9.

σχεδόν εκλείπει, εξ αιτίας της επεκτάσεως της καλλιέργειας της ελιάς, αλλά και της φυλλοξήρας που έπληξε το νησί τα νεώτερα χρόνια. Ο Κοντής στην έρευνά του, που βασίστηκε στα δεδομένα των κτηματολογικών επιγραφών των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, υπολόγισε ότι οι αμπελοφυτείες πρέπει να κάλυπταν το 5-6% της καλλιεργήσιμης επιφάνειας του νησιού¹. Θεωρώ πολύ πιθανόν να αυξήθηκε η αναλογία αυτή στα βυζαντινά χρόνια και να πλησίασε το 10-12%, αν λάβομε υπ' όψη μας τη φήμη του λεσβιακού κρασιού την εποχή αυτή αλλά και τα τουρκικά κατάστιχα του 1548, σύμφωνα με τα οποία στην πεδιάδα της Καλλονής το 10% του εισοδήματος προερχόταν από την οινοπαραγωγή², στην περιφέρεια της Ερεσού το 8%³, στην περιφέρεια της Μηθύμνης το 25%⁴, ενώ σε ένα ενδεικτικό σύνολο δεκαπέντε χωριών της επικράτειας της Μυτιλήνης το 18,4%⁵. Περιοχές με μεγάλη παρουσία της αμπελοκαλλιέργειας το 1548 είναι η Μόρια (45% του εισοδήματος)⁶, Αγιάσος (28,6%), Θερμή (22,7%), Λισβόρι (20,7%), Βασιλικά (18%)⁷ και όπως ανέφερα ήδη η Μήθυμνα. Η σχετική επέκταση της αμπελοκαλλιέργειας κατά τα βυζαντινά χρόνια δεν φαίνεται να επέδρασε καταλυτικά στη χλωρίδα και την πανίδα του νησιού, όπως συνέβη αργότερα μετά τον ΙΖ' με την επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας.

Αντίθετα με την αμπελοκαλλιέργεια, οι αρχαίες και οι βυζαντινές πηγές αγνοούν την καλλιέργεια της ελιάς. Πουθενά δεν έχουμε αναφορά στο λεσβιακό λάδι, αντίθετα με ό τι συμβαίνει σήμερα. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει ότι η καλλιέργεια της ελιάς ήταν άγνωστη στο νησί. Στις κτηματολογικές επιγραφές σημειώνεται η παρουσία της

¹ Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 36. Η μέτρηση της με αμπέλια καλλιεργημένης γης γινόταν σε Jugera.

² Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 90. Τους αμπελώνες των Παρακοΐλων αναφέρουν και τα αρχεία της εποχής των Γατελούζων. Roccotagliata, Notai Genovesi, σελ. 68.

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 138.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 140. Για τους αμπελώνες του Μολύβου και της Πέτρας μιλά και ο Γαβριήλ στην περιγραφή του, Μητροπολίτου Γαβριήλ, περιγραφή της Λέσβου, σελ. 39. 47

⁵ Πρόκειται για τα χωριά Αγιάσος, Ανώματος, Κάτω Τρίτος, Λισβόρι, Λουτρά, Μανταμάδος, Μιστεγνά, Μόρια, Μεσαγρός, Κυδωνία, Πολιχνίτος, Θερμή, Συκούντα, Βασιλικά, Βρισά που ήταν και οι μεγαλύτεροι οικισμοί της περιφέρειας Μυτιλήνης τον ΙΣΤ' αιώνα και καλύπτουν σχεδόν όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματά της.

⁶ Τους αμπελώνες της Μόριας αναφέρουν και τα αρχεία της εποχής των Γατελούζων, Roccotagliata, Notai Genovesi, σελ. 79.

⁷ Για τους αμπελώνες της επικράτειας της Μυτιλήνης, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 150.

ελαιοκαλλιέργειας¹. Η έκταση που κάλυπτε τον 7^ο αιώνα μ. Χ. ήταν περίπου όσο και της αμπελοκαλλιέργειας, δηλαδή το 5-6% της καλλιεργούμενης εκτάσεως του νησιού². Η ποσότητα του λαδιού δεν πρέπει να ήταν σημαντική, αν λάβουμε υπ' όψη μας και τις πρωτόγονες μεθόδους επεξεργασίας του ελαιοκάρπου. Είναι πιθανόν η κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών των κατοίκων του νησιού σε λάδι να ήταν ο βασικός στόχος της ελαιοπαραγωγής στα βυζαντινά χρόνια, γι' αυτό και δεν μαρτυρείται πουθενά εξαγωγή λαδιού³. Η επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας έγινε αργότερα στα χρόνια της κυριαρχίας των Γενουατών και κυρίως των Τούρκων, δεδομένου ότι και οι δύο ευνοούσαν την καλλιέργεια της ελιάς. Πάντως το 1548 η καλλιέργεια της ελιάς κάλυπτε το 2% του αγροτικού εισοδήματος στην πεδιάδα της Καλλονής⁴, το 2% στην περιοχή της Ερεσού⁵, το 3% στην περιοχή του Μολύβου⁶ και το 11,5% στην επικράτεια της Μυτιλήνης⁷. Σήμερα η ελαιοκαλλιέργεια καλύπτει το 60% της καλλιεργούμενης εκτάσεως του νησιού⁸.

Όπως βέβαια θεωρείται φυσικό, το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργήσιμων εκτάσεων κάλυπταν τα δημητριακά, που αποτελούν και τη βάση της τροφικής αλυσίδας. Με βάση τις κτηματολογικές επιγραφές ο Κοντής υπολόγισε ότι τα δημητριακά και τα κηπευτικά προϊόντα κάλυπταν το 55% της καλλιεργημένης γης της Λέσβου στα χρόνια του Διοκλητιανού⁹. Δεν νομίζω ότι το ποσοστό αυτό διαφοροποιήθηκε

¹ Οι ελαιώνες μετρώνται σε γύρους. Ουσιαστικά όμως μετριέται ο αριθμός των ελιών, αφού γύρος είναι το κυκλικό σκάψιμο που γίνεται γύρω από την ελιά. Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 30.

² Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 36.

³ Το ζήτημα της καλύψεως των αναγκών σε λάδι είναι συζητήσιμο, αφού στα βυζαντινά χρόνια η καλλιέργεια αυτή δεν είχε επισύρει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των αγροτών στα αιγαιοπελαγίτικα νησιά. Ενδεικτικά αναφέρω ότι η Κρήτη, νησί με πολύ μεγάλη παραγωγή λαδιού σήμερα, στη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων φαίνεται ότι έκανε εισαγωγές λαδιού από τη Βόρειο Αφρική και την Ισπανία, όπως αναφέρει ο Al Zuchri. Για το θέμα Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 387.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 90.

⁵ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 138.

⁶ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 140.

⁷ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149. Βέβαια επειδή η περιφέρεια αυτή είναι εξαιρετικά ευρεία, μπορούμε να κάνουμε κάποια σχετική διάκριση. Έτσι διακρίνουμε ένα μικρό ποσοστό εισοδήματος από το λάδι στην περιοχή των οικισμών Πολιχίτου, Βασιλικών, Λισβορίου και τους οικισμούς του κόλπου της Γέρας, ενώ αντίθετα στην ανατολική πλευρά του νησιού το ποσοστό του εισοδήματος από την ελαιοκαλλιέργεια φαίνεται ότι ήταν αρκετά υψηλό και πλησίαζε το 23% στις περιοχές του Μανταμάδου, 20% στα Μιστεγνά, 15% στην Κυδωνία και 20,5% στην Αγιάσο.

⁸ Ν. Σέττας, Η αγροτική οικονομία της Λέσβου, Αθήναι 1962.

⁹ Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 36.

σημαντικά στα βυζαντινά χρόνια. Η αλλαγή στις καλλιέργειες είναι καθαρό ότι έγινε πολύ αργότερα, στα χρόνια της τουρκοκρατίας και συγκεκριμένα μετά τον ΙΖ' αιώνα, εξ αιτίας της επεκτάσεως της ελαιοκαλλιέργειας¹. Στη διαπίστωση αυτή καταλήγουμε επειδή στα πρώτα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548 τα δημητριακά κάλυπταν το 64% του εισοδήματος των κατοίκων της ευρύτερης περιφέρειας Ερεσού και το 53% των κατοίκων της πεδιάδας της Καλλονής², κάτι λιγότερο από 25% των κατοίκων της περιφέρειας Μολύβου³ και το 42% των κατοίκων της ευρύτερης επικράτειας της Μυτιλήνης⁴. Σήμερα το ποσοστό των εκτάσεων που καλύπτει η καλλιέργεια δημητριακών είναι εξαιρετικά μικρό.

Πιθανολογούμε ότι παρά το εύρος των καλλιεργουμένων με δημητριακά εκτάσεων, οι ανάγκες των κατοίκων θα καλύπτονταν μάλλον με πολύ δυσκολία. Έτσι στα τέλη του ΙΔ' αιώνα ο Βαγιαζήτ, προκειμένου να πείσει τους κατοίκους των νησιών, μεταξύ των οποίων και τους Λεσβίους, τους απείλησε ότι θα τους έκοβε τη σιτοδοσία από τη Μικρά Ασία⁵. Οι περιορισμένες ποσότητες δημητριακών που παράγονταν σε σχέση με τον πληθυσμό του νησιού φαίνονται και από τις δυσκολίες που δημιουργήθηκαν σε περιόδους σιτοδείας, οι οποίες δεν φαίνεται να ήταν και σπάνιες. Από τις πληροφορίες τις οποίες διαθέτομε, το πρώτο ήμισυ του Θ' αιώνα καταμετράμε δύο τέτοιες μακρές περιόδους. Στην περίπτωση αυτή οι ανάγκες των κατοίκων καλύπτονταν με εισαγωγές από τη Μικρά Ασία και ειδικά από την περιοχή της Σμύρνης. Στη μία μάλιστα από τις περιπτώσεις αυτές έγινε εισαγωγή 500 μοδίων σίτου, προκειμένου να καλυφθούν στοιχειωδώς οι ανάγκες των κατοίκων της Λέσβου⁶. Αργότερα οι περιηγητές, που επισκέφθηκαν το νησί στις αρχές

¹ Το 1546-49 ο Pierre Belon (*Les observations*, σελ. 84) αναφέρει ότι το νησί παράγει καλά σιτηρά.

² Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ.138. Πρέπει να τονιστεί ότι η φορολογική υποεπένδυση (ναχιγιές) Ερεσού το 1548 περιλάμβανε ολόκληρη τη δυτική και βορειοδυτική πλευρά του νησιού. Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 94-109.

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 140.

⁴ Η καλλιέργεια των δημητριακών κάλυπτε το 57% του εισοδήματος των αγροτών κατά μέσο όρο στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής και λιγότερο στην ανατολική πλευρά του νησιού και τον κόλπο της Γέρας. Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149.

⁵ Μιχαήλ Δούκας, Βυζαντινοτουρκική ιστορία, 13, 2, σελ. 75. Η ελλειμματική σε σχέση με τον πληθυσμό παραγωγή δημητριακών στην Λέσβο δεν ήταν κάτι που συνέβαινε μόνο στα βυζαντινά χρόνια. Στα ελληνιστικά χρόνια εγίνοντο εισαγωγές σιτηρών στο νησί από τον Πόντο και την Αίγυπτο, G. Labarre, *Les cités des Lesbos*, σελ. 223.

⁶ Η μία από τις σιτοδείες ξέσπασε στις αρχές του Θ' αιώνα (γύρω στο 810) και κράτησε περίπου τρία χρόνια και η άλλη λίγο πριν από το τέλος της εικονομαχίας

του ΙΗ' αιώνα, τόνιζαν την ελλειματική σε σιτηρά παραγωγή της Λέσβου, με αποτέλεσμα μάλιστα να μην καλύπτονται οι ανάγκες των κατοίκων της¹.

Μικρότερες εκτάσεις θα κάλυπταν τα οπωροκηπευτικά προϊόντα. Πληροφορίες πολλές δεν υπάρχουν. Τα αρχεία της εποχής των Γατελούζων μιλούν για οπωρώνες στην περιοχή των Κεραμειών², ενώ το το 1455 ο ηγεμόνας του νησιού προσέφερε, μεταξύ των δώρων, στον Χαμζά και αναρίθμητα φρούτα³. Αργότερα το 1544 ο Jerome Maurand αναφέρει ότι το νησί παράγει φρούτα⁴.

Τα τουρκικά κατάστιχα του 1548 κάνουν λόγο για φασόλια, ρεβίθια, λαθούρι, αμπελοφάσουλα, τα οποία μάλιστα κάλυπταν το 7,7% του εισοδήματος των αγροτών της επικράτειας της Μυτιλήνης⁵. Πιθανολογούμε ότι η καλλιέργεια των οπωροκηπευτικών δεν πρέπει να υστερούσε άλλων καλλιεργειών, δεδομένων των αναγκών των κατοίκων⁶ αλλά και του γεγονότος ότι το νησί δεν φαίνεται να έχει σημαντική έλλειψη νερού, που είναι τόσο απαραίτητο στις καλλιέργειες αυτές.

Μεταξύ των καρποφόρων δέντρων, που απ' ότι φαίνεται έπαιζαν κάποιο ρόλο στην αγροτική οικονομία του νησιού, πρέπει να ήταν οι συκιές, αν κρίνουμε από τις σχετικές αναφορές που υπάρχουν αρχεία της εποχής των Γατελούζων⁷ αλλά και τα τουρκικά κατάστιχα. Χαρακτηριστικά οι συκιές το 1548 κάλυπταν το 3% του εισοδήματος των αγροτών της επικράτειας της Μυτιλήνης, με το ποσοστό αυτό να ανέρχεται κοντά στο 5% στην ανατολική πλευρά του νησιού⁸. Τη γλυκύτητα των λεσβιακών σύκων αναφέρει και ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος σε επιστολή του προς τον Δημήτριο Κυδώνη⁹.

(περίπου το 842), Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 27, 28, 39, 48.

¹ Richard Pococke, A description, σελ. 21, Friesman, Description Historique et géographique de l' Archipel, Neuwied 1789, σελ. 39.

² Roccotagliata, Notai Genovesi, II, σελ. 79.

³ « οπώραι υπερ μέτρον », Μιχαήλ Δούκας, Βυζαντινοτουρκική ιστορία, 43, 6, σελ. 405.

⁴ Jerome Maurand, Itineraire, σελ. 167.

⁵ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149. Το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 10% περίπου στην ευρύτερη περιφέρεια των οικισμών Πολιχνίτου, Λισβορίου και Βασιλικών.

⁶ Σε μία μάλιστα περίπτωση λιμού κατά τον Θ' αιώνα στο νησί εισάγονται από την περιοχή της Σμύρνης 100 μόδιοι από όσπρια προκειμένου να καλυφθούν στοιχειωδώς οι ανάγκες των κατοίκων, Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 28.

⁷ Roccotagliata, Notae Genovesi, σελ. 67.

⁸ Δ. Καρύδης-M. Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149.

⁹ Δ.. Κυδώνης. Lettres de l' empereur Manuel Paléologue, εκδ. E. Legrand (2η εκδοση), Amsterdam 1962, σελ. 7.

Στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 γίνεται λόγος και για άλλα γεωργικά προϊόντα, όπως τα αμύγδαλα και το σουσάμι, με μικρό ποσοστό στο συνολικό εισόδημα των αγροτών¹.

Εξαγωγήμο προϊόν του νησιού και σε μεγάλες μάλιστα ποσότητες, εξ αιτίας της ποιότητάς του ήταν τον ΙΖ΄ και ΙΗ΄ αιώνα το βελανίδι, που χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη στην επεξεργασία δερμάτων². Πληροφορίες από τις βυζαντινές πηγές δεν έχουμε.

Τέλος πρέπει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στα βιομηχανικά φυτά. Πληροφορίες από τις βυζαντινές πηγές δεν υπάρχουν. Στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 γίνεται λόγος για το λινάρι και το βαμβάκι, που κατέχουν ένα ποσοστό της τάξεως του 7% του αγροτικού εισοδήματος των κατοίκων της περιφέρειας της Ερεσού³, 8,3% των κατοίκων της επικράτειας της Μυτιλήνης⁴ και ένα σημαντικό ποσοστό των κατοίκων της περιοχής Μηθύμνης⁵. Η σπουδαιότητα της καλλιέργειας των φυτών αυτών έγκειται στο γεγονός ότι είναι προϋπόθεση για την ύπαρξη υφαντουργικών βιοτεχνιών, για τις οποίες όμως δεν έχουμε σχετικές πληροφορίες.

Δ. ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ

Η κτηνοτροφία ανέκαθεν αποτελούσε μία από τις σημαντικότερες ενασχολήσεις των Λεσβίων⁶. Στο μεγαλύτερό της μέρος φαίνεται να ήταν αναπόσπαστα δεμένη με τη γεωργία, στα πλαίσια ενός μεικτού συστήματος (γεωργοκτηνοτροφία), προκειμένου να εξασφαλίζεται η επιζητούμενη αυτάρκεια. Η αριθμός των ζώων που εκτρέφονταν κατά μονάδα εκμεταλλεύσεως ποίκιλλε και κυμαινόταν από λίγα ζώα στο πλαίσιο μιας μικρής οικογενειακής επιχειρήσεως, κοντά στον τόπο κατοικίας, ως την εκτροφή μεγάλων κοπαδιών σε εκτενή βοσκοτόπια, μία μορφή κτηνοτροφικής εκμεταλλεύσεως που αφορούσε κυρίως πλούσιους γαιοκτήμονες.

Τη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση τη συναντάμε στον βίο των οσίων μυτιληναίων αδελφών. Ο Δαβίδ, ένας από τους αδελφούς, ασχολιόταν με την εκτροφή προβάτων στα πλαίσια της κατανομής των ρόλων στο εσωτερικό της οικογένειας⁷. Τη δεύτερη μορφή με τα μεγάλα κοπάδια συναντάμε στο έργο του Λόγγου «τα κατά Δάφνιν και Χλόην». Ο γαιοκτήμονας ανέθετε σε εξαρτημένους από αυτόν εργάτες την εκτροφή μεγάλου αριθμού ζώων σε εκτενή απ' ότι φαίνεται βοσκοτόπια.

¹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149.

² Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 137-138.

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 138.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 140.

⁵ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149.

⁶ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ 94.

⁷ Οι όιοι αντάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 19.

Παρά το γεγονός ότι έχουμε ένα έργο του τέλους του Β' αιώνα, αυτή η μορφή της κτηνοτροφίας φαίνεται ότι υπήρχε και στα βυζαντινά χρόνια, όπως βλέπομε τον ΙΒ' αιώνα, στον βίο του αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου, με τα μεγάλα κοπάδια ζώων που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία της Ειρήνης Καλαμοτινής στην περιοχή της Γέρας¹.

Η Λέσβος εξ αιτίας της γεωγραφικής της διαμορφώσεως προσφέρεται και για τις δύο μορφές κτηνοτροφικής εκμεταλλεύσεως², επειδή τα βοσκοτόπια είναι κατανεμημένα σχεδόν σ' ολόκληρο το νησί, ενώ ειδικά το βόρειο και δυτικό τμήμα του, εξ αιτίας του ορεινού εδάφους, προσφέρεται άνετα για την εκτροφή μεγάλου αριθμού ζώων³.

Σχετικά με τα είδη των ζώων που εκτρέφονταν, οι πηγές μιλούν κυρίως για τα αιγοπρόβατα και τα βοοειδή. Έτσι σχεδόν σε ολόκληρο το έργο του Λόγγου «τα κατά Δάφνιν και Χλόην» υπάρχουν αναφορές σε πρόβατα, κατσίκια αλλά και βοοειδή. Στον βίο των οσίων μυτιληναίων αδελφών υπάρχει αναφορά σε πρόβατα⁴, ενώ στον βίο του αγίου Γρηγορίου Άσσου γίνεται λόγος για βόδια⁵. Το 1455 ο ηγεμόνας του νησιού θα δώσει στον Χαμζά ως δώρο πενήντα πρόβατα και είκοσι βόδια⁶. Επίσης στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων υπάρχουν αναφορές για μάντρες κατσικιών και βοδιών που ευρίσκονταν στην περιοχή των Βασιλικών⁷.

Όσον αφορά τον αριθμό των αιγοπροβάτων, σύμφωνα με τουρκικό κατάστιχο του 1521 ο αριθμός αυτός ανερχόταν σε περίπου 180.000 κεφάλια⁸. Ένας αριθμός ανάλογος πρέπει να ήταν και στα βυζαντινά χρόνια. Στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 αναφέρεται και η εκτροφή χοίρων, σε ποσότητα που απ' ότι φαίνεται απευθυνόταν στον εντόπιο

¹ «Βίος αγίου Γρηγορίου Άσσου» 23.

² Οι μεγάλες κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο στα βυζαντινά χρόνια. Ο Kaplan (*Les hommes et la terre à Byzance*, σελ. 343-344) παραθέτει παραδείγματα μεγάλων κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, όπως εκείνα του Φιλάρету και του Πακουριανού στην περιοχή της Παφλαγονίας και του αγίου Ιωάννη του Ξένου στην Κρήτη.

³ Ο Ι. Κοντής υπολόγισε ότι οι εκτάσεις που ήταν κατάλληλες για την εκτροφή ζώων κάλυπταν το 30-35% της συνολικής επιφάνειας του νησιού, σύμφωνα με τις κτηματολογικές επιγραφές. Το ποσοστό αυτό δεν πρέπει να αλλοιώθηκε αργότερα, δεδομένου του μεγάλου αριθμού ζώων που εκτρέφονταν στο νησί, Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 36.

⁴ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, ...σελ. 19.

⁵ «Βίος αγίου Γρηγορίου Άσσου» 23.

⁶ Μιχαήλ Δούκας, Βυζαντινοτουρκική ιστορία, 43, 6, σελ. 405.

⁷ Roccotagliata, *Notae Genovesi*, II, σελ. 79.

⁸ Σύμφωνα με το τουρκικό κατάστιχο του 1521 το νησί πλήρωνε 90.000 Akce σαν φόρο γιά τα πρόβατα. Δεδομένου ότι την εποχή αυτή 1 Akce αναλογούσε σε δύο κεφάλια, έχουμε ένα συνολικό αριθμό 180.000 αιγοπροβάτων. Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 155-156.

χριστιανικό πληθυσμό¹. Σημαντική πρέπει να ήταν και η εκτροφή αλόγων, τα οποία τον ΙΓ' και ΙΔ' αιώνα εξάγονταν μέχρι και την Κρήτη². Το 1546 μάλιστα ο Pierre Belon αναφέρει την εκτροφή αλόγων στη Λέσβο, επισημαίνοντας ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους ότι ήταν κοντόχοντρα³.

Αξιοπρόσεκτο ρόλο στην οικονομία του νησιού πρέπει να έπαιζε και η μελισσοκομία. Το 1548 στην επικράτεια της Μυτιλήνης αντιπροσωπεύει το 1,5% του εισοδήματος⁴. Το κερύ μάλιστα της Λέσβου αποτελούσε ένα από τα εξαγώγιμα προϊόντα του νησιού τον ΙΔ' αιώνα προς τις βενετοκρατούμενες περιοχές⁵.

Τέλος παρά την έλλειψη πληροφοριών θεωρούμε ότι η αλιεία αποτελούσε πηγή σημαντικού εισοδήματος για τους κατοίκους του νησιού. Η Λέσβος είναι και ήταν πάντα αρκετά πλούσια σε αλιεύματα. Το γνωστότερο μάλιστα προϊόν της στα βυζαντινά χρόνια ήταν τα χτένια της Μηθύμνης⁶. Είναι λοιπόν φυσικό η αλιεία να μην είχε παραμεληθεί κατά τη βυζαντινή εποχή. Εξ άλλου η εμμονή ορισμένων από τους κατοίκους του νησιού για παραμονή σε παράλιους οικισμούς, ακόμα και στις πιο επικίνδυνες για την ασφάλειά τους περιόδους, σήμαινε ότι είχαν δεθεί τόσο στενά με τις δραστηριότητες στη θάλασσα, ώστε τους ήταν αδύνατο να μετακινηθούν προς ασφαλέστερες θέσεις στο εσωτερικό του νησιού.

Ε. ΟΡΥΚΤΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ

Ο ορυκτός πλούτος του νησιού δεν φαίνεται να ήταν ποτέ αξιόλογος. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος που δεν έχουμε μαρτυρίες για εκμετάλλευση ορυκτών. Οι μόνες πληροφορίες που υπάρχουν ανάγονται στα χρόνια της κυριαρχίας των Γατελούζων και έχουν σχέση με την εξόρυξη και εξαγωγή της στυπτηρίας⁷. Τα ορυχεία ευρίσκονταν ανατολικά της Μήθυμνας, κοντά στο χωριό Στύψη, το οποίο μάλιστα πήρε το όνομά του από αυτό το ορυκτό, καθώς και στη θέση Κοντίσα

¹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149.

² Χ. Γάσπαρης, Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 13ος- 14ος αι. Αθήνα 1997, σελ. 113.

³ Pierre Belon, Les observations, . σελ.84.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149.

⁵ W. Miller, Οι Γατελούζοι της Λέσβου(μετ.), Λεσβιακά, Ε' (1966) 77-78.

⁶ Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, Τόμος Ε', Αθήνα, 1952, σελ. 88.

⁷ Η στυπτηρία ήταν απαραίτητη πρώτη ύλη στη βιομηχανία του μεσαίωνα. Χρησίμευε δε στην υφαντουργία, στην υαλουργία, στη βυρσοδεψία και στη βιομηχανία της ζάχαρης. Τα μεγαλύτερα ορυχεία παραγωγής αυτού του ορυκτού ευρίσκονταν στην περιοχή της Φώκαιας.

μεταξύ της Άγρας και του Μεσότοπου¹. Οι εξαγωγές γίνονταν κυρίως από τον κόλπο της Καλλονής και συγκεκριμένα από τα λιμάνια των Παράκελλων και του Μαράσι(Marassi)². Ο Pedro Tafur, το 1435 ανέφερε ότι περνώντας από τη Λέσβο φόρτωσε το πλοίο του με στυπτηρία³. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ξεκίνησε η εκμετάλλευση των ορυχείων του νησιού. Υπολογίζουμε βέβαια ότι η εκμετάλλευση του ορυκτού αυτού πρέπει να γινόταν και στα υστεροβυζαντινά χρόνια, πριν από την εποχή των Γατελούζων. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από τη σπουδαιότητα που απέδιδε ο Μιχαήλ Δούκας στο ορυκτό⁴ αλλά και από τα λόγια του Ludolph Von Suchen, ο οποίος το 1340 έλεγε ότι το νησί Πύρρα παρήγε στυπτηρία σε μεγάλες ποσότητες, που εξάγονταν σε όλο τον κόσμο⁵.

Ένα ορυκτό σχετικά με το οποίο υπάρχουν πληροφορίες για εκμετάλλευσή του στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια ήταν το μάρμαρο. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος κάνει λόγο για την κυανή απόχρωση του λεσβιακού μαρμάρου⁶ ενώ ο Φιλόστρατος το αναφέρει ως «κατηφη και μέλα»⁷. Είναι πολύ πιθανόν η εκμετάλλευση των ορυχείων μαρμάρου να συνεχίστηκε και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο με δεδομένη την ευρεία του χρήση στην κατασκευή αρχιτεκτονικών τεμαχίων των βασιλικών⁸. Στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια δεν έχουμε πληροφορίες για λειτουργία ορυχείων μαρμάρου στη Λέσβο.

Μία ειδική πλευρά της οικονομίας πρέπει να αντιπροσώπευε η παραγωγή αλατιού, όπως συνέβαινε σε πολλά νησιά του Αιγαίου. Πληροφορίες από τη βυζαντινή εποχή δεν υπάρχουν, όμως δεν πρέπει να

¹ Olgiati Giustina, «Il commercio dell' allume nei domini dei Gattilusio nel XV secolo», Μεσαιωνικά τετράδια, I(1996) 390, Μ. Μιχαηλίδης, Χημεία και Λέσβος, Τεργέστη 1909, σελ. 17, Β. Κουμαρέλλας, «Περί της λεσβιακής στυπτηρίας. Τα ορυχεία στύψης στα χρόνια των Γατελούζων», Λεσβιακά ΙΖ' (1998) 114-115.

² Balard, La Romanie Genoise, I, σελ. 172, II, σελ. 774, Laura Balleto, «Note documenti sull' isola di Mitilene al tempo dei Gattilusio», Μεσαιωνικά τετράδια I(1996) 309-310, Olgiati Giustina, «Il commercio dell' allume» 373-398, Κουμαρέλλας, «Περί της λεσβιακής στυπτηρίας» 113.

³ Pedro Tafur, Travels and adventures, (1435-1439), Αγγλ. μετ. London, 1926, σελ. 150.

⁴ Ο Μιχαήλ Δούκας (Βυζαντινοτουρκική ιστορία, 25, 4, σελ. 205) κάνει μία εκτενέστατη αναφορά στη χρησιμότητα της στυπτηρίας.

⁵ Ludolph Von Suchen, De itinere Terrae sanctae, εκδ. f. Deycks, Stuttgart 1851, σελ. 26. Η χρήση της ονομασίας Πύρρα αναφέρεται στη Λέσβο, αφού η Πύρρα ήταν μία από τις σπουδαιότερες πόλεις της Λέσβου κατά την αρχαιότητα, ο δε κόλπος της Καλλονής, απ' όπου εγίνετο και η εξαγωγή της στυπτηρίας ονομαζόταν και «πυρραίων εύριπος».

⁶ Πλίνιος, Historia naturalis, 36.5.44.

⁷ Φιλόστρατος, Βίοι σοφιστών, 556.

⁸ Καλδέλλης, Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος, σελ. 55-56.

παραμελήσαμε τις τουρκικές πηγές, οι οποίες αναφέρουν το 1521 και το 1548 μία μεγάλη αλυκή στο βόρειο άκρο του κόλπου της Καλλονής, ενώ το 1677 το 30% του πληθυσμού της περιοχής εργαζόταν στις αλυκές¹. Πάρα πολύ πιθανόν να πρόκειται για μία δραστηριότητα που υπήρχε και στα βυζαντινά χρόνια.

ΣΤ. ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ

Πληροφορίες για τη βιοτεχνία στο νησί δεν έχουμε. Η έλλειψη αυτή μπορεί να αποδοθεί στις περιορισμένες δραστηριότητες που είχαν δημιουργηθεί στο χώρο αυτό της οικονομίας. Μία πιθανή αιτία ήταν η γειτνίαση της Λέσβου με την Κωνσταντινούπολη αλλά και τα μεγάλα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας, ειδικά τη Σμύρνη και την Έφεσο. Έτσι βασικό εμπόδιο για την ανάπτυξη της εντόπιας βιοτεχνικής δραστηριότητας σε μεγάλη κλίμακα ήταν η ευκολία με την οποία μπορούσαν να αποκτηθούν σε αρκετά ανταγωνιστικές τιμές βιοτεχνικά προϊόντα από τις πόλεις αυτές. Κάτι ανάλογο εξ άλλου φαίνεται ότι είχε συμβεί και στις πόλεις της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας², ενώ ο Angold σημειώνει ότι η βιοτεχνική παραγωγή της αυτοκρατορίας της Νικαίας ήταν πολύ περιορισμένη και περιοριζόταν κατά βάση στην τοπική κατανάλωση³.

Βέβαια δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι το νησί δεν παρουσίαζε κάποιο σημαντικό αγροτοκτηνοτροφικό πλεόνασμα, το οποίο πιθανόν και να αποτελούσε τη βάση της δημιουργίας κάποιων ειδικότερων δραστηριοτήτων για την επεξεργασία του, όπως συμβαίνει σήμερα με την μεγάλη παραγωγή λαδιού. Αυτό βέβαια δεν μας εμποδίζει να παραβλέψουμε την παρουσία κάποιων μικρών βιοτεχνιών, στόχος των οποίων θα ήταν η κάλυψη στοιχειωδών αναγκών των κατοίκων του νησιού και τίποτε παραπάνω⁴. Έτσι είχαμε τους μύλους για την επεξεργασία των δημητριακών⁵ αλλά και του ελαιοκάρπου καθώς και εγκαταστάσεων για την παραγωγή του κρασιού και την επεξεργασία του γάλακτος.

Επίσης θα πρέπει να γίνει ειδική αναφορά στην υφαντουργία. Όπως ήδη έχει αναφερθεί, τα τουρκικά κατάστιχα του 1548 κάνουν λόγο για την παραγωγή βιομηχανικών φυτών, όπως βαμβακιού και λιναριού, που ήταν άμεσα συνδεδεμένα με υφαντουργικές δραστηριότητες. Επί

¹ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 152-154.

² A. Harvey, Economic expansion in the byzantine empire 900-1200, ελλ. μετ., σελ. 338.

³ Angold, A Byzantine government in exile, σελ. 108-9.

⁴ Βιοτεχνικές δραστηριότητες τοπικού χαρακτήρα καταγράφονταν ανέκαθεν στη Λέσβο, και αφορούσαν την κατασκευή αγγείων, μεταλλικών αντικειμένων και υφαντουργικών προϊόντων. G. Labarre, Les cités des Lesbos, σελ. 237.

⁵ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 27.

πλέον μιλούν και για την παραγωγή μεταξιού¹, ενώ δεν θα πρέπει να λησμονούμε το μαλλί και το δέρμα σε μία περιοχή με αρκετά αναπτυγμένη κτηνοτροφία. Τις διαστάσεις των υφαντουργικών δραστηριοτήτων δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να περιγράψουμε. Υποθέτομε ότι κάποιες τέτοιες δραστηριότητες θα υπήρχαν, προκειμένου να καλυφθεί ένα μέρος των εγχώριων αναγκών. Πληροφορίες για εξαγωγές ή τέλος για την ποιότητα κάποιου από τα υφαντουργικά προϊόντα του νησιού δεν υπάρχουν.

Τέλος στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων αναφέρονται ορισμένα επαγγέλματα τα οποία προυποθέτουν κάποια βιοτεχνική δραστηριότητα, όπως μυλωνάδες, βυρσοδέψες, κατασκευαστές όπλων, βαφείς, παπουτσήδες. Είναι πιθανόν αντίστοιχες δραστηριότητες να υπήρχαν και στα προηγμένα βυζαντινά χρόνια αλλά σε πολύ μικρή βέβαια κλίμακα.

Ζ. ΕΜΠΟΡΙΟ

Η Λέσβος εξ αιτίας της θέσεώς της σε εποχές αναπτύξεως του εμπορίου έπαιξε σημαντικό ρόλο. Ο πλούτος που γνώρισε στα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια οφειλόταν κατά ένα μεγάλο μέρος στο εμπόριο. Η παρουσία λιμανιών σε όλες τις πλευρές του νησιού, δηλαδή τη Μυτιλήνη, τη Μήθυμνα, την Άντισσα και την Ερεσό δείχνει το μέγεθος των εμπορικών δραστηριοτήτων, που είχαν αναπτυχθεί σχεδόν παντού. Το ισχυρό ναυτικό που διέθετε το νησί ήταν πηγή σημαντικού πλούτου, ο οποίος εκφράστηκε στην πράξη με την κατασκευή εξαιρετικών και μεγαλόπρεπων μνημειακών κατασκευών σχεδόν σε ολόκληρο το νησί².

Στα πρωτοβυζαντινά χρόνια άρχισε η παρακμή του εμπορίου, η οποία οδήγησε κατά ένα μέρος και στην παρακμή των πόλεων, οι οποίες αποτελούσαν τους προνομιακούς χώρους ασκήσεως των εμπορικών δραστηριοτήτων. Παρά την παρακμή, η Λέσβος εξακολούθησε να αποτελεί έναν ενδιάμεσο σταθμό για τα πλοία που έπλεαν από τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο προς την Κωνσταντινούπολη³. Η ανεύρεση μεγάλου αριθμού νομισμάτων της πρωτοβυζαντινής περιόδου νότια της Μυτιλήνης στη θέση Κράτηγος αλλά και στην

¹ Αντιπροσώπευε το 2,5% του αγροτικού εισοδήματος το 1548 στην επικράτεια της Μυτιλήνης. Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 149.

² Για την εξαιρετική ανάπτυξη της Λέσβου στα ελληνιστικά-ρωμαϊκά χρόνια, Κοντής, Λεσβιακό πολύπτυχο, σελ. 91-136, επίσης, Π. Παρασκευαΐδης, Ρωμαϊκή Λέσβος, Αθήνα 1978, Δ. Βεργαράκη, Η Μυτιλήνη στα ρωμαϊκά χρόνια, Αθήνα 1955. Καλδέλλης, Λέσβος και ανατολική Μεσόγειος κατά τη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο, σελ. 43-56

³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 101.

ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής δείχνει μία οικονομία, η οποία μέχρι και τον Ζ' αιώνα παρουσίαζε ακόμα σημάδια εκχρηματισμού, πολύ πιθανόν εξ αιτίας της εμπορευματοποιήσεως ενός μέρους της παραγωγής για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων κυρίως των πόλεων και κάποιων εμπορικών δραστηριοτήτων που εξακολουθούσαν ακόμα να υπάρχουν.

Η παρακμή του εμπορίου έγινε έντονη στα μεσοβυζαντινά χρόνια, όταν χάθηκε η Αίγυπτος και η Συρία, ενώ η παρουσία των Αράβων στο Αιγαίο κατέστησε τα θαλάσσια ταξίδια ιδιαίτερα επικίνδυνα. Η αλλαγή αυτή έστρεψε την οικονομία του νησιού σε αγροτοκτηνοτροφικές δραστηριότητες. Τη ακριβή θέση της Λέσβου την εποχή αυτή δεν την γνωρίζουμε, εξ αιτίας της ελλείψεως επαρκούς πληροφόρησης¹.

Η είσοδος των Δυτικών στον αιγαιακό χώρο άνοιξε ένα καινούργιο κεφάλαιο για τα νησιά, που εκ της θέσεως των αποτελούσαν σημεία σταθμούς και ήλεγχαν τις θαλάσσιες αρτηρίες². Για πρώτη φορά το νησί περιλαμβάνεται στις περιοχές προνομιακής ασκήσεως του εμπορίου για τους Βενετούς στο χρυσόβουλλο του 1198³, ενώ την παρουσία της Λέσβου στο θαλάσσιο εμπόριο την βλέπομε από τους δυτικούς ιστορικούς⁴. Μάλιστα το νησί ήταν ένας σταθμός για κάποιους από τη Δύση και τον Βορρά που σκόπευαν να επισκεφτούν τους Αγίους Τόπους, όπως ο Άγγλος Seawulf, που πέρασε από το νησί το 1103⁵, ο Ρώσος ηγούμενος Δανιήλ, που πέρασε στη διάρκεια του ταξιδιού του το 1106-1107⁶ και ο Γουλιέλμος της Τύρου που πέρασε το 1179⁷. Η παρουσία δέκα κοινοτήτων Εβραίων στο νησί στα μέσα του ΙΒ' αιώνα σύμφωνα με

¹ Malamut, *Les îles de l'empire byzantin*, σελ. 434-438. Ιδέ και σχετικές παραπομπές στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής.

² Για το εμπόριο στην Ανατολή κλασσικό παραμένει το έργο του W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, Leipzig 1936. Επίσης τα έργα των Nicols, *Byzantium and Venice*, Ballard, *La Romanie geneoise*, Thiriet, *La Romanie venetienne*, J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris 1961.

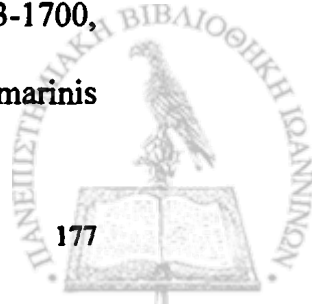
³ Εκτενής ανάλυση και παραπομπές σχετικές με το χρυσόβουλλο του 1198 στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής.

⁴ RHC OCC, III, σελ. 494.

⁵ *Itineraria Hierosolymitana Crucesignatorum*, εκδ. Sabinode Sandoli, Jerusalem 1978-1984, τόμος II, *Tempore rerum Francorum (1100-1187)*, σελ. 31.

⁶ Ο Δανιήλ μάλιστα μας δίνει και την πορεία του ταξιδιού του που περιλαμβάνει τα νησιά Τένεδος, Μυτιλήνη, Χίος, Σάμος, Ικαρία, Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος, Κως, Τήλος, Χάλκη και Ρόδος. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333-1700*, Αθήνα 1994, σελ. 196. Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 102.

⁷ Guillelmus Tyriensis Archiepiscopus, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, P L 201, σελ. 849D.-

τον Βενιαμίν της Τουδέλης¹, ίσως είναι μία ένδειξη για εμπορικές δραστηριότητες, των οποίων όμως δεν γνωρίζουμε το μέγεθος.

Από τα μέσα του Π' αιώνα στη Λέσβο έκαναν την παρουσία τους οι Γενουάτες με βάση τα δικαιώματα που απέκτησαν με τη συνθήκη του Νυμφαίου που υπογράφηκε στις 10 Ιουλίου του 1261 μεταξύ της Γένουας και του Μιχαήλ Η' του Παλαιολόγου². Είναι βέβαιο ότι εγκαταστάθηκαν Γενουάτες στο νησί, αφού το 1334 στη Μυτιλήνη υπογράφεται από Γενουάτη συμβολαιογραφική πράξη³, ενώ θα πρέπει να είχε αρχίσει και η συστηματική εξόρυξη και εμπορία της στυπτηρίας⁴. Η προσπάθεια των Γενουατών να γίνουν κύριοι του νησιού πολύ πριν να το καταλάβει η οικογένεια των Γατελούζων το 1355⁵ είναι μία σοβαρή ένδειξη ότι ο ρόλος του νησιού στο θαλάσσιο εμπόριο κατά τα υστεροβυζαντινά χρόνια δεν ήταν καθόλου αμελητέος.

Παρουσία στο νησί εκτός από τους Γενουάτες πρέπει να είχαν και οι Βενετοί έμποροι κρίνοντας από το γεγονός ότι στις 6 Ιανουαρίου του 1274 ένα βενετικό πλοίο που κατευθυνόταν από την Κωνσταντινούπολη προς τη Μυτιλήνη δέχτηκε την επίθεση του πειρατή Βαρνάβα⁶.

Αργότερα και συγκεκριμένα στα χρόνια της κυριαρχίας των Γατελούζων, το νησί γνώρισε εκ νέου μεγάλη ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων.

Η. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας τα οικονομικά στοιχεία που αφορούν τη Λέσβο κατά τη βυζαντινή εποχή, είμαστε σε θέση να κάνουμε κάποιες γενικές διαπιστώσεις, στηριζόμενοι εν μέρει και στα νομισματικά ευρήματα, των οποίων αναλυτική παρουσίαση έγινε στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως.

Η ανεύρεση μεγάλου αριθμού νομισμάτων της πρωτοβυζαντινής περιόδου δείχνει μία οικονομία, η οποία μέχρι και τον Ζ' αιώνα

¹ Όλες οι σχετικές παραπομπές για την παρουσία των Εβραίων στη Λέσβο στο κεφάλαιο του πληθυσμού.

² Εκτενής ανάλυση και παραπομπές σχετικές με τη συνθήκη του Νυμφαίου και τα προνόμια που απέκτησαν οι Γενουάτες στη Λέσβο αλλά και σε άλλες περιοχές, στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής

³ Πρόκειται για συμβολαιογραφική πράξη που υπογράφεται στη Μυτιλήνη και αφορά τον Antonio Cainfia di finale από τη Λυγourία, ο οποίος ορίζει αντιπρόσωπό του στη Ρόδο και σε άλλες περιοχές το Rinaldo de Porta. Laura Balleto, Genova Mediterraneo mar nero, Genova, 1976, Civico Istituto Columbiano, no 1, σελ. 173

⁴ Όπως ανέφερα και παραπάνω η εξόρυξη και εμπορία της στυπτηρίας πρέπει να είχε αρχίσει πριν από την κυριαρχία των Γατελούζων στη Λέσβο.

⁵ Όπως τόνισα στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής οι Γενουάτες είχαν επιχειρήσει να καταλάβουν τη Λέσβο το 1334 και το 1346.

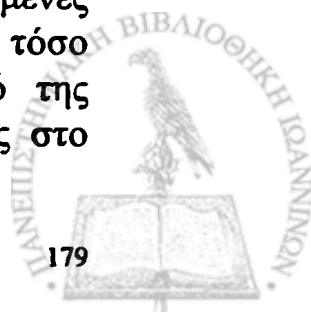
⁶ G. Morgan, «The Venetian claims commission of 1278», BZ 69(1976) 411-438.

παρουσίαζε ακόμα σημάδια εκχρηματισμού, εξ αιτίας πιθανόν κάποιων περιορισμένων εμπορικών δραστηριοτήτων, που εξακολουθούσαν ακόμα να υπάρχουν.

Στα μεσοβυζαντινά χρόνια και ειδικότερα από τα μέσα του Ζ' μέχρι τα μέσα του Θ' αιώνα η κατάσταση άλλαξε. Η ανασφάλεια στον αιγαιακό χώρο είχε ως συνέπεια την κάμψη του εμπορίου, ενώ η γενικότερη πολιτική και οικονομική κρίση στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας είχαν επιπτώσεις στην ζωή των κατοίκων του νησιού. Ο οικισμένος χώρος την εποχή αυτή εικονογραφεί εν μέρει και τον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας. Έτσι οι πόλεις, που ήταν οι προνομιακοί χώροι απορροφήσεως του αγροτικού πλεονάσματος, περιορίζονται σημαντικά, οι κάτοικοι των παραλίων μετακινούνται προς το εσωτερικό, σε θέσεις που δεν ήταν πάντα και οι προσφορότερες για τη γεωργία, ενώ ακόμα αποφεύγονταν ευάλωτες περιοχές, που προσφέρονταν για μία δυναμική και εντατική γεωργία, όπως είναι οι πεδιάδες της Καλλονής και του Ιππείου. Ο βασικός προσανατολισμός της γεωργικής παραγωγής ήταν η αυτάρκεια, την οποία προσπαθούσε να επιτύχει ο πληθυσμός του νησιού μέσα από μία ποικιλία καλλιεργειών, προκειμένου να καλυφθεί ολόκληρη η τροφική αλυσίδα. Το αποτέλεσμα ήταν να περιοριστεί η κυκλοφορία του χρήματος, αφού ο προσανατολισμός της οικονομίας ήταν πρωτίστως η ικανοποίηση των ατομικών αναγκών και σε καμία περίπτωση η αγορά. Τα νομισματικά ευρήματα από την εποχή αυτή είναι ελάχιστα.

Από τα μέσα του ΙΑ' αιώνα παρατηρήθηκε μία στροφή των κατοίκων προς τις πεδιάδες, δείγμα της προτιμήσεως των κατοίκων σε δυναμικές καλλιέργειες και κατά συνέπεια αύξησεως της γεωργικής παραγωγής. Η μεταβολή αυτή ήταν περισσότερο συνέπεια της αύξησεως του πληθυσμού στο νησί και λιγότερο συνέπεια αλλαγής στον τρόπο της οικονομικής διαδικασίας. Η οικονομία εξακολούθησε να είναι προσανατολισμένη στην ικανοποίηση των εντοπίων αναγκών, στηριζόμενη στη γεωργία και την κτηνοτροφία και λιγότερο στο εμπόριο, τη βιοτεχνία και τον ορυκτό πλούτο. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν, ότι κάποιο πλεόνασμα πιθανόν να υπήρχε στον τομέα της αμπελουργίας αλλά και της κτηνοτροφίας. Δυστυχώς τα στοιχεία που υπάρχουν δεν είναι αρκετά για να θεμελιώσουμε το μέγεθος του.

Στα υστεροβυζαντινά χρόνια με τη διείσδυση των Δυτικών και την εκμετάλλευση των ορυχείων της στυπτηρίας είναι πιθανόν να έχουμε τη δημιουργία κάποιων εμπορικών δραστηριοτήτων στο νησί. Βέβαια οι εξαγωγές της στυπτηρίας αλλά και κεριού, καθώς και οι διαπιστωμένες εξαγωγές αλόγων στην Κρήτη, υποθέτομε ότι δεν πρέπει να ήταν τόσο σημαντικές, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για εκχρηματισμό της οικονομίας και αξιόλογων εμπορικών δραστηριοτήτων. Οι πηγές στο

δημείο αυτό δυστυχώς σιωπούν. Η γεωργία και η κτηνοτροφία
παρέμειναν απ' ότι φαίνεται οι βασικότερες πηγές εισοδήματος των
κατοίκων του νησιού.

Εννοείται ότι η κατάσταση αυτή δεν είναι η καλύτερη. Η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι οι βασικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων του νησιού. Η κατάσταση αυτή δεν είναι η καλύτερη. Η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι οι βασικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων του νησιού.

Εννοείται ότι η κατάσταση αυτή δεν είναι η καλύτερη. Η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι οι βασικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων του νησιού. Η κατάσταση αυτή δεν είναι η καλύτερη. Η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι οι βασικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων του νησιού.

Εννοείται ότι η κατάσταση αυτή δεν είναι η καλύτερη. Η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι οι βασικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων του νησιού. Η κατάσταση αυτή δεν είναι η καλύτερη. Η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι οι βασικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων του νησιού.

Εννοείται ότι η κατάσταση αυτή δεν είναι η καλύτερη. Η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι οι βασικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων του νησιού. Η κατάσταση αυτή δεν είναι η καλύτερη. Η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι οι βασικές πηγές εισοδήματος των κατοίκων του νησιού.

9. ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Είναι πάρα πολύ δύσκολο να περιγράψεις την ιστορία μίας νησιώτικης κοινωνίας όπως της Λέσβου, χωρίς να υπάρχουν αξιόλογες αλλά και αξιόπιστες πηγές. Τα χρονολογικά κενά που υπάρχουν είναι σημαντικά και τις περισσότερες φορές καλύπτονται με υποθέσεις μέσα στις οποίες ενυπάρχει το προσωπικό στοιχείο με ότι αυτό συνεπάγεται.

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν δεν ήταν κατά βάση μόνο βυζαντινές, που έτσι και αλλιώς περιορίζονται σε λίγες αναφορές, που υπάρχουν στα ιστορικά και αγιολογικά κείμενα καθώς και κάποιες συνοδικές αποφάσεις. Η έρευνα, όπως συνέβη και με την οικονομία, επεκτάθηκε στη ρωμαϊκή εποχή αλλά και στην τουρκοκρατία απ' όπου έχουμε και περισσότερο αξιόπιστες πληροφορίες. Αιτία αυτής της επεκτάσεως είναι η διαπίστωση ότι οι κοινωνικές δομές είναι αρκετά ισχυρές και οι μεταβολές τους γίνονται βαθμιαία και σε πολύ μεγάλο βάθος χρόνου στις νησιώτικες κοινωνίες, οι οποίες εξ αιτίας της γεωγραφικής θέσεως είναι κατά ένα μέρος αποκλεισμένες από τις διαμορφούμενες αλλαγές και περισσότερο αδρανείς σε σχέση με τις εξελίξεις.

Μία παράλληλη λύση στην οποία καταφύγαμε, ήταν η έρευνα και άλλων νησιώτικων κοινωνιών, όπου αυτό ήταν δυνατόν. Βέβαια στο σημείο αυτό χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, επειδή κάθε νησιώτικη κοινωνία έχει τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία έχουν σχέση με τη γεωγραφική θέση του νησιού, το μέγεθός του, τις επιρροές που δέχεται, τη φύση του εδάφους του, τις οικονομικές του δυνατότητες και την ιστορική του παράδοση. Όλα αυτά διαμορφώνουν μία ιδιαιτερότητα στη νοοτροπία των κατοίκων αλλά και στους γενικότερους άγραφους θεσμούς.

Β. ΠΟΛΕΙΣ

Στη ρωμαϊκή εποχή συνεχίστηκε γενικά η αστική παράδοση που είχε διαμορφωθεί από την αρχαϊκή εποχή. Το θεσμικό σύστημα που είχε στηρίξει την λειτουργία των πόλεων στο παρελθόν εξακολουθούσε να λειτουργεί. Βέβαια την εποχή αυτή άρχισε ο βαθμιαίος περιορισμός της αυτονομίας των πόλεων υπέρ της κεντρικής διοικήσεως. Η τάση περιορισμού της αυτονομίας των πόλεων συνεχίστηκε με πολύ γρηγορότερους ρυθμούς από τον Δ' αιώνα, με την ίδρυση της βυζαντινής

αυτοκρατορίας και την περαιτέρω ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας¹. Το τέλος των πρωτοβυζαντινών χρόνων βρήκε τους αστικούς θεσμούς σε βαθιά κρίση.

Οι επιπτώσεις στην κοινωνική άρθρωση των πόλεων ήταν σημαντικές και ειδικά στη Λέσβο, η οποία διέθετε μία αρκετά ισχυρή αστική παράδοση. Μία βασική συνέπεια της κρίσεως των αστικών θεσμών υποθέτομε ότι ήταν η μετακίνηση ενός μέρους των μεγαλοϊδιοκτητών, που κατοικούσαν στις πόλεις² και η εγκατάστασή τους στην ύπαιθρο κοντά στις ιδιοκτησίες των. Το αποτέλεσμα ήταν οι πόλεις να στερηθούν από την αγοραστική τους δύναμη αλλά και τις σημαντικότερες πολιτικές τους υπηρεσίες³. Καίριο επίσης πλήγμα δέχθηκαν οι λεσβιακές πόλεις με τον περιορισμό του εμπορίου και κατά συνέπεια όλων των συναφών εμπορικών δραστηριοτήτων. Ο σημαντικότερος ρόλος που έπαιζαν οι πόλεις του νησιού στο παρελθόν, ως ενδιάμεσοι σταθμοί στην εμπορική δραστηριότητα μεταξύ Ανατολής - Δύσεως αλλά και Βορρά - Νότου, σε συνδιασμό με το γεγονός ότι ήταν οι βασικότεροι χώροι για τη διάθεση του αγροτικού πλεονάσματος του νησιού⁴ περιορίστηκε σημαντικά.

Οι συνέπειες για την εμπορευματική τάξη, που αποτελούσε τη ραχοκοκκαλιά των πόλεων και είχε γνωρίσει τη μεγίστη ανάπτυξή της στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, ήταν σημαντικές, κύρια στο οικονομικό πεδίο. Τις συνέπειες τις βίωσαν κατά κύριο λόγο οι κάτοικοι της Μυτιλήνης και λιγότερο των άλλων πόλεων του νησιού. Δεν είναι τυχαίο ότι στην πόλη της Μυτιλήνης μέχρι τις αρχές του ΙΕ' αιώνα ήταν ακόμα ορατά τα όμορφα και πλούσια σπίτια στην «έξω πόλη», που είχαν εγκαταλειφθεί στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Κάτι αντίστοιχο συνέβη και στην Ερεσό, ο πλούτος της οποίας είναι ορατός από το μέγεθος και τη διακόσμηση των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, καταδεικνύοντας ότι η πόλη αυτή διατηρούσε στη διάρκεια των πρωτοβυζαντινών χρόνων τα σημάδια μίας πλούσιας αστικής εγκαταστάσεως.

Στη διάρκεια των μέσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων οι πόλεις του νησιού περιορίστηκαν, ενώ ο αστικός πληθυσμός μειώθηκε. Ο ρόλος τους και η λειτουργία τους ως αστικά κέντρα

¹ Το φαινόμενο της παρακμής των πόλεων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο εξετάσα αναλυτικά στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως και ειδικότερα στα σχετικά με τις οικιστικές αλλαγές που συνέβησαν στην πόλη της Μυτιλήνης, σελ. 69-75.

² Την εγκατάσταση των μεγαλοϊδιοκτητών στην πόλη της Μυτιλήνης βλέπομε στο έργο του Λόγγου «κατά Δάφνιν και Χλόη».

³ Σχετικές αναφορές υπάρχουν στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως και ειδικά στις αναφορές για την πόλη της Μυτιλήνης.

⁴ E. Platagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Paris 1977, σελ. 236.

ἐπαναπροσδιορίστηκε. Έτσι από κέντρο μίας συγκεκριμένης επικράτειας αλλά και εμπορικού κέντρου του ευρύτερου χώρου μετατράπηκαν σε έδρα της πολιτικής και εκκλησιαστικής διοικήσεως της περιοχής. Οι κάτοικοι τους δραστηριοποιούνταν σε ποικίλους τομείς, όπως τις υπηρεσίες υποστηρίξεως του διοικητικού μηχανισμού και σε κάποιο βαθμό με τη βιοτεχνία¹, το εμπόριο² ακόμα και τη γεωργία³.

Γ. ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Στη λεσβιακή ύπαιθρο σύμφωνα με τον Λόγγο κυριαρχούσε η κώμη. Την αποτελούσαν αγροικίες απομονωμένες η μία από την άλλη, με τα αμπέλιά τους, τους κήπους τους, τα χωράφιά τους και τα ζώα⁴. Η περιγραφή της ζωής μέσα σε μία αγροικία τον Β' αιώνα, όπως μας την παρουσιάζει ο Λόγγος, δείχνει μία πολύ καλή οργάνωση της εργασίας, με πλήρη κατανομή των ρόλων μεταξύ των κατοίκων της, από τους επιστάτες μέχρι τους απλούς καλλιεργητές και τους βοσκούς, οι οποίοι από τις περιγραφές που υπάρχουν στο κείμενο ανήκαν στην κατηγορία των δούλων. Εκείνο βέβαια που δεν μας είναι απόλυτα σαφές είναι ο βαθμός εξάρτησης των καλλιεργητών και των βοσκών από τους κυρίους τους, καθώς και οι υποχρεώσεις τους, αφού ως λογοτεχνικό κείμενο υπακούει και σε άλλες αισθητικές λογικές. Στο κείμενο μάλιστα γίνεται αναφορά και σε απελευθέρωση δούλων εκ μέρους του δεσπότη με αντίστοιχη παροχή μεγάλου μέρους της περιουσίας στον απελεύθερο πλέον. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν αυτό αποτελούσε μία συνήθεια ή το πιθανότερο είναι απλά ένα λογοτεχνικό παιχνίδι.

Παράλληλα με τους μεγαλογαιοκτήμονες και τους δούλους υπάρχουν στο κείμενο και οι μικροί ελεύθεροι καλλιεργητές. Ο βασικός στόχος τους ήταν η εξασφάλιση της αυτάρκειας⁵. Εκείνο όμως που θεωρούμε σημαντικό είναι το γεγονός ότι ελεύθεροι και εξαρτημένοι καλλιεργητές λειτουργούσαν συλλογικά σε περιπτώσεις κινδύνου⁶ αλλά και στις περιόδους που απαιτούνταν εντατική εργασία όπως ήταν η εποχή του τρύγου⁷.

¹ Όπως έχω τονίσει παραπάνω στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων αναφέρονται ορισμένα επαγγέλματα, τα οποία προϋποθέτουν κάποια βιοτεχνική δραστηριότητα, όπως μυλωνάδες, βυρσοδέψες, κατασκευαστές όπλων, βαφείς, παπουτσήδες.

² Ιδέ σχετικά στο κεφάλαιο της οικονομίας.

³ Οι γονείς των τριών Μυτιληναίων αγίων Δαβίδ, Συμεών και Γεωργίου, των οποίων η βασική ενασχόληση ήταν η γεωργία, διαμένουν στη Μυτιλήνη. Οι όσοι αντάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 18.

⁴ Τη μορφή της κώμης την εποχή αυτή περιγράφει η Platagean, Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, σελ. 239-242.

⁵ Λόγγος, Δάφνισκαι Χλόη, Β' III. 2.

⁶ Λόγγος, Δάφνισκαι Χλόη, Α' XI. 1.

⁷ Λόγγος, Δάφνισκαι Χλόη, Β' II. 2.

Η κατάσταση αυτή στη λεσβιακή ύπαιθρο, που περιγράφεται στο έργο του Λόγγου, φαίνεται να παρέμεινε και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, πλην της βαθμιαίας καταργήσεως της δουλείας. Η κώμη παρέμεινε η βασική οικιστική μονάδα, αν κρίνουμε από το πλήθος των διάσπαρτων βασιλικών σ' ολόκληρο το νησί. Η οικονομία πλέον του νησιού άρχισε να στηρίζεται περισσότερο στη γεωργία και την κτηνοτροφία, ενώ το εμπόριο περνούσε μία βαθιά κρίση.

Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο δεν έχουμε πληροφορίες. Θα μπορούσαμε βέβαια να ισχυριστούμε με επιφύλαξη ότι κατά βάση κυριαρχούσε η μικρή και μέση ιδιοκτησία, από τις ελάχιστες πηγές που μας παραδίδονται. Έτσι τον Θ' αιώνα, στον βίο των οσίων αυταδέλφων πατέρων, μας παρουσιάζεται μία οικογένεια μικροκαλλιεργητών, που οι πηγές χαρακτηρίζουν ευπόρους, επειδή είχαν εξασφαλίσει την αυτάρκειά τους¹. Κάτι αντίστοιχο εκφράζεται με εναργέστατο τρόπο στα λόγια του βιογράφου για τους γονείς της αγίας Θωμαΐδας, λεσβίας αγίας του Ι' αιώνα «...πλούτου δὲ καὶ χρημάτων ἦσαν ἔχοντες ἱκανῶς, οὔτε πενία συνδουλούμενοι, οὐτ' αὖ χρημάτων βάρεσιν ἑξοιδούμενοι ἀλλὰ τῇ μέσῃ τύχῃ προσελαυνόμενοι »². Παράλληλα είναι σίγουρο ότι υπήρχε και η μεγάλη ιδιοκτησία κυρίως των μονών, αν κρίνουμε από τους ρυθμούς αύξησης της περιουσίας της μονής των οσίων μυτιληναίων πατέρων, η οποία κάποια στιγμή εκτός από τη Λέσβο απέκτησε και ακίνητη περιουσία στην απέναντι μικρασιατική ακτή. Η αύξηση της περιουσίας της μονής έγινε τόσο με αγορές όσο και με δωρεές³.

Μετά τα τέλη του ΙΑ' αιώνα παρατηρήθηκε μία αύξηση της μεγαλοϊδιοκτησίας στο νησί, φανερό σ' όλες τις πηγές. Έτσι, σύμφωνα με το τυπικό της μονής του Παντοκράτορος, το 1136 η οικογένεια των Μαχηνταρίων⁴ προέβη σε σημαντικές δωρεές κτημάτων της, που κατείχε στη Λέσβο, προς τη συγκεκριμένη μονή⁵. Αυτό σημαίνει ότι ήδη από τον ΙΑ' αιώνα η οικογένεια αυτή ήταν ιδιοκτήτρια μεγάλης ακίνητης περιουσίας στο νησί. Επίσης για τον πλούτο της Ειρήνης Καλαμοτινής στην περιοχή της Γέρας γίνεται λόγος και στον βίο του Αγίου Γρηγορίου, επισκόπου Ασσου τον ΙΒ' αιώνα⁶.

Η μεγάλη περιουσία έκανε πίο αισθητή την παρουσία της τα χρόνια που ακολούθησαν. Έτσι τον Μάιο του 1225, με απόφαση του

¹ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 18.

² AASS Nov. IV, 234E.

³ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 28, 33.

⁴ Η οικογένεια των Μαχηνταρίων ήταν αρμενικής καταγωγής, Χ. Μπαρτακιάν, Ελληνισμός και Αρμενία, Αθήνα 1991, σελ. 57, Malamut, Les îles de l' empire byzantine σελ. 499.

⁵ P. Gautier, «Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator», REB 32 (1974) 123.

⁶ «Βίος αγίου Γρηγορίου επισκόπου Ασσου» 23.

μητροπολίτη Μυτιλήνης Πόθου¹, ο Μανουήλ Ξηρός, που απ' ό-
τι φαίνεται επρόκειτο για κάποιο σημαντικό πρόσωπο του νησιού και
ονομάζεται μάλιστα στο έγγραφο «αυθέντης»², έγινε κύριος των
προσόδων της μονής των Κάτω Πτωμαίων, με την υποχρέωση της
καταβολής 20 τρικεφάλων ετησίως (10 στον μητροπολίτη Μυτιλήνης και
10 στον Ιωάννη Σερβή). Αν κρίνουμε από το ποσό που κατέβαλε ο Ξηρός
ως αντάλλαγμα, μάλλον θα επρόκειτο για αρκετά εύπορη μονή.

Το σημαντικότερο όμως έγγραφο, που παρουσιάζει κατά τρόπο
αποκαλυπτικό την επέκταση πλέον της μεγάλης ιδιοκτησίας στο νησί
είναι η συνοδική απόφαση της 6ης Απριλίου του 1331. Από την απόφαση
αυτή μαθαίνουμε ότι ο ιδιώτης Ζωσιμάς αλλά και πέντε μη λεσβιακές
μονές είχαν οικειοποιηθεί με αυθαίρετο τρόπο τις περιουσίες 16 μονών
της μητροπόλεως Μηθύμνης³. Την αδικία μάλιστα αυτή ζήτησε να
καταργήσει ο μητροπολίτης Μηθύμνης Μαλαχίας, προστρέχοντας στο
οικουμενικό Πατριαρχείο και απαιτώντας την άμεση επαναφορά των
μονών στη δικαιοδοσία του⁴.

Μεγάλος ιδιοκτήτης όμως στο νησί θα πρέπει να ήταν και ο ίδιος
ο αυτοκράτορας. Μέχρι και τον ΙΑ' αιώνα τις βασιλικές κτήσεις πρέπει
να διαχειρίζονταν αξιωματούχοι της κεντρικής διοικήσεως, που συνήθως
ήταν οι κουράτορες, υπεύθυνοι για τη διαχείριση της βασιλικής
περιουσίας⁵. Τη μετέπειτα τύχη αυτής της περιουσίας δεν την γνωρίζουμε
ακριβώς, πλην της πληροφορίας ότι η περιουσία αυτή παραχωρήθηκε
γύρω στο 1270 με τη μορφή «πρόνοιας» από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ
Η' Παλαιολόγο στον αδελφό του δεσπότη Ιωάννη⁶.

¹ Μ.Μ., Ι, σελ. 125-126.

² Είναι πιθανόν ο Μανουήλ Ξηρός να ανήκε στην αριστοκρατική οικογένεια των
Ξηρών που έκανε δυναμική εμφάνιση τον ΙΑ' και ΙΒ' αιώνα στα πολιτικά δρώμενα
της αυτοκρατορίας, Α. Ρ. Kazdan, *Changes in byzantine culture in the eleventh
and twelfth centuries*, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 111, Cheynet, *Poivoirs
et contestations*, σελ. 201 σημ. 12, Κολτσίδα-Μακρή, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα*,
αρθ. 135, σελ. 66. Ahrweiler, «La région de Smyrne», σελ. 128 σημ. 28, σελ. 129
σημ. 31.

³ Στην συνοδική απόφαση διαβάζουμε ότι η μονή του Καλέως κατέλαβε τις μονές του
Αγίου Νικολάου, της Καλής Λαγκάδος, του Ξηροκάστρου και της Μυρσίνης, η μονή
των Οδηγών κατέλαβε τη μονή του Κρυοκόπου, η μονή του Αγίου Αθανασίου
κατέλαβε τη μονή της Αγίας Θεοφανούς, η μονή της Κεχαριτωμένης κατέλαβε τις
μονές του Αγίου Γεωργίου και του Κληματίου, η μονή Κρίτσας κατέλαβε τις μονές
του Σωτήρος Χριστού, του Κεραμεώνος και των Αγίων Θεοδώρων και τέλος ο
Ζωσιμάς κατέλαβε τις μονές της Οδηγήτριας, των Αγίων Πέντε, του Αγίου Ιωάννου
του Θεολόγου, του Σωτήρος Χριστού και τη μονή που βρισκόταν μέσα στο κάστρο
«Βούρκος», Μ.Μ., Ι, σελ. 164-167.

⁴ Για το θέμα αυτό Μουτζούρης, *Μοναχισμός της Λέσβου*, σελ. 65-67.

⁵ Τον ΙΑ' αιώνα μαρτυρείται ο κουράτορας Μυτιλήνης, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα
και διοικητής του νησιού. Ιδέ αναλυτικά κεφάλαιο διοικητικής οργάνωσης.

⁶ Γεώργιος Παχυμέρης, Ι, σελ. 321.

Εκείνο που δεν πρέπει να περάσει επίσης απαρατήρητο είναι η παρουσία στη Λέσβο μελών από πλούσιες κωνσταντινουπολίτικες και μικρασιατικές οικογένειες. Έτσι, εκτός από μέλη των οικογενειών των Ξηρών και των Μαχηνταρίων, για τα οποία ήδη μιλήσαμε, στο νησί τον ΙΒ' αιώνα βρισκόταν ο Ιωάννης Κατακαλών, σφράγισμα του οποίου βρέθηκε στα ερείπια της Φραγκοκκλησιάς στο Λισβόρι¹, ενώ η οικογένεια των Αγαλλιανών κατείχε μεγάλες εκτάσεις στην πεδιάδα της Καλλονής. Μάλιστα από την οικογένεια αυτή καταγόταν ο άγιος Ιγνάτιος, ιδρυτής της μονής Λειμώνος².

Τέλος, έστω και αν θεωρείται επισφαλές συμπέρασμα, δεν μπορώ να μην αναφέρω ότι μεταξύ των Μυτιληναίων που εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, μετά την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους, περιλαμβανόντουσαν επώνυμα που ανήκαν σε σημαντικές βυζαντινές οικογένειες, όπως Δούκες, Παλαιολόγοι, Βατάτζηδες, Κομνηνοί και Λασκαρίδες³.

Η επέκταση της μεγάλης περιουσίας μετά τον ΙΑ' αιώνα σήμαινε ότι είχαμε και την επέκταση της τάξεως των παροίκων, οι οποίοι πλέον θα έπρεπε να αποτελούν και την πολυπληθέστερη ομάδα μεταξύ των μελών της αγροτικής κοινότητας. Αρκετά ονόματα παροίκων στη Λέσβο μας έχουν παραδοθεί από την εποχή των Παλαιολόγων⁴.

¹ Laurent, Corpus, V2, no 1400, Μ. Παρασκευαΐδη, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 209. Είναι πολύ πιθανόν στην οικογένεια Κατακαλών να είχαν πατραχωρηθεί κρατικές περιουσίες με τη μορφή της πρόνοιας στη Λέσβο τον ΙΒ' αιώνα, αφού εκεί που βρέθηκε το σφράγισμα βρίσκονταν μεγάλες κρατικές ιδιοκτησίες.

² Ι Μουτζούρης, «Οι Αγαλλιανοί και οι μοναί Λειμώνος και Μυρσινιωτίσσης Καλλονής», Λεσβιακά 10 (1973) 87-104.

³ Σ. Γερασίμου, «Έλληνες της Κωνσταντινούπολης στα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα», Η καθ' ημάς Ανατολή 2(1994) 134-138.

⁴ Prosopographisches Lexicon de Palaiologenzeit, Wien 1980-, no. 21168, 21576, 27643, 27663, 29526, 30335 κ.λ.π..

10. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Το θέμα του πληθυσμού της Λέσβου κατά τα βυζαντινά χρόνια θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το πιο δύσκολο, δεδομένης της πλήρους ανυπαρξίας και των ελάχιστων έστω πληροφοριών. Εξ άλλου τα προβλήματα στους ασχολούμενους με το θέμα του πληθυσμού κατά τη βυζαντινή περίοδο είναι πολλές φορές δυσεπίλυτα, αφού η κεντρική διοίκηση ελάχιστα ενδιαφερόταν για την απογραφή των κατοίκων της αυτοκρατορίας. Αναγκαστικά λοιπόν είμαστε υποχρεωμένοι, όπως συνέβη και με άλλα προβλήματα, να καταφύγομε σε πηγές άλλων εποχών, όπως την ελληνιστική-ρωμαϊκή καθώς και την τουρκοκρατία προκειμένου με τη διασταύρωση των στοιχείων να καταλήξομε σε κάποια επαρκή συμπεράσματα. Βέβαια η όλη προσπάθεια έχει στοιχεία υψηλού κινδύνου, δεδομένου ότι αναφερόμαστε στον πληθυσμό ενός μεγάλου νησιού στη διάρκεια μίας περιόδου, που ξεπερνά τα 1100 χρόνια.

Όσον αφορά τον πληθυσμό του νησιού κατά τα ρωμαϊκά χρόνια υπάρχουν δύο αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις. Ο Κοντής, στηριζόμενος στην έκταση που καταλάμβαναν οι πόλεις του νησιού, υπολόγισε τον πληθυσμό της Μυτιλήνης στα κλασσικά χρόνια σε 20.000 κατοίκους¹, της Μήθυμνας σε 4500-5000², της Άντισσας σε 2500-3500³, της Ερεσού σε 5000-6000⁴ και της Πύρρας σε 1500⁵. Έτσι έδωσε ένα σύνολο αστικού πληθυσμού γύρω στους 35000 κατοίκους, υποστηρίζοντας ότι πιθανόν αυτός ο αριθμός να είχε αυξηθεί κάπως στα ρωμαϊκά χρόνια με την προσθήκη των δούλων⁶. Θεώρησε δε ότι ο πληθυσμός της υπαίθρου ήταν περίπου άλλος τόσος με βάση τις παραγωγικές δυνατότητες του νησιού. Την άποψη αυτή στήριξε στο γεγονός ότι στην απογραφή του 1840 οι κάτοικοι της Λέσβου ανέρχονταν σε 70000 περίπου, αριθμός που θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει και το όριο των παραγωγικών δυνατοτήτων του νησιού⁷. Ο J. Beloch στην έρευνα του για τον

¹ Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 374.

² Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 377-8.

³ Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 379.

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 380.

⁵ Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 380.

⁶ Το 84 ο Λούκουλλος μετά την άλωση της Μυτιλήνης πήρε μαζί του 6000 δούλους, Πλουτάρχου, Λούκουλλος, εκδ. R. Francelière, Les belles lettres, Paris 1972, 71.65.

⁷ Α. Πάππης, Τετραλογία πανηγυρική, Αθήνα 1863, σελ. 161-2. Στο νησί σύμφωνα με την απογραφή του 1840 υπήρχαν 12127 χανενέδες (εστίες) και περίπου 72276 κάτοικοι. Δείκτης για τον κάθε χανενέ 6 άτομα. Ο αριθμός αυτός θεωρείται ως ενδεικτικός των παραγωγικών δυνατοτήτων του νησιού, αφού τρεις δεκαετίες αργότερα, δηλαδή μετά το 1870 ο πληθυσμός της Λέσβου θα ανέλθει για διαφορετικούς βέβαια λόγους στους 120000 κατοίκους. Για τη σχέση που υπάρχει

πληθυσμό της ελληνιστικής-ρώμαϊκής εποχής υπολόγισε τον αριθμό των κατοίκων της Μυτιλήνης σε 6000-7000, της Μήθυμνας σε 2000-3000 της Πύρρας σε 1000 και της Άντισσας επίσης σε 1000, τον δε συνολικό αριθμό των κατοίκων του νησιού σε 40000 με τη σημείωση ότι θεωρείται ιδιαίτερα μικρός¹.

Τα στοιχεία που παραθέσαμε μπορούν να μας βοηθήσουν σε ένα κατά προσέγγιση υπολογισμό του πληθυσμού του νησιού στις διάφορες περιόδους των βυζαντινών χρόνων, ανάλογα πάντα και με τα ιστορικά δεδομένα αλλά και τις μαρτυρίες της κάθε περιόδου.

Είναι πολύ πιθανόν ο πληθυσμός του νησιού κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο να κυμαινόταν στα όρια που έχουν προσδιοριστεί κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Την άποψη αυτή τη θεωρώ πολύ πιθανή με το δεδομένο ότι μεταξύ Δ' και Ζ' αιώνα δεν συνέτρεξε κανένας λόγος σημαντικής πληθυσμιακής συρρικνώσεως στο νησί, όπως επιδρομές, επιδημίες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές κ.α. Η μόνη ίσως διαφοροποίηση που υπήρξε ήταν η κατάργηση της δουλείας, η οποία και δεν οδηγούσε αναγκαστικά στη μείωση του πληθυσμού μίας περιοχής. Εξ άλλου, όπως τόνισε ο P. Charanis, μετά τον Δ' αιώνα παρουσιάζεται μία πληθυσμιακή ανάκαμψη ορατή στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας².

Η μεγάλη κρίση που ακολούθησε μετά τον Ζ' αιώνα είχε επίπτωση και στα δημογραφικά δεδομένα ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Το μέγεθος της δημογραφικής κρίσεως στη Λέσβο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Μπορούμε βέβαια να ισχυριστούμε ότι δεν ήταν τόσο βαθιά, ώστε να μιλάμε για σημαντικότερη μείωση του πληθυσμού. Το γεγονός ότι ο πληθυσμός του νησιού τον Θ' αιώνα, κατά τη διάρκεια σιτοδείας, αντιμετώπιζε σοβαρότατα προβλήματα επιβιώσεως και χρειάστηκε να γίνουν μεγάλες εισαγωγές τροφίμων από τη Μικρά Ασία, δείχνει ότι ο αριθμός των κατοίκων της Λέσβου δεν ήταν ευκαταφρόνητος³. Επι πλέον οι πηγές δεν αναφέρουν μεγάλη πληθυσμιακή συρρίκνωση στα νησιά. Αντίθετα μάλιστα, το 755, στην περίοδο του Κωνσταντίνου του Ε', τα νησιά τροφοδότησαν τον πληθυσμό της Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος είχε πληγεί από επιδημία το 746⁴, ενώ όπως αναφέρει ο βιογράφος των οσίων Μυτιληναίων

μεταξύ των παραγωγικών δυνατοτήτων ενός τόπου και του πληθυσμού του M. Dertau, *Géographie humaine*, Paris 1976, ελλ. μετ. MIET, σελ. 112-117.

¹ J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886, σελ. 234-235.

² P. Charanis, «Observations on the demography of the byzantine empire», στη σειρά *Variorum reprinds*, London 1972, I, 8.

³ Malamut, *les îles de l' empire byzantin*, σελ. 140-141.

⁴ «καὶ ἐν τῇ πόλει ὀλιγοθέντων τῶν οἰκητόρων αὐτῆς ἕκ τοῦ θανατικοῦ, ἤνεγκεν συμφομίλους ἕκ τῶν νήσων καὶ Ἑλλάδος καὶ τῶν κατωτικῶν μερῶν, καὶ ἐποίησεν οἰκῆσαι τὴν πόλιν καὶ κατεπύκνωσεν αὐτήν». Θεοφάνης, σελ. 429, 22-25. Επίσης για

πατέρων, κατά την υποδοχή του Συμεών στη Μυτιλήνη το 843 κατέβηκαν στο λιμάνι «ποταμοί ανθρώπων κάθε ηλικίας»¹. Την άποψη για σημαντική πληθυσμιακή πυκνότητα στη Λέσβο ενισχύουν και τα εκκλησιαστικά τακτικά, σύμφωνα με τα οποία η Μυτιλήνη από τα μέσα του Θ' αιώνα προήχθηκε σε μητρόπολη και ο μητροπολίτης Λέσβου απέκτησε και δύο επισκόπους πάνω στο νησί².

Τον Ι' αιώνα παρουσιάστηκε μία σημαντική πληθυσμιακή ανάκαμψη σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία³, που ήταν ορατή και στη Λέσβο⁴. Η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε στο νησί με την πληθυσμιακή ανάκαμψη αποτυπώθηκε στην εκκλησιαστική διοίκηση με την προαγωγή της αρχιεπισκοπής Μηθύμνης σε μητρόπολη, μεταξύ 1072-1082. Έστω και με επιφύλαξη θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο πληθυσμός του νησιού έφτασε εκ νέου στα μεγέθη, που είχε γνωρίσει κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή⁵. Ίσως μάλιστα η πληθυσμιακή ανάκαμψη να οδήγησε σε μία υπέρβαση των παραγωγικών δυνατοτήτων του νησιού, με αποτέλεσμα να υπάρξει και μία εξαγωγή του πληθυσμιακού πλεονάσματος, όπως συνέβη με τους γονείς της αγίας Θωμαΐδας, οι οποίοι, καίτοι χαρακτηρίζονται από τις πηγές εύποροι, εν τούτοις μεταναστεύουν προς την Κωνσταντινούπολη, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης⁶. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η νησιώτικη μετανάστευση ήταν ένα συνηθισμένο γεγονός από πολύ παλιά, αφού τα νησιά από τη φύση τους δεν έχουν τη δυνατότητα να συντηρήσουν πληθυσμούς πέρα από τις παραγωγικές τους δυνατότητες, γι' αυτό και κατά καιρούς έγιναν τροφοδότες σε πληθυσμό πολλών ηπειρωτικών θέσεων⁷.

Η αύξηση του πληθυσμού σε ορισμένες περιοχές της αυτοκρατορίας συνεχίστηκε και τον ΙΒ' αιώνα⁸, αν και ο Ν. Σβορώνος και η Ε. Μπιμπίκου-Αντωνιάδη θεωρούν ότι από τον ΙΑ' αιώνα είχε

το θέμα P. Charanis, «The transfer of population as a policy in the byzantine empire», Studies on the demography of the byzantine empire, Variorum reprints 8, London 1972, no III, 144

¹ Οι όιοι αυτάδελοφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 49.

² Αναλυτικά στο κεφάλαιο της εκκλησιαστικής οργανώσεως.

³ Για την πληθυσμιακή ανάπτυξη μετά τον Ι' αιώνα, P. Charanis, «Observations on the demography of the byzantine empire» 14-19. επίσης, A. Harvey, Economic expansion, ελλ. μετ., σελ. 70-136.

⁴ Τις πληθυσμιακές αλλαγές που έχουν σχέση με το οικιστικό τοπίο του νησιού εξέτασα στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως.

⁵ Τη δημογραφική ανάκαμψη στο νησί επισημαίνει και η Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 150-151.

⁶ AASS, Nov. IV, 234E.

⁷ F. Braudel, La Méditerranée et le monde méditerranéen, ελλ. μετ. Α', σελ. 193-196.

⁸ Charanis, «Observations on the demography of the byzantine empire» 15-17.

ξεκινήσει η πληθυσμιακή κάμψη¹. Πάντως στη Λέσβο η πληθυσμιακή αύξηση πρέπει να συνεχίστηκε και τον ΙΒ' αιώνα, λαμβάνοντας υπ' όψη ότι έχουμε τη δημιουργία τρίτης επισκοπής στην Ιερά υπό τον μητροπολίτη Μυτιλήνης².

Εκείνο που χαρακτήριζε την νέα εποχή στη Λέσβο ήταν η στροφή των κατοίκων προς τις πεδιάδες, όπου οι καλλιέργειες (δημητριακά και οπωροκηπευτικά) από τη φύση τους απαιτούν και περισσότερα εργατικά χέρια. Τον πληθυσμό του νησιού μετά το τέλος του ΙΒ' αιώνα είναι πολύ πιθανόν να άρχισαν να ενισχύουν και οι πρόσφυγες που κατέφθαναν από τη Μικρά Ασία εξ αιτίας της προελάσεως των Τούρκων³.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν τον ΙΓ' αιώνα κατά πάσα πιθανότητα είχαν επίπτωση στον δημογραφικό χάρτη του νησιού. Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους ένα μέρος του πληθυσμού αναζήτησε καταφύγιο στα ελεύθερα εδάφη της αυτοκρατορίας της Νικαίας⁴. Το μέγεθος της μεταναστεύσεως αυτής δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Εξ άλλου οι περισσότεροι απ' αυτούς πολύ πιθανόν να επέστρεψαν μετά την ανακατάληψη του νησιού από τον Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, αφού όπως αναφέρει και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης υπήρχε ησυχία πλέον στη Λέσβο.

Ο ΙΔ' αιώνας χαρακτηριζόταν από μεγάλη αστάθεια και τις επιπτώσεις στις δημογραφικές εξελίξεις του νησιού δεν μπορούμε να τις υπολογίσουμε με ακρίβεια. Είμαστε βέβαιοι σε θέση να υποθέσουμε ότι υπήρχε σημαντικός πληθυσμός πάνω στο νησί. Τον πληθυσμό αυτό ενίσχυαν συνεχώς και οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, που για λόγους ασφαλείας κατέφευγαν στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, όπως η Λέσβος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Άσσου, μίας μικρής πόλεως στα μικρασιατικά παράλια απέναντι από τη Λέσβο. Η μικρή αυτή πόλη είχε δεχθεί σημαντικό αριθμό κυνηγημένων προσφύγων από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, οι οποίοι μαζί με τους κατοίκους της πόλεως κατέφυγαν για λόγους ασφάλειας στις αρχές του ΙΔ' αιώνα ομαδικά στη Λέσβο⁵. Υπολογίζουμε βέβαιοι ότι δεν πρέπει να ήσαν οι μόνοι πρόσφυγες που κατέφυγαν στο νησί.

Η μεγάλη αυτή αύξηση του πληθυσμού του νησιού κατέστησε αναγκαία και την εισαγωγή κατ' έτος δημητριακών από τη Μικρά Ασία.

¹ N. Svoronos, «Société et organisation interieure au XIe siècle», Variorum reprints, London 1973, IX, 12-13, Ε. Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα, ένας προσωρινός απολογισμός, Προβλήματα ιστορίας, Αθήνα 1996, σελ. 30-31, της ιδίας, «Problèmes d' histoire économique de Byzance au XIe siècle: Démographie, salaires et prix», Byzantinoslavica 28(1967) 255-261.

² Τα σχετικά με τη δημιουργία της μητροπόλεως Μηθύμνης και της επισκοπής Ιεράς εξέτασα στο κεφάλαιο της εκκλησιαστικής διοικήσεως.

³ Τα θέματα αυτά εξετάζονται αναλυτικά στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως.

⁴ Ιδέ κεφάλαιο ιστορικής εισαγωγής.

⁵ Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 437-438.

Το γεγονός αυτό ίσως να είναι ένδειξη ότι ο πληθυσμός της Λέσβου πιθανόν κάποια στιγμή να είχε ξεπεράσει και τα φυσικά όρια των παραγωγικών δυνατοτήτων του νησιού. Μάλιστα η προμήθεια σιτηρών από τη Μικρά Ασία ήταν και ένα πολύ ισχυρό όπλο στα χέρια των Τούρκων. Έτσι ο Βαγιαζήτ κάποια στιγμή, για να πιέσει τους κατοίκους των νησιών μεταξύ των οποίων και τους Λεσβίους, απείλησε ότι θα τους έκοβε τη σιτοδοσία¹.

Βέβαια προκειμένου να καταλήξουμε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα είμαστε αναγκασμένοι να προστρέξουμε σε μεταγενέστερες πηγές, όπου αυτές βέβαια θεωρούνται περισσότερο αξιόπιστες. Στην περίπτωση αυτή τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα νομίζω ότι μπορούν να βοηθήσουν πάρα πολύ.

Από τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του ΙΣΤ' αιώνα που μελετήθηκαν τελευταία προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία. Έτσι το 1490, δηλαδή 28 χρόνια μετά την κατάληψη της Λέσβου από τους Τούρκους, υπήρχαν στο νησί περίπου 5527 εστίες με 27635 κατοίκους, το 1491 οι χριστιανικές εστίες ανέρχονταν σε 5907 με 29535 κατοίκους², το 1521 είχαμε 7500 εστίες με 37000 κατοίκους, το 1548 που έχουμε πύο συγκεκριμένα στοιχεία ο πληθυσμός της Λέσβου ανερχόταν σε 39000 περίπου κατοίκους με 7800 εστίες, ενώ το 1601 ο πληθυσμός του νησιού είχε πλέον φτάσει τους 47000 κατοίκους με 9400 εστίες³.

Σχετικά με τον αριθμό των κατοίκων του 1490, που βρίσκεται πύο κοντά στην κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους το 1462, θα πρέπει να λάβομε υπ' όψη μας ορισμένα σημαντικά γεγονότα που είχαν συμβεί στη διάρκεια του ΙΕ' αιώνα και κατά τη γνώμη μου είχαν σοβαρότατες επιπτώσεις στον δημογραφικό χάρτη του νησιού. Σαν τέτοια είναι η μεγάλη καταστροφή που είχε υποστεί η πεδιάδα της Καλλονής το 1450 από τον Μπαλτόγλου και η οποία σε ανθρώπινο δυναμικό στοίχισε 3000 αιχμαλώτους, εκτός από αυτούς που θανατώθηκαν⁴. Επίσης η μεγάλη καταστροφή της περιοχής του Μολύβου από τον ναύαρχο του Μωάμεθ

¹ Μιχαήλ Δούκας, Βυζαντινοτουρκική ιστορία, 13, 2, σελ. 75.

² Δ. Καρύδης, Χωρογραφία νεωτερική ή λόγος για τη συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων από τον 15ο στον 19ο αιώνα, Αθήνα 1994, σελ. 65. Όπως αναφέρει στο βιβλίο ο Καρύδης τα στοιχεία προέρχονται από την επεξεργασία των στοιχείων πύο έκαναν στα τουρκικά κατάστιχα οι Ν. Todorov-A. Velkov, στο έργο τους Situation Démographique de la peninsule balcanique, fin de XVe s. debut du XVIe s., Sofia 1988.

³ Τα στοιχεία για τον πληθυσμό της Λέσβου το 1521, το 1548 και το 1601 πήρα από το βιβλίο των Καρύδη- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, και συγκεκριμένα από τις σελίδες 93, 109, 116, 133 όπου υπάρχουν αναλυτικές γραφικές παραστάσεις από την πληθυσμιακή εξέλιξη στους τέσσερεις καζάδες, δηλαδή της Καλλονής, της Ερεσού, του Μολύβου και της Μυτιλήνης αντίστοιχα. Ως συντελεστή ανά εστία έχω τοποθετήσει το 5.

⁴ Ιδέ στο κεφάλαιο οικιστικής εξέλιξης, η πεδιάδα της Καλλονής.

Ισμαήλ το 1457¹, ενώ πολύ σημαντική επίπτωση είχε αυτή η ίδια η κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους το 1462. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Δούκα, ο Μαχμούτ πασάς υποχρέωσε ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων του νησιού, που είχαν καταφύγει στη Μυτιλήνη την εποχή της πολιορκίας ή να εκπατρισθούν και να μεταφερθούν στην Κωνσταντινούπολη ή να πουληθούν ως σκλάβοι. Στο νησί άφησε μονάχα τους γέρους². Ο λατίνος επίσκοπος του νησιού ανεβάζει τον αριθμό των εκπατρισθέντων σε 10000³. Ο αριθμός που δίνει ο λατίνος επίσκοπος μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολικός⁴. Το πιο σημαντικό όμως είναι αυτό που λέγει ο Δούκας, δηλαδή ότι οι Τούρκοι μετακίνησαν το δυναμικότερο τμήμα του πληθυσμού αφήνοντας μονάχα τους γέρους. Αν αυτό πράγματι είναι σωστό, αφού αποτελούσε πολλές φορές τακτική των Τούρκων η μείωση του χριστιανικού πληθυσμού και η αντικατάστασή του με μουσουλμανικό⁵, τότε το νησί για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα θα ήταν αναμενόμενο να μην παρουσιάζει τους ανάλογους φυσικούς αριθμούς πληθυσμιακής εξελίξεως.

Τέλος θα πρέπει να λάβομε και το επίσης σημαντικό για την εξέλιξη του πληθυσμού γεγονός του πρώτου ενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479). Κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετά την αποτυχία των Ενετών, τον Μάρτιο του 1464, να καταλάβουν τη Μυτιλήνη, ο ενετικός στόλος, μέσω του λιμανιού των Αγίων Θεοδώρων στη βόρεια πλευρά του νησιού, μετέφερε μεγάλο πλήθος Λεσβίων στην Εύβοια. Ορισμένοι

¹ Μιχαήλ Κριτόβουλος, σελ. 129-130. Miller, Οι Γατελούζοι της Λέσβου, σελ. 96-97.

² Μιχαήλ Δούκας, Βυζαντινοτουρκική ιστορία, σελ. 435-436. Ο Μιχαήλ Κριτόβουλος (σελ. 172), αναφέρει ότι ο Μωάμεθ χώρισε τους κατοίκους της Μυτιλήνης σε τρεις ομάδες. Τη μία έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, την άλλη έδωσε ως αμοιβή στους στρατιώτες του και την τρίτη άφησε στην πόλη.

³ Ch. Hopf, Chroniques Greco-Romans, Paris, 1873, σελ. 365. Οι Δ. Καρύδης-Μ. Kiel, (Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 34-37) θεωρούν υπερβολικότατους τους αριθμούς του λατίνου αρχιεπισκόπου. Θεωρούν ότι μετακινήθηκαν προς την Κωνσταντινούπολη περίπου 1200-1500 κάτοικοι, δηλαδή όσοι μουσουλμάνοι ήταν εγκατεστημένοι στη Μυτιλήνη το 1521. Μάλιστα διατυπώνουν και το κατά τη γνώμη μου υπερβολικότατο συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός του νησιού δεν έφτανε τους 10000 κατοίκους το 1462.

⁴ Το 1540 στην Κωνσταντινούπολη ήταν εγκατεστημένες 136 οικογένειες Μυτιληναίων, οι οποίες το 1544 είχαν φτάσει τις 151. Βέβαια στην περίπτωση αυτή μιλάμε μόνο για τις οικογένειες και όχι για τους αγάμους άνδρες, γυναίκες, και παιδιά, που μετακινήθηκαν και στην πορεία είναι βέβαιο ότι χάθηκαν κυρίως με μεικτούς γάμους ή εξισλαμισμούς. Στεφάνου Γερασίμου, «Έλληνες της Κωνσταντινούπολης στα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα» 117-138.

⁵ H. Inalcik, «The policy of Mehmet II towards the Greek population of Istanbul and the byzantine buildings of the city», DOP 23(1970) 231-249.

αναφέρουν ότι ο αριθμός των μετακινηθέντων Λεσβίων ανερχόταν στους 10000¹, ένας αριθμός μάλλον υπερβολικός.

Αν λάβουμε υπ' όψη μας όλα αυτά τα δεδομένα, νομίζω ότι μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο πληθυσμός της Λέσβου τον ΙΔ' και πρώτο μισό του ΙΕ' αιώνα θα πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερος των 28000, ίσως μάλιστα να πλησίαζε ή και να υπερέβαινε τους 50000 κατοίκους.

Από την έρευνα των τουρκικών καταστίχων προκύπτει και ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα, σχετικό με τον πληθυσμό των τριών σημαντικότερων οικισμών του νησιού, δηλαδή της Μυτιλήνης, της Μήθυνας και της Ερεσού. Σύμφωνα λοιπόν με αυτά, το 1521 στη Μυτιλήνη υπήρχαν 763 εστίες και 3800 περίπου κάτοικοι², στη Μήθυμα 443 εστίες και 2200 κάτοικοι³ και στην Ερεσό 344 εστίες και 1700 περίπου κάτοικοι⁴. Δεδομένου ότι την εποχή αυτή δεν είχε αρχίσει ακόμα η επέκταση των συγκεκριμένων οικισμών, θεωρώ ότι οι αριθμοί αυτοί θα πρέπει να ίσχυαν και στα βυζαντινά χρόνια μετά την πρωτοβυζαντινή φυσικά περίοδο, πλην ίσως της Μυτιλήνης. Ειδικά για τη Μυτιλήνη ο πληθυσμός κατά τη βυζαντινή εποχή θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερος, δεδομένου ότι μετά την κατάληψη της πόλεως ένα μέρος του πληθυσμού της, όπως ήδη έχω αναφέρει, μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ καταστράφηκε και το οχυρωμένο προάστειο του Μελανουδίου.

Πληθυσμιακές μειονότητες

Τέλος θα πρέπει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στις διάφορες πληθυσμιακές μειονότητες που υπήρχαν στο νησί. Οι πληροφορίες δεν είναι βέβαια σπουδαίες. Η μόνη βέβαιη πληροφορία αφορά την παρουσία Εβραίων στο νησί. Συγκεκριμένα το 1159 ο Beniamin Tudelensis, εβραίος ραββίνος που πέρασε από τη Λέσβο, αναφέρει ότι στο νησί υπήρχαν 10 παροικίες Εβραίων⁵. Η κοινότητα των Εβραίων φαίνεται ότι δεν μπόρεσε να ευδοκιμήσει στη Λέσβο όπως συνέβη αλλού⁶, έστω και αν είναι διαπιστωμένη η παρουσία των Εβραίων στο νησί για μεγάλο χρονικό διάστημα, μετά την ανεύρεση επιτύμβιας πλάκας εβραίου

¹ C. N. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, τομ. VI, Paris 1884, σελ. 98, του ιδίου, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, σελ. 15, Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 18-49.

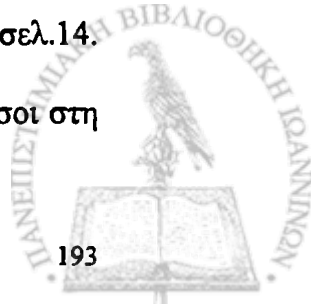
² Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 47

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 115.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 108.

⁵ The itinerary of Beniamin of Tudela, εκδ. M. N. Adler, Londres 1909, σελ. 14. Παρασκευαΐδης, Οι περιηγητές για τη Λέσβο, σελ. 17.

⁶ Στη Χίο ο Benjamin Tudelensis αναφέρει ότι ζούσαν 400 Εβραίοι, άλλοι τόσοι στη Ρόδο και 300 στη Σάμο.

ραββίνου του ΙΕ' αιώνα¹. Μάλιστα ο C. T. Newton ανέφερε ότι οι Εβραίοι δεν ευδοκίμησαν στη Λέσβο διότι οι Λέσβιοι ήταν φοβεροί ανταγωνιστές των².

Μία άλλη ομάδα που ζούσε στο νησί ήταν οι Αρμένιοι. Συγκεκριμένα το 1136 πρέπει να ήταν εγκατεστημένα στο νησί μέλη από την αρμενική οικογένεια των Μαχενταρίων (Μαχηνταρίων), οι οποίοι κατείχαν και σημαντικές εκτάσεις γης³. Η παρουσία των Αρμενίων ίσως ήταν και πολύ παλαιότερη, αφού στη βιβλιοθήκη της μονής Λειμώνος υπάρχει χειρόγραφο κείμενο των πράξεων των Αποστόλων του Θ' αιώνα με τη σημείωση «'Αρσαβήρ 'εστίν 'ο τονίσας τήν βίβλον ταύτην, 'Αμήν»⁴. Είναι πολύ πιθανόν η αρμενική παροικία της Μυτιλήνης να μεγάλωσε σημαντικά, με τη μετανάστευση στο νησί Αρμενίων από τη μικρασιατική Τρωάδα, όπου υπήρχε μεγάλη αρμενική παροικία στις αρχές του ΙΓ' αιώνα⁵. Εξ άλλου το ίδιο έπραξαν και οι ελληνικοί πληθυσμοί της περιοχής.

Την παρουσία των Αρμενίων στη Λέσβο διαπιστώνουμε και από τα αρχεία της εποχής των Γατελούζων. Έτσι, στα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας της γενοβέζικης αυτής οικογένειας, οι Αρμένιοι του νησιού αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Λέσβο και να εγκατασταθούν στην Κω⁶. Η μετακίνηση των Αρμενίων από το νησί δεν πρέπει να ήταν ολοκληρωτική, αφού το 1540 μεταξύ των Μυτιληναίων, που ήταν εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη, ένας έφερε το επώνυμο Αρμενικός, δηλωτικό μάλλον της καταγωγής του⁷.

Όσον αφορά την παρουσία των Δυτικών στο νησί οι πηγές δεν μας πληροφορούν. Βέβαια μπορούμε να πούμε ότι αυτή θα ήταν ανάλογη

¹ Στη Μυτιλήνη κατά τη διάρκεια ανασκαφών βρέθηκε στήλη με την επιγραφή: HAHAKHAM NADJI

ISPIRANSA DI ALBA NE (Ο Ραββίνος Νατζί Ισπράνσα Ντι Αλμπα, είτε να αναπαυθεί η ψυχή του στην Εδέμ).

Ο Β. Πετράκος με υπόδειξη του καθηγητού του πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ Haim Beinard χρονολογεί την επιγραφή στο τέλος του ΙΕ' αιώνα, ΑΔ 22 (1967) 445.

² C. T. Newton, Travels, σελ. 57-58.

³ P. Gautier, «Le Typicon du Christ Sauver» 123.

⁴ Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός σύλλογος, Μαυρογορδάτειος βιβλιοθήκη καταρτισθείσα και συνταχθείσα υπό Α. Παπαδοπούλου, Τομ. Α', Κωνσταντινούπολη 1884, σελ. 62. Πολύ πιθανόν να πρόκειται για τον Αρσαβήρ ο οποίος τον Θ' αιώνα, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ήταν διοικητής Μυτιλήνης. (Zacos-Veglery, no 1731).

⁵ Ο P. Charanis μάλιστα υποθέτει ότι η εγκατάσταση των Αρμενίων στη μικρασιατική Τρωάδα πρέπει να έγινε από τον Ιωάννη Β' Κομνηνό το 1138, όταν αυτός κατέλαβε την Ανάζαρβο P. Charanis, «The transfer of population as a policy in the byzantine empire» 149 σημ. 47, και του ιδίου, «The Armenians in the byzantine empire», Variorum Reprints, London 1972, V, 237.

⁶ Miller, Οι Γατελούζοι της Λέσβου, σελ. 70.

⁷ Σ. Γερασίμου, «Ελληνες της Κωνσταντινούπολης στα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα» 137.

των εμπορικών τους δραστηριοτήτων. Εξ άλλου με τη συνθήκη του Νυμφαίου, όπως ήδη έχω αναφέρει, οι Γενουάτες απέκτησαν το δικαίωμα να έχουν loggia, εκκλησία και σπίτια στο νησί. Η παρουσία των Γενουατών στη Λέσβο πριν το 1355 βεβαιώνεται από τη σύνταξη νοταριακού εγγράφου στη Μυτιλήνη τον Σεπτέμβριο του 1334¹. Η στρατηγική θέση του νησιού δεν νομίζω να είχε αφήσει αδιάφορους τους δυτικούς εμπόρους.

Τέλος το θέμα της σλαβικής εγκαταστάσεως στο νησί χρειάζεται να αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη προσοχή. Η Malamut μιλά για σλαβική εγκατάσταση στη Λέσβο τον Ζ' - Η' αιώνα στηριζόμενη κυρίως στο τοπωνύμιο Σκλαβίνα, αλλά και στη μαρτυρία του ανωνύμου των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, ο οποίος αναφέρει την εγκατάσταση Σλάβων στις «Κυκλάδες»². Όμως το τοπωνύμιο Σκλαβίνα, που συναντάμε μεταξύ Κλομιδάδου και Μανταμάδου αλλά και η αναφορά για εγκατάσταση Σλάβων στις «Κυκλάδες»³ δεν είναι επαρκή στοιχεία που να δικαιολογούν σίγουρα μία μαζική σλαβική εγκατάσταση. Αυτό διότι το περιεκτικό όνομα «Κυκλάδες» δεν είναι βέβαιο αν περιλάμβανε και τη Λέσβο, ενώ του τοπωνύμιου «Σκλαβίνα» δεν γνωρίζουμε την προέλευση αλλά και τον χρόνο εμφανίσεώς του. Εξ άλλου στην περιοχή της Σκλαβού(ι)νας από τις έρευνες διαπιστώθηκαν μόνο πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁴. Επί πλέον η τοπική παράδοση που είναι εξαιρετικά ισχυρή δεν μιλά καθόλου για την παρουσία Σλάβων στα νησιά του βορείου Αιγαίου⁵. Μεμονωμένες εγκαταστάσεις ατόμων με σλαβική προέλευση στη Λέσβο πιθανόν να υπήρξαν στο πλαίσιο μίας αυτοκρατορίας με αξιολογή κινητικότητα των κατοίκων της. Έτσι μεταξύ των Μυτιληναίων που ήταν εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη το 1540 υπήρχαν τα επώνυμα Μίλιτς, Μίλος, που δείχνουν μία πιθανή σλαβική προέλευση⁶.

¹ Σχετικές παραπομπές στο κεφάλαιο της ιστορικής εισαγωγής.

² Malamut, *Les îles de l' empire byzantin*, σελ. 156-158, 235.

³ «'Επὶ μὴν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν, τὴν Ἑπειρον καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μέρους τῆς Ἀσίας ἐκπορθῆσαι», P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, I, Texte, σελ. 175, II, commentaire, σελ. 88-89.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 60.

⁵ Ε. Μονιάρος, «Σλαβικές επιδρομές στο Αιγαίο στις αρχές του 7ου αιώνα, η περίπτωση της Χίου», *Βυζαντινά* 18(1995-96) 285-302.

⁶ Σ. Γερασίμου, «Έλληνες της Κωνσταντινούπολης στα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα» 134, 137.

11. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ 7^Ο ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ 15^Ο ΑΙΩΝΑ

Ι. Οικισμοί της Λέσβου που απαντούν σε πηγές από τον 7^Ο μέχρι τον 15^Ο αιώνα και εξακολουθούν να υπάρχουν μέχρι σήμερα.

Α. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ

1. **Μυτιλήνη** Πρωτεύουσα του νησιού και το βασικό οικιστικό κέντρο. (Αναλυτική παρουσίαση των οικιστικών αλλαγών της πόλεως στα βυζαντινά χρόνια στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως σελ. 68-74).
2. **Αγία Μαρίνα** Οικισμός σε πολύ μικρή απόσταση (5 χιλιόμετρα), νότια της Μυτιλήνης.. Η παρουσία του νερού στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού ήταν η αιτία της λειτουργίας αρκετών αλευρομύλων στα χρόνια της τουρκοκρατίας¹. Τα ευρήματα μέχρι τώρα δεν πιστοποιούν αν ο οικισμός είχε κατοικηθεί κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια². Κατόπιν τούτου δεν είμαστε σε θέση να μιλήσουμε για την εποχή εμφανίσεως του οικισμού, ο οποίος μας είναι γνωστός από τον 15^Ο αιώνα, αφού αναφέρεται στα τουρκικά κατάστιχα του 1548³. Το 1840 είχε 131 οικογένειες και το 1874 220⁴. Το 1997 είχε 605 κατοίκους⁵.
3. **Ακρωτήριο** Οικισμός νότια της Μυτιλήνης⁶. Ουσιαστικά θεωρείται προάστειο της Μυτιλήνης. Τα ευρήματα μέχρι τώρα δεν πιστοποιούν, όπως και για την Αγία Μαρίνα, αν υπήρξε κατοίκηση κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Ο οικισμός μας είναι γνωστός από την εποχή των Γατελούζων⁷ αλλά και τον μητροπολιτικό κώδικα του 1567⁸. Στα χρόνια της τουρκοκρατίας υπήρχαν αρκετοί αλευρόμυλοι στην περιοχή, εξ αιτίας της παρουσίας του νερού⁹. Υπολογίζουμε ότι κάτι αντίστοιχο θα συνέβαινε ίσως και στα βυζαντινά χρόνια.

¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 148.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 22, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 41.

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

⁴ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁵ Τα στοιχεία για τον πληθυσμό των οικισμών του νησιού το 1997 πήρα από την έκδοση του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας διοίκησης και αποκέντρωσης, «Διοικητική διαίρεση της Ελλάδος», μεταβολές μέχρι 31-12-1997, Αθήνα 1998, σελ. 49-50.

⁶ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 123-4.

⁷ Roccotagliata, Notai Genovesi, σελ. 67.

⁸ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

⁹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 148.

4. **Αφάλωνας** Οικισμός πάνω σ' ένα λόφο, σε σχετικά μικρή απόσταση (7 χιλιόμετρα) βόρεια της Μυτιλήνης¹. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις στην περιοχή. Υποθέτομε ότι στη θέση αυτή εγκαταστάθηκαν πληθυσμοί από την παράλια ζώνη, μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου, για λόγους ασφαλείας. Ο οικισμός είναι γνωστός τον ΙΣΤ' αιώνα, τόσο από τα τουρκικά κατάστιχα, όσο και από τον μητροπολιτικό κώδικα². Το 1840 είχε 109 οικογένειες και το 1874 166. Το 1997 είχε 481 κατοίκους.
5. **Βαρεία** Οικισμός σε μικρή απόσταση νότια της Μυτιλήνης. Όπως και το Ακρωτήριο θεωρείται προάστειο της Μυτιλήνης. Τα ευρήματα πιστοποιούν ότι η περιοχή είχε κατοικηθεί τα πρωτοβυζαντινά χρόνια³. Η μικρή απόσταση από τη Μυτιλήνη θεωρείται σημαντικός λόγος της συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο. Ο οικισμός αναφέρεται στα τουρκικά κατάστιχα του 1548⁴.
6. **Θερμή** Σημαντικό οικιστικό κέντρο βόρεια της Μυτιλήνης (12 χιλιόμετρα)⁵. Στα ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια ο πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος στα παράλια, όπου υπήρχαν οι λουτροπηγές⁶. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μάλιστα υποδεικνύουν έντονη ανθρώπινη παρουσία στην ευρύτερη περιοχή κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο⁷. Η υποβάθμιση της αξίας των λουτροπηγών, λόγοι ασφαλείας, οι αλλαγές που συνέβησαν στις ασχολίες των κατοίκων, αλλά και η βαθμιαία παρακμή της κώμης με τη συγκέντρωση των κατοίκων στο βασικό οικιστικό κέντρο ήταν οι αιτίες της μετακινήσεως των κατοίκων προς το εσωτερικό, στη θέση που βρίσκεται σήμερα ο οικισμός. Εκεί η ζωή φαίνεται ότι συνεχίστηκε ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή, αφού πέρα από τα αρχαιολογικά ευρήματα που δείχνουν συνεχή ανθρώπινη παρουσία ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο⁸, ο οικισμός το 1548 ήταν από τους

¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 128.

² TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116. Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157).

³ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 239, χάρτης 29.

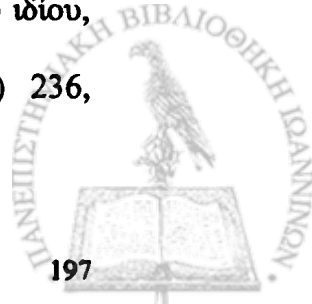
⁴ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

⁵ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 296.

⁶ Στην περιοχή υπήρχε το ιερό της Θερμίας Αρτέμιδος, η ακτινοβολία του δε μαρτυρείται από πλήθος ευρημάτων. Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 235-237, Γ. Διγζίκης, Θερμή, Μυτιλήνη 1999, σελ. 82-92, του ιδίου, «Η λατρεία της Άρτεμις στη Λέσβο», Λεσβιακά ΙΖ' (1998) 81-99.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 11-14, ΑΔ 16 (1960) 236, Καλοκύρης, «Ερευναι χριστιανικών μνημείων» 32

⁸ Καλοκύρης, «Ερευναι χριστιανικών μνημείων» 32.

μεγαλύτερους της περιοχής με 66 εστίες¹. Πάντως η μικρή απόσταση του νέου οικισμού από τη θάλασσα, απ' όπου μάλιστα είναι ορατός, δείχνει ότι οι κάτοικοί του, αν και μετακινήθηκαν προς το εσωτερικό, ποτέ δεν αποκόπηκαν από το υγρό στοιχείο².

Νοτιοδυτικά του οικισμού της Θερμής, στη θέση **Καρυές** αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική. Στη θέση αυτή φαίνεται ότι στη συνέχεια δημιουργήθηκε μοναστηριακό συγκρότημα³. Σήμερα εκεί βρίσκεται η νεοαναγερθείσα μονή των αγίων Ραφαήλ, Νικολάου και Ειρήνης. Στην περιοχή των **Πύργων Θερμής** έχει διασωθεί και ένας από τους ελάχιστους βυζαντινούς ναούς του νησιού, η Παναγία η Τρουλωτή, κτίσμα μάλλον του ΙΔ' αιώνα⁴. Το 1997 στον οικισμό της Λουτροπόλεως Θερμής έμεναν 1024 κάτοικοι και τους Πύργους Θερμής 415.

7. **Κομηκόν** Η θέση αναφέρεται στον βίο των οσίων Μυτιληναίων πατέρων τον Θ' αιώνα και βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τη Μυτιλήνη⁵. Στο κείμενο δεν υπάρχει καθαρή αναφορά για οικισμό στην περιοχή τη μεσοβυζαντινή εποχή. Κατά τον εκδότη του βίου το Κομηκόν βρισκόταν στην περιοχή όπου βρίσκεται σήμερα ο οικισμός Κουμκό⁶.

8. **Κυδωνία** Οικισμός βόρεια από τα Μιστεγνά, στη θέση Καλαμος⁷. Στην περιοχή αυτή εγκαταστάθηκαν κατά πάσα πιθανότητα οι κάτοικοι των Μιστεγνών μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής για λόγους ασφαλείας. Τα ευρήματα δείχνουν κατοίκηση μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου, αφού είναι ακόμα ορατά τα ερείπια σταυρικού τύπου ναού του Αγίου Νικολάου⁸. Πιθανόν από τα τέλη του ΙΑ' αιώνα ο οικισμός απέκτησε

¹ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, 142. Ο οικισμός μνημονεύεται και στον Μητροπολιτικό κώδικα, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157.

² Σε έκθεση της Κ' εφορείας προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων προς το ΤΣΑΥ στις 13-10-1994 αναφέρεται ότι στον αύλειο χώρο του ξενοδοχείου «Σαρλίτζα Παλλάς» (βρίσκεται στην παραλία) εντοπίστηκε δρόμος μεταβυζαντινών χρόνων καθώς και λείψανα παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου. Επίσης ο Διγζίκης στο βιβλίο του «Θέρμη» (σελ. 102), παρουσιάζει χάλκινο νόμισμα του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, κοπής 1078-1081, αναφέροντας ότι βρέθηκε από τον ίδιο στην περιοχή των Πύργων Θερμής.

³ Ο Καλοκύρης («Ερευναι χριστιανικών μνημείων» 32) διαπιστώνει από τα ευρήματα της βασιλικής των Καρυών συνεχή κατοίκηση της περιοχής ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή.

⁴ Σ. Χαριτωνίδης, «Βυζαντινά εκκλησία της Λέσβου», Χαριστήριον Α. Ορλάνδου, II, Αθήνα 1964, 72-77, Μητροπολίτου Ιακώβου, Mytilena sacra, IV, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 363.

⁵ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 28.

⁶ Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, σελ. 58 σημ. 71.

⁷ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 203.

⁸ Χαριτωνίδης, «Αρχαιότητες στη Λέσβο», ΑΔ 19(1964) 398.

και το κάστρο του, του οποίου πρώτη αναφορά έχουμε το 1422 από τον Buondelmondi¹. Ο οικισμός αναφέρεται στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 με 51 εστίες² και στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567³. Τον ΙΖ' αιώνα μεγάλο μέρος του πληθυσμού μετανάστευσε στην απέναντι μικρασιατική ακτή και ίδρυσε τις Κυδωνίες(σημ. Αϊβαλί)⁴. Έτσι το 1840 είχε 53 μόνο εστίες και το 1870 70⁵. Το 1997 είχε 492 κατοίκους.

9. **Κώμη** Μεσόγειος οικισμός δυτικά των Μιστεγνών. Πιθανόν να πρόκειται για το χωρίο Κώμη που απαντάται στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα⁶. Τα ευρήματα πιστοποιούν κατοίκηση τα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁷. Η ασφαλής θέση του οικισμού, σε μία μικρή εύφορη κοιλάδα, συνηγορεί στην άποψη της διαρκούς ανθρώπινης παρουσίας ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Ο οικισμός απαντάται και στα τουρκικά κατάστιχα του 1548⁸. Το 1997 είχε 222 κατοίκους.

10. **Μανταμάδος** Μεγάλος οικισμός μέσα σε μία μικρή κοιλάδα στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού⁹. Εξ αιτίας της ελλείψεως ευρημάτων της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής περιόδου υποθέτομε ότι ο οικισμός ιδρύθηκε αρκετά αργά, πιθανόν στα τέλη του ΙΕ' αιώνα. Εκεί πρέπει να συγκεντρώθηκε ο πληθυσμός των γύρω μικρών κωμών¹⁰. Σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ κοντά στον οικισμό υπήρχαν οι κώμες Αλώπηξ, Μάνουλον και Πύργος, οι οποίες φαίνεται ότι αποτέλεσαν τον πυρήνα του μετέπειτα οικισμού του Μανταμάδου, ενώ κοντά στον νέο οικισμό υπήρχε παλιότερα μικρή κώμη με το ίδιο όνομα, η οποία εγκαταλείφθηκε¹¹. Η εξέλιξη του οικισμού ήταν ραγδαία, αφού το 1548 είχε 63 εστίες και το 1671 170¹². Το 1840 οι εστίες ήταν 377 και το 1874 647¹³. Το 1997 είχε 1418 κατοίκους. Στην παραλιακή περιοχή, ανατολικά του Μανταμάδου, έχει διασωθεί ο ναός του Αγίου Στεφάνου, ένας από

¹ Buondelmondi, *Liber insularum Archipelagi*, σελ. 76.

² TD 264 Καρύδης-Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία*, σελ. 116, 142.

³ Αναγνώστου, *Λεσβιάς ωδή*, σελ. 157.

⁴ Π. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήναι 1921(ανατ. 1995), σελ. 273-276. Τάξης, *Τοπογραφία της Λέσβου*, σελ. 94.

⁵ Σιφναίου, *Λέσβος(1840-1912)*, σελ. 59

⁶ Χαριτωνίδης, *Επιγραφές της Λέσβου*, σελ. 17.

⁷ Κοντής, *Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή*, σελ. 234.

⁸ TD 264 Καρύδης-Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία*, σελ. 116.

⁹ Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 218

¹⁰ TD 264 Καρύδης-Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία*, σελ. 116.

¹¹ Γαβριήλ, *Περιγραφή της Λέσβου*, 37.39.

¹² Καρύδης-Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία*, σελ. 142.

¹³ Σιφναίου, *Λέσβος(1840-1912)*, σελ. 57.

τους λίγους βυζαντινούς ναούς της Λέσβου, χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αντίστοιχου οικισμού¹.

11.Μι(υ)στεγνά Οικισμός βόρεια της Μυτιλήνης². Κατά την ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο παρουσίασε μεγάλη ανάπτυξη, ιδίως στο παράλιο τμήμα, όπου βρίσκεται σήμερα η Σκάλα Μιστεγνών³. Στη συνέχεια οι κάτοικοι μετακινήθηκαν στον ασφαλέστερο οικισμό της Κυδωνίας, στην περιοχή Κάλαμος. Ο H.G. Lolling τοποθετεί στη θέση Μιστεγνά την αρχαία Αίγειρο⁴, άποψη που απορρίπτει με ισχυρά επιχειρήματα ο Κοντής⁵. Η στρατηγική θέση του όρμου των Μιστεγνών, που είναι το πλησιέστερο προς την Μικρά Ασία μέρος του νησιού, θα επέβαλε, ακόμα και στις δυσκολότερες εποχές, την περιορισμένη έστω ανθρώπινη παρουσία στη σημερινή θέση του οικισμού, ο οποίος βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την παραλία⁶. Ο οικισμός αυτός απαντά στις πηγές του ΙΣΤ΄αιώνα⁷. Το 1548 είχε 43 εστίες και το 1671 ανήλθαν σε 60⁸. Το 1840 οι εστίες ήταν 115 και το 1874 202⁹. Το 1997 είχε 620 κατοίκους.

12.Μόρια Μεσόγειος οικισμός βόρεια της Μυτιλήνης¹⁰. Η θέση αυτή έχει δώσει πρωτοβυζαντινά ευρήματα¹¹, ενώ από εκεί περνούσε το υδραγωγείο της πόλεως τα ρωμαϊκά χρόνια, αν και απ' ότι φαίνεται στα βυζαντινά χρόνια δε βρισκόταν σε χρήση¹². Το εύφορο έδαφος της περιοχής την καθιστούσε από τους βασικούς τροφοδότες της πόλεως της Μυτιλήνης σε σιτηρά¹³. Αυτό το στοιχείο μας οδηγεί στο συμπέρασμα της διαρκούς ανθρώπινης παρουσίας στη θέση αυτή ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Εξ άλλου ο οικισμός

¹ Χαριτωνίδης, «Βυζαντιναί εκκλησiae της Λέσβου» 72 - 77. Επίσης Γ. Σουλουργάνη, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Στεφάνου στο Μανταμάδο, Μυτιλήνη 1997.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 227-228.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 11.

⁴ Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 33-35

⁵ Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 234, 262, επίσης Α. Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos», JÖB 51(2001) 69

⁶ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 234.

⁷ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ.157.

⁸ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

⁹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

¹⁰ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 235.

¹¹ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 238.

¹² Γ. Κοντής, «Το ρωμαϊκό υδραγωγείο Μυτιλήνης», Λεσβιακά Στ'(1973) 77-81, Ι. Χατζηϊωάννου, «Το ρωμαϊκό υδραγωγείο Μυτιλήνης», Λεσβιακά Θ'(1985) 153-172.,

¹³ P. Schreiner, Texte zur spätbyzantinischen Finanz und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Vaticana, Città del Vaticano, 1991, σελ. 246.

απαντά στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων¹ αλλά και του ΙΣΤ'αιώνα². Το 1548 μάλιστα ήταν από τους μεγαλύτερους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής με 69 εστίες³, πράγμα που σημαίνει ότι η θέση ήταν αρκετά πρόσφορη για κατοίκηση. Το 1840 υπήρχαν 260 οικογένειες, οι οποίες το 1874 έφτασαν τις 410⁴. Το 1997 είχε 1761 κατοίκους.

13. Πάμφιλα Παράλιος οικισμός σε μικρή απόσταση (7 χιλιόμετρα) βόρεια της Μυτιλήνης⁵. Στη θέση αυτή έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁶. Ο οικισμός, αν και παράλιος, παρουσίαζε μάλλον συνεχή κατοίκηση ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή, αφ' ενός λόγω του ευφόρου εδάφους της περιοχής και αφ' ετέρου επειδή οι κάτοικοι θα αισθανόντουσαν ασφάλεια εξ αιτίας της μικρής αποστάσεως από τη Μυτιλήνη. Ο οικισμός απαντά στις πηγές του ΙΣΤ'αιώνα⁷. Το 1840 είχε 186 εστίες και το 1874 360⁸. Το 1997 είχε 1247 κατοίκους.

14. Πηγή Μεσόγειος οικισμός πάνω σε μικρό ύψωμα δυτικά των Μιστεγνών. Τα ευρήματα δείχνουν ότι ο οικισμός κατοικούνταν την πρωτοβυζαντινή περίοδο⁹. Η ασφαλής θέση του οικισμού συνηγορεί στη συνέχιση της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή και στα επόμενα βυζαντινά χρόνια. Τον οικισμό τον συναντάμε στο τουρκικό κατάστιχο του 1548 αλλά και στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567¹⁰. Το 1840 είχε 36 εστίες και το 1874 88¹¹. Το 1997 είχε 568 κατοίκους.

15. Πληγώνι Οικισμός σε μικρή απόσταση νότια της Μυτιλήνης. Σύμφωνα με τα ευρήματα η περιοχή κατοικούνταν τα πρωτοβυζαντινά χρόνια¹². Τον οικισμό συναντάμε στα αρχεία της

¹ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 79.

² Το χωριό αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα, Σ. Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157 και στα τουρκικά κατάστιχα του 1548, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

⁴ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

⁵ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 251.

⁶ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, χάρτης αρ. 29.

⁷ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157.

⁸ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

⁹ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, χάρτης αρ. 29.

¹⁰ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157.

¹¹ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 58.

¹² Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 239, χάρτης 29.

εποχής των Γατελούζων¹ αλλά και στα τουρκικά κατάστιχα του 1548². Το 1840 είχε 59 εστίες και το 1874 110³.

16. Χάλικας Οικισμός σε πολύ μικρή απόσταση νοτιοδυτικά της Μυτιλήνης⁴. Ουσιαστικά στην περιοχή υπάρχουν δύο οικισμοί σε μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλο, του Άνω Χάλικα και του Κάτω Χάλικα. Σύμφωνα με τα ευρήματα υπήρξε κατοίκηση στη θέση αυτή στη διάρκεια των πρωτοβυζαντινών χρόνων⁵. Η πολύ μικρή απόσταση από τη Μυτιλήνη ήταν μάλλον η αιτία της συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Ο οικισμός απαντά και στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων⁶ αλλά και στις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα⁷.

B. ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

α) Κόλπος της Γέρας

1. Αγιάσος Σημαντικότετος οικισμός στην ανατολική πλαγιά του όρους Όλυμπος. Όπως αναφέρει η παράδοση, τον Η' αιώνα ο ιερέας Αγάθων ο Εφέσιος μετέφερε την εικόνα της Αγίας Σιών από τα Ιεροσόλυμα στη θέση που βρίσκεται σήμερα η Αγιάσος⁸. Το 1170, επί αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνού και άρχοντα Λέσβου Βαλέριου Κωνσταντίνου, σύμφωνα με ένα έγγραφο, το περιεχόμενο του οποίου μπορεί να θεωρηθεί και η πρώτη άδεια οικοδομής, κατασκευάστηκε ο ναός της Παναγίας. Παρά το ότι το έγγραφο είναι αρκετά ύποπτο και η γνησιότητά του συζητήσιμη, αφού σήμερα δεν σώζεται, όμως δεν νομίζω ότι πρέπει να το αγνοήσουμε και να μην αναζητήσουμε τον ιστορικό του πυρήνα⁹. Έτσι υποθέτουμε ότι κάποια στιγμή, ίσως και τον ΙΒ' αιώνα, ιδρύθηκε σε πρώτη φάση ένα

¹ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 128, 131.

² TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

³ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁴ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 142. Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁶ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 239, χάρτης 29.

⁷ Roccatagliata, Notai Genovesi σελ. 130,133.

⁸ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ.156.

⁹ Σ. Κολαξιδέλης, Θρύλος και ιστορία της Αγιάσου, Φωτ. επανέκτύπωση, Αθήνα 1997, σελ.108-114.

⁹ Μουτζούρης, Ο Μοναχισμός της Λέσβου, σελ. 98-102, Μητροπολίτου Ιακώβου, Mytilena Sacra, II, σελ. 16 σημ. 2.

θρησκευτικό κέντρο στον χώρο της σημερινής Αγιάσου. Η παρουσία του κέντρου αυτού πιθανόν να αποτέλεσε την αφορμή για μία πρώτη ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή, η οποία από τα στοιχεία που μέχρι σήμερα διαθέτομε δεν πήρε για μεγάλο χρονικό διάστημα τον χαρακτήρα οργανωμένης οικιστικής εγκαταστάσεως. Σύμφωνα με την παράδοση, ο πρώτος οικισμός στην περιοχή δημιουργήθηκε τον ΙΕ' αιώνα¹, ενώ στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567 αναφέρεται με την ονομασία Αγία Σιών (Αγιάσος)². Ένας μικρός οχυρωματικός περίβολος σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά της Αγιάσου στη θέση «καστέλλου» χρονολογείται στα υστεροβυζαντινά χρόνια³. Η εξέλιξη του οικισμού στα χρόνια της τουρκοκρατίας ήταν ραγδαία. Το 1548 είχε 64 εστίες, το 1671 ανήρχονταν σε 196⁴, το 1840 ήταν 730 και το 1874 έφτασαν τις 1418⁵. Το 1997 η κωμόπολη είχε 2988 κατοίκους.

2. **Αλυ(ιη)φαντά** Οικισμός σε μικρή απόσταση δυτικά της Μυτιλήνης. Τα πρωτοβυζαντινά ευρήματα εντοπίστηκαν στον λόφο του Αγίου Νικολάου⁶. Η μικρή απόσταση από τη Μυτιλήνη και το έδαφος συνηγορούν στη συνέχιση της ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή τα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια. Ο οικισμός αναφέρεται στα τουρκικά κατάστιχα του 1548⁷. Το 1880 υπήρχαν 50 εστίες⁸. Σήμερα ο οικισμός έχει 647 κατοίκους.

3. **Αμπελικό** Οικισμός μεταξύ Αγιάσου, Βρίσας και Πλωμαρίου⁹. Η θέση του οικισμού δείχνει ότι αποκλειστικό μέλημα των κατοίκων ήταν η ασφάλεια. Αυτό φαίνεται και από την κατασκευή οχυρωματικού πύργου. Είναι άγνωστη η εποχή δημιουργίας του οικισμού, ο οποίος μας είναι γνωστός τον ΙΣΤ' αιώνα,

¹ Κολαξιδέλης, Θρύλος και ιστορία της Αγιάσου σελ. 129. Όπως γράφει ο Γαβριήλ στη περιγραφή του στις αρχές του ΙΖ' αιώνα, η Αγιάσος ήταν ακόμη μία «κώμη μικρά» (Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 32). Η άποψη αυτή του Γαβριήλ ελέγχεται από το γεγονός ότι σύμφωνα με τα τουρκικά κατάστιχα του 1548 η Αγιάσος είχε 64 εστίες χριστιανών και ήταν την εποχή εκείνη από τους μεγαλύτερους οικισμούς του νησιού. Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144.

² Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156. Οι οικισμοί αυτοί εμφανίζονται και σε τουρκικό κατάστιχο του 1548 ως Αγιάσος, Ασώματος, Αντρέα, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

³ Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 232-233.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

⁶ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή σελ. 242, χάρτης αρ. 29, Χαριτωνίδης, Αρχαιότητες στη Λέσβο, ΑΔ 20(1965), σελ. 491-492.

⁷ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

⁸ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 95.

⁹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 125.

τόσο από τα τουρκικά κατάστιχα, όσο και από τον μητροπολιτικό κώδικα¹.

4. **Ασώματος** Οικισμός βορειοανατολικά της Αγιάσου². Στην περιοχή πρέπει να υπήρχε ναός των Ταξιαρχών, από τον οποίο και το σχετικό τοπωνύμιο. Η θέση φαίνεται να κατοικήθηκε αρκετά αργά. Σύμφωνα με την παράδοση το χωριό ιδρύθηκε στη διάρκεια της τουρκοκρατίας από τους κυνηγημένους κατοίκους του χωριού Άνδρεια³, παράδοση μη πειστική, αφού και τα δύο αυτά χωριά αναφέρονται στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 αλλά και στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567⁴. Το 1548 υπήρχαν στη θέση αυτή 30 εστίες, το 1671 176⁵, το 1840 112 και το 1874 160⁶. Το 1997 οι κάτοικοι του οικισμού ανέρχονταν σε 398.

5. **Ίππειος** Οικισμός στην ομώνυμη πεδιάδα του κόλπου της Γέρας⁷. Στην περιοχή, σύμφωνα με τον Κοντή, υπήρχαν τα Μακρινιανά των κτηματολογικών επιγραφών του Γ' αιώνα, αφού εκεί απαντά το σχετικό τοπωνύμιο⁸. Η μεγάλη ανάπτυξη του οικισμού πρέπει να έγινε μετά τον ΙΑ' αιώνα, όταν υπήρξε στροφή των κατοίκων προς τις πεδιάδες. Ο οικισμός μας είναι γνωστός από τις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα⁹. Το 1840 υπήρχαν 155 εστίες και το 1874 204¹⁰. Το 1997 στον οικισμό έμεναν 860 άνθρωποι.

6. **Κάτω Τρίτος** Οικισμός στην πεδιάδα του Ίππειου¹¹. Η ευρύτερη ζώνη του οικισμού παρουσίασε πυκνή κατοίκηση στα πρωτοβυζαντινά χρόνια, αφού έχουμε ανθρώπινη παρουσία στις θέσεις Μετόχι, Μονοσάδες και Προσοψάδες¹². Ο οικισμός στη θέση Μονοσάδες συνέχισε την ύπαρξή του μέχρι τουλάχιστον τον ΙΣΤ' αιώνα¹³. Ο οικισμός του Κάτω Τρίτος βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, πάνω σε δύο μικρά υψώματα. Η θέση αυτή γνωστή

¹ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 132.

³ Μητροπολίτου Ιακώβου, Mytilena Sacra, II, σελ. 121.

⁴ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

⁵ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

⁶ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁷ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 175.

⁸ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή σελ. 247, Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos» 68.

⁹ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118. Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

¹⁰ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

¹¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 192.

¹² Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 99-100, Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 24-25, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

¹³ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

από τις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα¹, φαίνεται να παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο, αφού παρείχε ικανή προστασία από τα έλη που ευρίσκοντο στην παράλια ζώνη του κόλπου της Γέρας. Το 1548 είχε 38 εστίες, το 1671 177², το 1840 75 και το 1874 152³. Το 1997 είχε 865 κατοίκους. Νοτιοδυτικά του οικισμού Κάτω Τρίτος έχει διασωθεί ο σταυρεπίστεγος ναός των Ταξιαρχών, ένας από τους ελάχιστους διασωθέντες βυζαντινούς ναούς του νησιού. Ο ναός αποτελούσε όπως φαίνεται το καθολικό μονής, η οποία σήμερα είναι εγκαταλελειμένη. Οι παλαιότερες τοιχογραφίες του ναού τοποθετούνται τον ΙΣΤ' αιώνα⁴.

7. **Κεράμι(ει)α** Οικισμός στην πεδιάδα του Ίππειου⁵. Στη θέση αυτή δεν έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα. Πιθανολογούμε τη δημιουργία του οικισμού μετά τον ΙΑ' αιώνα, όταν υπήρξε στροφή των κατοίκων προς τις πεδιάδες. Η Malamut τοποθετεί την ίδρυσή του μετά το τέλος του ΙΒ' αιώνα⁶. Ο οικισμός είναι γνωστός από την εποχή των Γατελούζων⁷. Η άφθονη μάλιστα παρουσία νερού ήταν και η αιτία της υπάρξεως στην περιοχή οπωρώνων⁸. Ο οικισμός βαθμιαία εξελίχθηκε σε ένα από τα βασικά οικιστικά κέντρα της περιοχής με την κατασκευή κάστρου, γνωστού το 1422 από τον C. Buondelmondi⁹. Μάλιστα για ένα διάστημα έδωσε το όνομα του στον κόλπο, ενώ τον ΙΣΤ' αιώνα ήταν η έδρα του nahıye Kelmiya¹⁰. Μετά την τουρκική κατάκτηση κατοικήθηκε κυρίως από μουσουλμανικό πληθυσμό. Έτσι το 1840 υπήρχαν μόνο 20 εστίες και το 1874 35¹¹. Το 1997 είχε 407 κατοίκους.

8. **Λάμπη** Μικρός οικισμός βόρεια των Κεραμείων. Το τοπωνύμιο Λάπη-Λάμπη έχει αρχαία προέλευση¹². Σήμερα χρησιμοποιείται το τοπωνύμιο Λάμπου Μύλοι εξ αιτίας της

¹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

² Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

³ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁴ Χαριτωνίδης, «Ο Ταξιάρχης του Κάτω Τρίτους», ΑΕ(1963) 1-4, Γ. Γούναρης, «Το καθολικό της μονής των Ταξιαρχών Κάτω Τρίτους Λέσβου», Ελληνικά 41 (1990), 43-58, Γ. Γούναρης, Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Λέσβο, 16ος-17ος αιώνας, Αθήνα 1999, σελ. 12, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 127-128.

⁵ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 193-194.

⁶ Malamut, Les îles de l' empire byzantin, σελ. 233-234.

⁷ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 79, 128, 142.

⁸ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 79.

⁹ Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi σελ. 76.

¹⁰ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

¹¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

¹² Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 244-245.

παρουσίας μύλων σ' αυτή τη θέση¹. Η δραστηριότητα αυτή, την οποία βοηθούσαν τα νερά της περιοχής, ήταν και η πιθανότερη αιτία της συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή. Τον οικισμό αναφέρει στις αρχές του ΙΖ' αιώνα ο μητροπολίτης Γαβριήλ². Ο οικισμός φαίνεται ότι στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε και επανεμφανίζεται τον Κ' αιώνα. Το 1997 είχε 164 κατοίκους.

9. **Λουτρά** Το βασικό οικιστικό κέντρο στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Γέρας³, γνωστό τον ΙΒ' αιώνα, από τον βίο του αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου⁴. Όπως φαίνεται στον οικισμό αυτό συγκεντρώθηκαν, πιθανόν για λόγους ασφαλείας, οι κάτοικοι από τις γύρω μικρές κώμες, οι οποίες υπήρχαν στην περιοχή κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Σχετικές παραδόσεις αναφέρουν ότι ο οικισμός δημιουργήθηκε από τη μετακίνηση των κατοίκων παλαιότερου οικισμού, που βρισκόταν στη θέση «Παλιολουτρά»⁵, προς την ασφαλέστερη σημερινή θέση του οικισμού⁶. Η θέση του σημερινού οικισμού πάντως είναι σημαντική, αφού βρίσκεται στο πλησιέστερο σημείο προς τη δυτική πλευρά του κόλπου. Για την προστασία του ίσως και να χρησίμευε ένα αρχαίο οχυρό, που βρισκόταν νοτιοανατολικά της σημερινής Σκάλας Λουτρών. Ο οικισμός απαντά στις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα⁷ και το 1548 είχε 49 εστίες, το 1671 144⁸, το 1840 158 και το 1874 195⁹. Το 1997 είχε 1363 κατοίκους.

10. **Μεσαγρός** Μεγάλος μεσόγειος οικισμός στη δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας¹⁰. Απαντά στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα¹¹, στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548¹² αλλά και στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567¹³. Η θέση του οικισμού σε μία περιοχή αρκετά εύφορη είναι στοιχείο ενδεικτικό της

¹ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 205, 302.

² Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 31-32.4.

³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 219.

⁴ Βίος Αγίου Γρηγορίου Άσσου, σελ. 23.

⁵ Πρόκειται για τη θέση Τσεσμέδες ή Χλιό Νερό κοντά στη σημερινή Σκάλα Λουτρών.

⁶ Μητροπολίτου Ιακώβου, Mytilena Sacra, II, σελ. 265. Προς την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Κοντής (Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 243, αρ. 1315).

⁷ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

⁸ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

⁹ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

¹⁰ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 226.

¹¹ Χωρίον Μέσου αγρου, Χαριτωνίδης, Επιγραφαί της Λέσβου, αρ. 17.

¹² TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, 140, 144.

¹³ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

διαρκούς ανθρώπινης παρουσίας ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Εξ άλλου το 1548 είχε 111 εστίες¹ και ήταν ο μεγαλύτερος οικισμός του νησιού μετά τη Μυτιλήνη, τη Μήθυμνα και την Ερεσό. Κοντά στον οικισμό, μάλλον μετά τον ΙΑ΄ αιώνα, κατασκευάστηκε το κάστρο της Γέρας(Ιέρας), γνωστό το 1422 από τον Buondelmondi². Ο οικισμός ήταν το κέντρο μιάς σειράς από μικρές κώμες, όπως ο Άγιος Ιωάννης, Σαβούνι, Παλαιότοπος, Πύργος, τις οποίες συναντάμε στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα. Το 1840 είχε 255 εστίες, το 1874 260³, ενώ το 1997 οι κάτοικοί του ήταν 1077.

11. **Παλαιόκηπος** Οικισμός βόρεια του Μεσαγρού. Στη θέση αυτή φαίνεται να υπήρξε πρωτοβυζαντινός οικισμός⁴. Η συνέχεια είναι μάλλον σκοτεινή, αφού τον ΙΣΤ΄ αιώνα ήταν ένας πολύ μικρός οικισμός. Αυτός ίσως ήταν και ο λόγος που δεν αναφέρεται στον μητροπολιτικό κατάλογο του 1567, ενώ αναφέρεται στα τουρκικά κατάστιχα του 1548⁵. Η ραγδαία ανάπτυξη του οικισμού έγινε στα χρόνια της τουρκοκρατίας και το 1840 είχε 185 εστίες, οι οποίες έφθασαν τις 330 το 1874⁶. Το 1997 είχε 1425 κατοίκους.

12. **Παπ(π)άδος** Οικισμός ανατολικά του Μεσαγρού⁷. Τα πρωτοβυζαντινά ευρήματα δεν είναι αρκετά, για να συμπεράνουμε ύπαρξη οικισμού στη θέση αυτή κατά την αντίστοιχο εποχή⁸. Τον ΙΣΤ΄ αιώνα ήταν ένας μικρός οικισμός(κώμη), γι' αυτό ίσως και δεν αναφέρεται στον μητροπολιτικό κατάλογο Μυτιλήνης, ενώ αναφέρεται στα τουρκικά κατάστιχα του 1548⁹. Το εύφορο έδαφος της περιοχής και η βαθμιαία συγκέντρωση του πληθυσμού στα μεγάλα οικιστικά κέντρα ήταν οι βασικές αιτίες της ραγδαίας ανάπτυξης του οικισμού στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Έτσι το 1840 είχε 153 εστίες, το 1874 215¹⁰, ενώ το 1997 είχε 1499 κατοίκους.

13. **Πλακάδος** Μικρός οικισμός μεταξύ Παλαιόκηπου και Μεσαγρού¹¹. Είναι δύσκολο να ισχυριστεί κάποιος αν υπήρξε βυζαντινή εγκατάσταση στην περιοχή του σημερινού οικισμού, αφού τα πρωτοβυζαντινά ευρήματα που βρέθηκαν στη θέση αυτή δεν είναι

¹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

² Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi, σελ. 76, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 245, Μουτζούρης, «Μεσαιωνικά κάστρα» 56.

³ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

⁴ Σ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 25-26.

⁵ TD 264 Δ. Καρύδης-Μ. Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁶ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

⁷ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 255.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 26.

⁹ TD 264 Δ. Καρύδης-Μ. Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

¹⁰ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

¹¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 263.

βέβαιο αν προέρχονται από εκεί ή μεταφέρθηκαν από κάπου άλλού¹. Έτσι υπάρχουν αρκετές επιφυλάξεις σχετικά με την εποχή δημιουργίας του οικισμού. Το πιθανότερο είναι ο οικισμός να δημιουργήθηκε στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Εξ άλλου δεν είναι παρών στις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα.

14. Πλω(ο)(ου)μάρι Ο μεγαλύτερος σημερινός οικισμός της νότιας πλευράς του νησιού². Παλαιότερα έφερε το όνομα Ποταμός, ενώ Πλωμάριον ονομαζόταν το Μεγάλο Χωριό³. Η ευρύτερη περιοχή παρουσίασε ραγδαία εξέλιξη στα χρόνια της τουρκοκρατίας και μάλιστα τους τελευταίους αιώνες της. Στα βυζαντινά χρόνια ίσως να είχαμε ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή, αφού εκεί βρέθηκε σφραγίδα του ΙΑ' αιώνα⁴, χωρίς να είμαστε σε θέση να ξέρομε τη μορφή που είχε. Το Πλωμάρι μας είναι γνωστό από τον μητροπολιτικό κώδικα⁵ και τα τουρκικά κατάστιχα μετά τον ΙΣΤ' αιώνα. Το 1548 είχε 122 εστίες, οι οποίες το 1671 έφτασαν τις 222⁶. Το 1840 είχε 1403 εστίες και το 1874 2715⁷. Το 1997 είχε 3637 κατοίκους.

15. Σκόπελος Μεγάλος μεσόγειος οικισμός στη δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας, νότια του Μεσαγρού⁸. Ο οικισμός απαντά στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα⁹. Η ανεύρεση κοντά στον οικισμό παλαιοχριστιανικής βασιλικής, με ενδείξεις αλληπάλληλων οικοδομικών φάσεων¹⁰, το εύφορο έδαφος της περιοχής και τα άφθονα νερά είναι στοιχεία που συνηγορούν στην συνεχή ανθρώπινη παρουσία ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Τον οικισμό βρίσκουμε στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 26, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 64-65.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 265

³ Σχετικά με τις οικιστικές εγκαταστάσεις στην περιοχή και τις ονομασίες, Τάξη, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 103-116 και Μουτζούρης, «Τα Πλουμάρια, οικισμοί του Μεσαίωνα και της τουρκοκρατίας» 10-61.

⁴ V. Penna, «Byzantine lead seals from Chios and Lesbos» 167.

⁵ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

⁶ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 81.

⁷ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

⁸ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 278.

⁹ Χαριτωνίδης, Επιγραφαί της Λέσβου, αρ. 17.

¹⁰ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 28. Η βασιλική αυτή συνδέθηκε με τον Άγιο Γρηγόριο επίσκοπο Άσσου της Μικράς Ασίας, που έζησε το ΙΒ' αιώνα. Ποιμήν 3(1935)166, 182-190, 283-285, 295-300, Ποιμήν 4(1936) παρ. 45 σημ. 4 σελ. 65, σημ. 94.

αλλά και στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567¹. Με 87 εστίες το 1548 και 512 το 1671 ήταν από τους μεγαλύτερους οικισμούς του νησιού². Το 1997 είχε 2006 κατοίκους.

16. **Συκούντα (Σκούντα)** Οικισμός στην πεδιάδα του Ιππείου. Το όνομα του οικισμού είναι αρκετά παλιό, αφού υπάρχει στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα³. Ο οικισμός βαθμιαία παρήκμασε, ίσως εξ αιτίας της αναπτύξεως του Ιππείου και των Κεραμείων. Τον ΙΣΤ' αιώνα αναφέρεται μόνο στα τουρκικά κατάστιχα⁴ και όχι στον μητροπολιτικό κώδικα, πιθανόν λόγω του μικρού του μεγέθους, αφού σύμφωνα με τα τουρκικά κατάστιχα το 1548 είχε μόνο 10 οικογένειες. Τον ΙΖ' αιώνα είχαμε σημαντική πληθυσμιακή ανάκαμψη, και το 1671 είχε 115 εστίες, το δε 1709 142⁵. Η πληθυσμιακή ανάκαμψη στη συνέχεια φαίνεται ότι ανακόπηκε και ο οικισμός στις αρχές του ΙΘ' αιώνα ερημώθηκε. Στα μέσα του ΙΘ' αιώνα και συγκεκριμένα μεταξύ 1840-1874 είχαμε σημαντική επανακατοίκηση του οικισμού, ο οποίος το 1874 έφτασε τις 110 εστίες⁶. Το 1997 είχε 338 κατοίκους.

β) Ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής.

1. **Βασιλικιώτης(σημ. Βασιλικά)** Πρόκειται για τον σημερινό οικισμό των Βασιλικών. Τα νομισματικά ευρήματα υποδεικνύουν συνεχή κατοίκηση της θέσεως από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁷. Τον οικισμό βρίσκομε στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567⁸.
2. **Βρίσ(ι)α** Οικισμός νοτιοανατολικά του Πολιχνίτου⁹. Τα ευρήματα δείχνουν ότι ο οικισμός δημιουργήθηκε και κατοικήθηκε συνεχώς μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου¹⁰, πιθανόν από τους παράλιους πληθυσμούς που μετακινήθηκαν προς το εσωτερικό για λόγους ασφάλειας. Τον οικισμό βρίσκομε στις πηγές του

¹ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

² Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

³ IG XII.2 αρ. 76.

⁴ TD 264 Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁵ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144, 126.

⁶ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 56.

⁷ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 199-200.

⁸ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

⁹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 139-140.

¹⁰ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 199.

ΙΣΤ' αιώνα¹. Το 1548 είχε 47 εστίες και το 1671 164². Το 1840 είχε 267 εστίες και το 1874 440³. Το 1997 είχε 969 κατοίκους.

3. **Λισβόρι** Μεσόγειος οικισμός βόρεια του Πολιχνίτου⁴. Η θέση αυτή, σύμφωνα με τα νομισματικά ευρήματα, τα οποία είναι αρκετά πλούσια μέχρι τον ΙΒ' αιώνα⁵, φαίνεται να παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ο οικισμός αλλά και οι γύρω από αυτόν μικρές κώμες είναι πολύ πιθανόν να ενισχύθηκαν από παράλιους πληθυσμούς, οι οποίοι κατέφυγαν εκεί για λόγους ασφαλείας. Στη διάρκεια των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας στον οικισμό συγκεντρώθηκαν οι κάτοικοι των πέριξ κωμών, όπως διακρίνουμε από την εξαφάνιση κάποιων μικρών οικισμών κοντά στο Λισβόρι, που υπήρχαν ακόμη το 1548⁶. Έτσι ενώ το 1548 υπήρχαν μόνο 39 εστίες, το 1671 αυτές ανήλθαν σε 270⁷. Το 1840 υπήρχαν 103 εστίες και το 1874 126⁸. Το 1997 ο οικισμός είχε 616 κατοίκους.

4. **Πολιχνίτος** Ο μεγαλύτερος σήμερα οικισμός, μέσα σε μία χαράδρα, στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής⁹. Τα νομισματικά ευρήματα της περιοχής δείχνουν συνεχή κατοίκηση ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο¹⁰. Μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, ο οικισμός, που προσφέρει εξ αιτίας της θέσεώς του μεγάλα περιθώρια ασφάλειας, ενισχύθηκε μάλλον από παράλιους πληθυσμούς. Στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ειδικότερα τον ΙΘ' αιώνα συγκεντρώθηκαν στη θέση αυτή οι πληθυσμοί των πέριξ κωμών. Έτσι από τις 63 εστίες το 1548 έφτασε τις 396 το 1671¹¹, τις 595 το 1840 και τις 1116 το 1874¹². Το 1997 είχε 3162 κατοίκους.

γ) Πεδιάδα της Καλλονής

1. **Άγιος Κοσμάς (σημ. Αρίσβη)** Οικισμός νοτιοανατολικά της σημερινής Καλλονής¹³. Αναπτύχθηκε μάλλον τον ΙΑ' αιώνα, αν

¹ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, 156, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

² Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

³ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

⁴ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 215.

⁵ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 212-215.

⁶ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, 156.

⁷ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

⁸ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 58.

⁹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 266.

¹⁰ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 201-202.

¹¹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 142.

¹² Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

¹³ Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 39.

λάβομε υπ' όψη μας τη σημαντική πληθυσμιακή ανάπτυξη που παρουσιάζει η πεδιάδα της Καλλονής μετά τον Ι' αιώνα. Ο οικισμός μάς είναι γνωστός τον ΙΣΤ' αιώνα και είχε 60 χριστιανικές εστίες και αρκετές μουσουλμανικές¹. Μετά τον ΙΖ' αιώνα κατοικήθηκε κυρίως από μουσουλμανικό πληθυσμό και ονομάστηκε Τζουμαϊλί². Το 1930 ο οικισμός μετονομάστηκε σε Αρίσβη³.

2. **Αγία Παρασκευή** Ο μεγαλύτερος σημερινός οικισμός στα βορειοανατολικά της πεδιάδας⁴. Στη ευρύτερη περιοχή της Αγίας Παρασκευής υπήρχαν σημαντικές πρωτοβυζαντινές εγκαταστάσεις, πιθανόν εξ αιτίας της παρουσίας της οδικής αρτηρίας που ένωνε τη Μυτιλήνη με τη Μήθυνα⁵. Βαθμιαία οι πληθυσμοί των μικρών κωμών άρχισαν να συγκεντρώνονται στην Αγία Παρασκευή. Η εξέλιξη αυτή, η οποία ήταν αρκετά βραδεία στη διάρκεια των μεσοβυζαντινών χρόνων και υστεροβυζαντινών χρόνων, επιταχύνθηκε στη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Έτσι ο οικισμός από ένα μικρό χωριό με 71 εστίες το 1548 έφτασε τις 135 εστίες το 1671⁶. Στη μεταβολή αυτή σημαντικό ρόλο έπαιξε η αλλαγή των καλλιεργειών και η επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας στην περιοχή. Το 1840 ο οικισμός είχε 381 εστίες και το 1874 710⁷. Το 1997 είχε 2491 κατοίκους.

3. **Αργιανά(Αρειανά)** Μικρός οικισμός νότια της σημερινής Καλλονής⁸. Αναπτύχθηκε μάλλον τον ΙΑ' αιώνα. Μας είναι γνωστός τον ΙΣΤ' αιώνα και είχε 60 χριστιανικές εστίες και αρκετές μουσουλμανικές⁹. Βαθμιαία κατοικήθηκε μόνο από μουσουλμανικό πληθυσμό και το 1840 είχε 45 εστίες, το δε 1874 μόνο 30¹⁰.

4. **Αχυρών(σημ. Καλλονή)** Το βασικό οικιστικό κέντρο της πεδιάδας σήμερα¹¹. Τα ευρήματα δείχνουν ότι υπήρχε ανθρώπινη παρουσία στον οικισμό στα πρωτοβυζαντινά χρόνια¹². Η θέση του οικισμού στο

¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 35.26, Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια, σελ. 180, 188, 208.

² Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 39-40, Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

³ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 83 σημ. 2.

⁴ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 256.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 50-52.

⁶ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 81, 90, 168.

⁷ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 57.

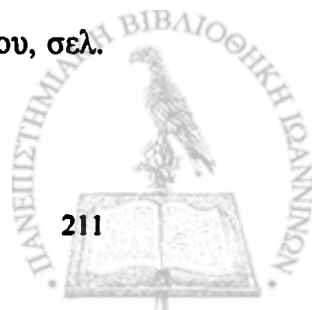
⁸ Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 40.

⁹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 34.18, Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια σελ. 199.

¹⁰ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

¹¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 123, Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 18-19.

¹² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 45.

κέντρο της μεγαλύτερης πεδιάδας του νησιού συνηγορεί στη διαρκή ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή. Έτσι τον ΙΣΤ΄αιώνα είχε 100 εστίες¹ και ήταν ο μεγαλύτερος οικισμός της πεδιάδας. Η ραγδαία ανάπτυξη του οικισμού έγινε στα χρόνια της τουρκοκρατίας, όταν εκεί εγκαταστάθηκε και ο μητροπολίτης Μηθύμνης, ενώ ορισμένοι από τους γύρω οικισμούς παρήκμασαν και οι κάτοικοι τους μετακινήθηκαν προς αυτόν. Το 1840 υπήρχαν 176 εστίες και το 1874 277².

5. **Δάφια** Οικισμός βόρεια της σημερινής Καλλονής³. Δημιουργήθηκε μάλλον τον ΙΑ΄ αιώνα. Τον ΙΖ΄αιώνα είχε 110 εστίες⁴, το 1840 124 και το 1874 163⁵. Από την εξέλιξη του πληθυσμού στον συγκεκριμένο οικισμό φαίνεται ότι στις αρχές της τουρκοκρατίας είχαν ολοκληρωθεί οι οικιστικές αλλαγές στην περιφέρεια του οικισμού, γι' αυτό και δεν παρουσιάζονται οι μεγάλες πληθυσμιακές ανακατατάξεις που παρουσιάζονται σε άλλους οικισμούς του νησιού.

6. **Εσωμερία(Σουμούρια)** Μικρός οικισμός που βρίσκεται κοντά στην Καλλονή⁶. Μας είναι γνωστός από τις αρχές του ΙΣΤ΄αιώνα⁷. Τον ΙΖ΄ αιώνα είχε δύο ναούς, 60 χριστιανικές εστίες και αρκετές μουσουλμανικές. Ο αριθμός των κατοίκων δηλώνει ότι επρόκειτο για σημαντικό οικισμό. Βαθμιαία ο οικισμός κατοικήθηκε από αμιγώς μουσουλμανικό πληθυσμό και το 1840 είχε 33 εστίες, το δε 1874 μόνο 20⁸.

7. **Κεράμιον** Οικισμός νότια της Καλλονής⁹. Το ιστορικό της ιδρύσεώς του παραμένει άγνωστο. Πιθανόν να δημιουργήθηκε μετά τον ΙΑ΄ αιώνα. Μας είναι γνωστός τον

¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 34-35.21, Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια, σελ. 179, 197, 206, 212.

² Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 155, Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 43.

⁴ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 35.25, Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια, σελ. 63, 69, 71, 72, 121, 179, 182.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁶ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 163, Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 40-41.

⁷ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 35.22. Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια, σελ. 62, 73, 84.

⁸ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 194, Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 42.

- ΙΣΤ'αιώνα¹. Τον ΙΖ'αιώνα είχε 35 εστίες² το 1840 62 και το 1874 95³.
8. **Κλο(υ)μου(ι)δάδο(Νάπη)** Οικισμός βορειοανατολικά της Αγίας Παρασκευής⁴. Η ευρύτερη περιοχή του οικισμού παρουσίαζε συνεχή κατοίκηση από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁵. Η παρουσία σε μικρή απόσταση της οδικής αρτηρίας που ένωνε τη Μυτιλήνη με τη Μήθυμνα ίσως είναι ένας λόγος της συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας στον οικισμό ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Ο οικισμός στις αρχές του ΙΖ'αιώνα είχε 42 εστίες σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ⁶. Το 1840 είχε 113 εστίες και το 1874 160⁷. Το 1997 είχε 297 κατοίκους.
9. **Παπιανά** Οικισμός κοντά στη θάλασσα, νότια της σημερινής Καλλονής⁸. Στη θέση Άγιοι Θεόδωροι υπήρχε ανθρώπινη παρουσία από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁹. Με την πληθυσμιακή άνοδο που παρουσιάστηκε στην πεδιάδα της Καλλονής μετά τον ΙΑ'αιώνα, πρέπει να έγινε ένας από τους σημαντικότερους οικισμούς της περιοχής. Σ' αυτό συνηγορεί η παρουσία τριών εκκλησιών και 120 εστιών τον ΙΖ'αιώνα στον οικισμό, σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ¹⁰. Η ευάλωτη θέση του οικισμού και η παρουσία των ελών στην παραλιακή ζώνη πρέπει να ήταν οι αιτίες της εγκαταλείψεώς του στη συνέχεια. Επανακατοικήθηκε μεταξύ 1840-1874. Το 1874 είχε 73 εστίες¹¹.
10. **Παράκε(οι)λα** Είναι ο μοναδικός σχεδόν παράλιος οικισμός στη δυτική πλευρά του κόλπου της Καλλονής¹². Αμφίβολη είναι η παρουσία οικισμού στη θέση αυτή τα πρωτοβυζαντινά χρόνια¹³. Το εύφορο έδαφος της περιοχής και η παρουσία του νερού πρέπει να ήταν οι αιτίες της δημιουργίας του οικισμού, ίσως τον ΙΑ'αιώνα, σ' ένα αρκετά ευπρόσβλητο μέρος. Προκειμένου δε να εμπεδωθεί ένα αίσθημα ασφάλειας κατασκευάστηκε το κάστρο. Ο οικισμός μας είναι

¹ Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια, σελ. 71.

² Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 34.17.

³ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁴ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 196.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 51, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 293.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37.33.

⁷ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁸ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 255. Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 42.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 45.

¹⁰ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 33-34.16, Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια, σελ. 71.

¹¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 56, 59.

¹² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 255.

¹³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44-45.

γνωστός από τα χρόνια των Γατελούζων¹, απ' όπου μάλιστα γίνονταν και εξαγωγές στυπτηρίας². Τον ΙΖ' αιώνα ο οικισμός μαζί με το Ανδρονικάδο, από το οποίο χωριζόταν με ένα ποτάμι είχε 170 χριστιανικές εστίες³. Το 1840 είχε 215 εστίες και το 1874 235⁴.

Γ. ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ

1. **Ερεσός** Είναι το βασικό οικιστικό κέντρο της δυτικής πλευράς. (Σχετικά με την εξέλιξη του οικισμού στο αντίστοιχο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως, σελ. 109-110).
2. **Άγρα** Οικισμός δυτικά της Ερεσού⁵. Ο Κοντής διατυπώνει την άποψη ότι η καταλληλότητα του εδάφους είχε τραβήξει το ενδιαφέρον των κατοίκων από πολύ παλιά, πρέπει δε να υπήρχε ανθρώπινη παρουσία και τα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁶. Παραδόσεις αναφέρουν ότι στην περιοχή της Άγρας υπήρχαν πολλοί μικροί οικισμοί, οι οποίοι κάποια στιγμή εγκαταλείφθηκαν και οι κάτοικοι τους μετακινήθηκαν προς τον κεντρικό οικισμό της Άγρας, όπου υπήρχε άφθονο νερό⁷. Ο οικισμός κατά πάσα πιθανότητα κατοικήθηκε ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή, αφού βρισκόταν σε μία περιοχή αρκετά πρόσφορη. Πρέπει να γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη τα υστεροβυζαντινά χρόνια εξ αιτίας της υπάρξεως στην περιοχή ορυχείων στυπτηρίας. Ο οικισμός, ο οποίος μας είναι γνωστός από τον ΙΣΤ' αιώνα⁸, το 1840 είχε 280 εστίες και το 1874 325⁹. Το 1997 είχε 1049 κατοίκους.
3. **Ανεμώτια** Οικισμός νοτιοδυτικά της Μήθυνας¹⁰. Η ανεύρεση βασιλικής στη θέση Μητρόπολη ανατολικά του σημερινού οικισμού δείχνει ότι υπήρχε ενδιαφέρον για τη θέση κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια¹¹. Βαθμιαία ο οικισμός μεταφέρθηκε στη σημερινή του θέση ενισχυμένος και από τους κατοίκους των παραλίων αλλά και των πέριξ κωμών. Τον ΙΖ' αιώνα είχε τρεις εκκλησίες και 80 χριστιανικές εστίες¹². Το μέγεθος του οικισμού αλλά

¹ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 68.

² L. Balleto, «Note e documenti sull' isola di Mitilene» 310, Olgiati Giustina, «Il commercio dell' allume» 390.

³ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 33.14.

⁴ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

⁵ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 123.

⁶ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 339.

⁷ Μητροπολίτου Ιακώβου, Mytilena sacra, II, σελ. 9.

⁸ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ.157.

⁹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

¹⁰ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 126.

¹¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44.

¹² Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 40. 55.

- και η πρόσφορη θέση του δείχνει ένα ενδιαφέρον για την περιοχή. Αυτός είναι και ο λόγος που πιστεύουμε στη διαρκή ανθρώπινη παρουσία ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο. Το 1840 είχε 203 εστίες και το 1874 235¹. Το 1997 είχε 713 κατοίκους.
4. **Βατούσα** Οικισμός δυτικά της Ανεμώτιας². Δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν πρωτοβυζαντινή εγκατάσταση. Ο οικισμός μάλλον δημιουργήθηκε τις πρώτες δεκαετίες της τουρκοκρατίας, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι τον ΙΖ΄ αιώνα είχε μόλις 40 χριστιανικές εστίες³, ενώ η θέση του είναι περισσότερο πρόσφορη για κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις. Βαθμιαία στον οικισμό, που βρίσκεται σε μία θέση αρκετά ασφαλή, συγκεντρώθηκαν οι κάτοικοι των πέριξ κωμών και παρουσίασε ραγδαία πληθυσμιακή άνοδο⁴. Το 1840 είχε 258 εστίες και το 1874 460⁵. Το 1997 είχε 663 κατοίκους.
5. **Μεσότοπος** Οικισμός δυτικά της Ερεσού⁶. Η ανεύρεση στην περιοχή λατινικής επιγραφής δείχνει ένα ενδιαφέρον για την περιοχή από αρκετά παλιά⁷. Ο Κοντής διατυπώνει την άποψη, όπως και για την Άγρα, ότι η καταλληλότητα του εδάφους είχε τραβήξει πολύ ενωρίς το ενδιαφέρον των κατοίκων⁸. Το πιθανότερο είναι η θέση αυτή να κατοικούνταν ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο, ενώ πρέπει να γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη τα υστεροβυζαντινά χρόνια, εξ αιτίας της υπάρξεως στην ευρύτερη περιοχή ορυχείων στυπτηρίας. Ο οικισμός αναφέρεται στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567⁹ και τον ΙΖ΄ αιώνα είχε 253 εστίες, αριθμός που δείχνει τη προτίμηση των κατοίκων για τη θέση αυτή¹⁰. Το 1840 είχε 215 εστίες και το 1874 275¹¹. Το 1997 είχε 1004 κατοίκους.
6. **Π(Φ)τερούντα** Οικισμός μέσα σε μία κοιλάδα, νότια της Βατούσας¹², κοντά στο όρος Λίβανος, όπου υπήρχε μοναστηριακή πολιτεία, γνωστή τον ΙΒ΄ αιώνα από τον βίο του αγίου Γρηγορίου Άσσου. Ο οικισμός τον ΙΣΤ΄ αιώνα είχε 52 χριστιανικές εστίες και

¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 136.

³ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41. 59.

⁴ Τάξης, Τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 135.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁶ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 226-227.

⁷ IG XII Suppl. σελ. 77. 38-45.

⁸ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 339.

⁹ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 157.

¹⁰ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 139.

¹¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

¹² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 269.

αρκετές μουσουλμανικές¹. Βέβαια η θέση του σε μία μικρή αλλά εύφορη κοιλάδα και η παρουσία της μοναστηριακής πολιτείας δεν πρέπει να είχε αφήσει αδιάφορους τους κατοίκους παλαιότερων εποχών. Το 1840 είχε 198 εστίες και το 1874 250². Το 1997 είχε 155 κατοίκους.

7. **Ρεύμα** Μικρός οικισμός δυτικά της Πτερούνας³. Άγνωστη η εποχή της δημιουργίας του. Τον ΙΖ' αιώνα μαζί με τον οικισμό Βαχόνι είχαν μόλις 15 εστίες⁴. Το 1840 είχε 48 εστίες και το 1874 38⁵.

8. **Σίγρι(Παλαιόκαστρον)** Οικισμός βόρεια της Ερεσού⁶. Ο μητροπολίτης Γαβριήλ αναφέρει ότι το Σίγρι την εποχή του (αρχές ΙΖ' αιώνα) ήταν έρημο⁷. Το ίδιο είχε πεί και λίγο νωρίτερα στα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα ο Τούρκος ναύαρχος Πίρι Ρέϊς⁸. Τα ευρήματα βέβαια δείχνουν ότι υπήρχε συνεχής ανθρώπινη παρουσία, έστω περιορισμένη, ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή κυρίως όμως την πρωτοβυζαντινή περίοδο⁹. Τελευταίες έρευνες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ερειπωμένου πύργου και οικοδομικών λειψάνων της βυζαντινής εποχής στη χερσόνησο απέναντι από την περιοχή που βρίσκεται το σημερινό κάστρο του Σιγρίου¹⁰. Η εξαιρετική θέση του οικισμού και το αγκυροβόλιό του έγιναν οι αιτίες της επανακατοικήσεώς του τον ΙΗ' αιώνα, ταυτόχρονα με την κατασκευή του κάστρου¹¹. Το 1840 είχε 53 εστίες και το 1874 58¹. Το 1997 είχε 368 κατοίκους.

¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41.61, TD 264, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 104.

² Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 272.

⁴ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41. 60.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

⁶ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 227.

⁷ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 32.7.

⁸ Λούπης, Πίρι Ρέϊς, σελ. 195.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 39-40, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 338-339, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, σελ. 37-38. Στο Σίγρι πέθανε το 564 κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του προς την Κωνσταντινούπολη ο αρχιδιάκονος Ελπίδιος, ο οποίος είχε εκλεγεί παρανόμως επίσκοπος στην Αλεξάνδρεια από τους Γαϊτανίτας και με εντολή του Ιουστινιανού μετεφέρετο στη βυζαντινή πρωτεύουσα, Θεοφάνης, σελ. 241.

¹⁰ ΑΔ, 16(1960) 238, Χ. Λούπου-Ρόκου, «Τα μεσαιωνικά κάστρα», Αφιέρωμα στη Λέσβο από την εφημερίδα «Καθημερινή», 8-8-1999, σελ. 28. Ο Χαριτωνίδης («Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 39 σημ. 100) θεωρεί ότι το κάστρο με την ονομασία Secri που υπάρχει στο χάρτη του Buondelmondi είναι το κάστρο του Σιγρίου.

¹¹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, 95-96, Αναγνώστου, «Συμβολή στην ιστορία του Σιγρίου και του κάστρου του», Αιολικά χρονικά 2(2000) 40-49.

9. **Σκαλοχώρι ή Τσουκαλοχώρι (τουρκ. Cömlekköy)** Σημαντικός οικισμός μεταξύ Βατούσας και Ανεμώτιας. Είναι ο πλησιέστερος οικισμός προς το Καλό Λιμάνι (Τσαμούρ Λιμάνι), όπου στην πρωτοβυζαντινή εποχή υπήρχαν οικισμοί στις θέσεις Κόκκινος και Κέφαλος¹. Επίσης πρωτοβυζαντινός οικισμός έχει επισημανθεί στη θέση Πέδια, ανατολικά του Σκαλοχωρίου². Η εποχή ιδρύσεως του Σκαλοχωρίου μας είναι άγνωστη. Πρώτη μνεία του οικισμού έχουμε στα τουρκικά κατάστιχα του 1548³. Η παρουσία όμως πρωτοβυζαντινών εγκαταστάσεων σε μικρή απόσταση από τον σημερινό οικισμό, το γεγονός ότι στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε 4 ναούς, 200 χριστιανικές εστίες και αρκετές μουσουλμανικές⁴, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η δημιουργία του οικισμού είναι πολύ παλαιότερη του ΙΣΤ' αιώνα. Είναι πιθανόν η θέση αυτή να συγκέντρωσε μέρος από τους παράλιους πληθυσμούς, μετά το τέλος των πρωτοβυζαντινών χρόνων, για λόγους ασφαλείας. Το 1840 είχε 413 εστίες και το 1874 470⁵. Το 1997 είχε 824 κατοίκους.
10. **Σκούταρος** Οικισμός νοτιοδυτικά της Μήθυνας⁶. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε 15 χριστιανικές εστίες και λίγες μουσουλμανικές⁸. Η εποχή της δημιουργίας του οικισμού μας είναι άγνωστη, αν και μπορούμε να θεωρήσουμε πιθανό, η περιοχή να κατοικήθηκε αρκετά παλαιότερα λόγω της καταλληλότητας του εδάφους της. Αυτό εξ άλλου καταφαίνεται και από τη μετέπειτα ιστορία του, αφού το 1840 στη θέση αυτή υπήρχαν 155 εστίες και το 1874 280⁹.
11. **Τελώνια(σημ. Αντισσα)** Μεγάλος οικισμός νότια της αρχαίας Αντισσας¹⁰. Η θέση του οικισμού, πάνω σ' ένα πετρώδες ύψωμα, δείχνει ότι πρώτο μέλημα των ιδρυτών της ήταν η ασφάλεια. Κατόπιν τούτου είναι πολύ πιθανόν, μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου, να συγκεντρώθηκαν στη θέση αυτή οι παράλιοι πληθυσμοί, που ήταν εγκατεστημένοι στις περιοχές του Γαβαθά και των Λαψάρνων. Τον ΙΕ' αιώνα ο οικισμός ίσως να ενισχύθηκε με μέρος των κατοίκων του οικισμού των Αγίων Θεοδώρων. Έτσι στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε 229 εστίες και ήταν από του μεγαλύτερους

¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 42,43.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 42-44, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, 37.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 104.

⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41.57.

⁶ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

⁷ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 279.

⁸ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 40. 53.

⁹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

¹⁰ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 286.

οικισμούς του νησιού¹. Βαθμιαία ο οικισμός εξελίχθηκε στο βασικό οικιστικό κέντρο της βορειοανατολικής πλευράς του νησιού. Το 1840 είχε 374 εστίες και το 1874 689². Το 1997 είχε 1412 κατοίκους.

12. Τζίθρα Μικρός οικισμός νότια της Άντισσας³. Στα κατάστιχα του 1548 εμφανίζεται και με την ονομασία Άγιοι Θεόδωροι⁴. Σε κατάστιχο του 1671 εμφανίζεται και ως Επανοχώρι⁵. Ο Γαβριήλ στις αρχές του ΙΖ' αιώνα αναφέρει ότι η Κίθρα ήταν «κώμη μεγίστη και πολυάνθρωπος» και ερημώθηκε εξ αιτίας επιδημίας⁶. Η εποχή που δημιουργήθηκε ο οικισμός δεν μας είναι γνωστή. Το γεγονός όμως ότι το 1590 είχε 250 εστίες⁷, μία πληθυσμιακή συγκέντρωση που χρειαζόταν μεγάλο βάθος χρόνου προκειμένου να επιτευχθεί, είναι μία σοβαρή ένδειξη ότι ο οικισμός κατοικούνταν και στα βυζαντινά χρόνια. Το 1840 είχε 23 εστίες και το 1874 30⁸.

13. Φύλια Οικισμός ανατολικά του Σκαλοχωρίου⁹. Από τα αρχαιολογικά ευρήματα στη θέση αυτή δεν είμαστε σε θέση να διακρίνομε την εποχή ιδρύσεως του οικισμού¹⁰. Πιθανόν στη θέση να υπήρχε μικρή κώμη, η οποία εξελίχθηκε σε σημαντικό οικισμό τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Η θέση μάς είναι γνωστή από τις αρχές του ΙΖ' αιώνα με 80 εστίες¹¹. Το 1840 είχε 272 εστίες και το 1874 394¹². Το 1997 είχε 802 κατοίκους.

14. Χίδε(η)ρα Μικρός οικισμός νότια από τη Βατούσα¹³. Ο Κοντής σημειώνει στη θέση αυτή την ύπαρξη πρωτοβυζαντινών ευρημάτων¹⁴. Υπάρχει η πιθανότητα να υπήρχε μικρή κώμη στη πλούσια σε νερό αυτή θέση, η οποία εξελίχθηκε τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας σε έναν αξιόλογο οικισμό. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα υπήρχαν 45 χριστιανικές εστίες και αρκετές μουσουλμανικές¹⁵.

¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 42.67.

² Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 195.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ.94.

⁵ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 106.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41-42.65.

⁷ Δ. Καρύδης- Μ. Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 94.

⁸ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

⁹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 261.

¹⁰ Τη θέση αυτή δεν τη σημειώνει ο Κοντής στους χάρτες της πρωτοβυζαντινής περιόδου, ενώ ο Χαριτωνίδης («Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44) αναφέρει κάποια ευρήματα, τα οποία μάλλον μεταφέρθηκαν από άλλες θέσεις.

¹¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 40. 54.

¹² Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

¹³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 143.

¹⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, χάρτης 29.

¹⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41. 64.

Το 1840 είχε 149 εστίες και το 1874 208¹. Το 1997 είχε 465 κατοίκους.

Δ. ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

1. **Μήθυμνα /Μόλυβος** Ήταν η δεύτερη σε μέγεθος και δύναμη πόλη του νησιού, έδρα αρχιεπισκόπου και μετά μητροπολίτη. Η παρουσία της ήταν συνεχής ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. (Περισσότερα στο κεφάλαιο της οικιστικής εξελίξεως, σελ. 117-119).
2. **Αρ(γ)ενον** Μικρός οικισμός ανατολικά της Μήθυμνας². Όπως έχει τονίσει ο Κοντής, η κατανομή των χωριών σήμερα στη βόρεια πλευρά ήταν η αυτή που υπήρχε από την αρχαιότητα, επειδή αυτές οι θέσεις ανταποκρίνονται στις φυσικές οικιστικές δυνατότητες της περιοχής. Κατόπιν τούτου μπορούμε να υποστηρίξουμε, παρά την έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων, ότι το Άρενον, όπως και αρκετές από τις μικρές κώμες της βόρειας πλευράς, ξεκινούν τη ζωή τους από την αρχαιότητα και συνέχισαν την παρουσία τους ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε 40 εστίες³. Το 1840 είχε 114 εστίες και το 1874 240⁴. Το 1997 είχε 268 κατοίκους.
3. **Βαφείον** Μικρός οικισμός(κώμη) νοτιοανατολικά της Μήθυμνας⁵. Τον ΙΖ' αιώνα είχε 45 εστίες⁶. Ισχύει για την κώμη αυτή ότι για τον οικισμό Άργενο. Το 1840 είχε 68 εστίες και το 1874 60⁷.
4. **(Γέλου(ι)α(σημ. Πελόπη) Οικισμός βορειοδυτικά του Μανταμάδου⁸.** Η ύπαρξη νερού και το κατάλληλο έδαφος πρέπει να ήταν οι αιτίες της δημιουργίας του οικισμού σε μία περιοχή που τα πλεονεκτήματα αυτά δεν είναι συνηθισμένα. Τον ΙΖ' αιώνα ο μητροπολίτης Γαβριήλ αναφέρει ότι στον οικισμό υπήρχαν 70 εστίες και τρεις εκκλησίες⁹. Η αναφορά αυτή σημαίνει ότι επρόκειτο για έναν πολύ ακμαίο οικισμό. Το 1840 είχε 251 εστίες και το 1874 288¹⁰. Το 1997 είχε 506 κατοίκους.
5. **Κάπηη** Οικισμός βόρεια του Μανταμάδου¹¹. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε τρεις εκκλησίες και ογδόντα εστίες¹², γεγονός που

¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 131.

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 111, Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 38. 43.

⁴ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

⁵ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 134.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38. 44.

⁷ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

⁸ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 164.

⁹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37. 36.

¹⁰ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

¹¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 187.

¹² Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37. 38.

σημαίνει ότι ήταν ακμαίος οικισμός. Σημαντική ανάπτυξη γνώρισε στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και το 1840 είχε 301 εστίες, το δε 1874 397¹. Το 1997 είχε 722 κατοίκους.

6. **Κλειού** Οικισμός βορειοανατολικά της Κάππης². Στα πρωτοβυζαντινά χρόνια φαίνεται ότι ο οικισμός βρισκόταν πλησιέστερα προς τη θάλασσα³. Αργότερα, πιθανόν για λόγους ασφαλείας, μετακινήθηκε προς το εσωτερικό. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε 100 εστίες⁴. Το 1840 είχε 187 εστίες, το δε 1874 253⁵. Το 1997 είχε 580 κατοίκους.
7. **Λαφ(θ)ιώνας** Οικισμός νοτιοδυτικά της Πέτρας⁶. Η θέση αυτή έχει συνδεθεί με το «ασκητήριο του αγίου Αλεξάνδρου», που αποκαλύφθηκε νοτιότερα του σημερινού οικισμού από τον μητροπολίτη Γαβριήλ⁷. Φαίνεται ότι στο σημείο εκείνο βρισκόταν ο πρωτοβυζαντινός οικισμός⁸, ο οποίος αργότερα μεταφέρθηκε βορειότερα. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα ήταν ένας μικρός οικισμός με 35 εστίες⁹. Μεγάλη ανάπτυξη γνώρισε στα μέσα του ΙΘ' αιώνα όταν από τις 97 εστίες το 1840 έφτασε τις 300 το 1874¹⁰.
8. **Συκαμινέα(Συκαμ(ν)ιά)** Οικισμός στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού¹¹. Τα ευρήματα δείχνουν ότι στην πρωτοβυζαντινή περίοδο ο οικισμός βρισκόταν πλησιέστερα προς τη θάλασσα¹². Αργότερα για λόγους ασφαλείας μετακινήθηκε σε μία δύσβατη θέση προς το εσωτερικό. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε μόλις 25 εστίες¹³. Στα χρόνια της τουρκοκρατίας γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη και το 1840 είχε 205 εστίες, το δε 1874 243¹⁴. Το 1997 είχε 426 κατοίκους.
9. **Πέτρα** Σημαντικός οικισμός δυτικά της Μήθυμνας¹⁵. Στα πρωτοβυζαντινά χρόνια γνώρισε τη μεγίστη ανάπτυξή του, συναγωνιζόμενος και τη Μήθυμνα, εξ αιτίας της εξαιρετικής του θέσεως αλλά και του λιμανιού του, που τον έκαναν πόλο έλξεως για

¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 196.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 59-60.

⁴ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38. 42.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

⁶ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 124, 204.

⁷ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 39. 51. Καλδέλλης, Η Λέσβος και η ανατολική Μεσόγειος, σελ. 195-218, Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos» 63.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 55-56.

⁹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 39. 49.

¹⁰ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

¹¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 278, 285.

¹² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 58-59.

¹³ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38. 43.

¹⁴ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

¹⁵ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 258.

σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της βόρειας πλευράς¹. Στα επόμενα χρόνια, εξ αιτίας της ανασφάλειας που υπήρχε στον αιγαιακό χώρο, ο οικισμός φαίνεται να γνώρισε μία φάση παρακμής. Η ανάμνηση των πειρατικών επιδρομών στη θέση αυτή υπήρχε ακόμα τον ΙΖ' αιώνα². Η παρακμή βέβαια δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση την πλήρη εγκατάλειψη ενός τόσο πολύτιμου λιμανιού. Μάλιστα κάποια στιγμή, ίσως τον ΙΒ' αιώνα, η Πέτρα απέκτησε κάστρο³, δείγμα του ενδιαφέροντος για τη θέση. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα, πλύν του ναού της Παναγίας, υπήρχαν άλλοι πέντε ναοί και 210 εστίες⁴. Το 1840 είχε 167 εστίες, το δε 1874 420⁵. Το 1997 είχε 2442 κατοίκους

10. Πετρίον Μικρός οικισμός νοτιοανατολικά της Πέτρας⁶. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε 30 χριστιανικές εστίες και αρκετές μουσουλμανικές⁷. Το 1840 είχε 82 εστίες, το δε 1874 90⁸.

11. Στύψη Οικισμός νότιοανατολικά της Πέτρας⁹. Ο Κοντής θεωρεί ότι η θέση αυτή πρέπει να ήταν το κέντρο μίας σειράς από μικρές κώμες που υπήρχαν στις υπώρειες του Λεπέτυμνου¹⁰. Το όνομα του οικισμού έχει σχέση με τα ορυχεία στυπτηρίας που υπήρχαν στην περιοχή. Η εκμετάλλευση τους γινόταν στα χρόνια της κυριαρχίας των Γατελούζων αλλά ίσως και παλαιότερα. Η εγκατάλειψη της δραστηριότητας αυτής ήταν η αιτία της παρακμής του οικισμού στην αρχή της τουρκοκρατίας. Έτσι στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε 25 μόνο χριστιανικές εστίες¹¹. Στη συνέχεια έχομε σημαντική επανάκαμψη στη θέση αυτή, η οποία είναι αρκετά πρόσφορη για κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις και το 1840 είχε 222 εστίες, το δε 1874 382¹². Το 1997 είχε 1026 κατοίκους

12. Υψηλομέτωπον Οικισμός ανατολικά της Στύψης¹³. Η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική που αποκαλύφτηκε είναι στοιχείο που δείχνει ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή¹⁴, έστω και αν η παρουσία

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 56-58, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 276-277.

² Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 38-39. 46.

³ Buondelmondi, *Liber insularum Archipelagi*, σελ. 76, Λούπης, Πίρι Ρέϊς, σελ. 194.

⁴ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 39. 46.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

⁶ Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 258.

⁷ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 39. 48.

⁸ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁹ Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 285.

¹⁰ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 285.

¹¹ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 111, Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 37. 35.

¹² Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

¹³ Koder, *Die nördliche Ägäis*, σελ. 176.

¹⁴ Ορλάνδος, «Βασιλικαί της Λέσβου» 4-28.

οικισμού στα πρωτοβυζαντινά χρόνια δεν είναι απόλυτα βεβαιωμένη. Ο Χαριτωνίδης θεωρεί ότι τα διάφορα κτίσματα που υπάρχουν πέριξ της βασιλικής και ειδικά το βαλανείο, υποδεικνύουν την ύπαρξη μοναστηριακού συγκροτήματος¹, άποψη που απορρίπτει ο Καλδέλλης². Είναι πολύ πιθανόν η παρουσία του νερού και η εξαιρετική θέση να έγιναν πόλος έλξεως για τους παράλιους πληθυσμούς της περιοχής, οι οποίοι ταλαιπωρούνταν από τις πειρατικές επιδρομές. Ο μητροπολίτης Γαβριήλ αναφέρει ότι οι κάτοικοι της γύρω περιοχής συνέρρεαν στην περιοχή αυτή εξ αιτίας του ωραίου κλίματος αλλά και της όμορφης τοποθεσίας. Μάλιστα αναφέρει την ύπαρξη 90 χριστιανικών εστιών στον οικισμό αυτό³. Το 1840 είχε 149 εστίες, το δε 1874 326⁴. Το 1997 είχε 135 κατοίκους

13.Χάληξ(σημ.Λεπέτυμνος) Μικρός οικισμός ανατολικά της Μήθυμνας⁵. Τον ΙΖ'αίωνα είχε μόλις 12 εστίες⁶. Το 1840 είχε 86 εστίες, το δε 1874 97⁷. Το 1997 είχε 151 κατοίκους

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 52-53.

² Καλδέλλης, Η Λέσβος και η ανατολική Μεσόγειος, σελ. 224-228.

³ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37. 34.

⁴ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 59.

⁵ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 141.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38. 43.

⁷ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

II. Οικισμοί γνωστοί από τον Γ΄ μέχρι τον ΙΣΤ΄ αιώνα που εγκαταλείφθηκαν ή μετακινήθηκαν.

(Όπου δεν μας παραδίδεται το όνομα του οικισμού χρησιμοποιήθηκε η σημερινή ονομασία της θέσεως. Υπάρχει η πιθανότητα κάποιες από τις θέσεις των οικισμών να αντιστοιχούν στα ονόματα των οικισμών που αναφέρονται. Επίσης ορισμένοι οικισμοί που ερημώθηκαν κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια επανακατοικήθηκαν αργότερα κατά βάση τους ΙΘ΄ και Κ΄ αιώνες).

1. **Άγιος Δημήτριος(θέση)** Οικισμός σε μικρή απόσταση νότια της Πέτρας¹. Από τη θέση αυτή περνούσε ο δρόμος που ένωνε τη Μυτιλήνη με τη Μήθυμνα. Εγκαταλείφθηκε μάλλον μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου αλλά δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς².
2. **Άγιοι Θεόδωροι** Ο οικισμός στο κάστρο των Αγίων Θεοδώρων (Οβριόκαστρο)³. Μας είναι γνωστός από συνοδική απόφαση του 1331⁴. Το κάστρο των Αγίων Θεοδώρων είναι γνωστό επίσης από την περιγραφή του Buondelmondi στις αρχές του ΙΕ΄ αιώνα⁵, αν και η κατασκευή του πρέπει να είναι παλαιότερη⁶. Εντός του κάστρου βρισκόταν η μονή της Οδηγήτριας. Ο οικισμός φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, πιθανόν μετά το τέλος του Α΄ Ενετουρικού πολέμου (1461-1479), όταν ο ενετικός στόλος επιχείρησε μέσω του αγκυροβολίου των Αγίων Θεοδώρων να παραλάβει τους φίλα προσκείμενους προς τους Ενετούς κατοίκους του νησιού⁷. Πάντως για την ευρύτερη περιοχή υπήρχε ενδιαφέρον ακόμα και στα πιο δύσκολα για την ασφάλεια των κατοίκων μεσοβυζαντινά χρόνια, όπως διαπιστώνουμε από την ανεύρεση ερειπωμένου ναού σε σχήμα ελευθέρου σταυρού στη θέση Σαλβαράδες, πολύ κοντά στους Αγίους Θεοδώρους⁸.
3. **Άγιος Θεράπων(θέση)** Οικισμός βορειοανατολικά της Αγίας Παρασκευής. Στη θέση αυτή υπάρχουν πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁹. Η θέση αυτή βρίσκεται κοντά στη γέφυρα απ' όπου περνούσε ο δρόμος

¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 157.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 56-57.

³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 294.

⁴ M M, I, σελ. 164-167.

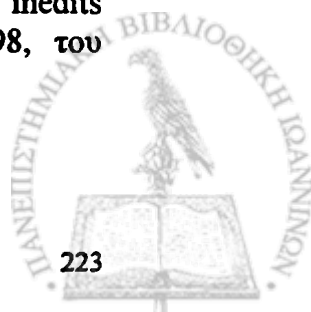
⁵ Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi, σελ. 76.

⁶ J. Koder, «Zur Siedlungsentwicklung der Ägäis-Inseln im Mittelalter. Die Beispiele Lesbos und Chios» 85-87, χάρτης 4.

⁷ Μιχαήλ Κριτόβουλος, Ε΄ 7, 10, σελ. 190-192, C. N. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, tom. VI, Paris 1884, σελ. 98, του ιδίου, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, σελ. 15.

⁸ Χαριτωνίδης, «Αρχαιότητες στη Λέσβο», ΑΔ 18(1963) 272.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 50-51.

- που ένωνε τη Μυτιλήνη με τη Μύθυμνα¹. Μάλλον υπήρξε μία βαθμιαία εγκατάλειψη, όταν άρχισε να αναπτύσσεται ο οικισμός της Αγίας Παρασκευής. Η ακριβής χρονολογία εγκαταλείψεως του οικισμού δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια.
4. **Άγιος Ιωάννης** Μικρός οικισμός κοντά στο Λισβόρι, γνωστός από τα τουρκικά κατάστιχα του 1548². Βρισκόταν μάλλον στην περιοχή όπου βρίσκονται σήμερα οι Θερμοπηγές του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Από τα νομισματικά ευρήματα της θέσεως αυτής φαίνεται ότι ο οικισμός κατοικήθηκε ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή μέχρι τα τέλη του ΙΖ' αιώνα³.
 5. **Άγιος Ιωάννης** Μικρός Οικισμός κοντά στον Μεσαγρό, γνωστός από τα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα⁴. Ο οικισμός υπήρχε μέχρι και τον Κ' αιώνα⁵. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία δημιουργίας του οικισμού.
 6. **Άγιος Λεόντιος** Μικρός Οικισμός (κώμη) δυτικά της σημερινής Καλλονής. Στις αρχές του ΙΖ' αιώνα ήταν ήδη έρημος, όπως αναφέρει ο μητροπολίτης Γαβριήλ⁶. Η ερήμωσή του πρέπει να έγινε αμέσως μετά την επιδρομή του Μπαλτόγλου στην πεδιάδα της Καλλονής το 1450. Μας είναι άγνωστη η εποχή της δημιουργίας του.
 7. **Άγιος Νικόλαος** Οικισμός κοντά στον Πολιχνίτο. Ο οικισμός αυτός, γνωστός από τα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα⁷, μάλλον ήταν μία μικρή κώμη και σήμερα δεν υπάρχει. Ο Μουτζούρης τον τοποθετεί μεταξύ Πολιχνίτου και Σκάλας Πολιχνίτου⁸. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε την ακριβή εποχή εμφανίσεως του οικισμού. Είναι πιθανόν να δημιουργήθηκε μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, όταν οι παράλιοι πληθυσμοί της περιοχής μετακινήθηκαν προς το εσωτερικό για λόγους ασφαλείας.
 8. **Άγιος Φωκάς(θέση)** Οικισμός πρωτοβυζαντινός μεταξύ του ακρωτηρίου Άγιος Φωκάς και Βρίσας, κοντά στην εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης⁹. Με το τέλος των πρωτοβυζαντινών χρόνων η θέση αυτή εγκαταλείφθηκε και οι κάτοικοι μετακόμισαν μάλλον στη Βρίσα.

¹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 185, Kaldellis «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos», σελ. 67.

² Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία., σελ. 144.

³ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 213.

⁴ Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 140, 144.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 58.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 35.24.

⁷ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144.

⁸ Μουτζούρης, «Τα Μεσαιωνικά Βασιλικά» 211-212.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 28, ΑΔ 27(1972) 596-599, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 261.

9. **Αιτολή** Οικισμός κοντά στη Μονή Πιθαρίου. Ο οικισμός υπήρχε μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα¹. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε.
10. **Ακόρνη** Οικισμός γνωστός τον ΙΒ' αιώνα. Ήταν η πατρίδα του αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου². Βρισκόταν μάλλον κοντά στα Λουτρά. Δεν απαντάται σε καμία μεταγενέστερη πηγή.
11. **Αλακάιλι** Οικισμός στην πεδιάδα του Ίππειου. Υπάρχει μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα³. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε. Η ακριβής του θέση άγνωστη.
12. **Αλυκή(θέση)** Οικισμός στην πεδιάδα της Καλλονής πάνω στον λόφο του Αγίου Ιωάννη, όπου υπάρχουν και εκτεταμένα ερείπια. Η περιοχή κατοικιόταν και τα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁴. Δεν γνωρίζουμε την εποχή της ερημώσεως του οικισμού, που σίγουρα ήταν πριν το 1548. Είναι πιθανόν η εγκατάλειψη να συνέβη το 1450, μετά την επιδρομή στην πεδιάδα της Καλλονής από το Μπαλτόγλου. Κατά τον Μουτζούρη το όνομα του οικισμού ήταν Λειβάδια⁵.
13. **Αλώπηξ** Οικισμός που σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ βρισκόταν κοντά στο Μανταμάδο⁶. Εγκαταλείφθηκε μετά τον ΙΖ' αιώνα και οι κάτοικοι του μετακόμισαν μάλλον προς το Μανταμάδο.
14. **Αμπέλια(θέση)** Παράλιος οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής, στην παραλία Πολιχνίτου. Στη θέση αυτή έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁷. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.
15. **Αμπελιώτης** Μικρός οικισμός στην πεδιάδα της Καλλονής, κοντά στα Αριανά. Δημιουργήθηκε μάλλον τον ΙΑ' αιώνα και υπήρχε τουλάχιστον μέχρι και τον ΙΖ' αιώνα⁸. Μας είναι γνωστός και από τα αρχεία της εποχής των Γατελούζων⁹. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε οριστικά.
16. **Αναξος(θέση)** Οικισμός δυτικά της Πέτρας, που γνώρισε ακμή στα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου μάλλον εγκαταλείφθηκε¹⁰.

¹ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 96.

² «Βίος Αγίου Γρηγορίου Άσσου» 7.

³ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 45-46.

⁵ Μουτζούρης, Η Καλλονή της Λέσβου, σελ. 35-36.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37.39.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 32.

⁸ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 34.19.

⁹ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 128.

¹⁰ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 277.

17. **Ανδρονικάδο** Οικισμός που σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ χωριζόταν από τα Παράκελλα με ένα μικρό ποταμό¹. Ενώθηκε βαθμιαία με τα Παράκελλα.
18. **Ανοιχτό(θέση)** Οικισμός στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού, κοντά στο Μανταμάδο. Στη θέση αυτή έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα². Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.
19. **Αντρέα(Άδρεια)** Οικισμός κοντά στην Αγιάσο. Ιδρύθηκε αρκετά αργά, ίσως ταυτόχρονα με την Αγιάσο τον ΙΕ' αιώνα. Υπάρχει τουλάχιστον μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα³.
20. **Αρά(θέση)** Παράλιος οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Στη θέση αυτή έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁴. Ο οικισμός φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.
21. **Αρακλή** Μικρός οικισμός στην πεδιάδα της Καλλονής, νότια της αρχαίας Αρίσβης. Δημιουργήθηκε μάλλον μετά τον ΙΑ' αιώνα και υπήρχε τουλάχιστο μέχρι και τον ΙΖ' αιώνα⁵. Εγκαταλείφθηκε πριν τον ΙΘ' αιώνα αλλά άγνωστο πότε.
22. **Άργαλα(θέση)** Οικισμός νότια της Μυτιλήνης⁶. Στη θέση αυτή έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁷. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Είναι πιθανόν εκεί να ευρίσκονταν κατοικίες πλουσίων λεσβίων στα ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια, για τις οποίες κάνει λόγο ο Clavijo κατά την επίσκεψη του στη Λέσβο, αναφέροντας την ύπαρξη εγκαταλελειμμένων πλουσίων αρχοντικών σε μία πεδιάδα κοντά στη Μυτιλήνη⁸.
23. **Άσπρη Πέτρα** Η θέση ονομάζεται και Λευκάδα. Οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Είναι πιθανόν να πρόκειται για το τοπωνύμιο Λευκή ακτή που συναντάται στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα⁹. Τα νομισματικά ευρήματα πιστοποιούν ότι ο οικισμός κατοικούνταν τα πρωτοβυζαντινά χρόνια και η ζωή συνεχίστηκε μέχρι και τον ΙΒ' αιώνα¹⁰. Δεν γνωρίζουμε βέβαια με ακρίβεια το χρόνο εγκαταλείψεως του οικισμού.

¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 33.12.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 60.

³ TD 264 Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156 με το όνομα Άνδρια Δέκα.

⁴ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 362.

⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 32.28.

⁶ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 131.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 22, ΑΔ 13(1930/31) 1-10.

⁸ Clavijo, Historia del gran Tamerlan, σελ. 49.

⁹ IG. XII 2.79, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 361.

¹⁰ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 210.

24. **Αστράγγος(θέση)** Οικισμός μεταξύ Σκάλας Λισβορίου και Αλυκών Πολιχνίτου. Σύμφωνα με τα οικοδομικά ευρήματα ο οικισμός κατοικήθηκε στα πρωτοβυζαντινά χρόνια¹, ενώ τα νομισματικά ευρήματα πιστοποιούν κατοίκηση μέχρι και τον ΙΕ΄ αιώνα².
25. **Αχιλλειοπηγάδα(Χίλιοπηγάδα)** Μικρός οικισμός νοτιοανατολικά της Πέτρας (Χίλιοπηγές κατά τον μητροπολίτη Γαβριήλ). Ο οικισμός μας είναι γνωστός από τις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα³ αλλά η καταλληλότητα της θέσεως δείχνει ότι πρέπει να υπήρχε ενδιαφέρον από παλαιότερα. Στα χρόνια της τουρκοκρατίας κατοικήθηκε από μουσουλμανικό πληθυσμό⁴. Αυτός ήταν και ο λόγος της εγκαταλείψεώς του μετά το τέλος της οθωμανικής κατοχής.
26. **Αχλαδερή(θέση)** Παράλιος οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου⁵.
27. **Βασιλικά** Πρώτη φορά έχουμε αναφορά στην τοποθεσία Βασιλικά σε πατριαρχικό έγγραφο του 1324, όπου γίνεται λόγος για το μονύδριο του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ που ήταν «περί τα Βασιλικά»⁶. Στα αρχεία της εποχής των Γαττελούζων είναι φανερό ότι με το τοπωνύμιο Βασιλικά εννοούσαν μία ευρεία περιοχή “*madria una capragum in la Vasilicha*”, “*iunenche sive vache viginti in la Vasilicha*”, “*campi existentes in montibus de la Vasilicha*”⁷. Συγκεκριμένος οικισμός με το όνομα Βασιλικά αναφέρεται στα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα του 1548⁸ και στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567⁹. Στα τέλη του ΙΕ΄ αιώνα ο Πίρι Ρέϊς (1465-1553) στην περιγραφή του αναφέρει ότι τα Βασιλικά είναι ένα παραθαλάσσιο χωριό με κύριο χαρακτηριστικό του έναν γκρεμισμένο πύργο¹⁰, εννοώντας μάλλον τον οικισμό που βρισκόταν στη παράλια σημερινή θέση Σκαμνιούδι. Στην περιοχή βρισκόταν και το κάστρο των Βασιλικών, γνωστό από τον Buondelmondi¹¹. Η ανεύρεση μιάς πλάκας με το μονόγραμμα του Μανουήλ Παλαιολόγου είναι ένδειξη παλαιότερης κατασκευής του κάστρου.

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 31.

² Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 215.

³ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 39. 48.

⁴ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 56-57.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 29.

⁶ M M, I, σελ. 114-117.

⁷ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 79.

⁸ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁹ Αναγνώστου Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

¹⁰ Λούπης, Πίρι Ρέϊς, σελ. 195.

¹¹ Buondelmondi, Liber insularum Archipelagi, σελ.76.

Η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹ αλλά και τα νομισματικά ευρήματα στη θέση των Βασιλικών (σημ. Σκαμνιούδι), δείχνουν ότι ο οικισμός, αν και παράλιος, παρουσίαζε συνεχή κατοίκηση από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια μέχρι και τα τέλη του ΙΗ' αιώνα². Το τοπωνύμιο Βασιλικά δόθηκε στον οικισμό αλλά και στην ευρύτερη ζώνη της ανατολικής πλευράς του κόλπου της Καλλονής, εξ αιτίας μάλλον της παρουσίας στην περιοχή βασιλικών κτημάτων³. Μάλιστα ολόκληρη η περιοχή αποτελούσε μία φορολογική υποενοότητα στην περίοδο της τουρκοκρατίας ως **Nalhiye Fesleke (Βασιλικά)**, πολύ δε πιθανόν κάτι αντίστοιχο να συνέβαινε και στα βυζαντινά χρόνια⁴. Σήμερα το όνομα Βασιλικά έχει δοθεί στον οικισμό, ο οποίος παλαιότερα έφερε το όνομα Βασιλικιώτης⁵.

28.Βαχόνι Οικισμός στη βορειοδυτική πλευρά του νησιού. Στα χρόνια του μητροπολίτη Γαβριήλ τον ΙΖ' αιώνα ήταν ήδη ενωμένος με τον οικισμό Ρεύμα⁶.

29.Γαβαθάς(θέση) Οικισμός στη βορειοδυτική πλευρά του νησιού⁷. Σύμφωνα με τα ευρήματα ο οικισμός κατοικήθηκε στα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁸. Φαίνεται ότι λόγοι ασφαλείας οδήγησαν στην εγκατάλειψή του στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

30.Γείρος Οικισμός νότια του Μανταμάδου. Πρόκειται για την αρχαία Αίγειρο (τουρκ. Καβάκι σημ. Καβακλί)⁹. Ο οικισμός φαίνεται ότι κατοικήθηκε ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή¹⁰. Στα τουρκικά κατάστιχα του 1548 αναφέρεται ο οικισμός Κοράκι¹¹, εννοώντας κατά πάσα πιθανότητα τον οικισμό Γείρος του μητροπολιτικού κώδικα του 1567¹², προκειμένου πιθανόν να ταυτιστεί το όνομα του οικισμού με την ονομασία της τουρκικής φορολογικής

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 30.

² Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 206, Παρασκευαΐδης, Περιηγητές για τη Λέσβο, σελ. 58, Α. Πάρδος, Αρχείο Ιεράς Μονής Παντοκράτορος, σελ. 173.

³ Ιδέ κεφάλαια οικιστικής εξελίξεως, οικονομίας και κοινωνίας.

⁴ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁵ Μουτζούρης, «Τα Μεσαιωνικά Βασιλικά», σελ. 204, Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 116.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41. 60.

⁷ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 163-164.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 42, Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 41.58. Ο Γαβαθάς έχει αναγραφεί ως τόπος προελεύσεως παλαιοχριστιανικής επιτύμβιας επιγραφής, IG XII 2, 525 και H. Gregoire, Inscriptions Grecques Chrétiennes d'Asie Mineure, I, Bruxelles 1922, αριθ. 162.

⁹ Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ.234, 262. Επίσης Β. Κουμαρέλας, Αίγειρος-Νάπη, Μυτιλήνη 1996, σελ.53-68.

¹⁰ Κοντής, Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή, σελ. 234, 262, χάρτης 29.

¹¹ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

¹² Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

υποενότητας (nahiye Κόρακος). Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε αρκετά αργά, μάλλον προς τα τέλη του ΙΗ' ή αρχές του ΙΘ' αιώνα¹.

31.Γερκόδι Οικισμός στη δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας. Ο οικισμός υπάρχει μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα². Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε.

32.Γέρνα Οικισμός στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής, βόρεια από την Αλυκή³. Τα ευρήματα δείχνουν ότι ο οικισμός κατοικήθηκε στα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁴ αλλά και στη συνέχεια μέχρι τον ΙΖ' αιώνα⁵. Εγκαταλείφθηκε πριν τον ΙΘ' αιώνα αλλά άγνωστο πότε.

33.Γόρτενα Οικισμός που βρισκόταν 3-4 χιλ. δυτικά της Άντισσας/Τελώνια. Ο οικισμός υπήρχε τον ΙΣΤ' αιώνα⁶. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε.

34.Γρύ(υ)πα Οικισμός κοντά στον Πολιχνίτο. Πιθανόν ο οικισμός να δημιουργήθηκε αρκετά αργά, ίσως και στην αρχή της τουρκοκρατίας, αφού δεν έχουμε επαρκείς ενδείξεις για κατοίκηση στην περιοχή στα βυζαντινά χρόνια. Ο Αναγνώστου βέβαια αναφέρει ότι η Γρύπα ανήκε στα βασιλικά χωριά⁷. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε κάποια εποχή μετά τον ΙΣΤ' αιώνα και επανακατοικήθηκε μεταξύ 1840-1874 από μουσουλμανικό μόνο πληθυσμό⁸. Με το τέλος της οθωμανικής κατοχής εγκαταλείφθηκε οριστικά.

35.Δαμάνδρι Πρόκειται για μοναστηριακό συγκρότημα. Ο Χαριτωνίδης αναφέρει την ύπαρξη αρχαίου οικισμού κοντά στο μοναστήρι, χωρίς να αναφέρει αν στην περιοχή η ζωή συνεχίστηκε και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο⁹. Από τις πηγές του ΙΣΤ' αιώνα μας είναι γνωστός ένας μικρός οικισμός¹⁰, χωρίς να γνωρίζουμε την εποχή της δημιουργίας του. Ο οικισμός αυτός βαθμιαία παρήκμασε και στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε.

¹ Ο Αναγνώστου στα μέσα του ΙΗ' αιώνα (Λεσβιάς ωδή, σελ. 156-7) αναφέρει ότι ο οικισμός ήταν μεν έρημος την εποχή του, αλλά η εγκατάλειψη του οικισμού είχε γίνει πριν λίγο καιρό, υπολογίζουμε στα τέλη του ΙΗ' αιώνα.

² TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 168.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 49-50.

⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 36.29. Στο λεξικό του Στεφάνου Βυζαντίου (σελ. 205) αναφέρεται η πόλη της Λέσβου Γέρην, πιθανόν εννοώντας τον οικισμό της Γέρνας, Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos» 65. Ο Köder αντίθετα (Die nördliche Ägäis, σελ. 175) αποδίδει το τοπωνύμιο στην Ιερά.

⁶ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 96.

⁷ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 140-141, 156.

⁸ Σιφναίου, Λέσβος (1840-1912), σελ. 56.

⁹ ΑΔ 20 (1965) 490, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 361.

¹⁰ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, 156, TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, Μουτζούρης, «Τα Μεσαιωνικά Βασιλικά» 212-213, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 153.

- 36. Δρότα (θέση)** Οικισμός των πρωτοβυζαντινών χρόνων στη νότια πλευρά του νησιού¹. Εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια και επανακατοικήθηκε αρκετά αργά, στη διάρκεια μάλλον των τελευταίων αιώνων της τουρκοκρατίας².
- 37. Ετρόνα** Οικισμός στην πεδιάδα του Ιππείου. Ο οικισμός υπάρχει μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα³. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε. Η ακριβής θέση του άγνωστη.
- 38. Ευκολία** Μικρός οικισμός κοντά στην Ερεσό. Εγκαταλείφθηκε στο τέλος του ΙΣΤ' αιώνα⁴.
- 39. Ζαχαριάδο** Μικρός οικισμός κοντά στην Ερεσό. Εγκαταλείφθηκε στο τέλος του ΙΣΤ' αιώνα⁵.
- 40. Ηρακλή** Ο οικισμός εμφανίζεται σε κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα⁶. Φαίνεται όμως ότι εγκαταλείφθηκε αρκετά νωρίς, αφού δεν εμφανίζεται σε καμία μεταγενέστερη πηγή. Βρισκόταν στην πεδιάδα του Ιππείου.
- 41. Θερμοπηγή** Οικισμός κοντά στον Πολιχνίτο, πιθανόν εκεί που βρίσκονται οι Θερμοπηγές. Η ύπαρξή του είναι γνωστή μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα⁷. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε. Οι κάτοικοί του μάλλον μετακινήθηκαν προς τον Πολιχνίτο.
- 42. Ιερά (Γέρα)** Το όνομα απ' ό,τι φαίνεται ήταν περιεκτικό και αφορούσε μίας σειρά από κώμες της ευρύτερης περιοχής, στη δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας⁸. Συγκεκριμένος οικισμός κοντά στο σημερινό Πέραμα, στη θέση Χαλατσιές, όπου έχουν επισημανθεί σημαντικά ευρήματα⁹ θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το οικιστικό κέντρο της περιοχής, αφού στη θέση αυτή απαντά και το τοπωνύμιο Μητρόπολη, όπου μάλιστα τελευταία επισημάνθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁰. Τον ΙΒ' αιώνα η Ιερά/Γέρα απέκτησε επίσκοπο υπό τον μητροπολίτη Μυτιλήνης¹¹. Ο οικισμός, αναφορά

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 28.

² Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 115.

³ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁴ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 42.70.

⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 42.70.

⁶ IG XII.2, αρ. 76,78, Χαριτωνίδης, Επιγραφαί της Λέσβου, 17.

⁷ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 144.

⁸ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 249. Καλδέλλης, Η Λέσβος και η ανατολική Μεσόγειος, σελ. 221-223.

⁹ A. Conze, Reise auf der Insel Lesbos, Hannover 1865, σελ. 53, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos σελ. 40, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 175.

¹⁰ Γ. Μαστορόπουλος, «Βυζαντινές αρχαιότητες στη Λέσβο», ΑΔ 35(1980) 481.

¹¹ Dapouzes, Notitia 10, σελ. 664, και Notitia 13 σελ. 734. Συνοδικές αποφάσεις του 1261 (M.M, I, σελ. 122-125) και του 1324 (M.M, I, σελ. 111-114).

του οποίου έχομε τον ΙΣΤ' αιώνα¹, παρήκμασε μάλλον τον ΙΗ' αιώνα με την ανάπτυξη του σημερινού οικισμού του Περάματος.

43.Καρδώνα(θέση) Οικισμός κοντά στον Πολιχνίτο. Τα νομισματικά ευρήματα δείχνουν κατοίκηση της θέσεως μέχρι τον ΙΑ' αιώνα².

44.Καλλονή Οικισμός στη θέση Παλαιόκαστρον, όπου βρισκόταν παλαιότερα η αρχαία Αρίσβη³. Δημιουργήθηκε μάλλον μετά τον ΙΑ' αιώνα, εποχή που έχομε σημαντική πληθυσμιακή ανάκαμψη στην πεδιάδα της Καλλονής. Αναφορά του οικισμού υπάρχει στα αρχεία της εποχής των Γατελούζων⁴. Τον ΙΕ' αιώνα, σύμφωνα με τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, επρόκειτο για «πόλιν της Λέσβου ευδαίμονα»⁵. Εγκαταλείφθηκε στις αρχές του ΙΖ' αιώνα, όπως αναφέρει ο μητροπολίτης Γαβριήλ⁶, ίσως μετά μία περίοδο παρακμής στην οποία είχε περιπέσει, εξ αιτίας της φοβερής καταστροφής που είχε υποστεί από την επιδρομή του Μπαλτόγλου το 1450. Η Καλλονή έδωσε το όνομά της σ' ολόκληρη την πεδιάδα αλλά και τον κόλπο, ενώ αργότερα το όνομα πήρε ο οικισμός της Αχυρώνος.

45.Καλό Μικρός οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής, γνωστός από τα τουρκικά κατάστιχα του ΙΣΤ' αιώνα⁷. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε.

46.Κάπη Οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής, γνωστός τον ΙΣΤ' αιώνα⁸. Πρόκειται μάλλον για μία μικρή κώμη. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε.

47.Καρυαί(θέση) Θέση νοτιοδυτικά του χωριού Θερμή. Η ανεύρεση στην περιοχή παλαιοχριστιανικής βασιλικής δεν είναι τεκμήριο για την ύπαρξη στην περιοχή οικισμού, αφού τα ευρήματα δεν δείχνουν κάτι τέτοιο⁹. Μάλλον στην περιοχή υπήρχε ιερό, το οποίο εξελίχθηκε σε μονή. Πάντως τα ευρήματα πιστοποιούν ότι υπήρχε συνεχής ανθρώπινη παρουσία στη θέση αυτή ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή¹⁰.

48.Κατάπυργος Οικισμός Νοτιοδυτικά του Λισβορίου. Τα νομισματικά ευρήματα της περιοχής δείχνουν ότι ο οικισμός

¹ Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

² Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 201-202.

³ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 183-184.

⁴ Roccatagliata, Notai Genovesi, σελ. 128, Α. Μαζαράκης, «Ο Ταβουλάριος παπάς Μανόλης Σκληρός», Λεσβιακά ΙΖ' (1998) 155-162.

⁵ Λαόνικος.Χαλκοκονδύλης, σελ. 519.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 35.27.

⁷ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁸ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 12-13.

¹⁰ Καλοκύρης, «Έρευνες χριστιανικών μνημείων» 32.

παρουσίαζε συνεχή κατοίκηση ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο μέχρι τις αρχές του ΙΘ' αιώνα¹. Μετά εγκαταλείφθηκε, αφού δεν είναι καταγεγραμμένος στην απογραφή του 1840².

49. **Κέντρον(Κέδρος)** Οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Γέρας. Απαντά στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα³. Φαίνεται ότι ο οικισμός μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια βαθμιαία εγκαταλείφθηκε και επανακατοικήθηκε πιθανόν προς το τέλος του ΙΘ' αιώνα⁴.

50. **Κεράμι** Μικρός οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής, στη περιοχή των Βασιλικών. Ο οικισμός, που μας είναι γνωστός τον ΙΣΤ' αιώνα, είχε 13 εστίες⁵. Εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια και το 1602 δεν αναφέρεται πλέον στα τουρκικά κατάστιχα⁶.

51. **Κέφαλος(θέση)** Παράλιος οικισμός κοντά στο Καλό λιμάνι (Τσαμούρ λιμάνι) στη βορειοδυτική πλευρά του νησιού, όπου έχουν επισημανθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁷. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

52. **Κιγιάδο** Οικισμός κοντά στην Ερεσό. Εγκαταλείφθηκε σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ στο τέλος του ΙΣΤ' αιώνα⁸.

53. **Κλαπάδον** Οικισμός νότια της Πέτρας⁹. Όπως συμβαίνει και με τους υπόλοιπους οικισμούς της περιοχής, η εποχή δημιουργίας του μας είναι άγνωστη. Μπορούμε να υπολογίσουμε ότι πρέπει να ήταν αρκετά παλιός με δεδομένο την καταλληλότητα της θέσεώς του, αν και μας είναι γνωστός από τις αρχές του ΙΖ' αιώνα¹⁰. Ο πληθυσμός του οικισμού στη διάρκεια της τουρκοκρατίας έγινε αποκλειστικά μουσουλμανικός. Το αποτέλεσμα ήταν, όταν άρχισε η μείωση των μουσουλμάνων του νησιού από τα μέσα του ΙΘ' αιώνα, να αρχίσει η παρακμή του, που κατέληξε και στην οριστική εγκατάλειψη¹¹.

54. **Κόκκινος(θέση)** Παράλιος οικισμός στην περιοχή του Καλού Λιμανιού, κοντά στη θέση Κέφαλος, όπου έχουν επισημανθεί

¹ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 213. Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή, σελ. 156.

² Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57-59.

³ Χαριτωνίδης, Επιγραφαί της Λέσβου, αρ. 17.

⁴ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ.95.

⁵ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118, 121.

⁶ MAD 14773 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 121.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 43.

⁸ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 42.70.

⁹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 195.

¹⁰ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 39.50.

¹¹ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

πρωτοβυζαντινά ευρήματα¹. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

55. Κομάνον Οικισμός στη βόρεια πλευρά της Λέσβου κοντά στον οικισμό του Χάλικα (σημ. Λεπέτυμνος)². Μας είναι γνωστός από τις αρχές του ΙΖ' αιώνα³. Εγκαταλείφθηκε πιθανόν μετά το 1709⁴.

56. Κονιάδο Οικισμός που κατά τον μητροπολίτη Γαβριήλ βρισκόταν κοντά στην Ερεσό⁵. Εγκαταλείφθηκε στο τέλος του ΙΣΤ' αιώνα.

57. Κονταράδος Οικισμός στην ανατολική πλευρά του νησιού. Η ακριβής του θέση μας είναι άγνωστη. Υπήρχε μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα⁶.

58. Κοντίσα Οικισμός στην περιφέρεια Ερεσού, ο οποίος το 1548 είχε 69 οικογένειες⁷. Βρισκόταν μεταξύ Άγρας και Μεσότοπου. Κατά πάσα πιθανότητα ο οικισμός δημιουργήθηκε στα υστεροβυζαντινά χρόνια, όταν άρχισε η εκμετάλλευση των ορυχείων στυπτηρίας που υπήρχαν στην περιοχή. Στα χρόνια των Γατελούζων από την περιοχή γινόντουσαν εξαγωγές στυπτηρίας, την οποία προωθούσαν στις αγορές μέσω των λιμανιών των Παρακέλλων και του il Marassi⁸. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε μετά τον ΙΖ' αιώνα, πιθανόν όταν έπαψε να υπάρχει ενδιαφέρον για το ορυκτό. Η μη αναφορά του στον μητροπολιτικό κώδικα του 1567, μας οδηγεί στην πιθανή υπόθεση της εγκαταλείψεως του οικισμού μεταξύ 1548 και 1567.

59. Κοπάδος Οικισμός στην ανατολική πλευρά του νησιού. Η ακριβής του θέση μας είναι άγνωστη. Υπήρχε μέχρι και τον ΙΣΤ' αιώνα⁹.

60. Κουκουμίδον Μικρός οικισμός βόρεια του Μανταμάδου¹⁰, γνωστός από τον μητροπολίτη Γαβριήλ¹¹. Τον ΙΘ' αιώνα είχε μόνο μουσουλμανικό πληθυσμό¹² με αποτέλεσμα την εγκατάλειψή του αργότερα.

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 42- 43.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 197-8.

³ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38.43.

⁴ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 115.

⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 42.70.

⁶ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

⁷ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 96.

⁸ Olgiati Giustina, «Il commercio dell' allume» 390.

⁹ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

¹⁰ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 203.

¹¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38. 41.

¹² Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57-59.

- 61.Κουρτήρ(θέση)** Παράλιος οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής με συνεχή κατοίκηση από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια μέχρι και τον ΙΣΤ΄ αιώνα¹.
- 62.Κράτηγος(θέση)** Οικισμός νότια της Μυτιλήνης. Στη θέση αυτή έχουν αποκαλυφθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα, με σημαντικότερα ένα θησαυρό νομισμάτων και αντικειμένων καθημερινής χρήσεως². Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στην περιοχή αυτή, που είναι πλούσια σε νερό, ίσως ευρίσκονταν κατοικίες πλουσίων Λεσβίων στα ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια, για τις οποίες κάνει λόγο ο Clavizo κατά την επίσκεψη του στη Λέσβο το 1403, αναφέροντας την ύπαρξη εγκαταλελειμμένων πλουσίων αρχοντικών σε μία πεδιάδα πλούσια σε νερό κοντά στη Μυτιλήνη³.
- 63.Λακέρδα(θέση)** Οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Γέρας. Στη θέση αυτή έχουν αποκαλυφθεί σημαντικά πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁴. Ο οικισμός πιθανόν εγκαταλείφθηκε μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια.
- 64.Λαγκάδα** Οικισμός που βρισκόταν κοντά στον Πολιχνίτο όπου και το σχετικό τοπωνύμιο Κο Λαγκάδ⁵. Ο οικισμός υπήρχε μέχρι και τον ΙΣΤ΄ αιώνα⁶. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε. Οι κάτοικοι του μετακινήθηκαν μάλλον προς τον Πολιχνίτο.
- 65.Λάψαρνα(θέση)** Σημαντικός οικισμός στη βορειοδυτική πλευρά του νησιού. Στη θέση αυτή έχουν αποκαλυφθεί σημαντικά πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁷. Λόγοι ασφαλείας αναγκάζουν τους κατοίκους του οικισμού να τον εγκαταλείψουν μετά το τέλος πιθανόν της πρωτοβυζαντινής περιόδου.
- 66.Λεμώνες(θέση)** Πρωτοβυζαντινός οικισμός νοτιοανατολικά της Αγίας Παρασκευής⁸. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε αρκετά νωρίς αλλά άγνωστο πότε.
- 67.Λευκοπέδι** Οικισμός που αναφέρεται στον βίο του αγίου Γρηγορίου Άσσου τον ΙΒ΄ αιώνα⁹. Η ακριβής του θέση αλλά και η εποχή της εγκαταλείψεώς του παραμένουν άγνωστες. Υποθέτουμε ότι βρισκόταν στην περιοχή του κόλπου της Γέρας όπου ο άγιος ίδρυσε το

¹ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 209-210.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 22, Α. Βαβρίτσας, «Ανασκαφή Κρατήγους Μυτιλήνης» 317-329.

³ Clavijo, Historia del gran Tamerlan, σελ. 49.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 24.

⁵ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 204.

⁶ TD 264, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, 118.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 41, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos σελ. 36-37.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 51.

⁹ «Βίος Αγίου Γρηγορίου Άσσου» 20.

ασκητήριό του¹. Ο Koder υποθέτει λανθασμένα ότι βρισκόταν κοντά στον ναό των Ταξιαρχών της Κλοπεδής, βόρεια της σημερινής Καλλονής².

68. **Λικότη(Likote)** Άγνωστος οικισμός στη βόρεια πλευρά του νησιού κοντά στην Άργενο. Ερημώθηκε μετά το 1709³.

69. **Λιώτα(σημ. Λυγερή)** Μικρός πρωτοβυζαντινός οικισμός νότια του όρμου του Γαβαθά, σε μία μικρή κοιλάδα κοντά στη θάλασσα⁴. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια και αναβίωσε τον Κ' αιώνα⁵. Από το 1957 έχει το όνομα Λυγερή.

70. **Μακρί** Άγνωστη η θέση του οικισμού στον οποίο υπήρχαν και υδρόμυλοι. Ο οικισμός μας είναι γνωστός από τουρκικό κατάστιχο του 1559-79⁶.

71. **Μακριανά** Το χωριό εμφανίζεται σε κτηματολογική επιγραφή του Γ' αιώνα⁷ και κατά τον Κοντή ίσως βρισκόταν πλησίον του σημερινού χωριού Ίππειος, όπου απαντά και το τοπωνύμιο⁸.

72. **Μακρυγιάννη** Ο οικισμός βρισκόταν στην πεδιάδα του Ιππείου. Η ύπαρξή του πιστοποιείται από τα τουρκικά κατάστιχα του ΙΣΤ' αιώνα⁹. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε. Η ακριβής θέση του μας είναι άγνωστη.

73. **Μάννα(θέση)** Θέση κοντά στο Πλακάδο, όπου έχει βρεθεί παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁰. Ο Κοντής υποθέτει ότι στην περιοχή ίσως υπήρχε ιερό από τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια και στη συνέχεια χριστιανική βασιλική¹¹. Υπάρχει πιθανότητα να μην δημιουργήθηκε ποτέ στην περιοχή κάποιος οικισμός, αφού τα ευρήματα δεν πιστοποιούν κάτι τέτοιο.

74. **Μανούλον** Οικισμός που κατά τον μητροπολίτη Γαβριήλ βρισκόταν κοντά στο Μανταμάδο¹². Εγκαταλείφθηκε μετά τον ΙΖ' αιώνα και οι κάτοικοί του μετακόμισαν μάλλον προς το Μανταμάδο.

75. **Μαρυκάτα** Το χωριό αναφέρεται τον ΙΒ' αιώνα από τον Ιωάννη Σκυλίτση και ήταν ο τόπος όπου τυφλώθηκε ο Ιωάννης

¹ Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos» 72.

² Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 286.

³ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 115.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 42, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 316.

⁵ Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 96.

⁶ MAD 3258 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 156.

⁷ IG XII.2, αρ. 77.

⁸ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 247.

⁹ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

¹⁰ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 26.

¹¹ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 252-254.

¹² Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37. 39.

Ορφανοτρόφος στις 2 Μαΐου του 1042¹. Κατά πάσα πιθανότητα βρισκόταν κοντά στη Μυτιλήνη. Τη θέση του αγνοούμε παντελώς.

76.Μαυροχώρι Οικισμός στην περιφέρεια Ερεσού. Μάλλον επρόκειτο για σημαντικό οικισμό, αφού το 1548 είχε 118 οικογένειες². Εγκαταλείφθηκε μετά τον ΙΖ' αιώνα, καθ' ότι αναφέρεται και στα κατάστιχα του 1644³.

77.Μεγαλονήσι(θέση) Μικρό νησί απέναντι από το Σίγρι. Υπήρχε οικισμός στο νησί στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου⁴. Μετά φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε.

78.Μεγάλος Λάκκος(θέση) Οικισμός βορειοανατολικά της Ερεσού⁵. Ο Κοντής διαπιστώνει κατοίκηση μέχρι και την πρωτοβυζαντινή εποχή⁶. Η ύπαρξη όμως στη θέση αυτή της εκκλησίας του αγίου Αλεξάνδρου σε σχήμα ελευθέρου Σταυρού δείχνει ότι η ζωή στην περιοχή παρατάθηκε και στους επόμενους αιώνες⁷. Μας είναι άγνωστο πότε η θέση αυτή εγκαταλείφθηκε οριστικά.

79.Μέσα(θέση) Στη περιοχή και πάνω σε αρχαίο ναό κατασκευάστηκε παλαιοχριστιανική βασιλική. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για οικισμό⁸.

80.Μεσοχώρι Οικισμός που βρισκόταν κοντά στην Ερεσό, γνωστός από τουρκικό κατάστιχο του 1617⁹. Μας είναι άγνωστη η θέση του.

81.Μετόχι(θέση) Θέση κοντά στο Κάτω Τρίτος. Τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής δεν είναι πολύ καθαρά¹⁰. Ίσως στην περιοχή να βρισκόταν μόνο μοναστηριακό συγκρότημα, χωρίς να αποκλείεται και η ύπαρξη οικισμού.

82.Μνός(θέση) Παράλιος οικισμός ανατολικά της Μήθυμνας. Στη θέση αυτή έχουν αποκαλυφθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα¹¹. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε για λόγους ασφαλείας στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

¹ Ιωάννης Σκυλίτσης, σελ. 429.

² TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 46.

³ MAD 14249 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 46.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 39.

⁵ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 224.

⁶ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 339.

⁷ Χαριτωνίδης, «Αρχαιότητες στη νήσο Λέσβο», ΑΔ 18 (1963) 272, ΑΔ 19 (1964) 397, Χαριτωνίδης, «Εκκλησίες της Λέσβου» 73-75.

⁸ Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, 47-61, ABME 3(1937) 126, Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 46-49, Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 226.

⁹ MAD 15220, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 108.

¹⁰ Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 99, Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 25.

¹¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 58.

- 83.Μονοσάδο** Ο οικισμός βρισκόταν στη θέση Μονοσάδες Κάτω Τρίτου. Στη θέση αυτή έχουν αποκαλυφθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα¹, ενώ ο οικισμός αναφέρεται στα τουρκικά κατάστιχα του 1548², πράγμα που μας οδηγεί στην υπόθεση της συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας στη θέση αυτή κατά τα βυζαντινά χρόνια. Εγκαταλείφθηκε κάποια στιγμή μετά τον ΙΣΤ΄ αιώνα.
- 84. Μότρι** Οικισμός στη δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας. Ο οικισμός υπάρχει μέχρι και τον ΙΣΤ΄ αιώνα³. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε. Η ακριβής θέση του άγνωστη.
- 85.Μυρσίνη** Οικισμός που αναφέρεται στον βίο των οσίων Μυτιληναίων πατέρων τον Θ΄ αιώνα⁴. Κατά τον εκδότη του βίου, ο οικισμός βρισκόταν στην δυτική είσοδο του κόλπου της Γέρας. Εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια, αλλά άγνωστο πότε. Ο Κοντής αναφέρει ότι στη συγκεκριμένη περιοχή υπάρχουν τα απομεινάρια μίας εκτεταμένης κώμης⁵.
- 86.Ντίπι(θέση)** Παράλιος οικισμός στον κόλπο της Γέρας. Εγκαταλείφθηκε αρκετά νωρίς μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια και επανέρχεται τον ΙΘ΄ αιώνα⁶.
- 87.Νυφίδα(θέση)** Παράλιος οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Στη θέση αυτή έχουν αποκαλυφθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁷. Εγκαταλείφθηκε στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.
- 88.Οινοχώρι** Μικρός οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Ο οικισμός είναι γνωστός τον ΙΣΤ΄ αιώνα⁸. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε.
- 89.Παλιοκκλησιά(θέση)** Οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Γέρας. Στη θέση αυτή έχουν αποκαλυφθεί πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁹. Εγκαταλείφθηκε μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής. Οι κάτοικοι του μάλλον μετακόμισαν προς τον οικισμό των Λουτρών.
- 90.Παλιό Νέδα** Οικισμός της περιφέρειας Ερεσού με 52 οικογένειες το 1548¹⁰. Ίσως πρόκειται για το χωριό Παλιοχώρι. Ο

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 25.

² TD 264 Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

³ TD 264, Καρύδης- Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁴ Οι όιοι αυτάδελοποι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος σελ. 40, 64 σημ. 158.

⁵ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 255.

⁶ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, 247-248, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, 76.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 31, Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 201.

⁸ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 23.

¹⁰ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 96.

οικισμός εγκαταλείφθηκε μετά τον ΙΣΤ΄αιώνα, αλλά άγνωστο πότε συνέβη αυτό.

91. Παλιοπηγάδα(θέση) Μικρός οικισμός δυτικά των Βασιλικών. Από τα νομισματικά ευρήματα φαίνεται ότι η περιοχή κατοικήθηκε τα μεσοβυζαντινά χρόνια¹.

92. Παλιοχώρι(θέση) Οικισμός βόρεια του Σιγρίου. Η θέση κατοικήθηκε από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια². Ίσως πρόκειται για τον οικισμό Παλιό Νέδα των τουρκικών κατάστιχων του 1548. Εγκαταλείφθηκε αρκετά αργά, αλλά άγνωστο πότε.

93. Παναγιούδα Παράλιος οικισμός σε μικρή απόσταση βόρεια της Μυτιλήνης. Τα ευρήματα στη θέση πιστοποιούν κατοίκηση στη διάρκεια των πρωτοβυζαντινών χρόνων³. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε με το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου για λόγους ασφαλείας. Επανακατοικήθηκε το 1867 από κατοίκους του χωριού Αφάλωνα, οι οποίοι είχαν υποστεί μεγάλη καταστροφή από πυρκαγιά⁴. Καταστροφική για τον νέο οικισμό υπήρξε η φωτιά του 1871, η οποία αποτέφρωσε 320 σπίτια⁵.

94. Παπαδιά Οικισμός κοντά στην Τζίθρα. Ο οικισμός υπάρχει μέχρι και τον ΙΣΤ΄ αιώνα. Μας είναι άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε⁶.

95. Πατέρκο Οικισμός στη δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας. Ο οικισμός υπάρχει μέχρι και τον ΙΣΤ΄αιώνα⁷. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε. Η θέση του άγνωστη.

96. Πατρικού Η θέση είναι γνωστή ως «χωρίον» από τις κτηματολογικές επιγραφές της εποχής του Διοκλητιανού⁸. Βρισκόταν μεταξύ Μεσαγρού και Παπάδου, όπου απαντά και το σχετικό τοπωνύμιο «Στ' ς Πατρικούς»⁹. Ο Κοντής υποστηρίζει ότι στη θέση αυτή δεν υπήρξε ποτέ οικισμός αλλά μόνο ένα αγρόκτημα¹⁰. Πιθανόν να υπήρξε στην περιοχή αυτή μία μικρή κώμη¹¹, οι κάτοικοι της οποίας μετακόμισαν προς τους πλησιέστερους οικισμούς του Μεσαγρού, Παπάδου και Σκοπέλου, μετά το τέλος των πρωτοβυζαντινών χρόνων.

¹ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 199-200.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 40.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 14, ΑΔ 47(1992), Β2, 531.

⁴ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 56, 96.

⁵ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 182, σημ. 31.

⁶ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 96.

⁷ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁸ Χαριτωνίδης, Επιγραφαί της Λέσβου, 17.

⁹ Kaldellis, «Notes on the topography and history of byzantine Lesbos» 70.

¹⁰ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 252.

¹¹ Ο Τάξης σημειώνει την ύπαρξη ευρημάτων της βυζαντινής εποχής στη θέση αυτή. (Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, σελ. 102).

- 97.Πέδια(θέση)** Οικισμός σε μικρή απόσταση ανατολικά του Σκαλοχωρίου. Τα ευρήματα δείχνουν ανθρώπινη παρουσία στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου¹. Για άγνωστο λόγο οι κάτοικοι του οικισμού μετακόμισαν μάλλον προς το Σκαλοχώρι, που μας είναι γνωστό από τον ΙΣΤ' αιώνα.
- 98.Περιβόλα(θέση)** Παράλιος οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής, στην παραλία Πολιχνίτου. Η θέση κατοικήθηκε τα πρωτοβυζαντινά χρόνια². Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε για λόγους ασφάλειας στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.
- 99.Πέτρα Νικόλα** Μικρός οικισμός (κώμη) στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Ο οικισμός μας είναι γνωστός τον ΙΣΤ' αιώνα από τα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα³. Άγνωστο πότε εγκαταλείφθηκε.
- 100. Προσοψάδες(θέση)** Μικρός οικισμός (κώμη) στην περιοχή του Κάτω Τρίτου, όπου βρίσκεται και η εκκλησία της Παναγίας της Γαλούσας. Ο οικισμός κατοικήθηκε τα πρωτοβυζαντινά χρόνια⁴. Παρά την έλλειψη επαρκών στοιχείων δεν είναι βέβαιο αν εγκαταλείφθηκε αμέσως μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.
- 101. Πυργί** Οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Γέρας. Απαντά στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα⁵. Φαίνεται ότι βαθμιαία μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ο οικισμός εγκαταλείφθηκε, όπως και ο γειτονικός οικισμός του Κέδρου και επανακατοικήθηκε πιθανόν στα τέλη του ΙΘ' αιώνα.
- 102. Πύργος** Οικισμός που σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ βρισκόταν κοντά στο Μανταμάδο⁶. Εγκαταλείφθηκε μετά τον ΙΖ' αιώνα και οι κάτοικοι του μετακόμισαν μάλλον προς το Μανταμάδο.
- 103. Πύρρα(θέση)** Οικισμός που βρισκόταν στη νοτιοδυτική κλιτύ του λόφου, όπου βρισκόταν η αρχαία Πύρρα⁷. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Ο Κοντής υποστηρίζει ότι ήταν το κέντρο μίας σειράς από μικρές κώμες της ευρύτερης περιοχής⁸.

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 43-44, Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 317, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, 37.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 32.

³ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 24-25.

⁵ IG XII.2 αρ. 79.

⁶ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 37.39.

⁷ Koder, Die Nördliche Ägäis, σελ. 271.

⁸ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 348.

104. **Σαβούνι** Οικισμός στη δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας κοντά στον Μεσαγρό. Τον ΙΣΤ' αιώνα είχε 48 χριστιανικές οικογένειες¹. Στη συνέχεια κατοικήθηκε από μουσουλμανικό πληθυσμό και εγκαταλείφθηκε στα τέλη του ΙΘ' αιώνα².
105. **Σαλβαράδες(θέση)** Οικισμός μεταξύ Αγίων Θεοδώρων (Οβριόκαστρο) και Καλού Λιμανιού(Τσαμούρ Λιμάνι). Η ανεύρεση ερειπωμένου ναού σε σχήμα ελευθέρου σταυρού της μεσοβυζαντινής εποχής στη θέση αυτή, δείχνει ένα ενδιαφέρον για την περιοχή³. Η εποχή δημιουργίας του οικισμού μας είναι άγνωστη, όπως και η εποχή της εγκαταλείψεώς του.
106. **Σεβάστρα** Οικισμός στην ανατολική πλευρά του νησιού, γνωστός από τα τουρκικά κατάστιχα του 1548⁴. Η ακριβής του θέση είναι άγνωστη. Πρέπει να βρισκόταν κοντά στη Κυδωνία, όπου αναφέρεται ο οικισμός Sivastri. Στην περιοχή του χωριού είχε περιουσίες η μονή του Αγίου Γεωργίου⁵. Σε κατάστιχο του 1671 σημειώνεται το χωριό κοντά στον Ξεροπόταμο, που βρίσκεται στην περιοχή της Κυδωνίας. Το 1709 σημειώνεται σαν εγκαταλείψιμος τόπος με ελάχιστους κατοίκους⁶. Εγκαταλείφθηκε μάλλον στα μέσα του ΙΗ' αιώνα και οι κάτοικοι του μετανάστευσαν πιθανόν στην απέναντι μικρασιατική ακτή, όπου βρισκόταν η πόλη των Κυδωνίων.
107. **Σκλαβού(ι)να(θέση)** Οικισμός μεταξύ Κλομιδάδου και Μανταμάδου. Στην περιοχή διαπιστώθηκαν ευρήματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για μεταγενέστερη κατοίκηση του οικισμού. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε με το τέλος μάλλον της πρωτοβυζαντινής εποχής, ίσως μετά από επιδρομή, όπως τουλάχιστον αναφέρουν οι τοπικές παραδόσεις για την ευρύτερη περιοχή και των οποίων μνεία κάνει ο μητροπολίτης Γαβριήλ⁸.
108. **Σταμάτα(θέση)** Οικισμός κοντά στη μονή Υψηλού. Τα ευρήματα της πρωτοβυζαντινής εποχής δεν πιστοποιούν απόλυτα την ύπαρξη οικισμού. Ίσως πρόκειτο για ένα απλό ιερό, που βρισκόταν στην θέση αυτή⁹.
109. **Στρογγύλη** Σημαντικός οικισμός δυτικά του Πολιχνίτου, στη θέση Στρογγυλού¹⁰. Τα ευρήματα στην περιοχή δείχνουν ότι

¹ TD 264, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 118.

² Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57-58.

³ Χαριτωνίδης, «Αρχαιότητες στη Λέσβο», ΑΔ 18(1963) 272.

⁴ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 116.

⁵ TD 264 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 127.

⁶ TD 803, TKGM 246 Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 127.

⁷ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 60.

⁸ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 37-38.

⁹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 41.

¹⁰ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 284.

επρόκειτο για εκτεταμένο οικισμό¹. Η θέση αυτή παρουσίαζε συνεχή κατοίκηση από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια, όπως τουλάχιστον δείχνουν και τα νομίσματα που βρέθηκαν στην περιοχή². Από τα μέσα του Θ' αιώνα η Στρογγύλη έγινε έδρα επισκόπου υπαγομένου στον μητροπολίτη Μυτιλήνης³. Τον ΙΓ' αιώνα και για άγνωστο μέχρι τώρα λόγο ο οικισμός εγκαταλείφθηκε. Η σπουδαιότητα και το μέγεθος του οικισμού φαίνεται από την ανάμνηση που υπήρχε γι' αυτόν τον ΙΖ' αιώνα, σύμφωνα με τα γραφόμενα του μητροπολίτη Γαβριήλ⁴.

110. **Ταξιάρχης(θέση)** Πρωτοβυζαντινός οικισμός, ανατολικά της Αγίας Παρασκευής, στη θέση που βρίσκεται η εκκλησία του Ταξιάρχη σήμερα⁵. Η ακριβής εποχή εγκαταλείψεώς του παραμένει άγνωστη.

111. **Τέμενος** Οικισμός που βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Το όνομα του οικισμού συναντάται στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα⁶. Σύμφωνα με τα νομισματικά ευρήματα η θέση αυτή κατοικήθηκε με βεβαιότητα μέχρι και τον ΙΑ' αιώνα⁷. Μετά ίσως εγκαταλείφθηκε.

112. **Τοκάτια(θέση)** Οικισμός βορειοανατολικά του λόφου όπου βρισκόταν η αρχαία Πύρρα. Στην περιοχή διαπιστώθηκαν ευρήματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου⁸. Μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια η θέση αυτή μάλλον εγκαταλείφθηκε.

113. **Τραπεργιά(θέση)** Στη θέση αυτή κοντά στον Πολιχνίτο διαπιστώθηκε από τα νομισματικά ευρήματα η ύπαρξη οικισμού των μεσοβυζαντινών χρόνων⁹. Κατά τον Μουτζούρη στην περιοχή αυτή βρισκόταν η εκκλησία του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ του Ακρονησιώτη, που εγκαινιάστηκε το 1258 από τον επίσκοπο Ερεσού¹⁰.

114. **Τριάντα.** Οικισμός δυτικά της σημερινής κωμοπόλεως της Καλλονής (πρώην Αχυρών). Από τα ευρήματα στην περιοχή διαπιστώνεται ότι υπήρξε ακμαιότατος οικισμός ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή, από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια¹¹ μέχρι τουλάχιστον

¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 33-34.

² Στη θέση αυτή βρέθηκαν νομίσματα του Ιουστινιανού και Τιβερίου. Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 201.

³ J. Darrouzes, Notitiae, σελ. 287, 306, 332, 365.

⁴ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 31.3.

⁵ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 51-52.

⁶ IG. XII 2.79.

⁷ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 210.

⁸ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 29.

⁹ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 205.

¹⁰ Μουτζούρης, «Μεσαιωνικά Βασιλικά» 205-206.

¹¹ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 44, Koldewey, Die antiken Baureste der Insel Lesbos, 35.

και τον ΙΖ' αιώνα¹. Εγκαταλείφθηκε μετά τον ΙΖ' αιώνα αλλά δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς.

115. Τριόδοτος Η θέση αυτή μας είναι γνωστή από τις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' μ. Χ.² Βρισκόταν στην περιοχή της Αγιάσου, όπου υπάρχει το τοπωνύμιο «Τριόδος». Ο Κοντής υποστήριξε ότι δεν υπήρξε οικισμός στη θέση αυτή αλλά μόνο ένα αγρόκτημα³.

116. Τσεσμέδες(θέση) Οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Γέρας. Στην περιοχή διαπιστώθηκαν ευρήματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου⁴. Εγκαταλείφθηκε μετά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια. Οι κάτοικοι του οικισμού μετακινήθηκαν μάλλον προς τα Λουτρά.

117. Τσουκαλωτόν Οικισμός βόρεια του Μανταμάδου ενωμένος σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ με το Κουκουμίδον⁵. Φαίνεται ότι ακολούθησε τη μοίρα του Κουκουμίδου, το οποίο τον Κ' αιώνα είχε μόνο μουσουλμανικό πληθυσμό με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί⁶.

118. Τύδα Οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Το όνομα του οικισμού συναντάται στις κτηματολογικές επιγραφές του Γ' αιώνα⁷. Τα νομισματικά ευρήματα δείχνουν ότι υπήρξε μία συνεχής κατοίκηση της θέσεως από την πρωτοβυζαντινή περίοδο μέχρι και τον ΙΒ' αιώνα⁸.

119. Φάραγξ Οικισμός κοντά στη μονή της Μυρσινιώτισσας, βόρεια της σημερινής Καλλονής⁹. Ήταν η πατρίδα του ιδρυτή της μονής Λειμώνος Ιγνατίου Αγαλλιανού. Η θέση αυτή δεν έχει δώσει πρωτοβυζαντινά ευρήματα. Ο οικισμός πιθανόν δημιουργήθηκε μετά τον ΙΑ' αιώνα και συνέχισε τη ζωή του τουλάχιστον μέχρι τον ΙΖ' αιώνα¹⁰. Στην περιοχή υπήρχαν μεγάλες περιουσίες της οικογένειας των Αγαλλιανών. Εγκαταλείφθηκε αλλά μας είναι αγνωστο πότε ακριβώς συνέβη.

¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 33.15.

² IG XII 2.76.

³ Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, σελ. 260

⁴ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 23-24, ABME 3(1937) 115, ΑΔ 17(1961/2) 263.

⁵ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 38.41.

⁶ Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912), σελ. 57.

⁷ IG. XII 2.79.

⁸ Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιολογικές ενδείξεις για τη Λέσβο» 209.

⁹ Koder, Die nördliche Ägäis, σελ. 260.

¹⁰ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, σελ. 35.23, Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια, σελ. 24, 69, 202, 218.

120. **Φραντζάδον** Οικισμός που βρισκόταν κοντά στην Ερεσό. Εγκαταλείφθηκε σύμφωνα με τον μητροπολίτη Γαβριήλ στο τέλος του ΙΣΤ' αιώνα¹.
121. **Χαλακιές(θέση)** Παράλιος οικισμός στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής, κοντά στον Πολιχνίτο. Στην περιοχή διαπιστώθηκαν ευρήματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου². Φαίνεται ότι η θέση αυτή εγκαταλείφθηκε για λόγους ασφαλείας μετά το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.
122. **Χαλινάδος(θέση)** Στην περιοχή έχει ανασκαφεί σημαντική παλαιοχριστιανική βασιλική³. Δεν υπάρχουν δείγματα οικισμού. Μάλλον επρόκειτο για ιερό, το οποίο βρίσκεται κοντά στον δρόμο που οδηγούσε από τη Μυτιλήνη προς τη Μήθυμνα⁴.
123. **Χαραμίδα** Οικισμός τον οποίο αναφέρει ο τούρκος ναύαρχος Πίρι Ρέις στα τέλη του ΙΕ' αιώνα⁵. Βρισκόταν στην ανατολική πλευρά της εισόδου του κόλπου της Γέρας και στη θέση αυτή έχουν επισημανθεί και πρωτοβυζαντινά ευρήματα⁶. Δεν είμαστε βέβαιοι αν στην περιοχή αυτή η ζωή συνεχίστηκε στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια, εξ αιτίας της επισφαλούς θέσεως.
124. **Χλιόν** Οικισμός στη βόρεια πλευρά κοντά στο χωριό Σκούταρος. Ίσως και να πρόκειται για τον οικισμό με το όνομα Χαλκειό, που ερημώθηκε στα μέσα του ΙΖ' αιώνα⁷.

Τον ΙΣΤ' αιώνα η ανατολική πλευρά της Λέσβου ανήκε στον **Καζά Μυτιλήνης** και ήταν χωρισμένη στους **Nalhiye Etrf-i Shih** (Περίχωρα της πόλεως), που περιλάμβανε τους οικισμούς που βρίσκονταν στη χερσόνησο της Αμαλής και **Nalhiye Koraki**(Κοράκι), που περιλάμβανε τους οικισμούς της ανατολικής πλευράς του νησιού μέχρι το Μανταμάδο.

Η δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας ανήκε στο **Nalhiye Γέρας** και η πεδιάδα του Ιππείου στο **Nalhiye Kelmiya**(Κεραμεία).

Η ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής ανήκε στο **Nalhiye Fesleke** (Βασιλικά) και η πεδιάδα της Καλλονής ανήκε στον **Καζά Καλλονής**.

Η βόρεια πλευρά της Λέσβου ανήκε στον **Καζά Μολύβου** και η περιοχή Ερεσού ανήκε στο **Nalhiye Ερεσού**.

¹ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 42.70.

² Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 33.

³ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 52, ABME 3(1937) 115-126.

⁴ Koder, «Zur Siedlungsehtwicklung der Ägäis-Inseln im Mittelalter. Die beispiele Lesbos und Chios» 85-87.

⁵ Λούπης, Πίρι Ρέις, σελ. 195.

⁶ Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία» 23.

⁷ Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου, 40.52, Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία, σελ. 115.

Σχετικά με τα τουρκικά κατάστιχα, οι αριθμήσεις προέρχονται από το βιβλίο των Δ. Καρύδη-Μ. Kiel, Μυτιλήνης Αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία, και είναι οι εξής:

TD 264: τουρκικό κατάστιχο του 1548.

MAD 3258: τουρκικό κατάστιχο του 1559-79

MAD 14773: τουρκικό κατάστιχο του 1601/2

MAD 15220: τουρκικό κατάστιχο του 1617

MAD 14249: τουρκικό κατάστιχο του 1644

12. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αγίου Δημητρίου, Θαύματα

P.Lemerle, Les plus anciens recueils des miracles de St. Démétrius, I-II, Paris 1979.

Αθήναιος

Αθήναιος, εκδ. G. Kaibel, I-III, Lipsiae 1887-1890(Νεοτ. έκδ. C. B. Gulick, Loeb class. libr., London 1933-1941)

Αλκαίος

Αλκαίος, Poetarum Lesbiorum fragmenta, εκδ. E. Lobel - D. Page, Oxford 1968.

Αλεξιάς

Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, εκδ. D. Reinsch-A. Kambylis, Anna Comnena, Alexias (CFHB), Berlin 2001.

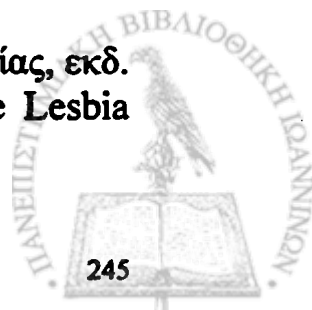
Ανώνυμος του ΙΔ' αιώνα, B.T. Gorjanov, «Neizdannyyj anonimhyz Vizantijskizh chronograf XIV veka», Viz. Vr. 2(1949) 276-293 (σειρά 104-107).

Αρχεῖον της Ιεράς μονής Παντοκράτορος, Α. Πάρδος, Αθωνικά Σύμμεικτα 5, Αθήνα 1998.

Βίος της οσίας Θεοκτίστης,

Βίος της οσίας μητρός ημών Θεοκτίστης της Λεσβίας, α)Από Νικήτα Μάγιστρο, εκδ. Θεόφιλος Ιωάννου, Μνημεία Αγιολογικά, Βενετία 1884, 1-17, επίσης H. Delehayе, Vita S. Theoctistae Lesbiae in insula Paro, AASS Novembris IV(1925), 221-233 β)Από Συμεών Μεταφραστή, εκδ. Θεόφιλος Ιωάννου, Μνημεία Αγιολογικά, Βενετία 1884, 18-39, και H. Delehayе, Vita S. Theoctistae Lesbiae in insula Paro, AASS Novembris IV(1925) 221-233.

Βίος αγίας Θωμαΐδος της Λεσβίας, εκδ. H. Delehayе, De S. Thomaide Lesbia

matrona Constantinopoli, AASS
Novembris IV(1925), 233-242.

Βίος αγίου Γρηγορίου Άσσου Βίος αγίου Γρηγορίου Άσσου, εκδ. F.
Halkin, Saint Gregoire d' Assos, vie et
synaxaire inedits, Ann. Boll. 102(1984)
5-35.

Βίος αγίου Ανδρέα Κρήτης Βίος αγίου Ανδρέα Κρήτης, εκδ. Α.
Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ανάλεκτα
Ιεροσολ. σταχυολογίας 5, 169-179.
Βασίλειος Λαούρδας, Μακαρίου
Μακρή, Βίος αγίου Ανδρέου
αρχιεπισκόπου Κρήτης του
Ιεροσολυμίτου, Κρητικά Χρονικά
2(1953) 63-74.

Βίος Νικολάου Στουδίτου, PG 105,
864-925.

Βίος πατριάρχου Ιγνατίου, PG 105,
487-574.

Βίος Αγίου Νικολάου G. Anrich, Hagios Nikolaos. Der
heilige Nikolaos in der griechischen
Kirche. Leipzig-Berlin 1913-1917.

Βραχεία χρονικά P. Schreiner. Die byzantinischen
KleinChroniken, I-II, (CFHB), Wien
1975-1979.

Γαβριήλ, Περιγραφή της Λέσβου Γαβριήλ, μητροπολίτης Μηθύμνης,
Περιγραφή της Λέσβου, εκδ. Ι.
Φουντούλης, Αθήνα 1960.

Γεώργιος Μοναχός, Χρονικόν, I-II,
εκδ. C. de Boor, Georgii Monachi,
Chronicon I-II, Lipsiae 1904.

Γεώργιος Κεδρηνός Γεώργιος Κεδρηνός, Έργα, εκδ. I.
Bekker, I-II, Georgius Cedrenus,
Ioannis Scylitsae, opera (CSHB),
Bonnae 1838-39.

Γεώργιος Παχυμέρης Γεώργιος Παχυμέρης, Περί Μιχαήλ και
Ανδρονίκου Παλαιολόγου, εκδ. I.
Bekker, Georgii Pachymeris, De

Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII, I-II, (CSHB), Bonnæ 1835.(Νεότερη έκδοση από τους A. Failler - V. Laurent, Georges Pachymères, Relations historiques, I-II, (CFHB), Paris 1984).

Δημήτριος Κυδώνης, Αλληλογραφία, εκδ. R. J. Loenertz, Démètrius Cydones, Correspondance, I - II, Citta del Vaticano 1956-1960.

Δημήτριος Κυδώνης, Επιστολές, εκδ. R. J. Loenertz, Démètrius Cydones, Les recueils de lettres, Citta del Vaticano 1947.

Ευστάθιος, Σχόλια εις τον Διονύσιον, εκδ. C. Muller, Eustathii Commentarii ad Dionysium periegetam, GGM II, 427-457, Paris 1861.

Ζώσιμος

Ζώσιμος, Νέα ιστορία, εκδ. L. Mendelssohn, Zosimos, Historia, Lipsiae 1887.(ανατ. Hildesheim 1963).

Θεοδώρητος Κύρου

Θεοδώρητος, επίσκοπος Κύρου, έργα, εκδ. Yvan Azema, Theodoret de Kyr, Correspondance, Sources Chretiennes, Paris 1964.

Θεοδωρος Σκουταριώτης, Σύνοψις ιστορική, K. Σάθας, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη VII, Venedig- Paris 1894.

Θεοφάνης

Θεοφάνης, Χρονογραφία, εκδ. C. De Boor, Theophanis, Chronographia, Lipsiae 1883.

C. Hopf, Chroniques greco-romanes, Berlin 1873.

Ιγνάτιος Διάκων, Αλληλογραφία, εκδ. C. Mango - S. Efthymiadis, Ignatios Deacon, The correspondance (CFHB), Washington 1997.

- Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή ιστοριών, εκδ. Th. Buttner-Wobst, Ioannis Zonarae, Epitomae historiarum, Bonnae 1897.
- Ιωάννης Καντακουζηνός, Ιστορία, εκδ. J.Schopen, I-III, Ioannis Cantacouzeni imperatoris, Historiarum libri IV (CSHB), Bonnae 1828-1832.
- Ιωάννης Κίνναμος, Επιτομή κατορθωμάτων Ιωάννη και Μανουήλ Κομνηνού, εκδ. A. Meineke, Ioannis Cinnami, Epitome rerum ab Ioannae et Manuele Comnenis gestarum (CSHB), Bonnae 1836.
- Ιωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψις ιστοριών, εκδ. I. Thurn, Ioannis Skylitzae, Synopsis historiarum (CFHB), Berlin-New York 1973.
- Ιωσήφ Γενέσιος, Περί Βασιλειών, εκδ. A.Lesmueller-Werner-I.Thurn Iosephi Genesii, Regnum libri IV (CFHB), Berlin 1978.
- Καρυδώνης, Τα εν Καλλονή της Λέσβου μοναστήρια
Σ. Καρυδώνης, Τά εν Καλλονή της Λέσβου ιερά Σταυροπηγικά Πατριαρχικά μοναστήρια του Αγίου Ιγνατίου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1900.
- Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, εκδ. G.G. Litavin, Sovety i Rasskazy Kekavmena, socinenie vizantijskogo polcovodca XI veka, Moscou 1972.
- Κλαύδιος Πτολεμαίος, Γεωγραφία, εκδ. C.F. Nobbe, Claudii Ptolemaei, Geographia, I-III, Lipsiae 1843-1845(ανατ. Hildesheim 1966).
- Kurtz, Συνοδικά γράμματα
E. Kurtz, «Tria synodika grammata», Viz. Vr. 12(1905) 108-113.
- Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος,

- Περί θεμάτων
Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων εκδ. A. Pertousi, Constantino Porfirogenito, De thematibus, Citta del Vaticano 1952.
- Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Εκθεσις της βασιλείου τάξεως
Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις της βασιλείου τάξεως, εκδ. A. Vogt, Constantin VII Porphyrogénète, Le livre des Cérémonies, I-II, Paris 1935-1940.
- Λαόνικος Χαλκοκονδύλης
Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, Αποδείξεις ιστοριών, εκδ. E. Darko, Laonici Chalcocondylae, Historiarum demonstrationes I-II, Budapest 1922-1927.
- Λόγγος, Τα κατά Δάφνιν και Χλόην,
Λόγγος, Ποιμενικά, Τα κατά Δάφνιν και Χλόην, εκδ. G. Budè, Paris 1934.
- Ιωάννης Λυδός, Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας εκδ. I. Niebuhr, Ioannis Lydus, De magistratibus (CSHB), Bonnae 1837.(Νεοτ. εκδ. από A. Bandy, Philadelphia 1983).
- Mansi, Sacrorum Conciliorum collectio
J.D. Mansi, Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, Florence 1759.
- M. M.
F. Miklosich-J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, I-VI, Vindobonnae 1860-1890.
- Μένανδρος, Αποσπάσματα, εκδ. R. C. Blockley, Menandrus, Fragmenta, Ottawa/ Liverpool 1985.
- Μιχαήλ Ατταλειάτης
Μιχαήλ Ατταλειάτης, Ιστορία, εκδ. W. Brunet de Presle - I. Bekker, Michaelis Attalioetae, Historia (CSHB), Bonnae 1853.
- Μιχαήλ Γλυκάς
Μιχαήλ Γλυκάς, Βίβλος Χρονική, εκδ. I. Bekker, Michaelis Glycae, Annales (CSHB), Bonnae 1836.

Μιχαήλ Δούκας

Μιχαήλ Δούκας, Βυζαντινοτουρκική ιστορία, εκδ. V. Grecu, Ducas Michael, *Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, Bucurest 1958.

Μιχαήλ Κριτόβουλος

Μιχαήλ Κριτόβουλος, Ξυγγραφή ιστοριών, εκδ. D. R. Reinsch, Critobuli Imbriotae, *Historiae (CFHB)*, Berlin-New York 1983.

Μιχαήλ Χωνιάτης, Τα σωζόμενα, εκδ. Σπυρ. Λάμπρου, Αθήναι 1879-80.

Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία

Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, εκδ. E. Renauld, Michel Psellos, *Chronographie ou histoire d' un siècle de Byzance (976-1077) I-II*, Paris 1926, Νεότερη έκδοση Michael Psello: *Imperatori di Bisanzio, Cronographia*, Introduzione di D. Del Corno, testo critico a cura di S. Mpellizzeri, commento di U. Criscuolo, traduzione di S. Ronchey, I-II, Vizenza 1984.

Μιχαήλ Ψελλός, Σύντομα γραπτά, εκδ. E. Kurtz - F. Drexl, *Michaelis Pselli Scripta minora*, Mainland 1941.

Νικηφόρος Βλεμμύδης, Αυτοβιογραφία και ποιήματα, εκδ. A. Heisenberg, Nikephoros Blemmydis, *Curriculum Vitae et carmina*, Lipsiae 1896. (Νεότερη έκδοση στο *Corpus christianorum*, εκδ. J. Munitiz, Turnhout 1984).

Νικηφόρος Βρυέννιος, Ύλη ιστορίας, εκδ. P. Gautier, Nicéphore Bryennios, *Histoire (CFHB)*, Bruxelles 1975.

Νικηφόρος Γρηγοράς

Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή ιστορία I-III, εκδ. L. Schoppen-I. Bekker, Nikephori Gregorae, *Byzantina historia (CSHB)*, Bonnae 1829-1855.

Notitia Dignitatum

Notitia Dignitatum utriusque imperii, εκδ. O. Seeck, Berlin 1876.

Notitiae Episcopatum

J. Darrouzes, Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981.

Oikonomidès, Les listes de préséance

N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.

Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος

Οι όσιοι αυτάδελφοι Δαβίδ, Συμεών και Γεώργιος, εκδ. Ι. Φουντούλης, Αθήνα 1960, παλαιότερη έκδοση από τον J. Van den Gheyn, Acta graeca S.S Davidis, Symeonis et Georgii, Mytilenae in insula Lesbo, Annalecta. Bollandiana 18(1899), σελ.209-368.

A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ανάλεκτα ιεροσολυμίτικης σταχυολογίας 1-5, Αγία Πετρούπολη 1888-1897.

A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις της Λέσβου ελληνικών χειρογράφων, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός φιλολογικός σύλλογος, Μαυρογορδάτειος βιβλιοθήκη, Τόμοι: ΙΕ', 1-44, ΙΣΤ', 45-84, ΙΖ', 85-140, ΙΗ', 141-212.

Προκόπιος, Υπέρ των πολέμων, εκδ. J. Haury, Procopii Caesariensis, Opera omnia I-II, De bellis libri VIII, Lipsiae 1905. (Νεότ. εκδ. συμπληρωμένη από J. Wirth, Lipsiae 1963).

Προκόπιος, Περί κτισμάτων, εκδ. J. Haury, Procopii Caesariensis, Opera omnia IV, De aedificiis, Lipsiae 1913. (Νεότ. εκδ. συμπληρωμένη από J. Wirth, Lipsiae 1964).

Σούδας λεξικόν εκδ. A. Adler, Lipsiae 1928-1938.

Στέφανος Βυζάντιος, εκδ. A.
Westermann, Lipsiae 1839.

Στράβων

Στράβων, Γεωγραφικά, εκδ. A.
Meineke, Strabonis Geographica III,
Lipsiae 1913. (Νεότε. έκδ. από G.
Auzag, R. Baladie, F. Lasserre,
Strabon, Geographie, Paris 1969).

Synaxarium Ecclesiae Consta-
ntinopolitanae

H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae
Constantinopolitanae, Propylaeum ad
Acta Sanctorum, Bruxelles 1902.

Συνεχιστής Θεοφάνους

Συνεχιστής Θεοφάνους, Χρονογραφία,
εκδ. I. Bekker, Theophanes Continua-
tus, Chronographia (CSHB), Bonnae
1838.

Συμεών Μάγιστρος, Χρονογραφία,
εκδ. I. Bekker, Theophanes cntinuatus,
Ioannes Cameniata, Symeon Magister,
Georgius Monachus (CSHB), Bonnae
1838, 601-760.

Συνέκδημος του Ιεροκλή

Συνέκδημος του Ιεροκλή, εκδ. E.
Honigmann, Le Synekdemus D'
Hierokles, Bruxelles 1939.

Schwartz, Acta Conciliorum
Oecumenicorum (ACO)

E. Schwartz, Acta Conciliorum
Oecumenicorum, (ACO) I-IV, Berlin-
Leipzig 1914-1940.

Φιλοστόργιος, Εκκλησιαστική
ιστορία,

Φιλοστόργιος, Εκκλησιαστική ιστορία
PG, τ. 65, 459 κ.ε.

A και P. Zeppos, Jus Graecoroma-
num (JGR), 1-7, Αθήνα 1931.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ – ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ – ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

H. Gregoire, Inscriptions Grecques
Chrétiennes d' Asie Mineure, I,
Bruxelles 1922.

Inscriptiones Graecae (IG),

Inscriptiones Graecae (IG), XII.2, εκδ.
G. Patton, Berlin 1899.

Κολτσίδα-Μακρή, Βυζαντινά
μολυβδόβουλλα

Κωνσταντόπουλος, Βυζαντινά
μολυβδόβουλλα

Laurent, Les Corpus des sceaux

Nesbitt-Oikonomides, Catalogue
of byzantine seals

Penna, Byzantine lead seals
from Chios and Lesbos

Schlumberger, Sigillographie

Χαριτωνίδης, Επιγραφαί της
Λέσβου

Zacos-Veglery. Byzantine
lead seals

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΠΗΓΕΣ
Acta Honorii III (1216-1227)

I. Κολτσίδα-Μακρή, Βυζαντινά Μο-
λυβδόβουλλα, Αθήνα 1996.

Κ.Κωνσταντόπουλος, Βυζαντινά μο-
λυβδόβουλλα του εν Αθήναις
νομισματικού μουσείου, Αθήναι
1917.

V. Laurent, Les Corpus des sceaux
byzantin, V/1-3, Paris 1963-72.

J.W.Nesbitt-N. Oikonomides, Catalo-
gue of byzantine seals at Dumbarton
Oaks and in the Fogg Museum of art,
Vol. II. Washington 1994.

P. Papageorgiu, Unedierte Inschriften
von Mytilene, Leipzig 1900.

V. Penna, Byzantine lead seals from
Chios and Lesbos, DOP, Washington
1992, 2, σελ. 167.

G.Schlumberger, Sigillographie de l'
empire byzantine, Paris 1884.

Σ. Χαριτωνίδης, Επιγραφαί της Λέ-
σβου, συμπλήρωμα, Αθήναι 1968.

G. Zacos-A. Veglery. Byzantine lead
seals I, Basel 1972.

G. Zacos. Byzantine lead seals, II,
Berne 1984.

Acta Honorii III (1216-1227) et
Gregorii IX (1227-1241), εκδ. A.L.
Tautu, Citta del Vaticano 1950.

Acta Innocentii IV, εκδ. Th.
Haluscynckyi-M. Wojnar, Citta del
Vaticano 1968.

Ammiani Marcellini, Rerum Gestarum, εκδ. V. Garthausen, Lipsiae 1875 (ανατ. Stuttgart 1966).

E. Armao, In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli. Note di topologia, toponomastica e storia medievali. Dinasti e famiglie italiane in Levante. Florenz 1951.

L. Balletto, Note e documenti sull' isola di Mitilene al tempo dei Gattilusio, Μεσαιωνικά τετράδια I, σελ. 307-342.

Belon, Les observations

P. Belon, Les observations de plusieurs singularites et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indée, Arabie et autres pays étrangères, Paris 1553.

Benjamin von Tudela. M. N. Adler, The itinerary of Benjamin of Tudela, Translation and commentary, London 1907.

G. Bertolotto, Nuova serie di documenti sulla relazioni di Genova coll' impero bizantino, ASLI 28 (1896) 339-573.

S. Borsari, Il crisobullo du Alexio I per Venezia, Annali dell' Istituto Italiano per gli studi storici, II(1969-70) 111-131.

Carile, Partitio Terrarum Imperii Romaniae

A. Carile, Partitio Terrarum Imperii Romaniae, Studi Veneziani VII (1965) 125-305.

Christophoro. Buondelmonti, Description des îles de l' Archipel

Christophoro Buondelmonti, Description des îles de l' Archipel, Γαλλ. μετ. E. Legrand, Paris 1897.

- Chronica Catalana de Ramon Muntaner, εκδ. A. De Bofarull, Barcelona 1860.
- Chronique de la Morea
- Libro de los fechos et conquistas del Principado de Morée aux XIIIe et XIV siècles εκδ. A. Morel-Fatio, Gent 1885.
- Ciceron, De lege agraria εκδ. A.C. Clarc, Oxford 1966.
- Clavijo Ruy Gonzalez, Embassy to Tamerlan
- Clavijo Ruy Gonzalez. Embassy to Tamerlan 1403- 1406. Αγγ. μετ. G. Le Strange, London 1928.
- Danduli, Ducis Venetiarum chronica
- A. Danduli, Ducis Venetiarum chronica per extensum descripta εκδ. E. Pastorelo, Bologna 1938.
- Dapper, Description des isles
- O. Dapper, Description des isles de l' Archipel, Amsterdam 1703.
- Istorie Pistolesi, εκδ. S. A. Barbi, RIS XI-5 col. 514.
- Itineraria Hierosolymitana Crucesignatorum, εκδ. Sabinode Sandoli, Jerusalem 1978-1984.
- Guillelmus Tyriensis Archiepiscopus, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, PL 201, 201-892, (849D).
- Le Déstan d' Umur Pacha
- Le Déstan d' Umur Pacha Düsturname-i Enveri, εκδ. Irène Mélikoff-Sayar, Presses Universitaires de France, Paris 1954.
- Liber Pontificalis, par E. Duchesne I-III, Paris 1955.
- Ludolph Von Suchen, De itinerere Terrae sanctae, εκδ. F. Deycks Stuttgart 1851.

- Maurand, Itineraire d' Antibes J. Maurand, Itineraire d' Antibes a Constantinople 1544, Paris 1901.
- Newton, Travels and discoveries C. Newton, Travels and discoveries in the Levant, London 1865.
- Plinius, εκδ. L. Jan-K. Mayhoff, I-V, Lipsiae 1892-1909.
- R. Pockocke, A description of the East, London 1745.
- Recueil des Historiens des Croisades Occidentaux (RHC OCC).
- Roccotagliata, Notai Genovesi A. Roccotagliata, Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mytilene. Tomo II: Mytilene 1454-1460, Genoa 1982.
- P. Schreiner, Texte zur spät-byzantinischen Finanz und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Vaticana, Città del Vaticano 1991.
- C. Tacitus, Annales, εκδ. C. D. Fisher, Oxford 1909(απαρ. 1966).
- T-Th G.L.F. Tafel-G.M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venetig, I-III, Wien 1856.
- P. Tafur, Travels and adventures (1435-1439), London 1926.
- F. Thiriet, Deliberations des assemblée venitiennes concernant la Romanie, Vol. I, (1160-1363), Paris 1966.
- Vitruvius, De Architectura, εκδ. A. Choisy, Paris 1909.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- A.Adonz, «Notes Armeno-byzantines», Byzantion 9(1934) 367-371.
- Ahrweiler, Byzance et la mer H. Ahrweiler, Byzance et la mer. Bibliothèques byzantines. Études 5, Paris 1966.
- Ahrweiler, Administration H. Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l' empire byzantin aux IXe-XIe siècles», Bulledin de correspondance hellénique 84(1960) 1-190 = της ιδίας, Études sur la structure administratives et sociales de Byzance, Variorum reprinds 5, London 1971, VIII.
- Ahrweiler H, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, REB 19(1961) 239-252 = της ιδίας, Études sur la structure administratives et sociales de Byzance, Variorum reprinds 5, London 1971, II.
- Ahrweiler, L' histoire et la geographie de la region de Smyrne H. Ahrweiler, L' histoire et la geographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle, TM 1(1965) 1-204 = της ιδίας, Byzance, les pays et les territoires, Variorum reprinds 42, London 1976, IV.
- Αθηναγόρας, μητροπολίτης Παραμυθίας, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των επισκοπών της Λέσβου», Ποιμήν Θ' (1941) 19-84.
- Α. Αλεξούδης, «Χρονολογικοί κατάλογοι των από Χριστού αρχιερατευσάντων κατ' επαρχίαν», «Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως», ΚΕ' 25-4-1891, φ. 6528, σελ. 3.

Κ. Άμαντος, «Αιγαίον πέλαγος-Αρχιπέλαγος», Ελληνικά 10(1937-38) 130-132.

Αναγνώστου, Λεσβιάς ωδή

Σ. Αναγνώστου, Η Λεσβιάς ωδή ή ιστορικών εγκώμιον της νήσου Λέσβου, Σμύρνη 1850, επανεκδ. Αθήνα 1972.

Σ. Αναγνώστου, «Συμβολή στην ιστορία του Σιγρίου και του κάστρου του», Αιολικά χρονικά Β(2000) 40-49.

J. Angelier, «Sur l' évolution tectonique depuis le Miocène supérieure d' un arc insulaire méditerranéen: l' arc égéen», Revue de Géographie physique et de Géologie dynamique 19(1977) 271-294.

Angold, A byzantine government in exile

M. Angold, A byzantine government in exile. Government and society under the Lascarides in Nikaea 1204-1261, Oxford 1975.

Angold, The byzantine empire (1025-1204)

M. Angold, The byzantine empire (1025-1204), London 1984, ελλ. μετ. Αθήνα 1997.

Antoniadis-Bibicou, Études d' histoire maritime de Byzance

H. Antoniadis – Bibicou, Études d' histoire maritime de Byzance. A propos du "thème" des caravisiens, Paris 1966.

H. Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance. L' "octava", le "kommerkion" et les kommerciaires à Byzance, Cahiers des annales, Paris 1963.

H. Antoniadis-Bibicou, Problèmes d' histoire économique de Byzance au XIe siècle: Démographie, salaires et

prix, Byzantinoslavica 28(1967) 255-261.

Αντωνιάδη-Μπιμπίκου,

Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα

Ε.Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα, Προβλήματα ιστορίας, σελ. 27-138, Αθήνα 1996,

Μ. Αξιώτης, Περπατώντας στη Λέσβο, Α-Β, Μυτιλήνη 1993.

Argenti, The occupation of Chios

P. Argenti, The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566, I-III, Cambridge 1958.

Αριστείδης Πάππης, Τετραλογία

Αριστείδης Πάππης Γ. Τετραλογία πανηγυρική, Εν Αθήναις 1863.

Β. Άτεσης, Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερα, Αθήνα 1975.

Λ. Αχειλαρά, «Λείψανα αρχαίας οικιστικής εγκατάστασης στη σημερινή Πλαγιά Λέσβου», Μνήμη και παράδοση, σελ. 62-71.

Λ. Αχειλαρά, Το κάστρο της Μυτιλήνης, εκδ. Υπουργείου πολιτισμού, Αθήνα 1999.

Βαγιακάκος, Το Αιγαίον

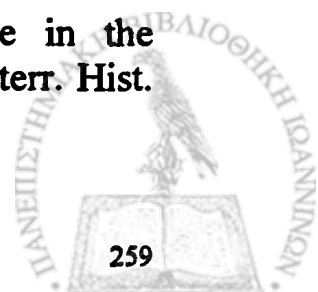
Δ. Βαγιακάκος, «Το Αιγαίον και η ονομασία των νήσων αυτού κατά τους αρχαίους συγγραφείς», Παρνασσός 32 (1990) 152-165.

Ballard, La Romanie Génoise

M. Ballard, La Romanie Génoise XIIe-XVe siècle, Genova-Rome 1978.

M. Ballard, «A propos de la bataille du Bospore: L' expedition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)», TM 4(1970) 431-469.

M. Ballard, «The Genoese in the Aegean (1204-1566)», Mediterr. Hist. Rev. 4/1(1989) 158-174.

L. Balleto, Genova Mediteraneo mar nero, Civico Instituto Columbiano, no 1, Genova 1976.

A. Βασιλικοπούλου, «Η εκκλησιαστική οργάνωση του Αιγαίου στη βυζαντινή εποχή», Παρνασσός 33(1991) 315-325.

J. Beloch, Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt, Leipzig 1886.

H. Bengston, Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, Ελλ. Μετ. Αθήνα 1979.

Δ. Βερναρδάκης, Η Μυτιλήνη κατά τα Ρωμαϊκά χρόνια, Αθήναι 1955

Π. Βλάχος, «Ιστορική θεώρηση της οχυρωτικής του φρουρίου της Μυτιλήνης», Λεσβιακά 9(1985) 48-65.

Bosch, Kaiser Andronikos III

U. Bosch, Kaiser Andronikos III Palaiologos: Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341, Amsterdam 1965.

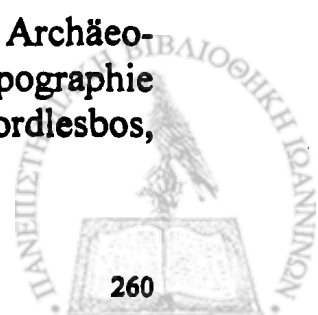
E. Βουραζέλη, Αρχιπέλαγος-Αιγαίον πέλαγος, Αθήναι 1941.

F. Braudel. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II, Paris(4) 1979, ελλ. μετ. MIET, Αθήνα 1991.

E. Brown, «The cistersians in the latin empire of Constantinople and Greece, 1201-1276», Traditio 14(1958) 63-120.

Buchholz, Methymna

H. Buchholz, Methymna. Archäologische Beiträge zur Topographie und Geschichte von Nordlesbos, Mainz 1975.

Cameron, The Later Roman Empire,

D.Bundy, «Jacob Baradaeus. The state of research», *Muséon* 91(1978) σελ. 45-86.

A. Cameron, The Later Roman Empire, London 1993, ελλ. μετ. Αθήνα 2000.

Χ. Γάσπαρης, Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, Αθήνα 1997.

Γερμανός, επίσκοπος Σάρδεων, «Ο επισκοπικός κατάλογος της εκκλησίας Μηθύμνης», *Δελτίον Μητροπόλεως Μηθύμνης*, Ι'(1938), 87-138, ΙΑ' (1939), 11-17.

Μ. Γερολυμάτου, «Βυζαντινές τελετουργίες», ένθετο αφιέρωμα στον «τρύγο» από την εφημερίδα «Καθημερινή», ημερ. 14-8-1999.

Charanis, The transfer of population

P. Charanis, The transfer of population as a policy in the byzantine empire, *Comparative studies in society and history*, Vol. III, No. 2 Mouton & Co. The Hague 1961 140-154 = *Studies on the demography of the byzantine empire*, *Variorum reprints* 8, London 1972, no III.

P. Charanis, The Armenians in the byzantine empire, *Byzantinoslavica* 22(1961) 196-240 = *Studies on the demography of the byzantine empire*, *Variorum reprints* 8, London 1972, no V.

J.-C. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance, (963-1210) (*Byzantina Sorbonensia* 9), Paris 1990.

J.-C. Cheynet, «Du Stratège de thème au Duc (XI siècle)», TM 9(1985) 181-194.

Christidis, The conquest of Crete

V. Christidis, The conquest of Crete by the Arabs (ca 824), Athens 1984.

Christidis, The raids of the moslems of Crete

V. Christidis, «The raids of the moslems of Crete in the Aegean sea, piracy and conquest», Byzantion 51 (1981) 76-111.

Γιαννόπουλος, Η οργάνωση του Αιγαίου

Π. Γιαννόπουλος, «Η οργάνωση του Αιγαίου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», Παρνασσός 34(1992) 200-224.

G. Clinkenbeard, Lesbian wine and storage amphoras, Hesperia 51(1982), σελ. 248-268.

C. N. Constantinides, The Metropolitan of Mitylene Dionysios Arkas, Κυπριακαί Σπουδαί ΜΔ' (1980), σελ. 83-89.

Conze A. Reise auf der Insel Lesbos, Hannover 1865.

Ε. Γούναρη, «Το κάστρο της Μήθυμνας Λέσβου και οι οικοδομικές του φάσεις», Περίληψη πρακτικών 19ου συμπ. Βυζ. και Μεταβυζ. Αρχαιολογίας και τέχνης, 29-30.

Γ. Γούναρης, «Το καθολικό της μονής των Ταξιαρχών Κάτω Τρίτους Λέσβου», Ελληνικά 41(1990) 43-58.

Γ. Γούναρης, Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Λέσβο, 16ος-17ος αιώνας, Αθήνα 1999.

Γ. Γούναρης, Οι τοιχογραφίες της Μονής Λειμώνος Λέσβου, Αθήνα, 2000.

- Π. Γουναρίδης, Το κίνημα των Αρσενιατών, Αθήνα 1999.
- Γώγος, Ιστορία της Λέσβου Π. Γώγος, Ιστορία της Λέσβου, Εν Κωνσταντινουπόλει 1887.
- J. Danstroup, «Manuel's coup against Genoa and Venice in the light of byzantine commercial policy», *Classica and medievalia*, 10(1948), 195-219.
- Delehayе, Sainte Theoctiste Η. Delehayе, «La vie de sainte Theoctiste de Lesbos», *Byzantion* 1(1924) 191-200.
- Δελής, Οι Γατελούζοι εν Λέσβω Γ. Δελής, Οι Γατελούζοι εν Λέσβω, Μυτιλήνη (2), 1997.
- G. Dagron, «Le Christianisme dans la ville byzantine», *DOP* 31(1984) 3-25.
- P. Debord, Les péréas des îles voisines de l' Asie Mineure, *Revue des études anciennes* 103(2001), σελ. 205-218.
- Dendias, l' administration locale Μ. Dendias, «Contribution à l' étude de l' administration locale dans l' empire byzantine», *Πρακτικά Θ' διεθνούς βυζαντινολογικού συνεδρίου*, II, 343-365.
- M. Derruau, *Géographie humaine*, Paris 1976, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- Θ. Δετοράκης, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία, Αθήναι 1970.
- Διγιδίκης, Θερμή Γ. Διγιδίκης, Θερμή, Μυτιλήνη 1999.
- Diehl, L' origine du regime

- des Thèmes Ch. Diehl, L' origine du regime des Thèmes, Etudes Byzantines, Paris 1905.
- Dölger, Finanzverwaltung F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Leipzig 1927.
- Dölger, Regesten F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, I-V, München-Berlin 1924-1965. (Νεότερη έκδοση συμπληρωμένη από τον P. Wirth, Vol. I-II, München 1995, vol. III, München 1977).
- E. Δράκος, Μελέτη επί της ιστορίας της Εκκλησίας της Λέσβου, Δράμα 1928.
- E. Δράκος, Λεσβιακά τοπογραφικά και εκκλησιαστικά, Αθήνα 1899.
- J. Durliat, De la ville antique à la ville byzantine, Rome 1990.
- Eubel, Hierarchia Catholica C. Eubel, Hierarchia Catholica Medii Aevi, Padova 1960, Vol. I, σελ. 354, Mytilenen.
- C.Faure, «Le Dauphin Humbert II», Melanges d' archaeologie et d' histoire 27(1907) 525-31.
- Fedalto, La Chiesa latina in oriente G.Fedalto, La Chiesa latina in oriente. Vol I-II Hierarchia latina Orientis, Verona 1973.
- Fedalto, Hierarchia Ecclesiastica Orientalis G. Fedalto, Hierarchia Ecclesiastica Orientalis, I (Patriarchatus Constantinopolitanus), Padova 1988.
- E. Frances, «Alexis Comnène et les privilèges octoyés à Venice», BS 29(1968) 17-23.

W. Friend, *The rise of the Monophysite movement*, Cambridge 1972.

Gautier, *Defection et soumission de la Crète sous Alexis 1er Comnène*, REB 35(1977) 215-227.

P. Gautier, «Diatribes de Jean l' Oxite contre Alexis 1er Comnène», REB 28 (1970) 5-55.

P. Gautier *Le typikon du Christ sauveur Pantocrator*, REB 32(1974), 1-145.

J. Gay, *Le Pape Clément VI et les affaires d' Orient (1342-1352)*, Paris 1904.

Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus*

D. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge Massachusetts 1959, ελλ. μετ. Αθήνα 1969.

P. Green, *Lesbos and the cities of Asia Minor*, The Drougherty foundation lecture 1984.

Grumel, *Les registes des Actes du Patriarchat de Constantinople*

V. Grumel, *Les registes des Actes du Patriarchat de Constantinople Vol. I, Les Actes des Patriarches I-III*, Chalkedon 1932-1947.

V. Grumel, «La "Notitia" de Basile de Ialimbana, essai sur la date de composition», REB 19(1961) 198-207.

R. Guillard, «Alexios Philanthropinos», *Revue Lyonnais* 6(1922) 47-59.

F. Halkin, «Y-a-t-il trois Georges évêques de Mytilène et confesseurs sous les iconoklastes?», *Ann. Boll.* 77(1959) 464-469.

- B. Hamilton, The latin Church in the crusaders states, London 1980.
- Haldon, Byzantium in the seventh century,
J. Haldon J. Byzantium in the seventh century, London 1990.
- Harvey, Economic expansion
A. Harvey, Economic expansion in the byzantine empire 900-1200, Cambridge 1989, ελλ. μετ. MIET, Αθήνα 1997.
- Heers, Gênes au Xve siecle
J. Heers, Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux, Paris 1961.
- A. Heisenberg, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, III. Der Bericht des Nicolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahtes 1214, Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophish-philologische und historische Klasse, München 1923.
- B. Hendrickx, Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως, Αθήνα (2) 1999.
- Hendy, Studies in the byzantine monetary economy
M. Hendy, Studies in the byzantine monetary economy (300-1450), Cambridge 1985.
- Heyd, Histoire du commerce
W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen age, Leibzig(2) 1936.
- E. Honigmann, «The original list of the members of the council of Nicaea», Byzantion 16(1942-43) 20-80.
- H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, A'-

B', München 1978, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, τομ Α-Γ, Αθήνα 1991-94.

J. Hussey, The Orthodox Church in the Byzantine Empire, Oxford, 1986.

Ζακυθινός, Μελέται περί της επαρχιακής διοικήσεως

Δ. Ζακυθινός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινῷ κράτει», ΕΕΒΣ 17(1941) 208-274, 17(1955) 127-157.

Ζακυθινός, Βυζαντινή ιστορία

Δ. Ζακυθινός, Βυζαντινή ιστορία, Αθήναι 1971.

Ε. Ζαχαριάδου, «Πολίχνη και πολίχνιον», Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο, Ι, Ρέθυμνο 1986, σελ. 242-247.

R.J.H. Jenkins, «The date of Leo VI' s cretan expedition», Ελληνικά 4(1953) 277-281.

Π. Ζερλέντης, «Περί του αξιοπίστου του συναξαρίου Θεοκτίστης της οσίας», ΒΖ 10(1901) 159-165.

R. Janin, «Un ministre byzantin, Jean Orphanotrophe», ΕΟ 30(1931) 431-443.

Jones, The cities

A.H.M Jones, The cities in the Eastern Roman provinces, Oxford 1937.

Jones, The Greek City

A.H.M Jones, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford 1971.

A.H.M Jones, The later Roman empire, 284-602, Oxford 1964.

Joranson E. «The problem of the spurious letter of emperor Alexius to the Count of Flanders», American Historical Review 55(1950) 812-815.

Inalcik H. «The policy of Mecmet II towards the Greek population of

- Ιωαννίδου-Γρηγορίου, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού M. Ιωαννίδου - Γρηγορίου, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού, Θεσσαλονίκη 1985.
- Καλδέλλης, Λέσβος (100π.Χ -600μ.Χ M. Ιωαννίδου-Γρηγορίου, «Το θέμα των Κιβυρραιωτών», Βυζαντινά 11 (1982), 203-221.
- Kaldellis, Notes on the topography and history of byzantine Lesbos A. Kaldellis, Notes on the topography and history of byzantine Lesbos, JÖB 51(2001), σελ. 61-72.
- Καλοκύρης, Ερευναι χριστιανικών μνημείων εις τας νήσους K. Καλοκύρης, «Ερευναι χριστιανικών μνημείων εις τας νήσους Νάξον, Αμοργόν και Λέσβον», ΕΘΣΠΑ (1958-60) 30-41.
- Kaplan, Les hommes et la terre Π. Καμπούρης, Θεομηνίες στη Λέσβο το 19ο αιώνα, Μυτιλήνη 1978.
- Καρπόζηλος, Βυζαντινοί ιστορικοί M. Kaplan, Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle (Byzantina Sorbonensia 10), Paris 1992.
- Καρύδης-Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία J. Karayannopoulos, «Der frühbyzantinische Kaiser», BZ 4(1956) 369-384.
- Α. Καρπόζηλος, Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, Αθήνα 1997.
- Δ. Καρύδης-M.Kiel, Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου Χωρογραφία, 15ος-19ος αι., Αθήνα 2000.

Δ. Καρύδης, Χωρογραφία νεωτερική,
Αθήνα 1994.

E.Kirsten, Die byzantinische Stadt,
Berichte zum XI internationalen
Byzantinischen – Kongress, I, Mün-
chen 1958 1-54.

Ιάκωβος Κλεομβρότου,
Mytilena Sacra

Ιάκωβος Κλεομβρότου, μητροπο-
λίτης Μυτιλήνης, Mytilena Sacra I-
IV, Θεσσαλονίκη 1970-1981.

Ιάκωβος Κλεομβρότου, Ιστορία
της εκκλησίας της Λέσβου

Ιάκωβος Κλεομβρότου, μητροπο-
λίτης Μυτιλήνης, Συνοπτική ιστορία
της εκκλησίας της Λέσβου, Μυτιλήνη
1984.

Koder, Die Nördliche Ägäis

J. Koder, Aegaion Pelagos (Die
nördliche Ägäis), Tabula imperii
byzantini, Band 10, Wien 1998.

Koder, Zur Siedlungsentwicklung
der Ägäis-Inseln im Mittelalter.

J.Koder, «Zur Siedlungsentwicklung
der Ägäis-Inseln im Mittelalter. Die
Beispiele Lesbos und Chios». Die
byzantinische Stadt im Rahmen der
allgemeinen Stadtenwicklung, Leipzig
1995 75-91.

J. Koder, «Topographie und
Bevölkerung der Ägäisinseln in
spätbyzantinischer Zeit», Byz. Forsch.
5(1977) 217-234.

J. Koder, Der Lebensraum der
Byzantiner. Historish-geographisher
Abriss ihres mittelalterlichen Staates im
östlichen Mittelmeerraum. Graz-
Wien-Köln 1984.

J. Koder, «The urban character of the
early byzantine empire», 17th Inter.
Byzant. Congr, New Rochelle N.Y.
1986, 155-187.

Κολαξιζέλη, Θρύλος και
ιστορία της Αγιάσου

Koldewey, Die antiken Baureste
der Insel Lesbos

Kolodny, La population des iles

Κοντής, Λεσβιακό πολύπτυχο

Κοντής, Λέσβος και η
μικρασιατική της περιόχ

J. Koder, «Νησιώτικη επικοινωνία
στο Αιγαίο κατά τον όψιμο
μεσαίωνα», Πρακτικά συμποσίου η
“Επικοινωνία στο Βυζάντιο” 445-455

Σ. Κολαξιζέλη, Θρύλος και ιστορία
της Αγιάσου, φωτ. ανατύπωση,
Αθήνα 1997.

F. Kolb, Diokletian und die erste
Tetrarchie, Improvisation oder
Experiment in der Organisation
monarchischer Herrschaft? Berlin
1987.

R. Koldewey, Die antiken Baureste
der Insel Lesbos Beiträgen von H. G.
Lolling, Berlin 1890.(Μετάφραση και
σχολιασμός του κεφαλαίου που
αφορά την πόλη της Μυτιλήνης από
τον Β. Βλάχο, Λεσβιακά 10(1987) 67-
102).

Γ. Κόλιας, «Αι σχέσεις Δημητρίου
Κυδώνη προς Φραγκίσκον Α΄
Γατελούζον δυνάστην της Λέσβου»,
Λεσβιακόν ημερολόγιον 2(1954) 37-
43.

Γ. Κόλιας, «Η εξωτερική πολιτική του
Αλεξίου Α΄ Κομνηνού», Αθηνά
59(1955) 241-288.

Γ. Κόλιας, Ιστορική γεωγραφία του
ελληνικού χώρου, Αθήναι²) 1969.

E.Kolodny, La population des iles de
la Grèce, I-II, Aix-en-Provence 1973.

I. Κοντής, Λεσβιακό πολύπτυχο,
Αθήνα 1973.

I. Κοντής, Λέσβος και η μικρασιατική
της περιοχή. Εκδοση στη σειρά:

Αρχαίες ελληνικές πόλεις, αριθ. 24,
Αθήνα 1975.

Κοντής, Από τη μεσαιωνική
Μυτιλήνη

Ι. Κοντής, «Από τη μεσαιωνική
Μυτιλήνη», Λεσβιακά Η'(1982) 90-
104.

Μ. Κορδώσης, Ιστοριογεωγραφικά
πρωτοβυζαντινών και εν γένει
παλαιοχριστιανικών χρόνων, Αθήνα
1996.

Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και
πολιτισμός. Α'-Στ', Αθήνα 1957.

Β. Κουμαρέλλας, «Περί της
λεσβιακής στυπτηρίας. Τα ορυχεία
στόψης στα χρόνια των Γατελούζων»,
Λεσβιακά ΙΖ'(1998) 109-131.

Β. Κουμαρέλλας, Αίγειρος-Νάπη,
Μυτιλήνη 1996.

Ν. Κρουσουλούδης, «Σχέσεις του
λατίνου αρχιεπισκόπου Μυτιλήνης
Λεονάρδου με τη Χίο», Μεσαιωνικά
τετράδια Ι, Αθήνα 1996, 65-91.

Κωφόπουλος-Μαζαράκης, Οι

Καττανέο στο Αιγαίο(1307-1341)

Σ.Κωφόπουλος – Α. Μαζαράκης, «Οι
Καττανέο στο Αιγαίο(1307-1341) και
τα νομίσματα τους για τη Φώκαια και
τη Λέσβο», Βιβλιοθήκη της ελληνικής
νομισματικής εταιρείας, αρ. 5, σελ.
303-311.

Σ. Κωφόπουλος - Α. Μαζαράκης, «Οι
Γατελούζοι: Γενεαλογικές και
νομισματικές αναθεωρήσεις»,
Μεσαιωνικά τετράδια Ι, 1996, 189-
221.

Σ. Κωφόπουλος, «Ένα βραχύ χρονικό
από τη Μυτιλήνη της εποχής των
Γατελούζων», Λεσβιακά 16(1996)
σελ. 305-309.

Laïou, Andronicus II (1282-1328) A. Laiou Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II (1282-1328), Cambridge Massachusetts 1972.

A. Laiou, «Marino Sanudo Torcello. Byzantium and the Turks. The background of Anti-turkish league of 1332-1334», Speculum 45(1970) 374-392.

Laïou, Peasant society

A. Laiou, Peasant society in the late byzantine empire, Princeton 1977, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.

A. Λαϊού, «Η ιστορία ενός γάμου: Ο βίος της αγίας Θωμαΐδος της Λεσβίας», Πρακτικά συνεδρίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», Αθήνα 1989 237-251.

W. Lamb, Excavations at Thermi in Lesbos, Cambridge 1936.

Ο. Λαμπσίδης, Η ποινή της τυφλώσεως παρά βυζαντινοίς, Αθήνα 1949.

B. Λαούρδας, «Άγιος Ανδρέας ο Κρης», Κρητικά Χρονικά 1(1951) 40-49.

I. Λασκαράτος-Σ. Μαρκέτος, «Η ποινή της τυφλώσεως στο Βυζάντιο. Ιατρικές παρατηρήσεις», Βυζαντιναί μελέται 2(1990) 165-188.

V. Laurent, «La "Notitia" de Basile l' Armenien. Tradition manuscrite et date de composition», EO 34(1935) 464-472.

Le Quien M., Oriens Christianus, Paris 1740.

Lemerle, L' émirat d' Aydin.

P. Lemerle, L' émirat d' Aydin Byzance et l' occident. Recherche sur "la geste d' Umur Pacha", Paris 1957.

Lemerle, Thomas le slav

P. Lemerle, «Thomas le slav», TM 1 (1965) 255-297.

P. Lemerle, «Le monde égéen entre l'antiquité et les temps modernes: quelques remarques sur l'insularité». Αφιέρωμα στον Ανδρέα Στράτο, I, Αθήνα 1986 129-137.

R. J. Lilie, Byzanz unter Eirene und Konstantin VI (780-802), Frankfurt 1996.

R. J. Lilie, Hantel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italischen Kommunen Venetig. Pisa und Genua in der Epoch der Komnenen und Angeloi (1081-1204), Amsterdam 1984.

Lock, The Franks in the Aegean P. Lock, The Franks in the Aegean, London 1995, ελλ. μετ. Αθήνα 1998.

J. Longnon, «Le traité de Viterbe entre Charles Ier d' Anzou et Guillaume de Villehardouin prince de Morée (24 Mai 1267)», Studi in onore di Riccardo Filangeri, I, Neapel 1959 307-314.

H. Loparev, «Cerkovnoe slovo Dorofeja, mitropolita Mitilinskago», Viz.Vr. 12 (1906) 166-171.

T. Λουγγής, «Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στον δωδέκατο αιώνα», Βυζαντιακά 16(1996) 33-67.

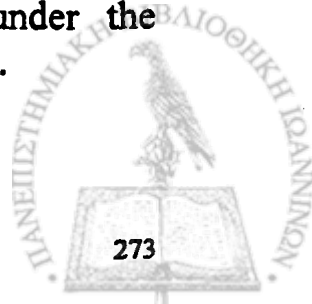
Λούπης, Πίρι Ρεϊς (1465-1553)

Δ. Λούπης, Ο Πίρι Ρεϊς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο, Αθήνα 1999.

Maksimovic, The byzantine provincial administration

L. Maksimovic, The byzantine provincial administration under the Palaiologi, Amsterdam 1988.

Malamut, Les îles de l' empire

- byzantin E. Malamut, Les îles de l' empire byzantin VIIIe-XIIe siècles, I-II, (Byzantina Sorbonensia 8), Paris 1988.
- Malamut, Les îles de la mer Égée E. Malamut, «Les îles de la mer Égée de la fin du XIe siècle à 1204», Byzantion 52(1982) 310-350.
- E. Malamut, «Les îles de la mer Égée entre l' Antiquité et Byzance», Revue des études anciennes 103(2001) 25-48.
- E. Malamut, Sur la route des saints byzantines, Paris 1993.
- Μαζαράκης, Το Μελανούδι A. Μαζαράκης, «Το Μελανούδι» Μεσαιωνικά τετράδια I, 93-115.
- A. Μαζαράκης, «Ο ταβουλάριος παπάς Μανόλης Σκληρός», Λεσβιακά IZ' (1998) 155-162.
- H. Μαριολόπουλος, Επιτομή του κλίματος της Ελλάδος, Αθήναι 1982.
- H. Mason, «Mytilene and Methymna: Quarrels, Borders and Topography», Echos du monde classique 37(1993) 225-250.
- Ματζουράνης, Οι πρώτες εγκαταστάσεις των Ελλήνων στη Λέσβο Δ. Ματζουράνης, Οι πρώτες εγκαταστάσεις των Ελλήνων στη Λέσβο, Μυτιλήνη 1949.
- Δ. Μαυρογιάννης, «Το Αρχιπέλαγος», Καλυμνιακά Χρονικά 14(2001) 131-146.
- Λ. Μαυρομμάτης, Οι πρώτοι Παλαιολόγοι, Αθήνα 1983.
- Miles Byzantium and the Arabs G.Miles «Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean area», DOP 18 (1964) 3-32.

Μολινός, Κάστρα και
Καστρέλλια

Μ. Μιχαηλίδης, Χημεία και Λέσβος,
Τεργέστη 1909

Σ. Μολινός, Κάστρα και Καστρέλλια,
Μυτιλήνη (2) 1999.

Σ. Μολινός, Μυτιλήνη, χάρτες και
τοπωνύμια, Μυτιλήνη (2) 1999.

Ξ. Μονιάρος, «Σλαβικές επιδρομές
στο Αιγαίο στις αρχές του 7ου αιώνα.
Η περίπτωση της Χίου», Βυζαντινά
18 (1995-96) 285-302.

G. Morgan «The Venetian claims
commission of 1278», BZ 69(1976)
411-438.

Μουτζούρης, Ο μοναχισμός
της Λέσβου

Ι. Μουτζούρης, Ο μοναχισμός της
Λέσβου, Αθήνα 1989.

Μουτζούρης, Η Καλλονή

Ι. Μουτζούρης, Η Καλλονή της
Λέσβου, Αθήνα 1996.

Μουτζούρης, Τα μεσαιωνικά
Βασιλικά

Ι. Μουτζούρης, «Τα μεσαιωνικά
Βασιλικά», Λεσβιακά ΙΒ'(1989) 195-
218.

Μουτζούρης, Τα Πλουμάρια

Ι. Μουτζούρης, «Τα Πλουμάρια
οικισμοί του μεσαίωνα και της
τουρκοκρατίας», Μνήμη και
παράδοση 1, σελ. 9-61.

Μουτζούρης, Μεσαιωνικά
κάστρα της Λέσβου

Ι. Μουτζούρης, «Μεσαιωνικά κάστρα
της Λέσβου», Λεσβιακά Δ'(1962) 50-
58.

Μουτζούρης, Οι Αγαλλιανοί

Ι. Μουτζούρης, «Οι Αγαλλιανοί και οι
μοναί Λειμώνος και Μυρσινιωτίσσης
Καλλονής», Λεσβιακά Στ'(1973) 87-
104.

Ι. Μουτζούρης, «Επισκοπικός ιστο-
ρικός κατάλογος Μυτιλήνης»,
Κληρονομία 25 (1993) 179-239.

- I. Μουτζούρης, «Επισκοπικός κατάλογος Μηθύμνης στα βυζαντινά χρόνια», Λεσβιακά ΙΖ' (1998) 197-202.
- X. Μπαρτακιάν, Ελληνισμός και Αρμενία, Αθήνα 1991.
- W. Müller, Οι Γατελούζοι της Λέσβου, ελλ. μετ. Λεσβιακά Ε' (1966) 65-118.
- Nicol, Byzantium and Venice D. Nicol, Byzantium and Venice, Cambridge 1988.
- Nicol, The last centuries D. Nicol, The last centuries of Byzantium, Cambridge⁽²⁾ 1993, ελλ. μετ. Αθήνα 1996.
- D. Nicol, The byzantine family of Kantakouzenos(Kantakuzenus), ca. 1100-1460: A geanological and prosopographical study, Dumbarton Oaks Studies XI, Washington 1968.
- M. Ντούρου - Ηλιοπούλου, «Οι Καταλανοί στις Κυκλάδες τον 14ο αιώνα», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών μελετών 14(1991-93) 227-232.
- Oikonomidès, Fiscalité et exemption fiscale N. Oikonomidès, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance, IXe-XIe, Athènes 1996.
- N. Oikonomidès, «La décomposition de l' empire byzantin a la veille de 1204 et l' origines de l' empire de Nicée: A propos de la "Partitio Romania"» XVe congrès international d' études byzantines, Rapports et co-rapports 1/1, Athènes 1976, 3-28.
- N. Oikonomidès, «Un décret synodal inédit du Patriarch Jean VIII Xiphilin concernant l' élection et l' ordination des évêques», REB 18(1960) 55-78.

Olgiati, Il commercio dell' allume G. Olgiati, «Il commercio dell' allume nei domini dei Gattilusio nel XV secolo», Μεσαιωνικά τετράδια I, 373-398.

A. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου», ΠΑΑ 3(1928) 322-330.

A. Ορλάνδος, «Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου», ΑΔ 12(1929) 1-72.

A. Ορλάνδος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χαλινάδου», ABME 3 (1937) 115-127.

Ostrogorsky, Ιστορία του
Βυζαντινού κράτους

G. Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates, Ελλ. μετ. Α-Γ, Αθήνα 1978-1981.

B. Panagopoulou, Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece, Chicago 1979.

A. Παπαδόπουλος - Κεραμέυς, «Νικηφόρος Μοσχόπουλος», BZ 12 (1903) 216-221.

I. Παπάζογλου, Ιστορία της Ερεσού, Αθήνα 1981.

Παπουτσάνης, Πληροφορίες για
τη διοίκηση, κοινωνία, οικονομία

T. Παπουτσάνης, «Πληροφορίες για τη διοίκηση, κοινωνία, οικονομία και την τοπογραφία της Μυτιλήνης στα τελευταία χρόνια των Γατελούζων», Μεσαιωνικά τετράδια 1, 35-48.

Παρασκευαΐδης, Νέες αρχαιο-
λογικές ενδείξεις για τη Λέσβο

M. Παρασκευαΐδης, «Νέες αρχαιο-λογικές ενδείξεις για τη Λέσβο». Λεσβιακά Ε' (1966) 198-219.

Παρασκευαΐδης, Οι περιηγητές
για τη Λέσβο

Π. Παρασκευαΐδης, Οι περιηγητές για τη Λέσβο, Μυτιλήνη (3) 1996.

Π. Παρασκευαΐδης Η Μυτιλήνη επί Γατελούζων, Μυτιλήνη 1970.

Π. Παρασκευαΐδης, Το κάστρο της Μυτιλήνης, Μυτιλήνη⁽²⁾ 1997.

Μ. Περτέση, Τα μεταλλικά ύδατα της νήσου Λέσβου, Αθήνα 1932.

Β. Πετράκος, «Το κάστρο της Μυτιλήνης», ΑΔ 31(1976) 152-165.

Α. Philippson, Die griechischen Landschaften IV. Das aegaeische Meer und seine Inseln. Frankfurt/Main 1959.

Α. Philippson, Das Klima Grieschenlands, Bonn 1948.

Γ. Pistarino, Genovesi d' Oriente, Genua 1990.

Platagean, Pauvreté économique et pauvreté sociale

Ε. Platagean, Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles, Paris 1977.

Polemis, The Doukai

Δ. Polemis, The Doukai. A contribution to byzantine prosopography, London 1968.

Prosopographisches Lexicon

Prosopographisches Lexicon de Palaiologenzeit, Wien 1980-

Σαββίδης, Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τσαχάς

Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τσαχάς και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (1081-1106)», Χιακά χρονικά 14 (1982) 9-24, 16 (1984) 51-66.

Α.Γ.Κ.Σαββίδης, Η Βυζαντινή Ρόδος και οι Μουσουλμάνοι, Αθήνα 1994.

A. Savvides, «Rapsomates, Caryces and the emir Tzachas», Byzantion 70(2000) 122-134.

Π. Σαμαράς, Επιδρομές στη Λέσβο, Μυτιλήνη 1934.

H. Saradi, «The dissolution of the urban space in the early byzantine centuries. The evidence of the imperial legislation», Μνήμη Δ. Ζακυθηνού, Αθήνα 1994, σελ. 295-308.

O. Seek, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, Berlin 1913.

N. Σέττας, Η αγροτική οικονομία της Λέσβου, Αθήναι 1962.

N. Σέττας, Η Ελλάς και το κλίμα της, Αθήναι 1975.

Setton, On the raids of the Moslems in the Aegean

K. Setton, «On the raids of the Moslems in the Aegean in the ninth and tenth centuries and their alleged occupation of Athens», AJA 58 (1954) 311-319.

Setton, The Papacy and the Levant

K. Setton, The Papacy and the Levant I-IV 1204-1571, Philadelphia 1976.

I. Sevcenko, «Inscription commemorating Sisinnios "curator of Tzurulon" (A.D. 813)», Byzantion 35 (1965) 564-574.

Σιμόπουλος, Ξένοι ταξιδιώτες

Κ. Σιμόπουλος, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τομ. Α', 333-1700, Αθήνα (8) 1994.

Σιφναίου, Λέσβος(1840-1912)

Ευ. Σιφναίου, Λέσβος, οικονομική και κοινωνική ιστορία (1840-1912), Αθήνα 1996.

Γ. Σουλουγάνη, Ο βυζαντινός ναός του αγίου Στεφάνου στο Μανταμάδο, Μυτιλήνη 1997.

Σοφιανός, Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας

Δ. Σοφιανός, «Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας ως πηγή ιστορική, φιλολογική και αρχαιολογική», Πρακτικά επιστ. συμποσίου για την εκατονταπυλιανή, Σεπτ. 1996, σελ. 253-268.

J. M. Spieser, «L' évolution de la ville byzantine de l' époque Paléochrétienne à l' iconoclasme», στο V. Kravari-J. Lefort-C. Morrisson (εκδ.) Hommes et richesses dans l' empire byzantin, τομ. Α', IV-VII siècle, Paris 1990, σελ. 97- 106.

Stein, Histoire du Bas-Empire

E. Stein, Histoire du Bas-Empire Desclée de Brouwer 1959.

Στεφάνου Έλληνες της Κωνσταντινούπολης Ο

Γ. Στεφάνου, «Έλληνες της Κωνσταντινούπολης στα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα», Η καθ' ημάς ανατολή, τεύχος 2(1994) 117-138.

Ι. Συκουτρής, «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», Ελληνικά 2(1929) 267-332, 3(1930) 15-44, 5(1932) 107-126.

Γ. Σωτηρίου, Οι άγιοι της Λέσβου, Μυτιλήνη 1998.

N. Svoronos, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes», Bulletin de Correspondance Hellénique 83(1959) 1-145.

Τάξης, Ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου

N. Svoronos, «Petite et grande exploitation à Byzance», *Annales* 11(1956) 325-335.

N. Svoronos, *Société et organisation intérieure au XIe siècle*, Variorum reprints, London 1973, IX.

Οι. Τάξης, Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου, *Εν Καίρω* 1909.

Σ. Τάξης, Συνοπτική ιστορία της Λέσβου, *Εν Κωνσταντινουπόλει* 1874.

Σ. Τζίμης – Β. Γιαννακάς – Π. Παρασκευαΐδης – Β. Κουρβανιού – Β. Κωμαΐτης – Γ. Διγδίκης, *Ιστορία της Λέσβου*, Μυτιλήνη 1995.

Thiriet, *La Romanie vénitienne*

F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen age, le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (12e-15e s.)*, Paris 1959.

N. Todorov - A. Velkov, *Situation démographique de la péninsule balcanique, fin de XVe s. début du XVIe s.*, Sofia 1988.

R. Treuil - P. Darque - J. Poursat - G. Touchais, *Les civilisations égéennes et de l'âge du bronze*, Paris 1989, ελλ. μετ. Αθήνα 1996.

Σ. Τρωϊανός, «Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο». Άρθρο στο συλλογικό έργο «Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο», Αθήνα 1997, σελ. 38-41.

A. Tuilier, «La date exacte du chrysobulle d'Alexis Comnène en

faveur des Venetiens», RSBN IX(1967) 27-48.

O. Tuma, «The Dating of Alexius chrysobulle to the Venetians, 1082, 1084, 1092 ?», BS XLII(1981) 171-185.

Τωμαδάκης, Περί του βίου και της εορτής της αγίας Θεοκτίστης

N. Τωμαδάκης, «Περί του βίου και της εορτής της αγίας Θεοκτίστης της Λεσβίας», Χαριστήριον εις Α. Ορλάνδον, Α', Αθήνα 1965, σελ. 108-116.

Φειδάς, Εκκλησιαστική ιστορία

B. Φειδάς, Εκκλησιαστική ιστορία Α' - Β', Αθήνα 1992-1995.

Φειδάς, Προυποθέσεις διαμορφώσεως του θεσμού της πενταρχίας

B. Φειδάς, Προυποθέσεις διαμορφώσεως του θεσμού της πενταρχίας των πατριαρχών, Αθήνα 1969.

I. Φουντούλης, «Ο Άγιος Ανδρέας Κρήτης η Ερεσός και ο Μέγας Κανών», Λεσβιακά αγιολογικά μελετήματα, Μυτιλήνη 1997, Α', σελ. 57-64.

I. Φουντούλης, «Οι τρεις αδελφοί άγιοι της Μυτιλήνης», Λεσβιακά αγιολογικά μελετήματα, Μυτιλήνη 1997, Α', 77-91.

Φουντούλης, Αγιολογικές πηγές

I. Φουντούλης, «Αγιολογικές πηγές της Λέσβου», Πρακτικά συνεδρίου για τις γραπτές πηγές στη Λέσβο, Μυτιλήνη 1993, σελ. 15-30.

I. Φουντούλης, «Η μητέρα του αγίου Γρηγορίου επισκόπου Άσσου», Λεσβιακά αγιολογικά μελετήματα, Μυτιλήνη 1997, Α', σελ. 95-108.

I. Φουντούλης, Οι άγιοι Γεώργιοι αρχιεπίσκοποι Μυτιλήνης, Αθήνα 1959.

Φουντούλης, Η τιμή των λειψάνων

Ι. Φουντούλης, «Η τιμή των λειψάνων και των τάφων των Λεσβίων αγίων», Λεσβιακά Δ' (1962) 76-90.

Φουντούλης, Η οσία Θεοκτίστη

Ι. Φουντούλης, «Η οσία Θεοκτίστη η Λεσβία», Πρακτικά επιστ. συμποσίου για την εκατονταπυλιανή, Σεπτ. 1996, σελ. 231-243.

Π. Φραγκέλης, Η Αρίσβη της Λέσβου, Αθήνα 1998.

Χαριτωνίδης, Οι οικοδομικές φάσεις του κάστρου της Μυτιλήνης

Σ. Χαριτωνίδης, «Οι οικοδομικές φάσεις του κάστρου της Μυτιλήνης» Λεσβιακά 4(1962) 50-88.

Χαριτωνίδης, Παλαιοχριστιανική τοπογραφία

Σ. Χαριτωνίδης, «Παλαιοχριστιανική τοπογραφία της Λέσβου», ΑΔ 23 (1968) 10-69.

Σ. Χαριτωνίδης, «Ο Ταξιάρχης του Κάτω Τρίτου», ΑΕ(1963) 1-4.

Χαριτωνίδης, Βυζαντιναί εκκλησiae της Λέσβου

Σ. Χαριτωνίδης, «Βυζαντιναί εκκλησiae της Λέσβου». Χαριστήριον Α. Ορλάνδου, ΙΙ, Αθήναι 1964, 72-77.

Σ. Χαριτωνίδης, «Αρχαιότητες και μνημεία νήσων Αιγαίου», ΑΔ 16(1960) 235- 243, 17(1961/62) 261-267, 18(1963) 265-272, 19(1964) 395-401, 20(1965) 488-495.

Χατζηϊωάννου, Το ρωμαϊκό υδραγωγείο Μυτιλήνης

Ι. Χατζηϊωάννου, «Το ρωμαϊκό υδραγωγείο Μυτιλήνης». Λεσβιακά 9 (1985) 153-172.

Γ. Χουτζαίος, Συμβολή στη μελέτη της σεισμικότητας της νήσου Λέσβου και της περιμετρικής περιοχής, Μυτιλήνη 1998.

Χριστοφιλοπούλου, Τα σφραγιστικά κατάλοιπα

Α. Χριστοφιλοπούλου, «Τα σφραγιστικά κατάλοιπα για τη

Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή
ιστορία

διοικητική εξέλιξη του νησιωτικού
συγκροτήματος του Αιγαίου από το ζ'
μέχρι και το θ' αιώνα», Χιακά
χρονικά 12(1980) 18-21.

Αι. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή
ιστορία Α, Β₁, Β₂, Αθήνα 1975-1988.

Ε. Χρυσός, Το Βυζάντιο και οι
Γότθοι, Θεσσαλονίκη 1972.

Vasiliev, Byzance et les Arabes

A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, I,
Π₁, Π₂, Bruxelles 1935-1950.

A. Vasiliev, The Goths in the Crimea,
Cambridge, Massachousetts 1936.

Ε. Vranoussi, «A propos des
operations des Normandes dans la
mer Egée et à Chypre après la prise de
Thessalonique (1185-1186)», Βυζα-
ντινά 8(1976) 203-213.

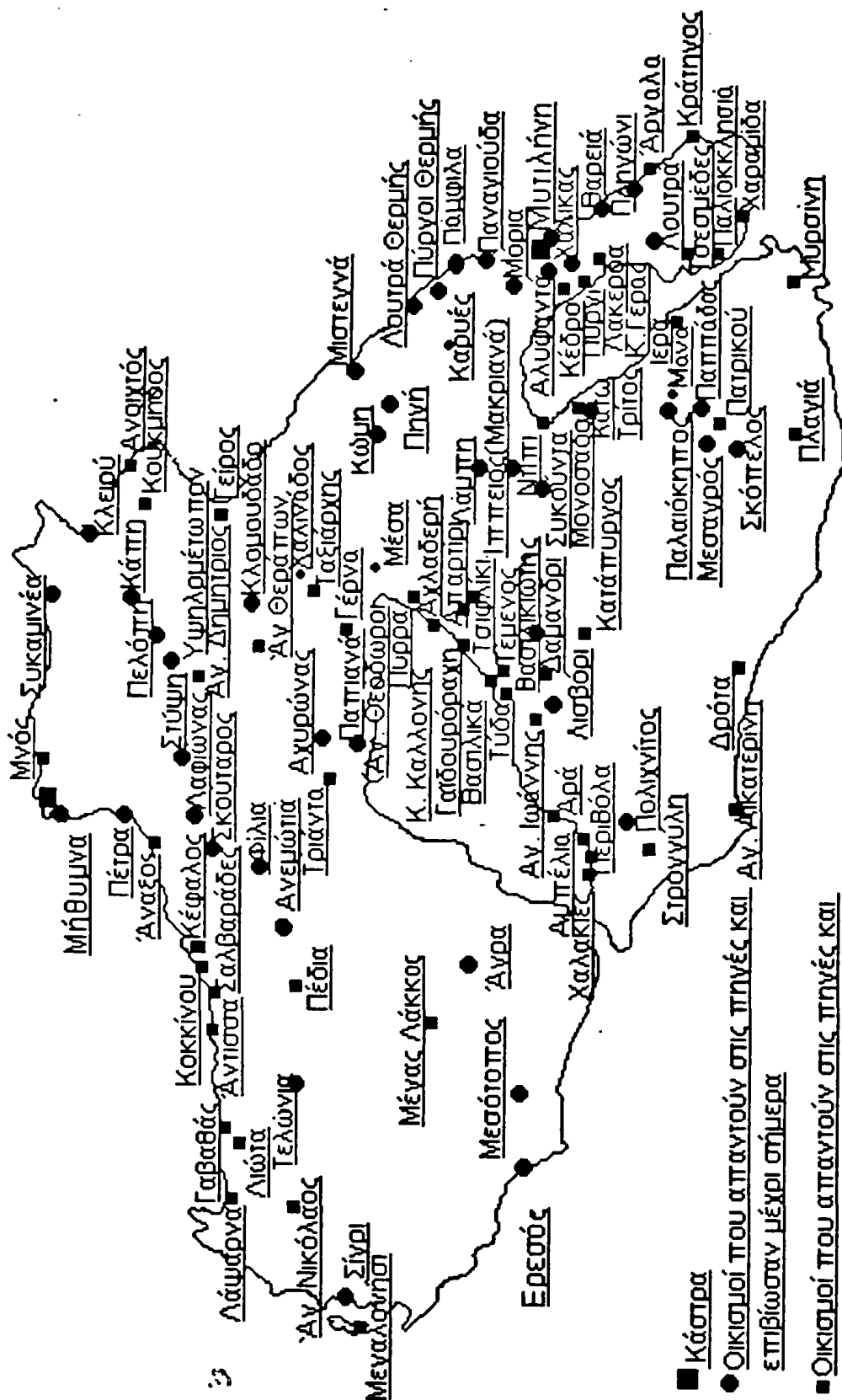
Vryonis, The decline of medieval
Hellenism in Asia Minor

S. Vryonis, The decline of medieval
Hellenism in Asia Minor and the
process of islamization from eleventh
throy the fifteenth century, Berkley,
1986, ελλ. μετ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Zachariadu, Trade et crusade

Ε. Zachariadu, Trade et crusade
Venetian Crete and the emirates of
Mendeshe and Aydin (1300-1415),
Venice 1983.

Η Αέσβος τα πρωτοβουλιακά χρόνια Δ' - Ζ' αιώνες

■ Κάστρο

● Οικισμοί που απαγιούν
επιβίωσαν μέχρι σήμερα

Οικισμοί που απαντούν στις πηγές και
παρήκμασαν. (Θέσεις γνωστές)

१०३।

Η Λέσβος τον 15^ο αιώνα

